

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Historický ústav Filozofické fakulty

PhDr. Dalibor Vácha

Život v legiích

Českoslovenští dobrovolci na Rusi 1914-1918

Disertační práce

Vedoucí práce

Doc. PhDr. Bohumil Jiroušek, Dr.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Historický ústav Filozofické fakulty

České Budějovice 2011

Prohlašuji, že svoji disertační práci jsem vypracoval samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejnění své disertační práce a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na její internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum

Podpis

Anotace

Cílem předkládané práce bylo nahlédnout do oblasti každodennosti československých vojáků v Rusku v letech 1914 – 1918. Práce je založena na systematickém studiu pramenů obvykle nevyužívaných při zkoumání dějin československých legií. Ke klíčovému pramenům patřily kromě osobních pramenů (deníky, paměti) též beletristické práce tzv. legionářské literatury. K románům, povídkám, básním a dramatům psaným legionáři o legionářích je nutno přistupovat s notnou dávkou opatrnosti a velmi kriticky, podobně jako k deníkům a pamětem. Někdy je nemožné přesně rozhodnout, zda se jedná o dokumentární román nebo beletrizované vzpomínky. Výpověď těchto specifických pramenů je však svébytným, autentickým a též nenahraditelným zdrojem při zkoumání fenoménů v dalších pramenech jen naznačených. Metodologicky se předkládaná práce inspirovala v oblasti anglosaské *military history*, jedná se však o tvůrčí metodologickou inspiraci, nikoliv o mechanické přejímání cizích metod bez kritického náhledu na problematiku. Práce je rozdělena do čtyř hlavních tématických celků – kapitol. V první kapitole byl nastíněn vznik České družiny a motivace vstupu Čechů a Slováků do této dobrovolnické formace na konci léta 1914, tématem kapitoly je též každodennost vojáků v Kyjevě a počátek tvorby sociálních vztahů v jednotce. V druhé kapitole je analyzována zajatecká zkušenost čs. legionářů a též důvody pro vstup do rozšiřujících se československých jednotek v Rusku. Tématem třetí kapitoly je pobyt jednotek na frontě a frontová každodennost. Čtvrtá kapitola nastínila rozvoj československých jednotek na Ukrajině, způsoby trávení volného času a zejména prohlubování tzv. *esprit de corps*. Práce končí odchodem československého armádního sboru z Ukrajiny na východ na počátku jara 1918.

Summary

The aim of the thesis was to analyze the everyday life of Czechoslovak soldiers in Russia in 1914-1918. The thesis is based on a throughout studying of various sources which have not been used so far. The key sources are represented by a number of diaries, memoirs and books of so-called legionnaires' literature. Using legionnaires' novels, short stories, poetry and even theater plays is a complicated process. These sources should be approached in a thoughtful way, as well as diaries or memoirs; they create a specific and unique picture of the "legionnaires' experience". From the methodological point of view, the thesis was inspired by methods used by English and American military historians, although the methods were more used as an inspiration than a blindly followed structures. The creative work with all scientific methods is the only possibility as the sources and circumstances are always different. The first chapter deals with the beginning of the Czech volunteer unit (Česká družina, the size of an infantry battalion) in Kiev in the summer of 1914. The chapter also outlines the volunteers' everyday life and tries to analyze the first stages of creating social networks within the unit. The second chapter focuses on Czech and Slovak Prisoners of War in Russia and their attitudes toward the Czechoslovak freedom movement or even toward creating own armed forces within the frame of Russian Tsarist Army. The next chapter discusses the "war experience" from the first missions (usually reconnaissance missions) by Česká družina to the battle of Zborov in which the whole Czechoslovak Rifle Brigade participated. The last chapter examines the building of the Czechoslovak Army corps near Kiev in Ukraine. Several important factors are analyzed: everyday life (including free time activities, boarding etc.) and building the *esprit de corps* of the Czechoslovak army in Russia. The thesis is concluded by the Czechoslovaks' departure from Ukraine, at the beginning of their road to the war with the Soviets.

Za pomoc odbornou i přátelskou děkuji doc. PhDr. Bohumilu Jirouškovi, Dr. a doc. Robertu Sakovi. Děkuji Kláře.

OBSAH

ÚVOD: ŽIVOT V LEGIÍCH	6
KAPITOLA PRVNÍ: ČESKÁ DRUŽINA	38
I. Krajané a „noví Češi“	38
II. Vstup do České družiny	47
III. Svěcení praporu	59
KAPITOLA DRUHÁ: V ZAJETÍ	69
I. Z rakousko-uherské armády do ruského lágru	69
II. Zajatecká každodennost	77
III. Do legií	107
KAPITOLA TŘETÍ: NA FRONTĚ	124
I. Frontová každodennost	133
II. Válka a revoluce	148
<i>Rozvědky</i>	148
<i>Rusko a revoluce</i>	158
<i>Zborov</i>	172
<i>Ústup</i>	179
III. Zranění, nemoc a smrt	187
<i>Nemoci a zranění</i>	189
<i>Smrt</i>	194
<i>Pohřeb a komemorace</i>	206
KAPITOLA ČTVRTÁ: V ZÁZEMÍ	210
I. Týlová každodennost	211
II. Koheze, esprit-de-corps nebo bratrství	239
III. Do těplušek	253
ZÁVĚR	255
PRAMENY A LITERATURA	259

ÚVOD

ŽIVOT V LEGÍCH

Českoslovenští dobrovolci v Rusku 1914 – 1918

Kdo to byli českoslovenští legionáři? Nejdříve je nutné z terminologického hlediska připomenout vývoj slova „legionář“ v kontextu prvního československého zahraničního odboje. Výraz „legionář“ se obvykle používá pro členy zahraničních československých jednotek za světové války. Toto označení bylo původně samotnými vojáky v Rusku chápáno jako pejorativní a urážlivé. Sami mezi sebou se oslovovali „bratře“ a mluvili o sobě jako o „dobrovolnících“, respektive „dobrovolcích“. Pojmenování „legionáři“ přijali až později, původně jim totiž vadila asociace s francouzskou cizineckou legií. Francouzskou cizineckou legií dobrovolci chápali jako jednotku sdružující zločince, která je využívána k potlačování např. afrických domorodců. Jiná situace ale byla ve Francii, kde první oddíly Čechoslováků opravdu vznikaly v rámci cizinecké legie. V následující práci byla využívána jak slova „dobrovolce“ nebo „dobrovolník“, tak i „legionář“, všechna jsou chápána jako plně synonymní. Legie by navíc neměly být vnímány jako homogenní masa vzájemně zaměnitelných jedinců, jednalo se o skupinu navzájem mnohdy si velmi nepodobných mužů, které spojovala doba, místo a vstup do československých jednotek v Rusku. Předkládaná práce se pokusila postihnout rozdílnosti v myšlení, vnímání, návycích a mnoha dalších oblastech, neměla se stát zobecňujícím spisem, ze kterého by vymizeli konkrétní jedinci, ba právě naopak, byla na prožitcích jednotlivců založena a postavena. Zkušenost těchto mužů se posléze stala určující pro veřejný diskurz o válce za první republiky, ač to není a nebylo spravedlivé vůči všem ostatním veteránům první světové války pocházejících z českých zemí.

Záměrem předkládané práce není zevrubně prozkoumat všechny aspekty prvního československého zahraničního odboje v letech první světové války. Tato práce vznikla ve snaze prozkoumat otázky myšlení, vnímání a každodennosti úzce související přímo s pobytem československých dobrovolců v Rusku. Disertace vědomě opomíjí legionáře francouzské, italské, americké, kanadské nebo srbské; zejména z důvodu pramenné základny, která by se tak neúnosně rozrostla. Pozornost se soustředila na každodenní život ruských legionářů a na prožívání velkých i malých událostí horečné doby světové války a dvou ruských revolucí v období od léta 1914 do jara 1918. Jedná se o dobu mezi počátkem války a odchodem československého armádního sboru z Ukrajiny. Studie je orientována na každodennost

a vnímání vojáků, přesto není možno, z důvodu srozumitelnosti textu samotného, zcela rezignovat na faktografickou stránku věci. V průběhu výkladu se objevují prvky faktografické povahy (v textu nebo v poznámkovém aparátu), které představují jakési pomyslné kotvy propojující téma s tzv. „velkými dějinami“.

Jako jedna z prvních informací by mělo být uvedeno, proč a jak se autor k danému tématu dostal. V mém konkrétním případě mohu jen velmi těžko specifikovat první setkání s legionářskou tematikou. Poprvé a ještě mnohokrát potom prošli okolo mne téměř neviděni, jen jako zaprášené postavy z dávné minulosti. Prvním zásadnějším a hlubším setkáním bylo, když jsem držel v rukou deník dobrovolce 6. československého střeleckého pluku Jana Faláře ve Státním okresním archivu v Prachaticích. Další impuls přišel později, v podobě nákupu v antikvariátu. Do rukou se mi tehdy dostala kniha Rudolfa Medka *Anabase*,¹ závěrečný a zřejmě nejpoutavější díl z pentalogie *Legionářská epopej*. Nejprve jsem vnímal knihu jako dobrodružný román, ale ne dlouho. I přes typicky medkovský patos, který by většině současných čtenářů vadil, mne toto téma začalo zajímat. Nejdříve jsem chtěl napsat knihu o hrdinství legionářů, o jejich obětech, o obrněných vlcích supících po sibiřské magistrále, o jízdách hlídkách prodírajících se zasněženou nepřátelskou tajgou. Ale s postupem času jsem se od tohoto cíle odchyloval, odváděn jinými tématy. Po přečtení knihy Roberta Saka s příznačným názvem *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914-1920)*² jsem na okamžik zkoumal odjezd dobrovolců z Ruska do vlasti. To bylo vlastně to jediné, co mi v knize chybělo. Později jsem chtěl poznat, jaký byl každodenní život mužů, o kterých Robert Sak psal. Tehdy již bylo jasné, že si nemohu vybrat jiné téma pro svou diplomovou práci.³ Byl to můj první pokus o ponoření se do problematiky každodennosti a výsledek byl adekvátní profesnímu vybavení i zkušenostem. Další studium legionářské problematiky, respektive problematiky legionářské každodennosti, se soustředilo na období 1918-1920 a díky tomu byla napsána rigorózní práce.⁴ Přesto jsem cítil, že forma není dostatečná. A tak vznikla tato práce pokoušející se obsáhnout témata každodennosti legií v letech 1914-1918 za pomoci moderních metod zkoumání minulosti. V průběhu několika let došlo k převrácení toho, co jsem chtěl o legiích zjistit. Od touhy po popisování dobrodružství jsem se dostal ke

¹ Konkrétně to bylo jedenácté vydání od nakladatele Jos. R. Vilímka; Rudolf MEDEK, *Anabase. Román z války*, Praha 1931.

² Robert SAK, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914-1920)*, Praha-Jinočany 1996.

³ Dalibor VÁCHA, *Kde domov můj? Každodennost čs. legionáře na Rusi 1914-1920*, diplomová práce, Historický ústav Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2004.

⁴ D. VÁCHA, *Ostrov v bouři. Českoslovenští legionáři a všednost let válečných 1918-1920*, rigorózní práce, Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2006.

zkoumání každodennosti. Jedná se o pole rozsáhlé, které je nutno zkoumat opatrně a s veškerou výzbrojí i výstrojí moderního historika. I přes to, že se zabývám stravováním, oblékáním, vnímáním okolí a hlavně Ruska, nemohu zapomenout na obyčejné hrdiny v řadách vojska. Zkoumám přece jenom dobu války, tak proto práskají výstřely a možná zaslechnete i polnici. Aspekt dobrodružství a dobrodružnosti se neobjevuje v knize poprvé a naposledy.

V českém (československém) prostředí existuje mnoho faktograficky orientovaných knih, z nichž první se začaly objevovat již v desetiletí po první světové válce, a bylo by zbytečné tlumočit na tomto místě jejich obsah. Zastavím se tedy jen nad několika důležitými tendencemi. Již v průběhu let 1918-1938 bylo vydáno nepřehledné množství knih, článků a studií o působení československých legií na frontách světové války a následně v ruské občanské válce. Obraz legií v té době nelze považovat za jednotně vykreslený. Vykryštovalo se několik ideových a interpretačních směrů spojených s politickým nebo ideovým přesvědčením autorů. Velká část produkce souzněla s tzv. osvobozeneckou legendou. Tato idea vzniku státu za pomoci zahraničního politického a vojenského odboje (osvobozenecká legenda) se personifikovala v osobách „Prezidenta Osvoboditele“ Tomáše Garrigue Masaryka, „Zborovského Žižky“ generála Jana Surového a institucionalizovala v ambiciózním projektu Památníku odboje.⁵ Ten byl později přejmenován na Památník osvobození a řídil ho kontroverzně vnímaný armádní důstojník (podplukovník, později plukovník a generál) Rudolf Medek, básník, dekadent a přispěvatel *Moderní revue*.⁶ Ač postupem času docházelo k diferenciaci názorů a vzájemnému se vzdalování jejich tvůrců (vztah Rudolfa Medka a Tomáše Masaryka nevyjímaje), osvobozenecká legenda byla nejvýraznější a nejhlasitější, snad dokonce oficiálně kodifikovanou paradigmatickou koncepcí vzniku Československa. Vykládala proces jako dlouhý boj proti nadvládě Němců, který po kulturní obrodě probíhající v druhé polovině devatenáctého století vyvrcholil v ozbrojeném hnutí za světové války. Toto hnutí bylo zastřešeno politickou činností trojice Tomáš Garrigue Masaryk, Edvard Beneš a Milan Rastislav Štefánik. K mužům tvořícím osvobozeneckou legendu na vědecké úrovni patřili lidé okolo revue *Naše revoluce* v čele s legionářskými i nelegionářskými historiky, jejichž práce jsou využitelné a využívané dodnes – Františkem

⁵ Karel STRAKA, *Památník osvobození (1929-1939) a jeho předchůdci*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 3, s. 32-64.

⁶ K osobě Rudolfa Medka například Katya KOCOUREK, *Čechoslovákista Rudolf Medek. Politický životopis*, Praha 2011, kde se však nacházejí některé velmi diskutabilní závěry.

Šteidlerem⁷ nebo Jaroslavem Werstadtem (sám legionářem nebyl).⁸ Nejrozsáhlejším dílem je pak obrázková kronika *Za Svobodu*, která původně vycházela v samostatných sešitech v letech 1925 - 1929 a nakonec naplnila čtyři svazky.⁹ Odrazem kroniky *Za Svobodu* je čtyřdílná publikace *Cestami odboje* pod vedením redaktora Adolfa Zemana, která je vlastně souborem vzpomínek desítek a stovek legionářů, revolucionářů a zajatců z celého světa.¹⁰ Cenné na obou projektech je množství fotografií a text kompilovaný ze vzpomínek pamětníků, výstřížků z novin, rozsáhlých citátů z oficiálních pramenů nebo literatury. Dílem reprezentativního charakteru je rozsáhlé obrazové album *K vítězné svobodě* pokoušející se ikonograficky zachytit československou revoluci na celém světě.¹¹ Termín osvobozenecská legenda vychází z nejvýznačnějšího spisu odbojového pracovníka Františka Zumana. Osvobozenecskou legendou mínil práce legionářských historiků, literátů a publicistů (F. Šteidlera, J. Papouška, J. Kudely, R. Medka a dalších), kteří přiřkli hlavní zásluhy za odbojové hnutí skupinám složeným z bývalých zajatců, k nimž sami patřili. Zuman jim oponoval a usiloval o navrácení zásluh osobám, jejichž reprezentantem byl on sám – ruským Čechům. František Zuman představoval méně vlivný proud v uvažování nad československou revolucí v Rusku, ale nelze ho opomíjet. Poukazoval totiž na jev, jehož byl sám příkladem – na roztržičnost ideologickou, personální, politickou i názorovou.¹²

Proti obhájčům nebo exponentům zahraniční osvobozenecské legendy stáli „domácí osvoboditelé“. Volné uskupení jednotlivců – politiků, publicistů, historiků, vojáků a jiných veřejně činných osob, které prosazovalo střízlivější pohled na vznik samostatného Československa a poukazovalo na vliv domácí politiky a obyvatelstva. K nejvýznačnějším osobám patřili Karel Kramář nebo Lev Borský,¹³ případně další členové domácího odboje.¹⁴

⁷ František Šteidler kromě jednorázových přednášek a dílčích příspěvků publikoval několik knižních faktografických studií, jejichž platnost nebyla ani moderními historiky dosud odmítnuta nebo zásadně zpochybněna. Např. František ŠTEIDLER, *Československé hnutí na Rusi. Informační přehled*, Praha 1921; týž, *Naše vystoupení v Rusku v r. 1918*, Praha 1923.

⁸ Jaroslav WERSTADT, *Literatura a dokumenty k našemu osvobození 1-10*, Český časopis historický 26-34, 1924-34, č. 26, 27, 29, 30, 32-34; k J. Werstadtovi Karol BÍLEK – Hana KÁBOVÁ (edd.), František KUTNAR, *Historik Jaroslav Werstadt*, Práce z dějin Akademie věd 2, 2010, č. 1.

⁹ Otakar VANĚK – Vojtěch HOLEČEK – Rudolf MEDEK (edd.), *Za Svobodu I-IV*, Praha 1925-1929; Jaroslav BOHÁČ, *Kronika Československé legie ve Francii I. Rota Nazdar 1914-1916*, Praha 1938; František BEDNÁŘÍK, *V Boj! Obrázková kronika československého revolučního hnutí v Itálii 1915-1918*, Praha 1930.

¹⁰ Adolf ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly československé legie I-IV*, Praha 1926-1930.

¹¹ *K vítězné svobodě 1914-1918-1928*, Praha 1928.

¹² František ZUMAN, *Osvobozenecská legenda. Vzpomínky a úvahy o československém odboji v Rusku I-II*, Praha 1922. K soudobé polemice se Zumanovou knihou Jaroslav PAPOUŠEK, *František Zuman, Osvobozenecská legenda*, Naše revoluce 1, 1923, č. 1, s. 88-99.

¹³ Lev BORSKÝ, *Z civilního generálního štábu*, Praha 1924; týž, *Znovunabytí samostatnosti*, Praha 1928. Ke Karlu Kramářovi Martina LUSTIGOVÁ, *Karel Kramář. První československý premiér*, Praha 2007; Jan BÍLEK – Luboš VELEK (edd.), *Karel Kramář (1860-1937)*, Praha 2009.

Obě skupiny stály na podobných pozicích, které se vlastně lišily jen zdůrazňováním nebo naopak zatlačováním zásluh té druhé.¹⁵ K tématu života v Čechách a na Slovensku v průběhu první světové války byl vydán rozsáhlý soubor různorodých textů (vzpomínek apod.) pod názvem *Domov za války*,¹⁶ který se měl stát protiváhou zmiňovaných kronik *Za svobodu* a *Cestami odboje*. V období první republiky se objevovalo několik dalších méně vlivných přístupů, z nichž jeden později nahradil paradigma osvobozenécké legendy. Řeč je o přístupu marxistickém (případně marxisticko-leninském) rozvíjejícího se po únoru 1948 a zejména po roce 1951. Marxistické paradigma lze volně propojit s tzv. „socialistickými“ legionářskými autory meziválečné éry, jako byli například Jaroslav Kratochvíl¹⁷ nebo částečně Karel Zmrhal.¹⁸ Literatura a ediční pokusy z doby první republiky představují nejen cennou faktografickou základnu, ale též odhalují mnohé aspekty interpretace celého odboje z pohledu jednotlivců i skupin. Je možná paradoxní, že tito první historikové věnovali větší prostor popisu každodennosti než moderní badatelé. Využitelné jsou zvláště polemické statě a texty, jež ukazují na ideové konflikty, které vládly v odboji již za války.

Pokus z let 1945-1948 o propojení prvorepublikových legionářských tradic s tradicemi vzniklými během druhé světové války selhal. Až do zmiňovaného roku 1951 sice nebylo s legionářskou otázkou oficiálně zacházeno násilně, ale ideologická ofenzíva let padesátých už konstruovala novou historickou skutečnost. Až do poloviny šedesátých let se o československých vojácích v ruských legiích hovořilo jako o žoldácích a třídních zrádcích, kteří aktivně bojovali proti sovětské revoluci. Jednotlivé práce poplatné existujícímu vědeckému (ideologickému?) názoru hledaly důkazy o nepřátelské činnosti důstojníků a politických pracovníků.¹⁹ Těsně před polovinou šedesátých let jako kdyby bylo marxistické

¹⁴ Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918 I-II*, Praha 1938-1939; Martin KUČERA (ed.), *Zprávy tajným inkoustem. Kapitola z dějin českého zpravodajství za první světové války (1914-1918)*, Praha 2003; Ivan ŠEDIVÝ, *Zed' mezi odbojem domácím a zahraničním. Z legionářských sporů o odbojové zásluhy*, *Historie a vojenství* 47, 1998, č. 6, s. 84-93; Antonín KLIMEK, *Velké dějiny zemí Koruny české XIII*, Praha-Litomyšl 2000, s. 9n.

¹⁵ V tomto kontextu je nutno říci, že se nejednalo o skupiny v pravém slova smyslu. Jedinci, které bychom nyní *ex post* řadili ke stejnému myšlenkovému uskupení, se mohli vzájemně vnímat (a nezdědka se tak vnímali) jako protivníci v jiných aspektech celého sporu. Jedná se o zjednodušující náhled využitelný pro potřeby úvodu do problematiky; srov.: tamtéž.

¹⁶ Alois ŽIPEK a kol. (edd.), *Domov za války I-IV. Svědectví účastníků. 1914-1918*, Praha 1929-1931.

¹⁷ Jaroslav KRATOCHVÍL, *Cesta revoluce*, Praha 1928. Jaroslav Kratochvíl stál v opozici proti osvobozenécké legendě, proti všem jejím variantám a verzím, neboť za nimi viděl buržoazii, kapitalismus a vykořisťování jako vrcholně negativní jevy. Vymezoval se zejména proti Radolovi Gajdovi a jeho činnosti za války i v míru; tito dva spolu vedli časté spory, které nezdědka končily u soudu; Antonín KLIMEK – Petr HOFMAN, *Vítěz, který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha-Litomyšl 1995.

¹⁸ Karel ZMRHAL, *Armáda ducha druhé míle. Příspěvek k historii československého revolučního boje*, Praha nedatováno.

¹⁹ Jiří MUŠKA, *Účast československé armády v Rusku na imperialistické válce a protisovětské intervenci v letech 1914-1920*, in: *K úloze československých legií v Rusku*, Praha 1953; Jaromír HOŘEC, *Politika světových imperialistů a české buržoazie v intervenci proti SSSR*, in: tamtéž; Jurij KRÍŽEK – Oldřich ŘÍHA, *Bez Velké*

paradigma pevně ukotvené v historické vědě. A objevila se kniha Jána Kvasničky, která velmi precizně shrnuje všechny výhrady marxisticko-leninské historiografie vůči československým legiím v Rusku a je až na výjimky zbavena bombastičnosti a prvoplánové útočnosti vůči osvobozené legendě.²⁰ Jistou změnu přinesla druhá polovina šedesátých let, kdy se nakrátko otevřela možnost publikovat (nejen) o československých legiích ve svobodnějším duchu. Knihu Karla Pichlíka *Československý odboj 1914-1918 bez legend* lze považovat za to nejkvalitnější, co k tomuto tématu v „totalitních“ letech 1938-1989 vzniklo.²¹ Normalizační léta sedmdesátá znamenala návrat k rétorice let padesátých a počátku let šedesátých. Všechny zmiňované publikace byly ale orientovány na politické dějiny a dějiny ideologii, každodennost zůstala úplně stranou.

Změna režimu v Československu v roce 1989 přinesla kolísavou vlnu zájmu o legionáře, která dlouho nevydržela a po několika pokusech zmizela do ztracena. Vyšlo několik příležitostných publikací, nových vydání prvorepublikové legionářské literatury a v odborných časopisech se začaly objevovat vědecké články zkoumající různé stránky problému. Lze nalézt i velmi kvalitní práce vyrovnávající se s tématem. Knihy *Masarykův triumf* Jiřího Kovtuna²² a *O samostatný československý stát* Jana Galandauera²³ byly zřejmě dva z prvních vážnějších pokusů. V polovině devadesátých let kolektiv okolo Karla Pichlíka vytvořil přehledovou studii *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*,²⁴ jejímž úkolem bylo čtenáře seznámit se základními fakty. Téměř současně vyšla kniha Roberta Saka *Anabáze*²⁵ snažící se nahlédnout na legionáře z širší perspektivy a zkoumající mimo jiné rusofilské aspekty.

Nadějný trend první poloviny devadesátých let po roce 1996 nepokračoval. K čestným výjimkám patří knihy Jiřího Fidlera, které mají spíše prozopografický, respektive

říjnové socialistické revoluce by nebylo Československa, Praha 1951; Jan KARMELSKÝ (ed.), *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka*, Praha 1953. K tématu D. VÁCHA, *Některé aspekty reflexe československých legionářů marxistickými historiky. Zborov, Bachmač a vystoupení proti bolševikům*, in: Bohumil JIROUŠEK a kol., *Proměny diskursu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*, České Budějovice 2008, s. 319-336.

²⁰ Ján KVASNIČKA, *Československé légie v Rusku 1917-1920*, Bratislava 1963.

²¹ Karel PICHLÍK, *Zahraniční odboj 1914-1918*, Praha 1968; existuje i druhé, přepracované vydání pod upraveným názvem: *týž, Bez legend. Zápas o československý program*, Praha 1991. Publikace vyšla s údajem o vydání k roku 1968, ale na pulty knihkupectví se dostala až na jaře 1969. Debata nad tím, nakolik je Pichlíkova kniha poplatná marxistické historiografii (zda vůbec) a nakolik se pokouší vytvořit vlastní pohled na dějiny daného období, je velmi obtížná. Pichlík nestál na marxistické půdě, ale ani na území osvobozené legendy, pokoušel se vytvořit nový pohled.

²² Jiří KOVTUN, *Masarykův triumf*, Praha 1991.

²³ Jan GALANDAUER, *Za samostatný československý stát 1914-1918*, Praha 1992.

²⁴ Karel PICHLÍK – Bohumír KLÍPA – Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*, Praha 1996.

²⁵ R. SAK, *Anabáze*.

encyklopedický charakter.²⁶ Asi nejzásadnějším počinem se stala drobná knížečka Jana Galandauera týkající se bitvy u Zborova a její následné percepcce historiografií, ve společnosti a v umění.²⁷ Ivan Šedivý se dotkl tématu legií v několika studiích a v knize *Češi, české země a velká válka*, tam bohužel jen okrajově.²⁸ Josef Fučík se dlouhodobě věnuje zkoumání českých vojáků v uniformách c. a k. armád, ale jeho metodologická východiska bohužel nepřinášejí nic zásadně nového, což neumenšuje jeho přínos z faktografického hlediska.²⁹ Oproti tomu David Pazdera se ve své diplomové práci pokusil uchopit válečný prožitek c. a k. vojáků z Čech objevenějším způsobem, ale bohužel zůstal na počátku cesty.³⁰ Ambiciózně pojatý komparační projekt Jana Gebharta a Ivana Šedivého zhmotněný v samostatnou monografii úplně nedostal očekávání, i když v knize jsou k nalezení některé podnětné příspěvky.³¹ Emigrant českého původu Victor Miroslav Fic zkoumal po dlouhá léta československé legie v Rusku spíše z pohledu spojenců. Jeho práce proto patří k tomu nejzásadnějšímu, co v Čechách vyšlo po roce 2000.³² Ivan Savický se pokusil shrnout okolnosti setkávání Čechů, Slováků a Rusů v první polovině dvacátého století³³ a hlavním tématickým zájmem Jaroslava Vaculíka byly a jsou osudy českých emigrantů, i těch v Rusku.³⁴ Stranou ponechávám knihy vesměs populárně naučné, jejichž kvalita je případ od

²⁶ Jiří FIDLER, *Generálové legionáři*, Brno 1999; týž, *Zborov 1917. Malý encyklopedický slovník*, Brno 2003.

²⁷ J. GALANDAUER, 2. 7. 1917. *Bitva u Zborova. Česká legenda*, Praha 2002. Stejný autor se k téže problematice ještě vrátil později: týž, *Povstaňte až bude třeba! Mýtus bitvy u Zborova*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 1, s. 14-16.

²⁸ I. ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka 1914-1918*, Praha 2001; Opominout nelze ani Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918-1938) I-III*, Praha 2000-2003; Robert KVAČEK, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2003; J. KOVTUN, *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918-1935*, Praha 2005.

²⁹ Josef FUČÍK, *Soča (Isonzo) 1917*, Praha-Litomyšl 1999; týž, *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka I. světové války*, Praha 2006; týž, *Generál Podhajský*, Praha-Litomyšl 2009. Podobný přístup, ale z hlediska zpracování nesrovnatelně méně kvalitní nabízí Libor NEDOROST, *Češi v I. světové válce I-III*, Praha 2006-2007.

³⁰ David PAZDERA, *Češi v první světové válce. Pokus o vymezení válečného prožitku českých vojáků rakousko-uherské armády od mobilizace a nástupu k jednotce po příchod na frontu*, diplomová práce, Historický ústav Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 1997; týž, *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*, *Historie a Vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 37-43. Alespoň za zmínku stojí ještě několik dalších monografií: Jan NĚMEČEK, *Mašinové. Zpráva o dvou generacích*, Praha 1998; A. KLIMEK – P. HOFMAN, *Vítěz*; Vladimír BYSTROV, *Osud generála. Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojcechovského*, Praha 2007.

³¹ Jan GEBHART – Ivan ŠEDIVÝ (edd.), *Česká společnost za velkých válek 20. století. Pokus o komparaci*, Praha 2003.

³² Victor Miroslav FIC, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914 – 1918 I-III*, Praha-Brno 2006-2008. Z historiků v exilu nelze opominout ani Zbyňka Zemana a jeho práce: Zbyněk ZEMAN, *The Break-Up of the Habsburg Empire 1914-1918. A Study in National and Social Revolution*, New York 1977; týž, *The Masaryks. The Making of Czechoslovakia*, London 1990.

³³ Ivan SAVICKÝ, *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914-1938*, Praha 1999.

³⁴ Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů I-II*, Praha 1997-1998; týž, *Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti*, Brno 2002; týž, *České menšiny v Evropě a ve světě*, Praha 2009;

případu velmi kolísavá, a také knihu Jana Michla, která se zabývala spíše osudy československých legionářů za první republiky a později.³⁵ V knižních publikacích od roku 1989 se bohužel neobjevuje mnoho nových metodologických přístupů a dějiny každodennosti při nejlepším tvoří jen jakousi kulisu politické či vojenské faktografie. Analýza válečného prožitku, s výjimkou Pazdery, chybí.

Z časopiseckých článků nebo studií otištěných v různých sbornících, případně ze sborníků samotných, stojí za zmínku například sborníky Jihočeského muzea v Českých Budějovicích z jím pořádaných konferencí věnovaným válečným konfliktům; zapomenuty nebyly ani legie a legionáři.³⁶ Podnětné postřehy přinesl i soubor článků sestavený Václavem Veberem z jednoho pražského kolokvia.³⁷ Bouřlivé události v Rusku v roce 1917 reflektuje sborník *Interpretace ruské revoluce*³⁸ a příspěvky k česko-německé problematice obsahuje i *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*.³⁹ Víceméně monotématicky je zaměřen sborník *Zborov 1917-1997*.⁴⁰ Jitka Zabloudilová zpracovala mimo jiné problematiku československých peněžních ústavů a operací v Rusku a společně s Petrem Hofmanem přiblížili životní osudy Rudolfa Medka.⁴¹ Dagmar Hájková se zabývala rolí propagandy a špionáže v prvním zahraničním odboji.⁴² Dagmar Kutílková v trojici článků v *Historii a vojenství* zevrubně prošla vývoj uniforem československých dobrovolnických jednotek v Rusku, její příspěvek je cenný i pro zkoumání každodennosti.⁴³ Různými tématy z oblasti československých legií v Rusku se zabýval též autor této práce v několika studiích od roku

Jiří HOFMAN – Václav ŠIRC – J. VACULÍK, *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, Praha 2004.

³⁵ Jan MICHL, *Legionáři a Československo*, Praha 2009; srov.: Boris TATAROV, *Novodobí husité. Československé vojenské jednotky v Rusku (srpen 1914 – duben 1918)*, Praha 2010.

³⁶ Jiří PETRÁŠ (ed.), *Československé legie a první světová válka*, České Budějovice 1998.

³⁷ Václav VEBER (ed.), *Československé legie v Rusku. Sborník příspěvků z kolokvia 9.5. 2001 v Praze*, Praha 2003.

³⁸ Jiří HANUŠ – Radomír VLČEK (edd.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno 2008.

³⁹ Hans MOMMSEN – Dušan KOVÁČ – Jiří MALÍŘ – Michaela MARKOVÁ, *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000.

⁴⁰ J. GALANDAUER – P. HOFMAN – I. ŠEDIVÝ (edd.), *Zborov 1917-1997*, Praha 1997.

⁴¹ J. ZABLOUDILOVÁ, *Vojenská spořitelna čs. vojska v Rusku*, *Historie a vojenství* 48, 1999, č. 1, s. 98-120; Jitka ZABLOUDILOVÁ – Daniela BRÁDNEROVÁ, *Banka československých legií 1919- 1925*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 2, s. 345-378; J. ZABLOUDILOVÁ – P. HOFMAN, *Rudolf Medek*, *Historie a vojenství* 43, 1994, č. 6, s. 133-157.

⁴² Dagmar HÁJKOVÁ, *Role propagandy ve válečných aktivitách T.G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, 14-37; Táž, *Krycí jméno Victor. Emanuel Voska za první světové války*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 9, s. 36-40.

⁴³ Dagmar KUTÍLKOVÁ, *K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914-1917*, *Historie a vojenství* 50, 2001, č. 4, s. 796-815; táž, *K problematice stejnokrojů příslušníků československé jednotky v Rusku v roce 1918*, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 4, s. 884-912; táž, *K problematice stejnokrojů Československého vojska na Rusi 1919-1920*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 2, s. 397-420; srov.: Jan VOGELTANZ – Milan POLÁK, *Československé legie 1914-1918. Československá armáda 1918-1939. Uniformy – symbolika – výstroj – výzbroj*, Praha – Litomyšl 1998; David BULLOCK, *The Czech Legion 1914-20*, New York 2009; B. TATAROV, *Novodobí husité*.

2006 do současnosti.⁴⁴ Každodennost, tentokrát rakousko-uherských vojáků, nahlíží i Jana Tejkalová na příkladě haličské fronty.⁴⁵ Politickými procesy směřujícími z tábora Centrálních mocností do Ruska v období první světové války a mechanismy uvnitř Rakousko-Uherska se zabýval Petr Prokš.⁴⁶ Osudy Bohdana Pavlů nastínil opět Robert Sak⁴⁷ a článek Natali Stegmann propojuje zrod první republiky a vliv legionářství s relativně podobnou situací po skončení druhé světové války.⁴⁸ Činností legionářských organizací v meziválečném období se zabývali (jak již bylo zmíněno) Jan Michl a Ivan Šedivý.⁴⁹ Studie a články jsou v některých případech mnohem metodologicky a tématicky rozmanitější, zejména výše zmíněné práce Dagmar Kutílkové nebo některé příspěvky ve sbornících se pokouší pojednat o každodennosti a válečném prožitku. Většinou (s výjimkou Kutílkové) se jedná o sondy a případové studie bez širšího (mnohdy i metodologického) ukotvení.

Zahraniční literatura k tématu ruské revoluce (respektive revolucí) a světové války na východní frontě je fakticky nepřehledná. K nejznámějším (a do češtiny přeloženým) patří

⁴⁴ D. VÁCHA, *S legiemi kolem světa. Evakuace ruských legií po moři z Vladivostoku do vlasti*, Jihočeský sborník historický 75, 2006, s. 151 – 162; týž, *Válečné zkušenosti jihočeských legionářů. Několik stručných črt*, Výběr, Časopis pro historii a vlastivědu Jižních Čech 44, 2007, č. 4, s. 353-361; týž, *Problematika, struktura a mechanismus zásobování československých legionářů v Rusku 1918–1920*, Slovanský přehled 94, 2008, č. 2, s. 189-208; týž, *Legionáři a Rusko, Legie a múzy. K historii československých zahraničních vojsk v letech 1914–1920*, Literární archiv č. 40, 2008, s. 39-59; týž, *Těplušky a ešelony. Českoslovenští legionáři na cestě napříč Ruskem*, Soudobé dějiny 16, 2008, č. 3-4, s. 607-638; týž, *Za cizí město. Českoslovenští legionáři u Kazaně v roce 1918*, Dějiny a současnost 31, 2009, č. 9, s. 18-21; týž, *Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy 1914–1920*, Moderní dějiny 17, 2009, č. 1, s. 35-66; týž, *Nejen nemoci pohlavní. Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich zdraví*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle*, Jihočeský sborník historický 78, 2009, Supplementum 2, s. 175-200; týž, *Zklamané naděje. M. R. Štefánik a F. V. Krejčí v krizi československého vojska na Rusi (1918-1919)*, in: Petr PROKŠ a kol., *České země a moderní dějiny Evropy*, Praha 2010, s. 103-117; týž, *Čechoslováci v Dobružci. Sonda do každodenního života a vnímání vojáků na polozapomenuté frontě první světové války*, Slovanský přehled 96, 2010, č. 1-2, s. 217-240; týž, *„Husité dvacátého století“. Odráž fenoménu husitství v československých legiích v Rusku 1914–1920*, Historie a vojenství 59, 2010, č. 1, s. 4-18; týž, *Na rozvědkách. Čechoslováci na ruské frontě 1914-1917*, Dějiny a současnost 33, 2011, č. 2, s. 21-24.

⁴⁵ Jana TEJKALOVÁ, *Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády*, Historie a vojenství 50, 2001, č. 2, s. 332-370.

⁴⁶ Např. Petr PROKŠ, *Politická ofenziva císařského Německa vůči sovětskému Rusku (květen – červen 1918)*, Slovanský přehled 89, 2004, č. 4, s. 531-544; týž, *Problémy vnitřního vývoje a mezinárodního postavení Rakouska-Uherska (1914-1916/17)*, Slovanský přehled 91, 2006, č. 2, s. 161-182; souhrnně pak týž, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871-1918)*, Praha 2004; týž, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku 1914-1918/1918*, Praha 2010.

⁴⁷ R. SAK, *„Mohutný sen“ Bohdana Pavlů*, in: týž, *Co čte a nač myslí historik*, České Budějovice 2007, s. 175-221.

⁴⁸ Natali STEGMAN, *„Geburt“ und „Wiedererrichtung“ der Tschechoslowakei. Das Legionärsparadigma am Ende des Ersten und des Zweiten Weltkrieges*, in: Táž (ed.), *Die Weltkriege als symbolische Bezugspunkte. Polen, die Tschechoslowakei und Deutschland nach dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, Prag 2009, s. 71-90; táž, *Kriegsdeutungen – Staatsgründungen – Sozialpolitik. Der Helden- und Opferdiskurs in der Tschechoslowakei 1918-1948*, München 2010.

⁴⁹ J. MICHL, *Legionářské organizace v Československu (1920-1938)*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 4, s. 4-23; I. ŠEDIVÝ, *Rakousko-uherská propaganda 1914-1918*, in: Historie a vojenství 49, 2000, č.1, s. 38-55; týž, *Legionářská republika. K systému legionářského zákonodárství a sociální péče v meziválečné ČSR*, in: Historie a vojenství 51, 2002, č. 1, s. 158-184.

knihy Orlanda Figese⁵⁰ nebo Richarda Pipese,⁵¹ pro obě z nich jsou legie nezdůrazňovanou marginálií. Figes se na rozdíl od Pipese odklonil od událostních dějin a pracuje spíše s dějinami každodennosti, vnímání a myšlení. Z nejnovějších prací je nutné zmínit *Defenders of the Motherland* od Matthewa Rendle, který se zabýval vnímáním revoluce ruskými elitami (šlechta, důstojníci apod.), a který byl nucen se v rámci své studie vyrovnat též s revoluční každodenností popisovaných sociálních skupin.⁵² Blízko mnou zkoumaného tématu je *Between War and Peace* od Carol Wilcox Melton, která zkoumala pobyt amerických ozbrojených jednotek na Sibiři a Dálném Východě; diskutabilním bodem knihy je tvrzení, že pomoc legionářům byla jedním z nejdůležitějších argumentů, pro které americký prezident Woodrow Wilson souhlasil s ozbrojenou intervencí v Rusku.⁵³ Jedna z nejmodernějších prací anglosaské provenience zabývající se průběhem, souvislostmi a vnímáním první světové války pochází z pera Davida Stevenzona a nese nekomplikovaný název *1914-1918. The History of the First World War*.⁵⁴ Svou cenu neztrácí ani průkopnická práce *The Eastern Front 1914-1917*, v níž Norman Stone jako první anglofonní historik podrobněji analyzoval situaci v Rusku během první světové války až do revolučního jara 1917.⁵⁵ Na Stonea s odstupem času navázal Evan Mawsdley s pokusem o popsání ruské občanské války.⁵⁶ Existuje mnoho časopiseckých studií, které zkoumají různé aspekty tohoto konfliktu včetně použití chemických zbraní, jezdeckta, aplikace strategického plánování, zpravodajství atp.⁵⁷

⁵⁰ Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha 2000.

⁵¹ Richard PIPES, *Dějiny ruské revoluce*, Praha 1998; srov.: Sheila FITZPATRICK, *The Russian Revolution*, New York 2001.

⁵² Matthew RENDLE, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*, Oxford 2010.

⁵³ Carol Wilcox MELTON, *Between War and Peace. Woodrow Wilson and the Siberian Expeditionary Force in Siberia, 1918-1921*, Macon 2001. R. L. Willet se zabýval nejen intervencí v Přímohí, ale také na severu Rusku v oblasti Murmanska; Robert L. WILLET, *Russian Sideshow. America's Undeclared War 1918-1920*, Dulles 2003.

⁵⁴ David STEVENSON, *1914 – 1918. The History of the First World War*, London 2005; srov.: Stephen BROADBERRY – Mark HARRISON, *The Economics of World War I*, Cambridge 2009; Martin GILBERT, *První světová válka. Úplná historie*, Praha 2005; Basil Henry LIDDELL HART, *Historie první světové války*, Brno 2001; Phillip WARNER, *První světová válka*, Ostrava 1997, kde další literatura.

⁵⁵ Norman STONE, *The Eastern Front 1914-1917*, London 1975 a 1998.

⁵⁶ Evan MAWSLEY, *The Russian Civil War*, New York 2008.

⁵⁷ Yigal SHEFFY, *Chemical Warfare and the Palestine Campaign, 1916-1918*, *The Journal of Military History* 73, 2009, č. 3, 803-844; Jean BOU, *Cavalry, Firepower, and Swords. The Australian Light Horse and the Tactical Lessons of Cavalry Operations in Palestine, 1916-1918*, *The Journal of Military History* 71, 2007, č. 1, s. 99-126; Roy A. PRETE, *Joffre and the Origins of the Somme. A Study in Allied Military Planning*, *The Journal of Military History* 73, 2009, č. 2, s. 417-448; Jason HINES, *Sins of Omission and Commission. A Reassessment of the Role of Intelligence in the Battle of Jutland*, *The Journal of Military History* 72, 2008, č. 4, 1117-1153.

Pramenná základna k danému tématu je příliš široká, než aby mohla být zpracována celá. Právě z hlediska nepřehlednosti pramenů je nutné si stanovit jasná omezení pro heuristický výzkum. Z toho důvodu bylo zvoleno „zúžení“ pramenné základny a následná komparace výsledků zkoumání s dalšími zdroji a existující literaturou. Pro následující práci jsem vybral souhrn edicí vydaných pramenů, k nimž přistupovaly jako „pomocné“ prameny nevydané (převážně archiv autora), prameny ikonografické a zejména specifický literární útvar – tzv. legionářská beletrie, který zahrnuje nejen romány, ale též povídky, divadelní hry a v neposlední řadě poezii.⁵⁸

Právě s legionářskou beletrií souvisí i výběr vydaných pramenů (zejména deníků a vzpomínek) jako její protiváhy. Vydané prameny totiž mají podobnou strukturu jako romány, povídky a básně. Hlavní podobností je jakási angažovanost nebo vyslyšení společenské poptávky vydáním deníku, vzpomínek či autobiografického románu. Víme, že první romány a povídky (nebo jejich základy) vznikaly již na území Ruska a jedna z nejhodnotnějších próz, *Za cizí město* Františka Langera, byla dokonce na Sibíři knižně vydána.⁵⁹ Extensivní objem knih s legionářskou tematikou vydaný v letech 1919-1938 byl spojen se zájmem veřejnosti a s propagací (nebo popíráním) osvobozené legendy. Podobně tomu bylo s vydáváním osobních deníků a pamětí, které reagovaly na stejný impuls a zahrnovaly podobná kliše nebo stereotypy. V průběhu necelého dvacetiletí se rozvinula čilá debata ovlivňovaná vstupy mnoha více či méně talentovaných jedinců. Legionářská literatura náleží k širšímu proudu válečných románů a divadelních her světové literatury, který má svůj kvantitativní vrchol (zejména ve francouzštině, v angličtině a němčině) v letech 1928-1932.⁶⁰ Mezi jednotlivými autory a díly legionářské beletrie je k nalezení mnoho společných prvků a mnoho rozdílů. K těm společným lze zařadit jakousi hrdost na vlastní „legionářství“ – tolikrát proklamované bratrství, nutnost vyrovnat se s Ruskem, ruskými revolucemi roku 1917 (ať už pozitivně nebo negativně), smutek z nesplněných snů (ať už šlo o jakékoliv) a zdůrazňování legionářských zásluh při vzniku samostatného Československa. Rozdíly

⁵⁸ Legionářská beletrie zahrnovala nejen ruské legie. Přesto převážná část knižní i další produkce byla věnovaná ruským legiím, italské dobrovolnické oddíly stály s velkým odstupem na pomyslném druhém místě, o legiích francouzských nebo polozapomenutých srbských skoro ani nemluvě. K legionářské literatuře přistupuje literatura popisující zážitky vojáků a důstojníků v c. a k. armádách, ta byla vesměs ponechána stranou. O legionářské literatuře psal například M. KUČERA, *K zrodu, rozvoji a skonu legionářské literatury, Legie a múzy*, s. 7-38; srov.: D. VÁCHA, *Výstavba moderního československého mýtu. Legionáři a legionářská literatura jako jeden z jeho základních kamenů*, in: D. BLÜMLOVÁ a kol. (edd.), *Čas optimismu a tížádostivých nadějí. Prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetiletí samostatného státu (1918-1929)*, Jihočeský sborník historický 78, 2009, Supplementum 1, s. 357-378. U příležitosti 90. výročí vzniku samostatného Československa odvysílal Český rozhlas 3 Vltava 26. 10. 2008 pořad *Legionáři o legionářích*, na jehož vzniku se podíleli Robert Sak a Dalibor Vácha.

⁵⁹ František LANGER, *Za cizí město. Zlomek kroniky*, Irkutsk 1919.

⁶⁰ John KEEGAN, *The Face of Battle*, New York 1978, s. 287, 311.

čtenář nachází v politické orientaci autora, v jeho interpretaci jednotlivostí i celého pobytu v Rusku, ve slovesných schopnostech i způsobu vypravování, ve vyjadřování osobních antipatií nebo náklonností k význačným osobám té doby, zejména k Josefu Dürichovi, Radolovi Gajdovi, Milanu Rastislavu Štefánikovi a dalším. Mimochodem, T. G. Masaryk stál stranou tohoto procesu, neboť jen opravdu výjimečně je k nalezení text, který by ho otevřeně kritizoval.

K neznámějším legionářským autorům patřili Josef Kopta, František Langer a Rudolf Medek. K nim se přiřadili např. Rudolf Vlasák, Adolf Zeman, Karel Fibich nebo Václav Valenta-Alfa. Většina z výše zmíněných mužů i z těch opominutých vkládala do svých knih vlastní zážitky, popisy vlastních prožitků i to, co jim vyprávěli jejich kamarádi. Právě autenticita literárních prací dovoluje historikovi rozsáhlejší použití legionářské beletrie jako relevantního historického pramene, ač ho staví před těžkou prací ve fázi kritiky a interpretace. Nutí ho k opatrnosti a důkladnosti, nesmí se dostat do vleku patosu a tendenčnosti románů, povídek, básní a divadelních her. Historik nesmí úplně uvěřit náhledu legionářských autorů na vlastní díla, který zřejmě nejmýstižněji zazněl v úvodu k autobiografickému románu Rudolfa Vlasáka *Vojáci císařovi*: „Nenapsal jsem svoji knížku pro pány kritiky, nýbrž pro prostý český lid, pro ty muže, kteří sloužili císaři, revoluci a republice – stejně jako já, a pro jejich ženy. Nečiním jiných nároků, než ten, aby čtenář, až po přečtení knihy tuto odloží, řekl: „Ano, tak to bylo!““ V úvodu k druhému dílu se Vlasák k tématu ještě jednou vrátil: „Jen jména míst a osob jsem změnil. Ale děj – toť vylíčení skutečných událostí!“ Úvody jsou datovány v Kolíně, v dubnu a v prosinci 1932, tedy v období největšího rozmachu legionářské prózy v Československu. Charakteristické je v něm věnování „prostému lidu“ a ještě více vyjádření touhy po autentičnosti textu.⁶¹

Doslova průkopnickou prací z oblasti *military history*, která využívá poezie a umělecké prózy, je *The Great War* Paula Fussella. Ten se s úspěchem pokusil rekonstruovat svět britského expedičního sboru na francouzském bojišti, každodenní život jeho vojáků, jejich myšlení, názory a vnímání okolí. Fussell na příkladu západní fronty odhaloval nebezpečí autobiograficky se tvářících románů. Souhlasil sice s používáním beletrie ke konstruování obrazu minulé reality, ale spíše v širším kontextu (k popisu procesů, tendencí a skupin) – jeho kritika byla mířena na pokusy o rekonstrukci válečných osudů jednotlivce na základě rozborů jeho románů o válce. Fussell kladl větší důraz právě na beletrii a faktor srovnání s dalším typem pramene je u něj oslaben, což však ani po téměř čtvrtstoletí jeho

⁶¹ Rudolf VLASÁK, *Vojáci císařovi. Vzpomínky jednoho v mnohých*, Praha 1935, s. 11; týž, *Vojáci císařovi II*, s. 6.

práci neznehodnocuje.⁶² Využívání beletrie je v moderních historiografických pracích stále častější. Tento typ pramene se zejména v anglosaské vědě natolik etabloval, že historici už ani necítí potřebu tuto skutečnost komentovat. Beletrie je využívána ve vojenských dějinách k rekonstrukci jevů, které ostatní prameny obvykle opomíjí (sex apod.).⁶³ Turecký historik Erol Köroglu dokonce propojoval zkoumání válečné propagandy, poezie a prózy s hledáním turecké identity a Susan Rubin Suleiman se pokoušela proniknout k fenoménu historické paměti (konkrétně v kontextu druhé světové války) na příkladu děl Jeana Paula Sartra, André Malrauxe a dalších.⁶⁴ V roce 2001 vyšel též sborník *The Literature of the Great War Reconsidered*, který znovu zdůrazňuje důležitost válečných románů jako legitimního historického pramene pro zkoumání dějin válek a válečného prožitku nejen mezi vojáky, ale též mezi ostatními vrstvami obyvatelstva.⁶⁵ Příkladem extensivního použití románu jako historického pramene je kniha Mony Ozouf *Co prozrazuje román 19. století*, která se však věnuje spíše hledání obrazu tzv. starého režimu ve francouzských románech 19. století než každodennosti.⁶⁶ Z prací, na který spolupracovali čeští historici (respektive česká historička) je nutno upozornit na *Rod v memoárech*, který se zabývá memoárovou a autobiografickou tvorbou týkající se obrazu Hradce Králové na přelomu devatenáctého a dvacátého století, zejména úvod navrhuje několik zajímavých přístupů k práci s autobiografickou literaturou jako historickým pramenem.⁶⁷ Nezapomíná se ani na využití filmu nebo divadelních her jako pramene.⁶⁸ Z relativně mladších vojenských historiků je nutno uvést Stephena G. Fritze, který s rozmyslem využívá válečné romány, aby odhaloval to, co zamlčují nebo jen naznačují

⁶² Paul FUSSELL, *The Great War and Modern Memory*, New York 2000, s. 204, 310nn; srov.: Arthur MARWICK, *The Great War in Print and Paint. Henri Barbusse and Fernand Léger*, *Journal of Contemporary History* 37, 2002, s. 509-521; Hew STRACHAN, *John Buchan and the First World War. Fact into Fiction*, *War in History* 16, 2009, č. 3, s. 298-324.

⁶³ Srov. konkrétní příklady užití beletrie jako rovnocenného pramene: Niall FERGUSON, *The War of the World. History's Age of Hatred*, London 2007, 119, 123nn.

⁶⁴ Erol KÖROGLU, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity. Literature and Turkey during World War I*, New York 2007; Susan Rubin SULEIMAN, *Crisis in Memory and the Second World War*, Cambridge 2006; srov.: Mary VINCENT, *Breaking the Silence. Memory or Oblivion since the Spanish World War*, in: Efrat BEN-ZE'EV – Ruth GINIO – Jay WINTER, *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century*, New York 2010, s. 47-67. Ke zkoumání fenoménu paměti v souvislosti s válečnými konflikty Jenny MACLEOD (ed.), *Defeat and Memory. Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, New York 2008; Jay WINTER, *Remembering War. The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century*, Yale 2006.

⁶⁵ Patrick J. QUINN – Steven TROUT (edd.), *The Literature of the Great War Reconsidered. Beyond Modern Memory*, New York 2001.

⁶⁶ Mona OZOUF, *Co prozrazuje román 19. století. Mezi starým režimem a revolucí*, Brno 2009.

⁶⁷ Marcin FILIPOWICZ – Alena ZACHOVÁ, *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové*, Červený Kostelec 2009, kde i další literatura.

⁶⁸ Např. Lilya KAGANOVSKY, *Visual Pleasure in Stalinist Cinema. Ivan Pyr'ev's The Party Card*, in: C. KIAER – E. NAIMAN, *Everyday Life*, s. 35-60; Boris WOLFSON, *Fear on Stage. Afinogenov, Stanislavsky, and the Making of the Stalinist Theatre*, in: tamtéž, s. 92-118; srov.: Delphine ROBIC-DIAZ, *Diên Biên Phú. Portraits de combattants sans images*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 53, 2003, č. 3, s. 107-121.

deníky a korespondence německých vojáků druhé světové války.⁶⁹ Zatímco historikové středověku nebo raného novověku běžně používají rytířské eposy, výchovné romány, beletrizované životopisy, kroniky, obrazy, tapisérie a mnoho dalších literárních útvarů i jiných předmětů komunikace ke studiu každodennosti nebo myšlení v jejich epoše, pro dějepisce moderní doby jako kdyby to stále bylo tabu. Tabu zabraňující překročit hranici uměnovědy, dějin umění, kultury nebo literární historie a využít jejich metod nebo inspirací. Jde o tabu, které jen velmi pozvolna opouští své výsostné postavení nad českou historiografií moderní doby. A pokud by se mělo hovořit o dějinách válek, válečnictví a vojenských konfliktů v nejširším slova smyslu, výše uvedené výhrady a kritika platí dvojnásob, ne-li ještě silněji. Z českých historiků se využitím literárních děl jako pramenů k dějinám moderních válek nezabýval téměř nikdo. Článek Jitky Zabloudilové *Obraz boje u Zborova v české próze, poezii a divadle* je cennou přehledovou studií, ale nepřesahuje svůj název ani tématicky ani metodologicky.⁷⁰ Sborník *Legie a múzy* je i přes své kvality dílem převážně literárně historickým nebo biograficky orientovaným, než aby reflektoval možnosti využití výzkumu legionářské literatury pro konstrukci minulé reality.⁷¹

V průběhu let 1919-1938 vyšlo v Československu mnoho legionářských pamětí a deníků, případně vzpomínek politiků a politických pracovníků.⁷² Mezi ty nejtypičtější a nejprestižnější publikace bezpochyby patřila Kudelova edice deníku plukovníka Josefa Jiřího Švece (1923) doplněná o několik krátkých dopisů ze Švecovy korespondence s Františkem Langerem.⁷³ Na Švecově deníku je zajímavé, že byl zřejmě prvním publikovaným legionářským deníkem vůbec. První část deníku totiž vyšla v sešitové úpravě

⁶⁹ Stephen G. FRITZ, *Frontsoldaten. The German Soldier in World War II*, Lexington 2005, zejména s. 90n, 125n, 139, 230-231; k tématu se vyjádřil i v knize o pádu třetí říše; srov.: týž, *Endkampf. Soldiers, Civilians, and the Death of the Third Reich*, Lexington 2004.

⁷⁰ J. ZABLOUDILOVÁ, *Obraz boje u Zborova v české próze, poezii a divadle*, in: J. GALANDAUER – P. HOFMAN – I. ŠEDIVÝ (edd.), *Zborov 1917-1997*, s. 79-100.

⁷¹ *Legie a múzy*.

⁷² Např. Radola GAJDA, *Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Urál proti bolševikům. Admirál Kolčak*, Praha 1920; Pavel FINK, *Voják sedmé velmoci. Vzpomínky novináře*, Brno nedatováno; Jaroslav ČERVINKA, *Trp, kozáče, budeš atamanem*, Praha 1929; Josef SLANIČKA, *Ze slavných dob České Družiny. Vzpomínky starodružiníka*, Praha 1929; František VONDRÁČEK, *Husité dvacátého věku. Deník ruského legionáře*, Praha 1922; Janko JESENSKÝ, *Cestou k slobodě*, http://zlatyfond.sme.sk/dielo/823/Jesensky_Cestou-k-slobode/12; Tomáš Garrigue MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918*, Praha 1925; Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa I-III*, Praha 1935; Josef DÜRICH, *V českých službách. Vypsání mého pobytu za hranicemi 1915-1918*, Klášter nad Jizerou 1921.

⁷³ Josef KUDELA (ed.), *Deník plukovníka Švece*, Praha 1923.

v roce 1918 v Jekatěrinburku a druhá část o rok později v Irkutsku.⁷⁴ Ze vzpomínkových prací doslova vystupuje čtveřice svazků vydaných pod názvem *Pout do Československa*, které zahrnují bohužel nedokončené vzpomínky Rudolfa Medka.⁷⁵ Nežídka se uvádí, že Medkova *Pout* by mohla být faktografickou paralelou, doplněním nebo snad protipólem jeho pětidílné románové kroniky *Legionářská epopej*.⁷⁶ Pentalogie získala vzhledem ke svému tématu, možná osobě tvůrce a jistým literárním kvalitám několik cen, ale vyvolala u některých kritiků nevoli. S mnohem horším přijetím se Rudolf Medek setkal, když vydal drama *Plukovník Švec*.⁷⁷ Pokud se přesuneme od Rudolfa Medka dál, narazíme na projekt, který proběhl v druhé polovině devadesátých let dvacátého století. Záměrem projektu aktivně prosazovaného Českou obcí legionářskou bylo připomenout existenci československých legií a výsledkem se staly publikace Státních okresních archivů týkající se rodáků-legionářů toho či onoho kraje. Ač nežídka neúplné, jsou to neocenitelné pomůcky pro každého badatele nikoliv jen na regionální úrovni. Obsah a rozsah publikací kolísá archiv od archivu, někteří editoři k jmenným seznamům zařadili rozsáhlé výňatky z deníků, korespondence a množství fotografií.⁷⁸

Je obtížné přesně zařazovat jednotlivé knihy, spisy a spisky do konkrétních kategorií. Někdy se lze oprávněně ptát, zda vůbec jde o edici deníku, pamětí nebo o svébytnou součást legionářské beletrie. Rozdělení není jednoduché, jako základní pomůcky jsou využívány formální náležitosti každé publikace, zda je v ní uvedeno například „román z války“ nebo „deník legionáře“. Nelze zapomínat ani na vnitřní stavbu: využívání přímé řeči, postavu vypravěče, posuny prostoru i dějů k těm, které autor zřejmě sám neznal atd. K dispozici je mnoho deníků a vzpomínkových prací prostých vojáků, poddůstojníků a důstojníků z nejrůznějších jednotek, služeb a zařazení. Z hlediska deformace prožité skutečnosti se blíží vydané prameny beletrii. Proto je nezbytné postupovat při zpracování těchto pramenů velmi opatrně a využívat dalších zdrojů k podrobné komparaci. Legionářská memoárová literatura zná také několik sebe-oslavujících nebo silně apologetických knih, k těm nejznámějším patří Gajdovy *Moje paměti* (1920) sepsané s pomocí profesionála, kterým byl Stanislav Nikolau,

⁷⁴ *Deník plukovníka Švece I. díl*, Jekatěrinburk 1918; *Deník plukovníka Švece II. díl*, Irkutsk 1919. Je zvláštní, že na postavu plukovníka Švece a jeho „druhý život“ se ještě nikdo pečlivě nesoustředil (pokud opomineme některé neúplné pokusy), ač pouze jeho deník a jeho osudy by stály za samostatnou studii.

⁷⁵ R. MEDEK, *Pout do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914-1920 I-IV*, Praha nedatováno.

⁷⁶ Týž, *Ohnivý drak*, Praha 1935; týž, *Veliké dni*, Praha 1935; týž, *Ostrov v bouři*, Praha 1936; týž, *Mohutný sen*, Praha 1930; týž, *Anabase*, Praha 1931.

⁷⁷ Týž, *Plukovník Švec*, Praha 1930.

⁷⁸ Např. Jana KREJČOVÁ a kol., *Českoslovenští legionáři. Rodáci a občané okresu Prachatice*, Prachatice 2000; Jan OLEJNÍK a kol., *Českoslovenští legionáři. Rodáci a občané okresu Strakonice*, Strakonice 2000; Miroslava CTIBOROVÁ a kol., *Českoslovenští legionáři. Rodáci a občané okresu České Budějovice*, České Budějovice 2000 a další.

nebo sebeobranný spis *V českých službách* (1921), v němž se Josef Dürich pokoušel ukázat svou činnost v Rusku v lepším světle, než jak byla vnímána veřejností. Nakladatelství Památníku odboje vydalo několik deníků (pamětí), podobně také nakladatelství Čin a nejedny paměti se objevily ve vlastním nákladu autorů.⁷⁹ Od listopadu 1989 vycházejí sporadicky některé osobní deníky buď péčí historiků, nadšenců nebo potomků legionářů, jen ojediněle se jednalo o reedice prvorepublikových publikací.⁸⁰ K dalším pramenům patří rozsáhlé fondy uložené jak v jednotlivých státních okresních archivech (pozůstalosti legionářů, matriky apod.), tak hlavně ve Vojenském historickém ústavu v Praze, následníku Památníku osvobození (později Památníku odboje), který schraňoval materiály k dějinám československých legií během let první republiky a navazoval na svého „prehistorického“ předchůdce v podobě historického oddělení při štábu československého vojska na Rusi.⁸¹ Nezanedbatelnou, bohužel mnohem hůře dostupnou skupinou pramenů, je tříšť jednotlivostí nebo menších celků rozhozená mezi soukromými sběrateli a potomky legionářů.⁸² Velkou cenu mají příležitostné nebo reprezentativní publikace různých typů, rozsahu i kvality obsahu. Řeč je o knihách jako *Zborov 1917-1937*⁸³ (respektive *Zborov 1917-1947*⁸⁴), *Od Zborova k Bachmači*,⁸⁵ stranou nemohou zůstat ani *Legionářské almanachy*⁸⁶

⁷⁹ Např. František Václav KREJČÍ, *U sibiřské armády*, Praha 1920.

⁸⁰ Karel SVOBODA, *S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře*, Praha 2004; J. GALANDAUER (ed.), Jan Adámek, *Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914 – 1920*, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 4, s. 913-934; K. PICHlíK (ed.), *Deník Zdeňka Rejmana*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 3, s. 658-686; Oldřich JURMAN – Otakar BRŮNA, *Legionářská odysea. Deník Františka Prudila z ruské fronty*, Praha 1990; Matěj NĚMEC, *Návraty ke svobodě*, Praha 1994; Bohuslav BOUČEK, *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*, Praha 1998; Bedřich OPLETAL, *Anabáze hanáckého medika 1914-1920*, Praha-Litomyšl 1998; Josef KLIMENT, *Zápisky legionářovy. Za života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914-1920*, *Středokluky* 2005; Blažena URBANOVÁ – Ferdinand VRÁBEL (edd.), *Spomienky ruského legionára Andreja Šikuru z Mošoviec*, *História a vojenství* 14, 2010, č. 2, s. 139-175. Bylo vydáno i několik deníků a pamětí rakousko-uherských vojáků českého původu, kteří do československého vojska nikdy nevstoupili, např. Leonard HOBST (ed.), *Český důstojník na frontách monarchie. Válečný deník*, Brno 2003; srov. s enigmatickým dílkem Josef VÁCHAL, *Malíř na frontě. Soča a Itálie 1917-18*, Praha 1996.

⁸¹ Tomuto oddělení velel František Šteidler a mezi jeho podřízené patřil Adolf Zeman. Prvotním úkolem bylo shánět a archivovat všechny materiály dotýkající se počátku bojů s bolševiky na konci jara 1918, později se přistoupilo k obstarávání a záchraně všech relevantních materiálů k historii sibiřských legií, bitvy u Zborova a tarnopolského ústupu; F. ŠTEIDLER, *O činnosti historického oddělení při štábu československého vojska na Rusi*, in: Vincenc ČERVINKA (ed.), *Naši na Sibiři. Kapitoly vlastní i cizí*, Praha 1920, s. 42-46.

⁸² Legionaristika (od známek přes knihy a pohledy až po uniformy) jsou v současné době čile obchodována na mnoha burzách (včetně těch internetových) a ceny požadované za mnohdy drobné záležitosti letí vzhůru ve spirále fiktivního oceňování.

⁸³ Josef KOPTA – František LANGER – Rudolf MEDEK (edd.), *Zborov 1917-1937. Památník k dvacátému výročí bitvy u Zborova 2. července 1917*, Praha 1937.

⁸⁴ V. HOLEČEK – J. KOPTA – F. LANGER a kol. (edd.), *Zborov 1917-1947. Památník k třicátému výročí bitvy u Zborova 2. července 1917*, Praha 1947.

⁸⁵ J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova k Bachmači. Památník o budování československého vojska pod vedením T.G. Masaryka*, Praha 1938.

⁸⁶ *Legionářský almanach 1923*, Praha 1923.

nebo *Památníky legionářských sjezdů*.⁸⁷ Převážnou část těchto reprezentativních publikací spojují osoby jejich editorů – Josefa Kopty, Františka Langeru a Rudolfa Medka. Kromě deníků a vzpomínek lze nalézt několik publicistických nebo reportážních prací, z nichž k nejhodnotnějším patří „sborník“ *Naši na Sibiři* sestavený novinářem Vincencem Červinkou.⁸⁸ Josef Kudela, Pavel Fink, Josef Dýma nebo Rudolf Medek vydali knižně po návratu domů některé ze svých článků z legionářských periodik v Rusku.⁸⁹

Ostatně legionářská periodika nebo příležitostné tisky, které vznikly v Rusku i později za první republiky, nemohou být opomíjeny, mezi ty nejdůležitější patřily *Čechoslovan* (vycházel v Kyjevě již před válkou),⁹⁰ *Čechoslovák*, *Československý deník*, *Československý voják*, *Slovenské hlasy* (kde pracoval např. Janko Jesenský⁹¹) nebo třeba literární revue *Československé besedy* řízená tehdy ještě mladičkým Josefem Koptou. Periodik je možno dobře využívat při zkoumání revoluční rétoriky, ideologického obrazu vojska a myšlení. V letech 1918-1920 se v těchto periodikách často objevovaly vzpomínky na počátky odboje nebo na slavné události (Zborov, počátky bojů proti bolševikům apod.). Z okruhu spolupracovníků jmenovaných listů vycházeli pozdější vysocí představitelé vojska i politiky jako například Rudolf Medek a Bohdan Pavlů. Již v roce 1918 vznikl první časopis (*Svoboda*), který reprezentoval levicové, původně sociálně demokratické, směry mezi Čechoslováky v Rusku. Pro pochopení některých konfliktů ve vojsku jsou důležité právě polemiky mezi jednotlivými politickými směry, zejména v počátku odboje mezi *Čechoslovákem* a *Čechoslovanem*. K oficiálním novinám a časopisům přistupuje ještě mnoho časopisů vytvářených jednotlivci a malými skupinkami vojáků (srov.: čtvrtá kapitola této práce).

Výzkum propojení deníků, vzpomínek, pamětí a románů s dobovým diskurzem (propagandou, oficiálními projevy apod.) je jedním z úkolů, který dosud nebyl dokončen pro žádné dějinné období nebo události. Objevuje se totiž otázka, kterou nelze zodpovědět u každého zdroje zvlášť a která platí bezpochyby (možná silněji) i pro legionářské romány: podobnost pramene osobní povahy např. se soudobým tiskem. Velmi komplikovaně se zkoumá míra, nakolik pisatel deníku využíval tisk (a další texty) jako inspiraci slovesnou

⁸⁷ Např. Josef SVÁTEK – Ladislav SÝKORA – Vladimír TŘEŠTÍK (edd.), *Památník IV. manifestačního sjezdu československé obce legionářské*, Praha 1948.

⁸⁸ V. ČERVINKA (ed.), *Naši na Sibiři*.

⁸⁹ J. KUDELA, *S naším vojskem na Rusi I-II*, Brno 1922-1923; P. FINK, *Bílý admirál. Profil kolčakovštiny. Poznámky a dokumenty. Ze zápisníku válečného korespondenta*, Praha 1921; též, *Mezi mohylami. Kniha „Bílý admirál“ díl druhý. Glossy a materiály. Ze zápisníku válečného korespondenta*, Praha 1922; Josef DÝMA, *Anabase. Úvahy a besídky uveřejněné v Rusku 1918-1919*, Praha 1922; R. MEDEK, *Blaník. Úvahy, poznámky, sny, výzvy a dokumenty o československém revolučním vojsku 1916-1920*, Praha 1921; též, *Náš odboj*, Praha 1920.

⁹⁰ J. VACULÍK, *Dějiny*, s. 65n.

⁹¹ J. JESENSKÝ, *Cesta*, s. 83.

převzetím formy a nakolik jako inspiraci ideovou převzetím obsahu. Jen s největšími obtížemi je možné rozhodovat, zda dotyčný pisatel byl tvůrcem nebo aktivním podporovatelem daného paradigmatu, nebo danou rétoriku využíval účelově, aby jeho kniha (článek) byla vydána, pozitivně posuzována a on „vpuštěn“ do tvůrčího okruhu. Podle mého názoru správně řešil tento problém Stephen G. Fritz, který se navíc vyrovnával s velmi silnou autocenzurou podmíněnou autoritativním nacistickým režimem, v němž prameny, které využíval, vznikaly. Podle něj nezbyvá nic jiného než pečlivě srovnávat s dalšími typy dostupných pramenů a intuitivně určovat problematická místa výpovědi.⁹² Na problémy vznikající při používání pramenů osobní povahy pro válečné dějiny upozorňuje zejména význačný historik Jeremy Black. Jeho kritika je však mířena spíše do řad bezmyšlenkových následovníků Johna Keegena a jeho konceptu *face of the battle*. Black kritizuje využívání pamětí nebo beletrie pro rekonstrukci bitevní vřavy a pocitů jednotlivce, úplně však opomíjí (v celé své jinak klíčové práci) oblasti každodennosti mimo boj nebo použití těchto typů pramene pro vytváření tzv. skupinových monografií. Jeho vlivná publikace o „revizi vojenské historie“ obecně trpí problémem soustředění se na velké dějiny válek (zdůrazňuje nutnost zkoumání války na moři i ve vzduchu), na potírání eurocentrismu a na principy hospodářské a velitelské.⁹³

Přes všechny výše uvedené a mnohé další překážky, historik nesmí na tuto problematiku rezignovat. Tím by došlo k závažnému metodologickému pochybení. Každý jednotlivý pramen musí být pečlivě prozkoumán, komparován s dalšími a zasazen do širších souvislostí. Předpokládá se tedy historikova výborná znalost pramenné základny, kterou si vybral pro svou práci, a reálií doby, o níž hodlá hovořit. Mnohdy je nutno využít nepřilíš vědeckého (protože ne-kvantifikovatelného) intuitivního přístupu, a jak říká jedno klišé: číst mezi řádky. Komunikace mezi historikem a jeho prameny může být umělou konstrukcí (stejně jako „vynucená“ komunikace pramenů mezi sebou), ale je jednou z mála cest, které vedou k cíli. A tím cílem je vytěžení zdrojů dosud v české (československé) historiografii k tématu legií nepoužívaných, respektive používaných jen okrajově a to s notně ilustrativním nádechem. Využívání deníků nebo vzpomínek při pokusu o rekonstrukci vnímání a myšlení jedinců nebo jejich každodennosti není nic nového, bohužel podobné práce jsou spíše výjimkami. Jako například studie Jany Macháčové o životě Františka Halase staršího vytvořená na základě

⁹² S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 8n.

⁹³ Jeremy BLACK, *Rethinking Military History*, London 2004, 42nn.

jeho vlastních pamětí⁹⁴ nebo komparační studie Tomáše Weisera týkající se autobiografií českých a německých dělnických vůdců před první světovou válkou.⁹⁵

Využívat prameny vzniklé v současné době oblíbenou a často protěžovanou metodou „oral history“ není v tomto kontextu možné. Problematika se již zcela přesunula do sféry kulturní paměti, mezi živými už není jediný přímý účastník událostí. A existující záznamy jsou kusé, jednostranně orientované a pro komplexní výzkum každodennosti nevyhovující. Většinou vznikaly „na objednávku“, zvláště v období tání v šedesátých letech a vypovídací hodnota není vysoká. Existují nahrávky rozhlasových besed (dokonce televizní pořady) s účastníky prvního československého odboje, ale takové pořady mají nevýhodu v tom, že otázky formuloval někdo jiný. Vytěžitelnost komplikuje také fakt velkého časového odstupe od události a dotazovaní nezdědka odpovídají schématicky, kdy použité schéma nalezneme (podobně jako u vzpomínek na bojové operace) v sekundární literatuře nebo ve vzpomínkách někoho jiného. Téma legionářů bylo v období první republiky velice frekventované a obvyklé, takže existuje dostatek materiálů, z nichž takový vzpomínající mohl třeba nevědomky čerpat. Jedná se o problém ne výhradně legionářský, je to spíše metodologický problém interpretace všech ego-dokumentů vzniklých za použití metod *oral history* a metod jí blízkých.⁹⁶

Metodologicky zůstává česká historiografie moderním vojenským dějinám mnohé dlužna. Až na výjimky se nedokáže vymanit ze zaujetí fakty. Kniha Marie Koldinské a Ivana Šedivého *Válka a armáda v českých dějinách* je jedním z mála příspěvků – přehledovou studií – v české historiografii poslední doby k dějinám vnímání válek, válečných konfliktů

⁹⁴ Jana MACHAČOVÁ, *Prostředí továrního dělnictva na konci 19. století. Analýza vzpomínek Františka Halase staršího z let 1885-1913*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 6*, Opava-Praha-Kutná Hora 1996, s. 63-100; srov.: Lukáš FASORA, *Tovární dělník v textilním průmyslu. Příklad Františka Halase st.*, in: L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008, s. 169-188; J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Praha 2010.

⁹⁵ Tomáš WEISER, *Socializace proletářských vrstev. Pokus o rekonstrukci na příkladu autobiografií dělnických vůdců z českých zemí a vilémovského Německa 1870-1918*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, Opava – Praha – Kutná Hora 1997, s. 77-100.

⁹⁶ Z hlediska pramenů zahraniční provenience je nutno přiznat, že k vytvoření této práce nebylo využito prakticky žádných nevydaných pramenů ze zahraničních archivů. K nahlédnutí legionářské problematiky zvenčí očima více či méně zúčastněných pozorovatelů došlo za pomoci existujících vydaných pramenů, některé z nich existují pouze v angličtině, francouzštině nebo ruštině, některé byly přeloženy i do češtiny. Vnímání legií Rusy, Němci, Francouzi nebo Brity však není pro tuto práci příliš podstatné; např. John WARD, *With the Die-hards in Siberia*, nedatováno; srov.: Paul DOTSENKO, *The Struggle for a Democracy in Siberia 1917-1920. Eyewitness Account of a Contemporary*, Stanford 1983; Maurice JANIN, *Moje účast na československém boji za svobodu*, nedatováno; Alexej Alexejevič BRUSILOV, *Vzpomínky na světovou válku a vlastní životopis. Vzpomínky a úvahy A. A. Brusilova*, Praha 1929.

a armády.⁹⁷ Pokud jsou brány v potaz ostatní větší a menší studie, jedná se skoro bez výjimky o studie případového nebo materiálového charakteru bez hlubšího metodologického zasazení. Z metodologického hlediska jsem tedy vstupoval doslova na pole neorané. Československými legiemi, a vlastně ani ozbrojeným zahraničním odbojem za druhé světové války, se prakticky nikdo nezabýval jinak než z pohledu politických nebo vojenských dějin, případně biografických studií. Stranou zůstávala každodennost, vnímání válečných událostí samotnými vojáky, tato témata se v nejlepším případě stávala součástí širšího výkladu a byla přítomná jen k dokreslení celkové situace.⁹⁸ Metodologických inspirací, které mne vedly při zpracovávání pramenů a jejich interpretaci by přesto bylo možno vyjmenovat nemálo. Mnohdy kontakt s metodologickým přístupem neústil v nic jiného než v zahrnutí odlesku nebo fragmentu přístupu někoho jiného. Mnohdy bylo nutné se metodologicky inspirovat v historiografii zabývající se staršími dějinami, zejména raným novověkem.

V případě zkoumání každodennosti, a konkrétně v předkládané oblasti historie, nelze opominout antropologické přístupy. Antropologie (respektive kulturní antropologie) už dlouho není zkoumáním „exotických“, „zaostalých“ nebo „přírodních“ národů. Již před dlouhou dobou se vydala po cestě zkoumání vrstev soudobé nebo nedávno minulé společnosti a středoamerické indiány nebo tichomořské domorodce nahradili pracovníci v zemědělství, státní úředníci nebo středoškolské učitelé ve velkých městech. Práce a teoretické postuláty americké antropoložky Margaret Mead (1901-1978) se sice zdají být modernějšími výzkumy dávno překonány, přesto například metoda „studia kultury na dálku“ musí historika zkoumajícího každodennost zaujmout. A to konkrétně při zkoumání uměleckých děl minulosti (knih a fotografií!) a jejich využití při studiu. Jedná se o podobný případ jako byl pokus Margaret Mead o zobrazení Japonska čtyřicátých let dvacátého století na základě filmů. Obsahová analýza dokumentů, kterou zdůrazňovala, by měla být integrální součástí každé heuristiky a kritiky.⁹⁹ Další inspirací je bezpochyby strukturální přístup k antropologii

⁹⁷ Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008; I. ŠEDIVÝ, *Česká historiografie vojenství 1989-2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*, Český časopis historický 100, 2002, č. 4, s. 868-901.

⁹⁸ Jednou z oněch nemnohých výjimek je Ladislav KUDRNA, *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*, Praha 2003. Ač je možno tuto publikaci kritizovat za různé prohřešky, zůstává pravdou, že patří k těm téměř ojedinělým pokusům o uchopení tematiky. Z edicí deníků např. D. BLŮMLOVÁ (ed.), *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce 15. III. 1939 – 21. III. 1941*, Bernartice 2001; Zdeněk VALIŠ (ed.), Zdeněk STAV, *Povinnost nade vše. Legionářský deník a autentická výpověď plukovníka Zdeňka Stava, který prošel jednotkami ve Francii, Anglii a Sovětském svazu a osobně se účastnil bojů u Sokolova, Kyjeva a bojů o Dukelský průsmyk*, Brno 2009; Jiří RAJLICH (ed.), *Šest týdnů v Exeteru. Osobní deník Wing Commandera Františka Doležala*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 4, s. 74-101.

⁹⁹ Od věci nejsou ani tzv. rozhovory s informátory, kdy Margaret Meade sice myslela emigranty apod., ale současný historik by mohl operovat s potomky apod. Viz Margaret MEAD – Rhonda Bubendey MÉTRAUX, *The Study of Culture at a Distance*, Chicago 1953.

(a nejen k ní). Zvláště v souvislosti se zkoumáním motivace pro vstup nebo naopak nevstoupení do legií je možno vystopovat tuto strukturalistickou inspiraci. Zpracování komplikovaných témat, jako jsou každodennost a myšlení v moderních dějinách, se v některých aspektech neobejde bez postupu, jehož variantu si Carlo Ginzburg pro sebe pojmenoval „paradigmatem indicií“. On sám tento nezřídka kritizovaný přístup aplikoval na zcela jinou dějinnou epochu, a proto je nutné při práci s ním být velmi opatrný. Operovat s něčím, co je v pramenech „přítomno“ jen svou absencí, je obtížnou prací. Mnohé skutečnosti, jako sexualita, motivace atd., jsou totiž skryté až v „druhém plánu“ existujících pramenů, případně jsou téměř neviditelné. Taková metoda práce klade velké nároky nejen na historikovu erudici (faktografickou i metodologickou), ale i na jeho intuici rozeznat pravděpodobně správné „indicie“ od těch zavádějících. A později musí historik sebrané „indicie“ zařadit na jejich správné místo v historickém kontextu a interpretovat je. Nakolik může jednotlivina (v našem případě modelový příklad) obsahovat část celku, je otázka, kterou si musí každý vědec i čtenář zodpovědět sám.

V českém prostředí zkoumalo každodennost období 1850-1930 v mnoha různých oblastech a vrstvách obyvatelstva mnoho historiků a možná ještě spíše historiček (nemluvě o diplomových pracích na filozofických nebo pedagogických fakultách). Proto se omezím jen na ty nejvýznačnější jednotlivce (a jejich díla), kteří přispěli (inspirací) ke vzniku předkládané studie. K takovým patří Pavla Vošahlíková s knihou *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*¹⁰⁰ a s dalšími články.¹⁰¹ Bezpochyby je to Milena Lenderová, zabývající se hlavně gender-history, ale též z pohledu každodennosti.¹⁰² Každodennost se objevila v příspěvcích ve sborníku o Praze za druhé světové války.¹⁰³ Peter Heumos a Jan Havránek zkoumali průnik na první pohled apolitického problému hladu a nedostatku do politiky.¹⁰⁴ Z hlediska vojenských dějin a jejich každodennosti v zahraničí udělal velký kus práce zmiňovaný Stephen G. Fritz, který přirovnával dějiny každodennosti k předestírání obrazů, k impresionismu. A podobně jako já, též on se soustředil spíše na náhledy jednotlivců na témata každodennosti, než aby se

¹⁰⁰ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996.

¹⁰¹ Táž, *Řemeslo a řemeslníci v rytmu všedního dne ve 2. polovině 19. století*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století* 6, s. 47-62.

¹⁰² Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.

¹⁰³ Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK a kol., *Evropská velkoměsta za druhé světové války. Každodennost okupovaného velkoměsta. Praha 1938-1945 ve evropském srovnání*, Praha 2007.

¹⁰⁴ Peter HEUMOS, „*Dejte nám brambory, nebo bude revoluce!*“ *Hladové nepokoje, stávkové a masové protesty v českých zemích v období 1914-1918*, in: H. MOMMSEN – D. KOVÁČ – J. MALÍŘ – M. MARKOVÁ, *První světová válka*, s. 207-232; srov.: Jan HAVRÁNEK, *Politická represe a zásobovací potíže v českých zemích v letech 1914-1918*, in: tamtéž, s. 37-52.

pokoušel o kvantifikaci a hlubokou analýzu jednotlivých prvků.¹⁰⁵ Svou neoddiskutovatelnou váhu má přístup za využití moderních psychologických a sociologických poznatků aplikovaných na děje a osoby minulé, nikoliv však z hlediska jednotlivce, ale z hlediska skupiny. Nevýhodou je nemožnost (určitě v tomto případě) promluvit s představiteli zkoumané skupiny osobně a klást jim vlastní otázky. Se sociologií spjatý výzkum se tudíž podobá oné „metodě studia na dálku“, s níž úzce souvisí. Z náznaků, vědomých a nevědomých, ze střípků se skládá obraz myšlení, vnímání a reakcí lidí dob minulých. Zvláště v anglofonní historiografii nalézáme klíčové práce, které jako kdyby česká věda dotýkající se válečných dějin zcela záměrně opomíjela. Nejsou to jen o něco starší publikace Roye R. Grinkera a Johna P. Spiegela, Johna Keegana nebo S. L. A. Marshalla, ale zejména novější studie z per Richarda A. Gabriela, Davida Grossmana, Richarda Holmese, Anthony Kellera, Leonarda Wonga a Bena Shepparda.¹⁰⁶ Z hlediska pokusu o rekonstrukci myšlení jednotlivce lze uvést vojenského historika John Keegana, který se zabýval osobnostmi slavných světových vojevůdců a snažil se je představit i z jiných stran než jen jako politické a vojenské hybatele dějin.¹⁰⁷

Využití psychologických a sociologických postupů v moderní historiografii, pokus o rekonstrukci vnímání a reagování lidí minulosti se často objevuje v německé historiografii. Konkrétně ve vztahu k tématům holokaustu a druhé světové války, s nimiž se Němci jen velmi pozvolna vyrovnávali. Bouřlivá a ne úplně vždy vědecká diskuse ohledně chování a úlohy Wehrmachtu ve vyvražďování Židů (a dalších etnických skupin) se stala obvyklým tématem nejen v německé historiografii posledních let. Pokud zmíníme alespoň dva představitele této široké diskuse, je nutné říci, že Christopher R. Browning se soustředil na prožitky jednotlivců v poměrně úzké skupině 101. záložního policejního praporu,¹⁰⁸ zatímco Wolfram Wette operoval na mnohem širší frontě celého německého Wehrmachtu.¹⁰⁹ Obě knihy, pokud odmyslíme jejich konkrétní směřování, mají z metodologického hlediska co říci

¹⁰⁵ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 5-7.

¹⁰⁶ Roy Richard GRINKER – John Paul SPIEGEL, *Men under Stress*, New York 1963; též, *War Neuroses*, Manchester 1979; J. KEEGAN, *The Face of Battle*; S. L. A. MARSHALL, *Men Against Fire*, New York 1947; Richard A. GABRIEL, *No More Heroes. Madness and Psychiatry in War*, New York 1987; David GROSSMAN, *On Killing*, London 1995; Richard HOLMES, *Firing Line*, London 1985; Anthony KELLET, *Combat Motivation*, The Hague 1982; Leonard WONG a kol., *Why They Fight. Combat Motivation in the Iraq War*, Carlisle Barracks 2003; Ben SHEPPARD, *A War of Nerves. Soldiers and Psychiatry 1914-1994*, London 2000, kde i další literatura.

¹⁰⁷ J. KEEGAN, *Tváře velení. Velitelé v bitvě*, Praha –Plzeň 2006. Nezaměňovat s *The Face of the Battle* od téhož autora (viz výše), původní název *Tváří velení* byl totiž *The Mask of Command*.

¹⁰⁸ Robert R. BROWNING, *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, Praha 2002; srov.: Daniel Johan GOLDHAGEN, *Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holocaust*, Praha 1997; Raul HILBERG, *Pachatelé. Oběti. Diváci. Židovská katastrofa 1933-1945*, Praha 2002.

¹⁰⁹ Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítelů, vyhlazovací válka a legendy*, Praha 2006.

i v kontextu československých legií: využití psychologických a sociologických metod, pečlivá komparace různorodých pramenů, pokusy o „vhled“ do situace. Obě knihy jsou inspirativní zejména při výzkumu prožitku boje a zabíjení nebo obrazu nepřítele. Ač jiná doba, kontext, místo i aktéři, základní prvky válečného prožitku, zůstávají podobné. Z mnoha důvodů není možné mechanicky srovnávat československé legionáře s německými vojáky druhé světové války, přesto mnoho prvků ve vnímání války má k sobě blízko. Ostatně Wolfram Wette (bývalý profesionální důstojník Bundeswehru) je podepsán ještě pod dalšími zajímavými publikacemi k „malým dějinám válečnictví“ (což je jím zmiňovaný pojem). Snaží se v nich odejít od odlidštěného způsobu diskurzu popisujícího strategická nebo taktická rozhodnutí štábních důstojníků a politiků, důraz je kladen na prožitek obyčejných vojáků (dle něj „malých lidí“), tedy majoritní vrstvy každé armády, proto „malé dějiny“ válečnictví.¹¹⁰ K pracem, které souvisí s Wetteho zájmem, patří zmiňovaná kniha Stephena G. Fritze *Frontsoldaten* (její první vydání se objevilo v angličtině), která se pokouší nahlížet život vojáků Velkoněmecké říše zdola, jejich vlastníma očima. Stephen G. Fritz tento postup nazývá *bottom up* (tedy zdola nahoru), případně *from below* (zdola) a dává ho do protikladu s přístupem, který je dodnes převažující silou ve vojenské historiografii (dle Fritze *top-down approach*).¹¹¹ K první světové válce a k německým vojákům v Rusku, respektive k americkým vojákům na evropském válčišti se podobným způsobem vrátili například Gitis Gudaitis a Jennifer D. Keene, doslova klasickou knihou v tomto ohledu je *Tommy Goes to War* od Malcolma Browna.¹¹² Opominout nelze ani Adriana Gilberta a jeho knihu s názvem *POW* (Prisoner of War), v níž se podrobně zabývá každodenností amerických a britských zajatců v Evropě během druhé světové války.¹¹³ Vydání Fritzy i Gilbertovy práce předcházela kniha Jamese R. Eberta, která pojednává o každodennosti, myšlení a vnímání amerických vojáků ve Vietnamu, a to na základě atraktivního rámce jednoročního turnusu,

¹¹⁰ Týž (ed.), *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, München – Zürich 1995; Wolfram WETTE – Gerd R. UEBERSCHÄR (edd.), *Stalingrad. Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht*, Frankfurt a. M. 1992, kde i další literatura.

¹¹¹ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 1n; srov.: Richard OVERY, *Rusové ve válce 1941-1945*, Praha – Plzeň 2004; Robert L. NELSON, „Ordinary Men“ in the First World War? *German Soldiers as Victims and Participants*, *Journal of Contemporary History* 39, 2004, s. 425-435.

¹¹² Gitis GUDAITIS, *Armeen Russlands und Deutschlands im 1. Weltkrieg und in den Revolutionen von 1917 und 1918. Ein Vergleich*, disertační práce, Eichstätt-Ingolstadt 2004; Jennifer D. KEENE, *Doughboys, the Great War and the Remaking of America*, Baltimore 2001; Malcolm BROWN, *Tommy Goes to War*, Charleston 2001; první vydání 1978.

¹¹³ Adrian GILBERT, *POW. Allied Prisoners in Europe 1939-1945*, London 2006. Ke spojeneckým zajatcům v Asii a jejich každodennosti během druhé světové války Gavan DAWES, *Zajatci Japonců. Váleční zajatci druhé světové války v Tichomoří*, Praha 2008, a k německým zajatcům v téže době Guido KNOPP, *Zajatci. Život za ostnatým drátem*, Praha 2009.

který měl voják v Jihovýchodní Asii strávit.¹¹⁴ Při hledání metodologické inspirace jsem se rozhodl neoponechat stranou ani první moderní válečný konflikt. Americká občanská válka je bezednou studnou pramenů a pokusným metodickým polem amerických historiků. Za všechny je nutno uvést Drew Gilpin Faust, která se soustředila na prožitek spojený s utrpením, umíráním a smrtí během a po válce Severu proti Jihu.¹¹⁵ Americká občanská válka je považována za první moderní konflikt ne z hlediska využití například kulometu, spíše z hlediska faktu, že je k dispozici velká suma pramenů osobní povahy od obyčejných vojáků. Díky nim je možno rekonstruovat prožitek obyčejného vojáka, nejen pohled důstojníků, vojevůdců a význačných osobností. Jeden z nejvýznačnějších vojenských historiků současnosti Jeremy Black je naopak nakloněn *top-down* přístupu, ale sám mimoděk přiznává roztržitost vnímání vojenského konfliktu a tím vlastně ukazuje, že postup nahlížející na válku shora z pozic ekonomiky, strategie, záměrů apod. je vlastně meta-narativem. V nedávné době se v anglosaské vojenské historiografii objevil nový přístup, který charakteristicky (pro Anglosasy) doplňuje přístupy obhajované Wettem a Fritzem (*history from below*) a proti nim Blackem (*top-down approach*); jedná se o studii Paula Kennedyho. Ten se soustředil na *history from the middle* (historii „středu“), kdy pojednává o tom, jakým způsobem uváděli do praxe nejvyšší strategická rozhodnutí muži ze středních „manažerských pozic“: velitelé konvojů, leteckých skupin, vědci nebo státní úředníci.¹¹⁶ Zvláštním příkladem roztržitosti vnímání války, který boří Blackovy konstrukce a nahrává spíše přístupu Wetteho, Fritze a Kennedyho, jsou operace jednotek USA z nedávné doby, kdy jsou vojáci stále propojeni přes elektronická média s domovem a komunikace probíhá vlastně v reálném čase (včetně žurnalistické reflexe).¹¹⁷

Prožitek vojáků v armádě a ve válce popisoval Stephen E. Ambrose, a to na několika příkladech aplikované *oral history*. K těm nejslavnějším patří popis osudů roty americké výsadkové pěchoty od jejího vzniku až do konce druhé světové války založený na rozsáhlých rozhovorech s veterány. Kniha se stala dokonce předlohou pro televizní seriál *Band of Brothers* v produkci Toma Hankse a Stevena Spielberga. Vůči Ambrosovi lze vznést nemálo metodologických výtek, ale je nepochybné, že se mu podařilo do populárně pojaté vědy vnést nové úhly pohledu, které korespondují s vývojem odborné historiografie. Ambrose zkoumal

¹¹⁴ James R. EBERT, *A Life in a a Year. The American Infantryman in Vietnam*, New York 1993. Každodenností vojáka ve výcvikovém táboře se zabýval na zcela konkrétním případě Thomas E. RICKS, *Making the Corps*, New York 1998.

¹¹⁵ Drew Gilpin FAUST, *This Republic of Suffering. Death and the American Civil War*, New York 2008; srov.: Jeffrey D. WERT, *The Sword of Lincoln. The Army of the Potomac*, New York 2005.

¹¹⁶ Paul KENNEDY, *History from the Middle. The Case of the Second World War*, *The Journal of Military History* 74, 2010, č. 1, s. 35-51.

¹¹⁷ J. BLACK, *Rethinking Military History*.

životy a prožitky amerických pilotů umístěných v průběhu let 1944-1945 na italských základnách a proměny myšlení a vnímání amerických vojáků na cestě z Normandie až do Německa v širších souvislostech než na příkladu jediné roty.¹¹⁸ Modernější přístup k dějinám druhé světové války se odráží v díle Maxe Hastingse, který využíval nejen prameny *oral history*, ale snažil se je ve větší míře srovnávat s celým spektrem dalších zdrojů. Přesto jeho nejvýznamnější kniha *Armageddon* je až na krátké exkurzy týkající se každodennosti a myšlení vojáků klasickým velkým narativním dílem, tak typickým pro anglosaskou *military history*, podobně jako ambiciózní Fergusonova kniha *War of the World*.¹¹⁹ Metody *oral history* využíval při tvoření své poslední práce o každodennosti ve stalinském Rusku Orlando Figes.¹²⁰

Význačné časopisy jako například *War in History*, *The Journal of Military History*, *Armed Forces & Society*, nebo *Guerres mondiales et conflits contemporains* (na rozdíl od *Historie a vojenství*) nejen proklamují touhu po metodologické inovativnosti, ale též takové studie publikují. K novým tématům patří zkoumání válečného prožitku, vztahů uvnitř vojenské jednotky, vztahy k ženám a mnohé další.¹²¹ Předkládaná práce je orientována převážně na každodennost, ale metodologickou inspiraci jsem nečerpal pouze ve studiích čistě militárního zaměření, k těm ostatním bezpochyby patří například knihy *Daily Life in the Soviet Union*, *Our Daily Bread* nebo sborník *Everyday in Early Soviet Russia*.¹²² Současné trendy ve zkoumání válečného prožitku jednotlivce se odráží mimo jiné ve stati Richarda Holmese *Bitva, Zkušenost moderního boje* v klíčovém sborníku *Historie moderní války* vzniklém pod vedení Charlese Townshenda. Jedná se o jedinou vlivnou, ale svým charakterem spíše reprezentativní publikaci, která byla přeložena do češtiny, ale kromě

¹¹⁸ Stephen E. AMBROSE, *Bratrstvo neohrožených. Rota 506. pluku 101. vzdušné výsadkové divize z Normandie až do Hitlerova Orlího hnízda*, Brno 2002; týž, *V nebezpečných výšinách. O mladých mužích bojujících v letech 1944-1945 v letounech B-24*, Brno 2006; týž, *Vítězové. Od pláže Utah přes bitvu v Ardenách až k Hitlerovu Orlímu hnízdu*, Brno 2006; týž, *Občané vojáci. Americká armáda na cestě z Normandie k porážce Německa*, Praha-Plzeň 2004.

¹¹⁹ Max HASTINGS, *Armageddon. Bitva o Německo 1944-1945*, Praha 2008; N. FERGUSON, *The War of the World*.

¹²⁰ O. FIGES, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*, New York 2008.

¹²¹ Jean Jacques BECKER, *Réflexions sur la guerre en 1915 sur le front occidental (d'après les notes des généraux Fayolle et Haig)*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 55, 2005, č. 3, s. 5-13; James GRIFFITH, *Further Considerations Concerning the Cohesion-Performance Relation in Military Settings*, *Armed Forces and Society* 34, 2007, č. 1, s. 139-147; Robert J. MACCOUN – Elizabeth KIER – Aaron BELKIN, *Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat?*, *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 646-654; Erika KUHLMAN, *American Doughboys and German Fräuleins. Sexuality, Patriarchy, and Privilege in the American-Occupied Rhineland, 1918-23*, *The Journal of Military History* 71, 2007, č. 4, s. 1077-1106.

¹²² Katherine B. EATON, *Daily Life in the Soviet Union*, Westport 2004; Elena OSOKINA, *Our Daily Bread. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia*, Westport 2001, Christina KIAER – Eric NAIMAN (edd.), *Everyday Life in Early Soviet Russia*, Bloomington 2006.

pochvalné recenze se nedočkala další odezvy.¹²³ Holmes zde analyzuje například fenomén „prázdného bojiště“ moderního válečného konfliktu, kdy zabíjení na dálku zásadním způsobem mění perspektivu vojáka/kombatanta (aktivního účastníka boje).¹²⁴ S tím souvisí problém motivace v případě, kdy velitel není bezprostředně přítomen ve vizuálním dosahu vojáka a ani sebelepší technologický přenos informací nedokáže nahradit osobní příklad důstojníků. Navýsost inspirující jsou úvahy nad strachem, smrtí, přežitím, motivací, vlivem logistiky a dalšími. Nejdůležitější je však něco jiného; záležitost, na kterou Holmes naráží jakoby mimochodem. Filmy (ať už hrané nebo dokumentární), nezřídka romány (zvláště ty psané autory, kteří nemají vlastní válečnou zkušenost) a odborné historické nebo vojensko-vědné publikace předvádějí zcela jiný obraz reality, než s kterým se setkávají vojáci zapojení přímo do bojů. Je otázkou, zda historik by měl podlehnout všeobecně přijímanému diskurzu a pokoušet se rekonstruovat válečné střety a konflikty z pozice „vševědoucího“ nezúčastněného pozorovatele vznášejícího se nad bojištěm a zkoumajícího nebo komentujícího události probíhající kdesi hluboko pod ním. To je cesta, kterou volí drtivá většina vojenských historiků. Předkládaná práce by neměla oddělovat prožitky jednotlivců od všeobecných souvislostí, naopak, její ambicí je pokusit se podrobněji přiblížit čtenáři zorné pole obyčejného vojáka nebo důstojníka. V obou případech se jedná o postmodernisty kritizovanou konstrukci reality, přístup více „mikrohistorický“ (v trochu jiném slova smyslu než je zvykem ho používat) dovoluje odhalovat skutečnosti dosud historiky opomíjené. Metody této knihy jsou rozhodně silně inspirovány anglosaskou historiografií, která se od té české liší nejen strukturou, ale v tomto kontextu též metodologicky a výběrem témat.

K metodologickým přístupům, které bezpochyby poznamenaly tuto práci, patří otázka vzorů (případně vzorců) chování. Takové postupy jsou již po jistou dobu využívány ke studiu ranného novověku a v posledních letech také k výzkumu „dlouhého“ devatenáctého století. Snaha odhalit mechanismy a struktury vnímání, rozhodování a chování u různých sociálních skupin nebo společenstev bývá někdy podrobována kritice kvůli údajně nadměrné generalizaci, ale stále je považována za legitimní způsob poznávání minulosti.¹²⁵ Vzory

¹²³ V originále Richard HOLMES, *Battle. The Experience of Modern Combat*, in: Charles TOWNSHEND (ed.), *The Oxford History of Modern War*, New York 2005; česky Charles TOWNSHEND (ed.), *Historie moderní války*, Praha 2007.

¹²⁴ Srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 1, 36n.

¹²⁵ Jaromír JANOUŠEK, *Vzory chování a prožívání v historickopsychologickém a kulturněpsychologickém kontextu*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, s. 23-29; srov.: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Vzory chování v českých zemích v 19. století*, in: tamtéž, s. 399-482; J. MACHAČOVÁ, *Vzory*

chování úzce související se sociálními dějinami byly v české historiografii zkoumány na příkladech „dolních vrstev“ společnosti devatenáctého století,¹²⁶ na příkladech dělnictva,¹²⁷ venkovského obyvatelstva,¹²⁸ středních vrstev,¹²⁹ šlechty¹³⁰ nebo na příkladech spadajících pod témata gender-studies.¹³¹ Ke vzorům chování se přimykají rozhodovací a jiné strategie při řešení potíží, problémů a dalších životních situací. K takovým příkladům lze zařadit sňatkové strategie zkoumané zejména ve starších obdobích.

Své místo má i uvažování nad obrazem toho „druhého“. Také zde se objevují inspirace antropologické i mnohé jiné. Vnímání Rusů a Ruska legionáři je integrální součástí celkového pohledu na problematiku, kdy nelze opominout proměny rusofilství a slavofilství u jednotlivců ani v oficiálním diskurzu.¹³² Z hlediska obecných dějin se nejedná o nic nového ani v české moderní historiografii, již mnoho dějepisců se zabývalo pokusem o rekonstrukci obrazu cizinců, tak jak ho viděly „české oči“. Zejména se jedná o kolektiv soustředěný okolo Ludi Klusákové a Karla Kubiše.¹³³ K dalším jistě patří Přemysl Vinš, který se soustředil na

chování a ti cizí. Kontinuita a diskontinuita v Československé republice, Slezský sborník 107, 2009, č. 1, s. 15-33.

¹²⁶ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století*, in: tíž (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, s. 117-122.

¹²⁷ Tíž, *Sociální pozice a vzory chování dolních vrstev společnosti českých zemí v 19. století. Závěry výzkumu*, Slezský sborník 96, č. 2, 1998, s. 81-94; tíž (edd.), *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Opava 2002.

¹²⁸ Tomáš JÍLEK, *Způsob života a kultura venkovského lidu západních Čech v 19. století*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, s. 381-398; srov.: Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddaní na Moravě a jejich ekonomické jednání*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jiří ŠTAIF (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*, Praha 2002, s. 68-76.

¹²⁹ Z. KÁRNÍK, *K úloze středních vrstev v éře první republiky. Jeden dva výseky z komplexu středních vrstev a jejich osudy*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 10*, Opava 2002, s. 122-136.

¹³⁰ Zdeněk BEZECNÝ, *Šlechtici v občanské době*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, s. 123-130; Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na začátku 20. století*, České Budějovice 2005.

¹³¹ M. LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, s. 29-44; srov.: J. ČECHUROVÁ, *Poněkud otočený gender pohled. Role otce a matky v konkrétním historickém kontextu*, in: J. ČECHUROVÁ – J. ŠTAIF (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI*, s. 152-162.

¹³² K obrazu Ruska v české společnosti a panslavismu např. Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko 1848-1914*, Praha 2004; R. VLČEK, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního české národa*, *Slovanské historické studie* 30, 2005, s. 59-109; Týž, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002; kde i další literatura; srov.: Natalija KISELKOVA, *Obraz Ruska v českém periodickém tisku v 60. a 70. letech 19. století*, *Slovanský přehled* 93, 2007, č. 3, s. 377-387; Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851*, Praha 2005; týž, *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha 2009.

¹³³ Karel KUBIŠ (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, *Philosophica et Historica* 5–1999, *Studia historica* 52, Karolinum, Praha 2003; Luďa KLUSÁKOVÁ (ed.), *„We“ and „the Others“: European Societies in Search of Identity*, *Studies in Comparative History, Studia historica* 53, *Philosophica et Historica* 1–2000, Praha 2004; L. KLUSÁKOVÁ – K. KUBIŠ

obraz Makedonců před první světovou válkou,¹³⁴ Ivan Pfař se pokusil rozšířit obraz Ameriky viděné očima Čecha 19. věku na příkladu cesty básníka Josefa Václava Sládka za oceán.¹³⁵ Konkrétně k Rusku a vytváření obrazu „bolševického“ a „nepřátelského“ Ruska u německého obyvatelstva a zvláště u ozbrojených sil (wehrmacht) se vyjádřil už zmiňovaný německý historik Wolfram Wette. Ten se pokusil konstruovat to, jak viděli němečtí vojáci sovětský politický systém, jeho představitele a obyvatele v předvečer a po dobu německé invaze a bojů na východní frontě. Zde se jedná o konstrukt naplněný výhradně negativními pojmy, přesto ho není možné opominout.¹³⁶

Uvažovaná struktura práce nedovoluje využití postupů biografických (resp. biogramů) metod využívaných při zkoumání společenských elit. Prozopografií jako metodu je v tomto případě nutno úplně odmítnout. Tato témata a metody by ale neměla uniknout pozornosti historiků, protože by měla svůj význam i pro československé legie. Stačí připomenout jen například knihu *Člověk na Moravě v první polovině dvacátého století*¹³⁷ nebo krátkou, ale přínosnou studii Zdenko Maršálka o vojenských elitách na počátku existence samostatného Československa, která bezpochyby úzce souvisí s předkládanou prací.¹³⁸ Předkládaná práce je však širšího zaměření a biogramy jednotlivých „vypravěčů“ by text rozměňovaly už jen z toho hlediska, že počet legionářů, jejichž vzpomínky nebo deníky jsem použil, je velmi široký. Osobně se domnívám, že prozopografický výzkum československých legionářů by sice mohl dopomoci ilustrovat některé děje nebo události, ale zřejmě by k interpretaci nepřinesl nic nového. Jako zajímavý se zdá být pojem kultura revoluce, který v širším kontextu do české historiografie přinesl Jan Randák¹³⁹ v souvislosti s revolučním rokem 1848 v Čechách, ač pojem jako takový není ve světové historiografii ničím zcela novým.¹⁴⁰ Kultura revoluce, jak Randák tvrdí, je sice v převážné části případů krátkodobá a jako kdyby mizivá, přesto i v ní lze zkoumat struktury myšlení nebo každodennost. Randák se odklání od

(edd.), *Meeting the Other. Studies in Comparative History*, Philosophica et Historica 2–2003, Studia historica LVI, Praha 2006.

¹³⁴ Přemysl VINŠ, *Obraz Albánců v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, Slovanský přehled 93, 2007, č. 1, s. 43-62.

¹³⁵ Ivan PFAFF, *Americký „sen“ J. V. Sládka (1868–1876). Příspěvek k českému obrazu Ameriky v 19. století*, Slovanský přehled 16, 2008, s. 5-62; srov.: D. VÁCHA, *Fascinace technikou. Tábořský podnikatel na světovém veletrhu v Chicagu 1933*, Dějiny a současnost 31, 2009, č. 5, s. 22-25.

¹³⁶ W. WETTE, *Wehrmacht*.

¹³⁷ L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ – L. VYKOUPIIL (edd.), *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*, Brno 2008; srov.: L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*.

¹³⁸ Zdenko MARŠÁLEK, *Vojenské elity a personální politika obsazování nejvyšších orgánů československé branné moci v počátcích první republiky*, in: Ivan ŠEDIVÝ – Jan HÁJEK (edd.), *Na pozvání Masarykova ústavu 3*, Praha 2007; srov.: Lukáš FASORA – Pavel KLADIWA, *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850-1918*, Český časopis historický 102, 2004, č. 4, s. 796-827.

¹³⁹ Jan RANDÁK, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluce 1848*, Praha 2007.

¹⁴⁰ Např. Rudolf SPETH, *Nation und Revolution. Politische Mythe im 19. Jahrhundert*, Opladen 2000.

zkoumání revoluce 1848 jako výhradní činnosti „národních elit“ a pokouší se proniknout až k „obyčejnému člověku“ (v tomto kontextu odmítá používat slova „národ“) ve víru převratných změn. Kultura revoluce je kategorie, kterou lze využít i v předkládané práci o československých legiích na Rusi. Zkoumání zasazení jednotlivých aspektů československého zahraničního revolučního hnutí se neobejde bez pečlivého propojování jednotlivých událostí, procesů a tendencí. Jedná se svým způsobem o pokus o rekonstrukci těch částí kultury (v jejím nejširším pojetí), které lze v pramenech identifikovat. Kulturu revoluce nelze chápat jen jako posun (posuny) rázu chronologického, ale kvantitativního a kvalitativního. Kultura revoluce v pojetí autora této práce není nalinkována událostmi politickými, ač i ty na ní tvoří různé zatačky, křížovatky a mosty; její základní konstrukce se pohybuje po výkresu každodennosti a za pomoci tak trochu tajemného výrazu „mentality“, tolik oblíbeného nejen francouzskou historiografií druhé poloviny dvacátého století. V tomto konkrétním případě lze pod termínem „mentalita“ vidět způsoby myšlení, myšlenkové nebo emoční vzory, názory, stereotypy a zvláštnosti vnímání sjednocující a rozdělující československé dobrovolce v Rusku.

Potíže s dějinami každodennosti nastávají v širší záběru, který je schopen historik pojmut a zahrnout do smysluplně vytvořeného rámce díla. Podrobnější analýza jednotlivých dějů, která je podmínkou takového přístupu, navyšuje počet stránek takové knihy nebo kvalifikační práce prakticky k neúnosnosti. Vědec je tedy nucen některé prvky nastínit jen schématicky a jiné úplně vynechat (vždy by ale mělo jít o vědomý proces a ne o opomenutí). Základní vymezení předkládané práce je chronologického charakteru, zabývá se totiž pouze první fází revoluce, lety 1914-1918. Obdobím, kdy československé dobrovolnické oddíly skutečně bojovaly proti Ústředním mocnostem, tedy plnily cíle, s nimiž byly zakládány. Důležitější než chronologie je ale tematické hledisko; práce zahrnuje témata jako oblasti motivace pro vstup do vojska, otázky každodennosti (stravování, oblékání, sexualita, volný čas), otázky přímého bojového kontaktu a jeho vnímání, vztahu k Rusku jako ke spojenci a „bratru“, otázky propagandy a ideologické indoktrinace. V průběhu práce byl konstruován obraz dobrovolce, legií a souvisejících událostí očima dobrovolčeských vzpomínek, deníků a dalších soudobých pramenů. Měl by být nastíněn fragment obrazu světa tak, jak ho vnímali sami přímí aktéři popisovaných událostí. V předkládané studii by mělo dojít k analýze několika dle mínění autora klíčových témat každodennosti, nikoliv všech. Souhlasím totiž s Paulem Feyerabendem a následně Janem Randákem a parafrází Leninova výroku: „Dějiny

obecně a dějiny revoluce zvláště jsou bohatší obsahem, jsou rozmanitější, mnohostrannější, živější a jemnější, než si i ti nejlepší historikové a metodologové dokáží představit.¹⁴¹

Práce je rozdělená do čtyř kapitol. Kapitoly nejsou orientovány ani tématicky ve smyslu kapitol o motivaci, o sportu apod., ani chronologicky. Jednotlivé kapitoly se časově překrývají. Stávající rozdělení kapitol je postaveno na čtyřech základních prostředích, v nichž se dobrovolci v Rusku pohybovali, dělení tedy stojí někde na pomezí mezi tématickým a chronologickým. První kapitola s názvem *Česká družina* analyzuje vznik prvního ozbrojeného oddílu československého odboje na Rusi a zkoumá nejen motivaci dobrovolců, ale také jejich život a výcvik v Kyjevě až po odchod na frontu. V druhé kapitole s názvem *V zajetí* se pozornost obrací na fenomén zajateckého života před vstupem do vojska, od okamžiku zajetí nebo přeběhnutí až po obléknutí ruské uniformy. Třetí kapitola *Na frontě* odhaluje těžkosti výstavby nových jednotek, život vojáků v průběhu bojových operací a na závěr se pokouší nahlédnout na jednu z klíčových událostí – na ruskou revoluci, na bitvu u Zborova a následný tarnopolský ústup. Závěrečná čtvrtá kapitola *V zázemí* poukazuje na stavbu československého armádního sboru na Ukrajině a na každodenní život v neklidné době na revolucí zasaženém území. Zvláštní pozornost je věnována kulturnímu životu v legiích. Poslední popisovanou událostí je ústup armádního sboru z Ukrajiny a předvečer bitvy u Bachmače. Některá témata jako například stravování, volný čas a ubytování jsou zmiňována vlastně ve všech čtyřech kapitolách. Vždy ale v souladu s prostředím, o němž kapitola pojednává, a s přihlédnutím k jeho zvláštnostem nebo charakteristickým prvkům.

Poznámkový aparát by měl sloužit jako integrální součást textu. V poznámkách se nalézají vysvětlivky, odkazy na relevantní literaturu nebo prameny nebo citace z dobových materiálů. Přímé citace se objevují i v textu samotném a to v rozsahu, který by mohl být považován za příliš velký. Rozsáhlost citací není samoučelná nebo ilustrativní, jejím úkolem je předvést jazyk pramenů, nastínit vyjadřovací schopnosti jednotlivých legionářů, včetně jejich syntaktických nebo lexikologických návyků. Specifikem těchto textů byly výrazy legionářské mluvy (rusismy a zkomoleniny), kterou jsou uvedeny v kurzívě. Alternativou by bylo „převyprávění“, ale to se v mnoha případech ukázalo jako kontraproduktivní. Takže tam, kde to má smysl, jsou uvedeny přímé citace z pramenů a legionářské beletrie v míře nezbytně nutné pro pochopení a vstřebání atmosféry doby. Informační zátěž totiž není to jediné, co by mělo být zkoumáno. Některé geografické názvy, zejména u menších vesnic a sídel, které

¹⁴¹ Paul FEYERABEND, *Rozprava proti metodě*, Praha 2001, s. 21; srov.: „Život revoluce je příliš prudký, než aby mohl být vlit do forem. V jeho dvojitým procesu; v ničení starých myšlenek a tvarů a ve vytváření nových, první obdoba vyniká výrazněji a ostřeji...“ Vincenc CHARVÁT – Bohuslav PŘIBYL, *Ruský oddíl*, in: *Náš odboj. Tourné výstavy „Památníku odboje“ 1920*, Praha 1920, s. 8.

nebyly dohledány nebo již neexistují, jsou uváděny v počestělé formě z deníků a vzpomínek vojáků. Ostatní města a vesnice jsou označovány dle současného pravopisu. Přímé citace ve velké míře respektují původní formu sdělení, aby nebyla narušena výpovědní hodnota pramene. Přesto došlo v některých jevech k úpravám, zejména v interpunkci a psaní s/z.

Předkládaná práce nechce v žádném případě vystoupit ze stínu *military history*, neboť se válkou a válečníky zabývá a je s tímto typem psaní o historii úzce spojena. Ale co vlastně *military history* v dnešní době je? John Keegan, bezpochyby klasik tohoto historiografického odvětví, napsal před několika desetiletími větu, která dodnes nepozbyla své platnosti: „The difficulty, in a sentence, is with ‚military history‘ itself.“¹⁴² Pokoušel se propojit „skutečné“ vojenské dějiny (dějiny generálů, tažení a velkých rozhodnutí, vztahu politiky a armády) s ekonomickými hledisky (včetně zbraní, výzbroje a jejich vývoje i výroby), se studiem institucí (armádních jednotek, štábů, vojenských škol), se studiem idejí (ideologie, vojenské plánování a myšlení) a se studiem skutečného průběhu jednotlivých bitev i každodennosti.¹⁴³ Až na poslední prvek (každodennost) byla témata ve středu zájmu vynikajících i již méně nadaných historiků. Každodennost vojáků na frontě a zázemí stála až dosud tak trochu stranou (zejména v českém jazykovém prostředí); byla jen ilustrací, jen nutným prvkem, který nelze nezmínit, ale přesto ho není potřeba rozpracovávat a soustředit se na něj. Právě proto vznikla tato práce.

¹⁴² J. KEEGAN, *The Face*, s. 25.

¹⁴³ Tamtéž, s. 25nn.

KAPITOLA PRVNÍ

ČESKÁ DRUŽINA

Počátek světové války zastihl hrdiny příběhu ruských legií rozeté po mnoha místech Evropy a vlastně celého světa. Jejich reakce na sarajevský atentát, rakousko-uherské ultimátum Srbsku a na následnou smršť vzájemných válečných nót se liší případ od případu. Jen těžko hledat v jejich vzpomínkách nebo deníkových záznamech něco, co by budoucí legionáře už tehdy zásadním způsobem odlišovalo od jejich vrstevníků a spoluobčanů. Přesto je něco motivovalo ke vstupu do zanedlouho vznikajících českých (československých) ozbrojených jednotek.

I. Krajané a „noví Češi“

Samoděržavná Rus se společně s republikánskými Spojenými státy americkými stala v letech 1867-1874 nejčastějším cílem českých a slovenských vystěhovaleckých rodin. Hlavní důvody k opuštění vlasti byly zřejmě sociálního charakteru, k nimž se v některých případech řadily důvody politické. Jak na Nový kontinent, tak do slovanské říše odcházely buď jednotlivé, většinou dvougenerační (rodiče a menší děti) rodiny nebo vzájemně dohodnuté skupiny složené z více rodin. Případní emigranti se mohli obrátit na různé zprostředkovatelské kanceláře či zkusit štěstí sami. V případě Ruska bylo k vystěhování potřeba úřední povolení jak ze strany země, ze které odcházeli, tak ze strany země, do níž šli. Životní peripetie, osudy a každodenní život českých vystěhovalců v Rusku na Volyni jsou sice jen v okrajovém zorném poli předkládané práce, ale je nutné je alespoň načrtnout. Nemohou být opomíjeny už jen z jednoho prostého důvodu: právě ze skupiny potomků volyňských Čechů pocházela část prvních dobrovolníků České družiny. Vysoký počet vystěhovalců českého původu a těch, co šli do Ruska před válkou za prací, podmínil možnost úspěšného náboru. Zásadně odlišná situace byla ve Francii nebo v Itálii, kde bylo málo usazených vystěhovalců i sezonních pracovníků. Ve Francii (s výjimkou Paříže) a v Itálii nebyli Češi vázáni na větší komunity, což způsobovalo silnější tlak na jejich odnárodnění a splynutí s většinovým živlem.¹⁴⁴ Oproti tomu v USA bylo českých a slovenských vystěhovalců velké množství a organizovali se. Zvláště komunita v Chicagu byla silná a žila čilým spolkovým životem.

¹⁴⁴ K předválečnému životu krajanů a k počátku odboje ve Francii J. BOHÁČ (ed.), *Kronika*, s. 11-118; Ladislav PREININGER (ed.), *Československá legie ve Francii. První sborník francouzských legionářů k desátému výročí samostatnosti českoslov. republiky*, Praha 1928, s. 75-85; Rudolf ROBL, *Praporečník Karel Bezdiček*, Brno 1935; Jean-Phillipe NAMONT, *La colonie tchécoslovaque en France pendant la première guerre mondiale*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 54, 2004, č. 4, s. 41-57.

České rodiny na volyňských vesnicích zápasily s většími či menšími existenčními problémy. Jen málokteré sedláky a řemeslníky by bylo možné označit za *zbohatlé kolonisty*, o nichž hovořila marxistická historiografie v padesátých a šedesátých letech 20. století.¹⁴⁵ Překonávání politických, náboženských, ekonomických, kulturních a sociálních překážek formovalo u různorodé skupiny vystěhovalců specifické strategie přežití. Některé rodiny se postupem času dostávaly do stále větší izolace od vlasti a stále hlouběji, zvláště pak jazykově a ekonomicky, se integrovaly do místních poměrů. Předpokládá se, že v mnohem jednodušší pozici byli ti emigranti, kteří měli v dosahu další české rodiny. Vzájemná pomoc hrála velkou roli na počátku usazování se v oblastech, které neodpovídaly představám, s nimiž potenciální vystěhovalci opouštěli rakousko-uherskou monarchii. V užším geografickém rámci vznikaly jakési vystěhovalcké komunity; zpočátku neformální uskupení, která následovala princip „dobrého sousedství“ a nezřídka přejímala některé z funkcí širší rodiny. Pro členy těchto komunit, a vystěhovalce obecně, se vžilo označení krajan (řidčeji kolonista), které budu v tomto smyslu užívat dále v textu, stejně jako označení ruský Čech. Zatímco ale česká krajanská komunita v Rusku byla početná – historik Jiří Fidler zmiňuje asi 85.000 osob¹⁴⁶ – slovenská byla mnohem slabší a většinou rozptýlená. Jozef Miloslav Országh, první slovenský dobrovolc Českého družiny a ve třicátých letech dlouholetý čestný předseda Sdružení slovenských legionářů, uváděl zhruba 600 osob slovenské národnosti v Rusku v době vypuknutí války. Větší organizovaná komunita (100-120 lidí) byla seskupena snad jen okolo varšavské Česko-Slovenské Besedy.¹⁴⁷

¹⁴⁵ J. MUŠKA, *Účast*, s. 16. Na Volyňsku a ve větších městech (Kyjev, Petrohrad, Varšava aj.) existovaly kulturní, svépomocné, sportovní, ekonomicky nebo výchovně zaměřené spolky. Při kulturních (koncerty, divadelní představení) nebo vzdělávacích (české školy, osvětové přednášky, periodika apod.) podnicích se kladl silný důraz na vlastenectví. Z aktivit vyplývala jednoznačná snaha zastavit proces odnárodnění krajanských komunit. Pokusy o udržení národního vědomí měly rozmanitý charakter a různou úspěšnost. Tyto pokusy probíhaly nejčastěji v rámci setkávání užší komunity (sousedské, vesnické apod.). Časově nebo finančně náročné aktivity určené početnějšímu publiku neměly velký úspěch. První generace emigrantů totiž přišla do cizího prostředí s malými prostředky a setkala se s potížemi rozličného charakteru (od nedostupnosti moderních technických pomůcek při zemědělských pracích přes špatný odbyt prvních úrod až po nedobré sousedské vztahy s původním obyvatelstvem), volný čas pro ni prakticky neexistoval. Aktivity přímo nesouvisející s přežitím nebo rychlým ekonomickým úspěchem byly zatlačeny do pozadí. Divadelní nebo sportovní spolky a vydávání novin stálo z převážné většiny na zápalu jednotlivců. Finanční prostředky nově usedlých nedovolovaly v prvních několika letech větší investice do nákupu knih nebo novin, o finančních příspěvcích spolkům nemluvě. K předválečnému a válečnému životu krajanů v Rusku K. PICHLÍK, *Bez legend*, s. 43n; J. VACULÍK, *Dějiny I-II*; Týž, *Češi v cizině*; Týž, *Příspěvek ruských Čechů ke vzniku ČSR*, in: kol. autorů, *Demokratické principy vzniku Československa. Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*, Brno 1998, s. 57-68; J. VACULÍK, *Ruští Češi v předvečer a v průběhu revolucí roku 1917*, in: J. HANUŠ – R. VLČEK (edd.), *Interpretace*, s. 27-46; Zoja Sergejevna NĚNAŠEVNA, *The Beginnings of the Czechs' emigration to Russia in the mid of the 19th century*, *Slovenské historické studie* 29, 2003, s. 7-38.

¹⁴⁶ J. FIDLER, *Zborov*, s. 24.

¹⁴⁷ Jozef ORSZÁGH, *Slováci pri kolíske 'Družiny'*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 11; J. VACULÍK, *České menšiny*, s. 108. Do Družiny nevstupovali jen Češi a Slováci, zvláštním případem v České družině byli Černohorci (A. ZEMAN, *Česká družina*, in: týž a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 16 uvádí hned tři).

V Rusku kromě krajanů žilo ještě mnoho „nových Čechů“. Označují tak skupinu vystěhovalců nebo sezonních zaměstnanců, kteří přišli do Ruska mezi lety 1900 – 1914 a kteří ve své většině neměli ruské občanství.¹⁴⁸ Nezřídka se jednalo o obchodní zástupce či zaměstnance filiálek českých, rakouských a dalších evropských nebo amerických firem. Do vnitřně diferencované skupiny „nových Čechů“ patřilo mnoho budoucích vojenských nebo politických představitelů českého (československého) odbojového hnutí. Se jmény některých z nich se historik setkává nejen v kontextu československých legií v Rusku, ale až do třetí čtvrtiny dvacátého století. Zastávali pozice ve všech oblastech ruského hospodářského života, v mnoha městech a guberniích. Jeden z klíčových českých krajanských politiků Bohumil Čermák řídil továrnu na tabákové výrobky, Otakar Husák byl ředitelem chemického závodu ve Varšavě, tamtéž ve působil stavebnictví Jan Syrový. Václav Girska provozoval v Kyjevě úspěšnou lékařskou praxi. Budoucí intendant vojska Josef Vavroch vedl jako ředitel světoznámou Palkinovu restauraci v Petrohradě, ve stejném městě vlastnil klenotnickou dílnu a obchod Jan Rejman. Z moskevské pobočky firmy Laurin a Klement do odbojové organizace přešli její ředitel Alois Tuček, hlavní účetní Stanislav Čeček a Jaroslav Igor Vilímek, z charkovské Vojtěch Vladimír Klecanda. Zdeněk Fierlinger pracoval v Rostově na Donu pro jakousi americkou firmu, pro Francouze a Belgičany objížděl Rusko Josef Boris Wuchterle. Obchodními zástupci byli též Václav Věnceslav Krejčířík a Emanuel Hajný. Jeden z Masarykových velkých obdivovatelů Jiří Klecanda působil v Carské ruské akademii věd jako pomocný knihovník. František Vojtěch Holub pracoval jako výtvarník na Ukrajině, Václav Alexandr Šidlík vykonával stejnou profesi ve Varšavě, Oděse a na Krymu. Umělecky se však asi nejsilněji prosadil Alois Babka, který přispěl k rozkvětu ruské secese. A nemálo učitelů (tělocviků apod.) a vychovatelů působil po celém ruském impériu, mimo jiné Václav Čeřenský, Josef Švec nebo Matěj Němec.¹⁴⁹ Josef Slanička pracoval jako krejčí v Kalinově oděvním závodě v Petrohradě. Češi působili po celém Rusku jako inženýři, úředníci, sládky a v mnohých dalších profesích.¹⁵⁰ K odchodu z domoviny a k setrvání v Rusku je motivovaly

Postarší Černohorec Džuro Nikolić, bývalý srbský četník, byl jedním z prvních padlých České družiny, Zdeněk NĚMEČEK, *Legionářské novely*, Praha 1920, s. 9-22; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 223.

¹⁴⁸ Jaroslav Kratochvíl tyto nové Čechy (spolu s pozdějšími zajatci) stavěl do opozice k údajně konzervativnějším krajanům a usedlíkům, přesto však připomínal, že hranice mezi oběma skupinami nebyla příliš zřetelná a jejich názory se často prolínaly; J. KRATOCHVÍL, *Cesta*, s. 19.

¹⁴⁹ Rudolf Medek uvažoval (jak vážně bohužel nevíme), že do Ruska odejde jako vychovatel. Lákalo ho město Baku. Nakonec se tento plán neuskutečnil; R. MEDEK, *Pout I*, s. 12. Učitel a básník z Hradce Králové nakonec směřem do Ruska odjel v rakouském vojenském mundúru v řadách pochodové setniny 88. pěšího pluku *Infanterie-Regiment Nr. 88 Friedrich Freiherr Feuchert Kaufmann, Edler von Traunsteinburg*.

¹⁵⁰ Pouhým číšníkem v Charkově byl František Reisinger. Jaroslav Čižmář, absolvent mělnické vinařské školy, se uchýlil ve vinařském závodě až v dalekém Jelizavetpolu; sládky se stali Karel Voženílek a Miloslav Kuklík.

různé faktory, včetně ekonomických, a opomenout nelze ani aspekt jakéhosi dobrodružství. Otázku slavofilství v tomto kontextu by stálo ještě za to pečlivěji prozkoumat, zatím se jeví spíše jako podpůrný faktor.¹⁵¹

Jaká tedy byla situace mezi Čechy v období před vypuknutím první světové války na ruském území? Formovala se rozsáhlá vrstva českých vystěhovalců a „nových Čechů“, kteří dodávali skomírajícímu českému živlu nové impulzy. Z této specifické a značně heterogenní skupiny se později vytvořil základ České družiny a vzešli z ní krajanští politici, jejichž strategie, názory a vzory myšlení i chování byly ovlivněny nezdídkou dlouhým pobytem v Rusku. Je nutno klást větší důraz na příslušníky městských krajanových komunit a „nových Čechů“, kteří byli v aktivitách směřujících k odbojovým činnostem mnohem viditelnější než volynští Češi. S vypuknutím války se aktivizovala zájmová sdružení z různých okruhů ekonomického a politického spektra československé emigrace v Rusku. Budoucnost pak měla přinést několik tvrdých střetů mezi jednotlivými zájmovými skupinami a jednotlivci.

Jak vnímali Češi v Rusku začátek světové války? Ten byl pro mnohé krajanů v Rusku zlomovým okamžikem. Ať už žili v dosud poklidné atmosféře volynského venkova nebo v některém z velkých měst, užívali si léto, které se ze zpětného pohledu zdá být opravdu idylickým; už jen proto, že se srovnává s hrůzami světové války.¹⁵² Vypukla válka, byly vyvěšeny mobilizační vyhlášky. Krajané, kteří podléhali vyhláškám, se museli hlásit na příslušných místech a byli zařazováni do řadových ruských jednotek; mnoho se jich v následujících letech nechalo přeřadit do českého vojska, případně tam bylo přeloženo. Na

Jaroslav Skála, neúspěšný student učitelství, se vyučil v Taganrogu ve strýcově firmě kožešníkem. Pozice úředníků v různých společnostech v Kyjevě zastávali Jan Igor Karger i Karel Kutlvašr. Jan Holásek se dostal na pozici ve správě panství, správcem panství v orelské gubernii byl František Anatolij Hrůza. Karel Václav Petřík spravoval velkostatek na Ukrajině, Karel Vašátko na Volyni. Jan Beneš se vypracoval na technického vedoucího litografického závodu v Moskvě. Alois Janotka se živil jako mechanik, ve strojírenství jako technický úředník pracoval František Sazima a jako správce továrny Josef Machytka. Kariéry výše uvedených dobrovolců viz J. KUDELA, *Bohumil Čermák. Předseda čsl. revoluční organizace v Rusku*, Praha 1930; J. FIDLER, *Zborov 1917*; K. PICHLÍK, (ed.), *Deník*, s. 658-686; Jaroslav ČIŽMÁŘ, *Na cestě do České družiny*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami I*, s. 144nn; J. MICHL, *Legionáři*, s. 46; Bohumil PEŠEK (ed.), Rudolf HOURA, *Hudba České družiny*, *Historie a vojenství* 48, 1999, č. 3, s. 619-630; Z. VALIŠ, *Osobnosti prvního a druhého odboje*, in: J. GEBHART – I. ŠEDIVÝ (edd.), *Česká společnost*, s. 137-241; J. GALANDAUER a kol., *Slovník prvního československého odboje 1914-1918*, Praha 1993; J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*; M. NĚMEC, *Návraty*; A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*.

¹⁵¹ K předválečnému slavofilství, rusofilství a neoslavismu V. DOUBEK, *Česká politika*; R. VLČEK, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního české národa*, *Slovanské historické studie* 30, 2005, s. 59-109; též, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002; R. VLČEK, *Rusko v politických koncepcích T. G. Masaryka a K. Kramáře. 80. léta 19. století – 1918/1919*, in: Petr PROKŠ a kol., *České země a moderní dějiny Evropy*, Praha 2010, s. 59-74; kde i další literatura; srov.: Vladimír SVATOŇ, *Slovanská myšlenka a ruské slavjanofilství. Několik poznámek o dávné otázce*, in: též, *Z druhého břehu. Studie a eseje o ruské literatuře*, Praha 2002, s. 316-323; Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2006, s. 30-305; Martina LUSTIGOVÁ, *Karel Kramář. První československý premiér*, Praha 2007; Milan HLAVÁČKA, *Český pohled na rozpad habsburské monarchie (1848-1918)*, in: P. PROKŠ a kol., *České země*, s. 35-44.

¹⁵² P. FUSSELL, *The Great War*, s. 24.

rodiny krajanů, kteří byli mobilizováni, se od té chvíle vztahovaly výhody v případě zranění nebo smrti živitele. Druhá skupina krajanů, těch, kteří neměli status ruského občana, se ocitla ve složitější situaci. Jako občané nepřátelské mocnosti (v anglofonních zemích byli tito lidé označováni jako „enemy alien“) se dostali do středu pozornosti ruských policejních a represivních orgánů. Mezi základní opatření carského aparátu vůči takovým usedlíkům patřilo zabavování majetku a internace. Všichni občané německé nebo rakousko-uherské příslušnosti mužského pohlaví ve věku 18-45 let měli být okamžitě zatčeni a vysídleni do určených gubernií v jihovýchodních a východních oblastech ruské říše, včetně Sibíře.¹⁵³ Tam se v určených dnech museli hlásit policejním orgánům, které nad nimi vykonávaly dozor.¹⁵⁴ Toto opatření směřovalo proti případným špiónům a sabotérům. Nelze předpokládat úplnou systematickosti nebo důslednosti. K nedůslednostem docházelo z nedbalosti i z benevolence jednotlivců. To ukazuje příklad jednoho bohužel anonymního policejního úředníka, který nařízení porušil a zdůvodnil to takto: „Pane Holý [otec vypravěče, pozdějšího dobrovolníka České družiny Františka Holého, D.V.], jsem nucen Vás i celou rodinu zatknout a držet pod dozorem a transportovat do zázemí, do Ruska.¹⁵⁵ Ale jste náš dobrý známý, jak vás znám, tak mi podepíšete, Vy i vaše rodina, protokol, že se nevzdálíte z našeho města bez dovolení...“¹⁵⁶ Díky dobrému jménu, korektním vztahům s oficiálními místy - a vyloučit nelze ani podplácení (ač přímo v textu zmíněné není) – bylo Karlu Holému a jeho rodině povoleno zůstat v místě předválečného bydliště. Emigrantů bez ruského občanství nebylo málo. Získat občanství nebylo totiž jednoduché a jeden z mnoha omezujících faktorů představovala nutnost přestoupit na pravoslavnou víru. Oproti tomu Jaroslav Vaculík uvádí, že dle sčítání ruského obyvatelstva z roku 1897 mělo z 27 610 Čechů na Volyni 92% ruské občanství. Hovoří bohužel ale jen o volyňských Čechích a navíc se jedná o údaje vzhledem k počátku války neaktuální. Podle vzpomínek ruských Čechů z roku 1914 se zdá, že procento krajanů bez

¹⁵³ Podobným způsobem byli ohroženi též Češi a Slováci ve Francii, Itálii, v Anglii a jejich koloniích. Jedním z nešťastníků, kterého internovali až v daleké Austrálii, byl světoběžník Josef Sudolský. Australská policie ho internovala 1. května 1915 a v různých koncentračních táborech strávil více než dva roky. Pak si podal přihlášku do „srbské legie“. S ní se dostal do Soluně a posléze v srpnu 1918 do francouzských legií k 22. československému pluku; Josef SUDOLSKÝ, *Vzpomínka australského legionáře*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 65-74. Podobná situace jako v Rusku byla a podobné opatření byla zaváděna též v ostatních válčících zemích, srov.: Elena JAKEŠOVÁ, *Slovenskí vystáhalci. Civilní „zajatci“ v Kanadě (1915-1916)*, *História a vojenství* 9, 2005, č. 4, s. 83-91.

¹⁵⁴ Uvádějí se oblasti Uralu, Povolží, Sibíře a Turkestánu; Jaroslav VACULÍK, *Ruští Češi v předvečer*, s. 27-46.

¹⁵⁵ Rodina Karla Holého tou dobou žila ve městě Brajilov v Podolské gubernii.

¹⁵⁶ Deníky starodružiníka Karla Holého, in: Jaroslava POSPÍŠILOVÁ (ed.), *Českoslovenští legionáři z okresu Hradec Králové*, Hradec Králové 2000, s. 100. Autorka edice dokumentu uvádí jméno úředníka jako Přistav. Jedná se ale o nedorozumění, slovo „přistav“ je bezpochyby zkomoleninou jiného slova „pristav“, označení policejního úředníka, nikoliv vlastního jména.

ruského občanství bylo vyšší; tuto hypotézu je však nutno ještě prozkoumat.¹⁵⁷ Lze jen odhadovat, nakolik byl předválečný nezájem některých jedinců nebo rodin o ruské občanství ovlivněn zřetelem náboženským, politickým, národnostním nebo obstrukcemi ze strany carských úřadů.

Při dnešním nahlížení na akce krajanských hnutí na Rusi musí historik velmi opatrně posuzovat prameny. Neměl by v prvních demonstracích a listech zasílaných na různá oficiální místa vidět výhradně touhu po osvobození Čechů a Slováků nebo nekritickou lásku k Rusku. Hlavním cílem krajanských spolků bylo veřejně předvést svou oddanost caru. Zde se křížily různé motivy, od ekonomických, sociálních a sebezáchovných až po slavofilství a rusofilství, které v této době lze vnímat jako částečně účelovou záležitost.¹⁵⁸ Vystěhovalci museli dokázat, že nejsou těmi potencionálními zrádci, za které je měly ruské úřady. První demonstrace proběhly již na počátku srpna 1914 v Petrohradě, Moskvě, Kyjevě, Varšavě a Jekatěrinodaru. Hesla pronášená nebo jinak zveřejněná (transparenty apod.) se týkala dvou základních okruhů: krajané chtěli ubezpečit ruské vládnoucí kruhy svou bezvýhradnou loajalitou, vyjádřit svou slavofilskou a rusofilskou orientaci a zároveň se objevovala první hesla požadující osvobození Čech.¹⁵⁹ Pragmaticnost chování krajanských kruhů na počátku války zcela popírá jeden z významných autorů pocházející právě z jejich řad – již zmiňovaný František Zuman, který se pokusil podat svůj vlastní náhled na události okolo vzniku České družiny a celého odbojového hnutí. Zuman odmítá jakékoliv sebezáchovné strategie ruských Čechů; ekonomické hledisko zavrhuje úplně. Snaží se soudobému i budoucímu čtenáři vnutit myšlenku, že revoluční činnost ruských Čechů byla zcela a bez výjimky idealistická, podložená pouze láskou k vlasti a k Rusku. Ostatně motiv rusofilský nebo slavofilský je v jeho práci více než silný.¹⁶⁰

Slova a přítomnost na demonstracích nemusela být dostačujícím způsobem jak vyjádřit loajalitu Rusku. Situace si žádala aktivnější řešení, kterým mohla být přihláška otce nebo obvykleji syna do ruské armády, posléze do České družiny. Opominout nelze ani motivaci sociální, touhu někomu se vyrovnat, motivaci kamarádství nebo příkladu. Velká část dobrovolníků odcházela do Kyjeva, kde byl umístěn *sborný punkt* Družiny, v menších nebo

¹⁵⁷ J. HOFMAN – V. ŠIRC – J. VACULÍK, *Volyňští Češi*, s. 12.

¹⁵⁸ R. VLČEK, *Místo a úloha slovanství v procesu formování moderního českého národa. Mýty, symboly, tradice*, Moderní dějiny – suplementum 1, 2008, s. 152-167. K nekriticky vnímanému rusofilství u ruských legií a k Masarykovu rezervovanému postoji k ruské otázce R. SAK, *Anabáze*, s. 7nn.

¹⁵⁹ F. ŠTEIDLER, *Počátky československého hnutí na Rusi roku 1914. K pětiletému výročí Družiny*, Československý deník ze dne 11. října 1919; J. ČERVINKA, *Trp kozáče*, s. 404nn; Stanislav POLÁK, *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou V*, Praha 2009, s. 7nn.

¹⁶⁰ František ZUMAN, *Osvobozenecká legenda*.

větších skupinkách. Skupinky byly složeny z přátel, známých, spolupracovníků, sousedů. Nelze doložit mnoho dobrovolníků, kteří by přišli do vojska na vlastní pěst, úplně sami. Jednou z výjimek byl budoucí generál Matěj Němec, který do Kyjeva přicestoval sám v říjnu 1914 po pěti dnech nelehké cesty po chaotické ruské železnici.¹⁶¹ Zcela zvláštním případem je pak příběh Jana Karla Mervarta a jeho cesty do České družiny. J. K. Mervart (své vzpomínky vydal pod pseudonymem J. K. Slavenský) v červnu 1914 odešel do Ruska za prací. Jeho pracovní kariéra v Rusku byla zřejmě nejkratší ze všech sledovaných, vlastně se ani nestihl pořádně naučit rusky. Když přijel do Petrohradu, byl odeslán do Varšavy, kde měl pracovat jako úředník v bance. V tehdy ruské Varšavě ho prostřednictvím rakousko-uherského konzulátu zastihl povolávací rozkaz. Rozkazu nevěnoval pozornost, Rusko opustit nechtěl. Hned po vyhlášení rusko-rakouské války byl však zatčen. Východiskem z vězení mohla být nabídka propuštění pod podmínkou přijetí ruského poddanství, ale nikdo ze zatčených tak neučinil. Byl nakonec odvezen s celým transportem až do vzdáleného Orenburgu. Teprve tam se po nějaké době dozvěděl o československé vojenské a politické akci, přihlásil se na příslušné úřady a konečně v říjnu 1914 odjel k České družině. Jednotku dostihl v Tarnově v době, kdy probíhal výcvik tzv. novodružiníků (viz dále v textu), k nimž byl zařazen a stal se ruským vojákem a rozvědčíkem.¹⁶²

Někteří muži z řad krajanů i „nových Čechů“ cítili svůj vstup do České družiny jako akt seberealizace. Ideály sokolství přivedly do Družiny mnoho později významných důstojníků. Nelze však položit rovnítko mezi pojmy sokol a dobrovolc. Matěj Němec se po příchodu do Kyjeva marně sháněl po známých sokolských cvičitelích, kteří předtím pracovali v Rusku, ale byl zklamán faktem, že našel jen některé.¹⁶³ Sokolové jako Josef Švec, Jan Syrový, Stanislav Čeček nebo Antonín Číla zjevně brali své dobrovolnictví jako samozřejmou povinnost, jako něco neoddiskutovatelného. Věřili ideálům, za které hodlali bojovat. Převážná část dobrovolníků se pohybovala mezi jednotlivými motivacemi; „tlačena“ do vojenské uniformy výchovou, vzděláním, návyky a národnostní propagandou. Typickou vzpomínku, která ilustruje dobovou rétoriku a ukazuje na zdroje motivace, zanechal Karel Holý, jemuž bylo v době podání přihlášky do České družiny asi dvacet let. „Během dvou dnů dostáváme noviny, časopis Čecho-Slovan [sic!]. Už tam bylo svolání v českém znění, že se tvoří Česká družina. Já jako mladík a vlastenec jsem si to přečetl a zase du [sic!] k otci a povídám, že du

¹⁶¹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 30.

¹⁶² J. K. SLAVENSKÝ-MERVART, *Ze spárů dvouhlavého orla. Příběhy prožité legionářem-starodružiníkem v rakouském válečném zajetí a na útěku do Švýcar r. 1915-1916. Paměti jednoho z nejmenších*, Praha 1925, s. 4-33.

¹⁶³ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 31.

[sic!] na vojnu. Můj otec mě nezdráhal [sic!]: ‚Ó, to je hezký, ale když tě zmrzačejí, co bude dál?‘ Já rozjařen nedbal na nic a povídám, že jsem se rozhod‘...‘¹⁶⁴ Ve vzpomínce se skrývá i aspekt mladického furiantství, které nelze v kontextu věci považovat za nic výjimečného. Jiný idealista Jaroslav Čižmář nehleděl na slibně se rozvíjející pracovní kariéru a chtěl v rusofilském nadšení vstoupit do carské armády. Nakonec se ale dočetl v *Čechoslovanu* o České družině a odjel do Kyjeva.¹⁶⁵ U některých „nových Čechů“ byl vstup do Družiny výrazem dobrodružnosti povahy, k čemuž odkazoval i jejich předchozí odchod za prací do ciziny nebo politický radikalismus. Americká historička Jennifer Keene souhlasí s tím, že část amerických dobrovolníků v průběhu první světové války vstoupila do vojska z touhy po dobrodružství.¹⁶⁶ K politickému radikalismu je nutno dodat, že mezi dobrovolci vznikaly doslova fantaskní plány na boj proti Ústředním mocnostem. Příkladem takového radikála a možná až dobrodruha byl Stanislav Čeček. Již v průběhu středoškolských studií¹⁶⁷ procestoval část Evropy a později přešel na obchodní školu v Lipsku, protože se domníval, že jako její absolvent bude mít širší uplatnění v zahraničí. Do Ruska odešel v roce 1911 a zůstal tam až do války. Po vypuknutí konfliktu veřejně uvažoval nad fyzickou likvidací císaře Viléma a údajně by byl ochoten atentát sám provést.¹⁶⁸ Informace o radikálním cizinci se donesla carské policii, která Čečka na základě udání zatkla a umístila ho do preventivní vazby. Čeček ve vězení pobyl asi týden (novinář Vincenc Červinka uvádí 16 dní) a pak ho bez vysvětlení propustili.¹⁶⁹ Po propuštění se domníval, že ho zatklí, protože v inkriminované době byl v Moskvě na návštěvě car a policie se zřejmě bála, aby nepodnikl atentát na ruského monarchu.

Zobrazování fenoménu dobrovolctví očima soudobého a prvorepublikového periodického tisku, příležitostných nebo knižních publikací (včetně legionářské beletrie) zahrnuje vzájemně přejímané stereotypy, které vytvářejí obraz dobového myšlení a vnímání. Zdůrazňováno bylo čisté vlastenectví a rusofilství, ostatní motivy se z tohoto typu pramenů

¹⁶⁴ Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 100.

¹⁶⁵ J. ČIŽMÁŘ, *Na cestě*, In: A. ZEMAN (ed.), *Cestami*, s. 155n.

¹⁶⁶ J. D. KEENE, *Doughboys*, s. 14; k motivaci vstupu do vojska tamtéž, s. 15nn. Aspekt dobrodružství (a k tomu touhy po exotice) při vstupu do vojska potvrzuje J. R. Ebert na příkladu amerických vojáků v 60. letech 20. století; J. R. EBERT, *A Life*, s. 10.

¹⁶⁷ Stanislav Čeček studoval na česko-slovanské obchodní akademii v Resslově ulici v Praze, kde vyučovali například Prokop Maxa, Edvard Beneš a Hanuš Jelínek; na akademii chodil též o několik let mladší Josef Kopta; Hanuš JELÍNEK, *Zahučaly lesy*, Praha 1947, s. 468, 509.

¹⁶⁸ „A hned jsem začal svým krajanům vykládat svůj plán: Zajet si do Berlína, vyčkat některé vhodné příležitosti, až Vilém bude projíždět městem. Malá kulička, vystřelená z některého okna berlínského činžáku, ta by vše spravila. Střelec jsem dobrý a o odvahu tu nejde. Já bych se pranic nerozpakoval.“ Metoděj PLESKÝ, *Bratr generál. Památce Stanislava Čečka*, Praha 1931, s. 28.

¹⁶⁹ M. PLESKÝ, *Bratr*, s. 30; V. ČERVINKA, *Sibiřské děje a postavy. Rozptýlené kapitoly*, Praha 1921, s. 127.

nebo literatury téměř vytratily. K motivaci ke vstupování do dobrovolnických formací se ještě podrobněji vrátím v druhé kapitole v souvislosti se zajateckou otázkou.

Myšlenka vytvořit alespoň symbolickou českou jednotku, která by představovala sepětí obou slovanských národů, se objevila záhy po vypuknutí války. Po intervencích a pokusech zviditelnit českou problematiku vystěhovalci (zvláště moskevským a petrohradským spolkem)¹⁷⁰ a jejich příznivci (např. předsedou Slovanských spolků Sergejem Konstantinovičem Rodionovem) bylo povoleno formovat tzv. Českou družinu.¹⁷¹ Žádost podali koncem července 1914 a do týdne přišlo kladné vyřízení. Česká družina byla oficiálně založena 15. srpna 1914 ustavujícím rozkazem č. 1. Její předpisy byly plně převzaty z ruské armády, pod jejíž velení spadala. Velícím jazykem se stala ruština.¹⁷² Jejím prvním velitelem byl určen ruský důstojník, podplukovník Lotockij (původně velitel trestního praporu), všichni vyšší důstojníci byli přeřazeni z ruské armády. Družina měla zahrnovat pouze dvě roty, nedisponovala ani kulometným, ani spojovacím oddílem. Zpočátku se neuvažovalo ani o jejím doplňování. Množství dobrovolníků však překonalo očekávání, a proto místo pouhých dvou rot vznikly čtyři.¹⁷³ Po čase uznali několika dobrovolcům hodnosti z jiných armád a ti obdrželi praporčické nebo podporučické hodnosti.¹⁷⁴ Již 6. října došlo k první ze změn ve velení: byl odvelen podplukovník Lotockij. Funkci převzal podplukovník Sozentovič, švihák s nakroucenými kníry a plnovousem. Nového velitele sice očekávalo od důstojníků, poddůstojníků a vojáků vřelé uvítání (přivezl z Moskvy pro Družinu prapor),¹⁷⁵ ale brzy se začaly objevovat první konflikty mezi ním a mužstvem i důstojnickým sborem, které se plně projeví v průběhu nasazení Družiny na frontě. Původně neměla být Družina nasazována přímo do boje. Měla jen postupovat s vítězíci carskými armádami do Čech, kde by operovala jako spojovací článek mezi osvoboditeli a civilním obyvatelstvem.

¹⁷⁰ *Pamětní spis o československé otázce. Vydání českého výpomocného spolku v Petrohradě*, Naše revoluce 1, 1923, č. 1, s. 33-41.

¹⁷¹ V krajanském odbojovém hnutí vznikla velká řevnivost mezi jednotlivými spolky (moskevským, kyjevským, petrohradským apod.). K prvním epizodám budoucího velkého konfliktu patřilo vybírání jména pro jednotku. Petrohradští prosazovali „Český husitský pluk dobrovolníků“ a Moskevští zase „Husitská družina“. Výsledný název se zdá být kompromisem mezi jednotlivými zájmovými uskupeními. K počátkům České družiny F. ŠTEIDLER, *Počátky*, Československý deník ze dne 11. října 1919; J. FIDLER, *Zborov*, s. 45n.

¹⁷² Později se začala v životě rot silněji prosazovat čeština. Jazykové nařízení z října 1915 určovalo povinnost důstojníků jednotlivých rot používat české povely, nad rámec jedné roty však zůstávala hlavním jazykem ruština a všichni vojáci museli ovládat ruské povely; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, Praha 1925, s. 149.

¹⁷³ Velitelem první roty štábní kapitán Dmitrij Nikolajevič Zembalevskij, druhé roty poručík Grigorij Michailovič Pavlov, třetí roty poručík Konstantin Nikitič Ivšin a čtvrté poručík Nachtmann.

¹⁷⁴ Podporučíci Otakar Kotinský, Vojtěch Klecanda, Josef Ducháček, Karel Cejp, Václav Petřík a praporčíci Jaroslav Vilímek, Tesař a Spála, později pak Stanislav Čeček, Prokopec a Otakar Husák.

¹⁷⁵ A. ZEMAN, *Plukovník Švec*, Praha nedatováno, s. 53.

Z prvotních plánů na využití Družiny doslova dýchal optimismus v sílu ruských zbraní a všeobecně vládnoucí přesvědčení, že válka nebude trvat dlouho a bude pro Dohodu vítězná. Jeden z rozkazů ruského generálního štábu uváděl: „Proto za účel tvoření vojskových útvarů z českých dobrovolníků je míti roznícení povstání mezi českým obyvatelstvem v Rakousko-Uhersku. Spolu s tím jeví se býti nutným použití českých družin k vytvoření příznivé situace na území rakousko-uherském pro činnost našich vojsk. Tyto úkoly českých družin, které odůvodňují, aby (české družiny) byly považovány ne za bojový útvar, nýbrž za sbor propagandistů v zájmu ruské armády, musí ovšem míti vliv i na sklad vnitřního života těchto útvarů.“¹⁷⁶ Myšlenka ozbrojené akce se šířila nejen tiskem, ale také za pomoci emisarů, kteří odjížděli do vesnic a městeček se silnými českými komunitami a přesvědčovali místní, aby vstupovali do České družiny.¹⁷⁷

II. Vstup do České družiny

Ukrajinská metropole Kyjev („pramát' měst ruských, starobylé sídlo velikých knížat varjažských, zakladatelů říše ruské“¹⁷⁸) se stala hlavním městem československé ozbrojené revoluce a sloužila jako shromažďovací bod celé akce. Dobrovolci, nejdříve ruští a „noví Češi“, posléze bývalí zajatci, se tam sjížděli z celého Ruska. Město se pokrylo sítí tras, po nichž se českoslovenští vojáci pohybovali v letech 1914-1918 v rámci výcviku, zaměstnání nebo ve volném čase. Hned po příjezdu na kyjevské nádraží (většina vojáků se dostala do Kyjeva vlakem) vyrazili dobrovolci se zapsat do kanceláře Družiny (respektive pluku a brigády), a tak se stali oficiální součástí československého branného odboje.¹⁷⁹ Při zápisu je čekal krátký pohovor a vyplnění nedlouhého formuláře, charakteristickou položkou formuláře byla *politická činnost před válkou*.¹⁸⁰ Podpisem formuláře začala jejich vojenská kariéra. Současná vojenská psychologie označuje proces příchodu do vojska a následné časové období jako *adjustaci*. Tedy proces, kdy je jednotlivec (branec, dobrovolník) přijímán do nového sociálního prostředí (armády), které na něj vyvíjí tlak a ovlivňuje jeho život. Zároveň se jedná o přístup individua k nové situaci, jak se s ní vyrovnává a zvyká si na ni. Jde o dynamický proces zahrnující hmatatelné nebo materiální změny (uniforma, účes, jídelníček atp.) a sociální změny (nové, téměř výhradně mužské prostředí, nutnost subordinaace, učení se novým vzorům chování atp.). Takový proces nelze považovat za jednostranný, vycházející

¹⁷⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 43.

¹⁷⁷ J. VACULÍK, *Dějiny II*, s. 11.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 25.

¹⁷⁹ R. MEDEK, *Nováčci*, in: *týž, Blaník*, s. 23-24.

¹⁸⁰ M. PLESKÝ, *Velezrádci II. Na rozvědkách. Vzpomínky ze světové války 1916-1917*, Praha nedatováno, s. 36.

výhradně ze strany organizace (vojenského útvaru). Pokud má *adjustace* proběhnout úspěšně, musí se do procesu aktivně zapojit i voják, jedná se o přizpůsobení se a pochopení nové reality. V České družině byl tento proces víceméně nahodilý, vycházel ze zkušeností a okamžitých potřeb zúčastněných, ne z vědeckých poznatků. Přesto by mohl být koncept *adjustace* právě s výhradou nahodilosti využit i v případě popisu situace u československých vojenských jednotek.¹⁸¹

Již na počátku pobytu u jednotky se okolo nově příchozích seskupili dobrovolci ve výcviku a sháněli se po příbuzných, známých, rodácích nebo vyzvídali povolání, životní příběhy, případně místo a délku zajetí.¹⁸² Skupina bývalých zajatců spolu s Karlem Fibichem se nestačila ani porozhlédnout, natož zapsat, a už si je vybral *děžurný* (denní služba, dozorčí důstojník) a poslal je loupat do kuchyně brambory. Jeden z přihlížejících jim škodolibě vyprávěl, že mají štěstí, on těsně po příjezdu dostal za úkol vydrhnout záchody.¹⁸³ Poté, co nově příchozí odevzdali civilní nebo zajatecké svršky, dostali ruské uniformy (*obmundýrovku*). Měnili si mezi sebou špatně padnoucí kusy, našivali na čapky červenobílé stužky – *lentočky*.¹⁸⁴ Vojáci v záložním oddíle v Kremenčugu (viz dále) dostávali uniformy staré, použité, často roztrhané a zkrvavené, navíc nesměli ani nosit *lentočky*. Jejich prvním úkolem bylo kusy uniforem vyprat a dle možností a schopností jednotlivců opravit.¹⁸⁵ Čerství dobrovolci začali pronikat do tajů legionářské mluvy úzce spojené s ruštinou, obdrželi totiž *šiněl* (plášť), *rubášku* (blůzu), *šarovary* (kalhoty), *furažku* (čapku), *sapogy* (boty), *nablud'ák* (batoh) a nedlouho poté též řemení, *patrontaše* (sumky) a konečně cvičnou *vintovku se štykem* (pušku s bodákem).¹⁸⁶ Převlékání do ruských uniforem, a tedy proměnu vzhledu dobrovolníka, jeho vstup do masy vojáků, je možné dle moderních teorií zařadit pod pojem materiální *adjustace*, učení se rusismům zase pod *adjustaci* duševní.¹⁸⁷

Prvním sídlem České družiny se stal michailovský klášter, kde byly určeny dobrovolcům první, třetí a čtvrté roty místnosti k obývání. Druhou rotu ubytovali v budově

¹⁸¹ Olga DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, Praha 2009, s. 504-512; srov.: R. HOLMES, *Battle.*, in: C. TOWNSHEND (ed.), *The Oxford History*, s. 228.

¹⁸² R. MEDEK, *Veliké dni*, Praha 1935, s. 215; J. K. SLAVENSKÝ-MERVART, *Ze spárů*, s. 38; Arnošt CECHMAJSTR, *V záložní rotě v Kyjevě*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 51.

¹⁸³ Karel FIBICH, *Povstalci. Stopami ke Zborovu*, Praha 1933, s. 104.

¹⁸⁴ František MACOUN, *Úryvky mých pamětí z roku 1914-1920*, in: František STAŠKA (ed.), *Legionáři ze Sobotecka*, Sobotka 1998, s. 32. Stužky, které byly fakticky jediným odlišením od ostatních ruských jednotek, si vojáci kupovali v *kantině* a přišít si je museli sami; R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 213.

¹⁸⁵ „Nezbývalo než obmundýrovku vyprat, očistit od krve, díry v plášti zalátat, odstříženou nohavici u kalhot nahradit jinou atd., atd...“ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 55, 74.

¹⁸⁶ K uniformám a k jejich vývoji D. KUTÍLKOVÁ, *K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914-1917*, s. 796-813; J. VOGELTANZ – M. POLÁK, *Československé legie*.

¹⁸⁷ Ke slangu vojáků na západní frontě P. FUSSELL, *The Great War*, s. 179nn.

nedaleké reálky.¹⁸⁸ Vzhledem k faktu, že v Kyjevě byly ubytovací kapacity vesměs obsazené a plnomocník Zdeněk Rejman sháněl byty pro mnohé nově příchozí na poslední chvíli, místa vykázaná družiníkům nebyla příliš kvalitní. Zejména se to týkalo michajlovského kláštera, kde vojákům vykázané prostory snad nikdy neuklizené ubytovny, původně určené pro poutníky z celého Ruska.¹⁸⁹ Dobrovolci první roty si nejdříve museli značně špinavé místnosti vyklidit a vyčistit, pak se mohli ubytovat.¹⁹⁰ Úklid trval dva dny, mnozí proto spali u známých krajanů po celém Kyjevě. Komunita krajanů a dobrovolců byla úzce propojena i v dalších letech, kdy většinu záložní jednotky tvořili bývalí zajatci, ti si ke kyjevským krajanům nechávali posílat poštu z vlasti.¹⁹¹ Pohostinností proslul dům zmiňované rodiny Červených.¹⁹² Vzhledem k špatné úrovni ubytování v michajlovském klášteře není divu, že jeden z prvních rozporů mezi dobrovolci se týkal právě ubytování. Jak už bylo řečeno, dobrovolci z Petrohradu (Josef Slanička a další) byli ubytováni v prostorách kláštera, zatímco převážně kyjevští dobrovolníci druhé roty (do té byl zařazen Josef Švec) obdrželi přijatelnější bydlení v reálce. Někde tam je možno hledat počátek konkurenčního boje mezi původními rotami. Idealizační snaha osvobozené legendy se sice snažila představit starodružiníky jako bájně hrdiny z dávných mýtů, ale realita byla jiná. Rozepře, hádky a naschvály byly na denním pořádku. Sondy do deníků a pamětí jednotlivých vojáků narušují homogenní obraz legií, tvořený jejich propagandou a posléze také částí historiografie (nejen té prvorepublikové).

Po odchodu prvního transportu na frontu v říjnu 1914 zůstalo v Kyjevě pouze administrativní a politické ústředí. Dobrovolníci se mohli v místnostech hotelu Praga, který patřil Václavu Vondrákovi, zapsat a pak byli odesláni k výcviku. Hotel Praga ostatně sloužil jako místo neformálního setkávání vojáků, krajanů i emigrantů až do jara 1918, kdy československé jednotky opustily Ukrajinu. V jeho útulné kavárně, vyhlášené restauraci a na proslulých terasách čeština zněla vlastně pořád.¹⁹³ Záložní oddíl České družiny však u ruského 26. záložního praporu v městečku Kremenčug (nedaleko Kyjeva) čekaly zcela

¹⁸⁸ Vojtěch PRÁŠEK, *Česká družina*, Praha 1934, s. 21.

¹⁸⁹ „Nečistota a příšerný zápach, vycházející z místnosti, do níž jsme vcházeli po kluzkých, úžasně zamazaných a rozbitých schodech, vyvolávala hrozivý odpor... Podél stěn rozestaveny pryčny a na nich, pod nimi a všude, kam se člověk v úzkosti zahleděl, prohánělo se sta krys, ležely hromady jakýchsi hadrů, papírů a nečistoty...“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 17.

¹⁹⁰ „Na druhý den ráno přišel aktivní důstojník bratr Kotínský a rozhlédnuv se po místnostech, dal dvacetpět rublů na zakoupení terpentýnu, petroleje a lihu k vyčištění hmyzu. Měli jsme co dělati celé dva dny, všech nás padesát lidí, abychom si připravili nejpřimitivnější útulek.“ Tamtéž, s. 19.

¹⁹¹ A. CECHMAJSTR, *V záložní rotě*, s. 54.

¹⁹² R. MEDEK, *Pout III*, s. 231.

¹⁹³ Tamtéž, s. 231. „Chodívali jsme v té době dosti často na střechu hotelu a kavárny ‚Praha‘. Bylo zde nyní zvláště živo a všude se pociťovala jakási slavnostní nálada. Také dni konce července 1917 byly velmi krásné. Zato chvíle, které prožívala tehdy ruská revoluce, byly rozhodně spíše tragické než krásné. Nad Kyjevem svítilo planoucí slunce léta, ale na Rusko přicházel soumrak ze všech stran.“ Týž, *Pout IV*, s. 116; srov.: J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 71.

nevyhovující podmínky. Kasárna se nacházela v obyčejném jednopatrovém domě s nápisem *Čajnája* (čajovna) a dobrovolníci tam žili v opravdu skromných až špatných podmínkách. Nejvíce kritiky se sneslo pochopitelně na stravování. Jednotka totiž neměla vlastní kuchyň a byla závislá na kuchařích ruského záložního praporu. Nechvalně prosluly pokrmy z ryb: „A rybí polévka! Žaludek se mi ještě dnes obrací, když si na ni vzpomenu. V polévce plavaly hlavy jakýchsi nestvůr – všechny s vypoulenýma očima – tu a tam vylovils kostru neznámého živočicha a někdy ještě ocas. Maso ty podivné ryby neměly...“¹⁹⁴ Oddíl se z Kremenčugu přestěhoval zpátky do velkoměsta v dubnu 1916. Muži přijeli do dělostřeleckých kasáren v kyjevské čtvrti Pečersk již jako záložní rota československé střelecké brigády (*Zapasnaja rota češkoslovackoj strelkovej brigady*).¹⁹⁵ Velitelem se stal podporučík Josef Ducháček a hlavním výcvikovým instruktorem Antonín Číla, absolvent umělecko-průmyslové školy a sokolský cvičitel.¹⁹⁶ Kapacita kasáren však záhy nedostačovala, počet dobrovolníků rostl. Proto došlo k dalšímu přesunu do areálu Vladimírské univerzity na Vladimírské ulici. Nová kasárna měla podle mínění Rudolfa Medka pozvednout i společenskou prestiž jednotky a měla být symbolem dobrého vztahu ke kyjevským: „Považte, holedbali jsme se, jak nás má město Kyjev rádo! Uprázdnilo pro nás východní křídlo této budovy s prostorným nádvořím a se zahradou, kde budeme žít po lidsku... Je to vyznamenání, jež nás všechny zavazuje.“¹⁹⁷ V roce 1917 byly záložní formace přesunuty do městeček jižně od Kyjeva, kde měl vznikat československý armádní sbor. Neznamenal to však, že by Čechoslováci z Kyjeva úplně odešli, zůstaly tam kanceláře politických i vojenských komisí, do kyjevských nemocnic byli posíláni českoslovenští zranění i nemocní. Vznikla noclehárna pro vojáky, kteří byli nuceni v Kyjevě trávit nějakou dobu ze služebních důvodů.

V celém průběhu pobytu československých vojáků v Rusku se objevovalo jedno skutečně zásadní téma. A tím bylo jídlo. Kromě nepříliš kvalitní erární stravy si vojáci mohli přilepšit na vycházkách vlastními nákupy nebo stravou v restauracích. Hotel Praga sice disponoval vyhlášenou kuchyní, ale cenově dostupnější byla vojákům kavárna *U České koruny* na Funduklejevské ulici, kde se podávala bílá káva a buchty s mákem.¹⁹⁸ Oblíbili si též

¹⁹⁴ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 53.

¹⁹⁵ „Strmé zdi, malá okna, nádvoří však nevelká, dosti a mrzutě tísnivá, patrně proto, že dělostřelci mívají děla beztak mimo vlastní ubikace kdesi ve zvláštních kůlnách a cvičení s nimi musí se zpravidla, zvláště za starých časů, už od začátku konat v terénu.“ R. MEDEK, *Pout III*, s. 5.

¹⁹⁶ Fotografie in: *K vítězné svobodě*, s. 41; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 302.

¹⁹⁷ R. MEDEK, *Pout III*, s. 36.

¹⁹⁸ „Kavárna... je v jakémsi sklípku. Úzké skleněné dveře, jedno menší okno, asi šest schodů a jsme v malé místnosti, která by se nejlépe hodila za obchod se smíšeným zbožím. Ale to nám nevadí; v kavárně je čisto, příjemné teplo, mají tu vzornou obsluhu, výbornou kávu a tak jsme spokojeni.“ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 38; srov.: R. MEDEK, *Pout III*, s. 65, 67.

nepříliš drahou restauraci (možná spíše jídelnu) krajanky paní Lysé, na kterou vzpomínal Josef Slanička: „... pochutnávali jsme si tam dokonale na české stravě – vepřová s knedlíky a švestkové knedlíky nám připomínaly domov...“¹⁹⁹ Právě u paní Lysé si vojáci přilepšovali ke stereotypní a mnohdy nekvalitní vojenské kuchyni, které dominovalo hovězí maso a kašovitě pokrmy – kaše obvykle buď jáhlová nebo pohanková.²⁰⁰ Vojáci si stěžovali na špatnou kvalitu a nedostatek stravy. V čele takových stesků později stáli bývalí rakousko-uherský důstojníci, kteří tvrdili, že mnohdy chybělo až 300 porcí.²⁰¹ Oproti tomu Metoděj Pleský vzpomíná na první oběd v kyjevských kasárnách s obdivem: „...připravili výborný oběd – hovězí polévku, maso s knedlíkem a omáčkou, zkrátka oběd, že jsme nechtěli věřit svým očím.“²⁰² Základním nápojem ruských vojáků a civilistů byl čaj, který se přiděloval převážně v podobě lisovaných cihliček. Vojáci si vždy ráno u kuchyňského kotle nabrali vroucí vodu, kterou zalívali drobty z těchto cihliček. Vznikl tak nepříliš kvalitní hořký čaj slazený nedostatkovým cukrem. Mimochodem, sehnat alkohol v Rusku té doby bylo obtížné, car totiž nařídil prohibici. Což na druhou stranu aktivizovalo podloudné výrobce nekvalitního *spiritu*. Bez problémů si bylo možno koupit snad jen tzv. *pivco*, slabé pivo nevalné chuti, se kterým se musel spokojit i svérázný československý dobrovolc a pozdější bolševik Jaroslav Hašek.²⁰³ Dobře na tom nebyli ani náruživí kuřáci; dobrovolci sice tabák dostávali, ale ne v dostatečném množství a kvalitě. Peněz na nákup tabáku též nebylo nazbyt, muži si tedy museli vypomáhat, jak se dalo: „...Ráno vždy o čtvrté hodině jsem vstal, seběhl ze šestého poschodí dolů na dvůr a sesbíral všechny špačky od cigaret a doutníků, abych si mohl ve dne zakouřiti.“²⁰⁴

Vojenský výcvik, pořadová cvičení a zacházení se zbraní, probíhal pod širým nebem a vzdělávání v učebnách (jeden z příkladů sociální *adjustace*). Obojí bylo na počátku České družiny zajišťováno ruskými instruktory. Poddůstojníky, kteří údajně nedokázali nic pořádně vysvětlit.²⁰⁵ Jednalo se o pěchotní výcvik střelců, nemáme zmínky o speciálním výcviku pro obsluhu kulometů nebo telefonních přístrojů. Muži, kteří do Kyjeva dorazili jako první,

¹⁹⁹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 21; srov.: M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 40.

²⁰⁰ „Stravou bývala pověstná ruská černá kaše, střídající se s vodou neurčitě zbarvenou a s kusem černého chleba.“ F. VONDRÁČEK, *Husité*, s. 18.

²⁰¹ J. ČERVINKA, *Trp, kozáče*, s. 435.

²⁰² M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 72.

²⁰³ R. MEDEK, *Pout III*, s. 66; srov.: Václav MENGER, *Jaroslav Hašek. Zajatec číslo 294217*, Praha 1934.

²⁰⁴ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 32.

²⁰⁵ Pověstný svým laxním přístupem byl desátník Primireenko, „který nacvičoval šerm bodákem bez jakéhokoliv výkladu, jen pohyby rychle předvedl se slovy ‚ať i dva, vot vsja muzika, a hotovo!‘“ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 31. Na druhou stranu, vojáci žertovali i v průběhu výcviku, pověstné byly žertíky směrem ke dvojici Čeček – Kouklík, vzrůstem téměř nejmenším mužům Družiny, kteří neměli šanci při pochodu stačit dlouhému kroku těch na čele útvaru, M. PLESKÝ, *Bratr*, s. 32. K výcviku vojáků druhé světové války Norman DAVIES, *Evropa ve válce. 1939-1945. Žádné jednoduché vítězství*, Praha 2007, s. 220-223.

zpočátku cvičili ještě v civilním oblečení stejně jako vojáci tzv. *Kitchener's Units* ve Velké Británii a zcela dobrovolně.²⁰⁶ Na skutečný ruský výcvik je připravoval Otakar Kotínský (bývalý nadporučík jízdy) v tělocvičně polského spolku.²⁰⁷ Po příchodu ruských instruktorů probíhal venkovní výcvik na Vladimírské horce v blízkosti pomníku sv. Vladimíra. Dle vzpomínek vojáků byla účelnost prováděného cvičení mizivá. Dobrovolci se učili pochodový krok, stát v pozoru a vzdávat čest příslušným nadřízeným. Na druhou stranu byly zanedbávány základní dovednosti nutné k přežití v poli, jak dokládá vzpomínka Josefa Slaničky: „...a tak ještě v podvečer odjezdu na frontu nikdo nevěděl, jak se stočí plášť a jak se rozebere, vyčistí a hlavně zase složí puška. To jsme v Kyjevě nepotřebovali a nikdo toho od nás také nežádal.“²⁰⁸ Jeden z členů kapely České družiny a zároveň její historik Josef Hura vzpomínal dokonce na noční cvičení, které se mělo konat zhruba deset až patnáct kilometrů od kasáren.²⁰⁹ Švec hovoří o jakýchsi střelbách za Kyjevem pořádaných v týdnu po přísaze (brzy o ní bude řeč), ale ani z jeho poznámek nevyplývá, že by úroveň výcviku byla zvlášť vysoká.²¹⁰ Historik České družiny Vojtěch Prášek zmiňuje sedm střelb a cvičení v poli v týdnu před přísahou,²¹¹ budoucí major František Vondráček píše o krátkosti a nedostatečnosti výcviku.²¹² Útržky popisu výcviku ale nejsou dostačující k jeho podrobnému a objektivnímu zhodnocení. Komplikace ve výcviku nastávaly s neustávajícími příchody nových dobrovolců, ke kterým byli přiděleni Josef Švec a Vincenc (Čeněk) Živný, aby jim pomáhali dohnat výcvikový a vzdělávací deficit.²¹³

S postupem času se situace měnila. Vedení výcviku přebírali od ruských důstojníků a poddůstojníků Češi. Nikoliv náhodou byli mnozí instruktoři původně bývalí sokolští cvičitelé, cvičenci nebo učitelé tělocviku. K těm nejznámějším patřili Antonín Číla nebo Matěj Němec, kteří kladli velký důraz na fyzickou připravenost svých svěřenců.²¹⁴ Výcvik i výuka byly stále vedeny v ruském jazyce a kvalita se snad o něco zvýšila, i když čeští instruktoři často improvizovali. Pověstnou improvizací představovala povinnost zvládnout sestavy prostných posledního sokolského sletu. Teprve pak mohl být dobrovolce uznán ke službě na frontě. Tento způsob výběru vojáků byl často kritizován, dle kritiků sokolské

²⁰⁶ J. KEEGAN, *The Face*, s. 226; M. GILBERT, *První světová válka*, s. 74n; 126n. K americkým dobrovolníkům první světové války J. D. KEENE, *Doughboys*, 11nn.

²⁰⁷ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 20; A. ZEMAN, *Česká družina*, in: týž (ed.), *Cestami III*, s. 6; D. KUTÍLKOVÁ, *K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914-1917*, s. 799.

²⁰⁸ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 22; fotografie z výcviku in: *K vítězné svobodě*, s. 41.

²⁰⁹ B. PEŠEK (ed.), Rudolf HURA, *Hudba*, s. 629.

²¹⁰ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 55.

²¹¹ V. PRÁŠEK, *Česká družina*, s. 25.

²¹² F. VONDRÁČEK, *Husité*, s. 17.

²¹³ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 50.

²¹⁴ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 32

cvičení údajně zabíralo čas, který se měl věnovat potřebnějšímu nácviku používání a údržby zbraní. Výcvik však měl tuto podobu z jednoduchého důvodu: instruktoři neměli prakticky žádné vojenské vzdělání, snažili se tedy ostatním dobrovolníkům předat alespoň to, co uměli. Zda instruktoři navazovali na Tyršovu ideu sokolské organizace jako národní armády lze z dostupných pramenů jen odhadovat. Bezchybné zvládnutí sokolských sestav bylo podmínkou k postupu do tzv. vyšších (zkušenějších) čet. V záložní rotě byly čtyři různě početné čety. Nově příchozí byl bez ohledu na předchozí zkušenosti zařazen do čtvrté a postupoval až do první čety, z níž se posléze stavěla pochodová rota. Starodružiník Arnošt Cechmajstr poukázal na problematické místo systému: „Bratři, kteří cvičili v Sokole, postupovali pak zcela snadno, jiným však naučení se všech čtyř oddílů prostných dělalo obtíže, proto byla prostná u mnohých bratří příčinou reptání.“²¹⁵ Sokolství bylo terčem kritiky bývalých profesionálních rakousko-uherských důstojníků²¹⁶ a spolu s nadšeným Sokolem Čilou terčem nehynoucího legionářského humoru: „Nevím, co nás ten Čila dře s těmi prostnými, potřeboval bych do každé pracky a nohy ještě po jednom mozku, abych si to neplet.“²¹⁷

Téměř každý den v České družině v Kyjevě měl svou pevnou strukturu. Ráno budiček a rozcvička, poté výuka a výcvik až do večera. Večer v osm hodin tzv. *prověrka*, při níž byla pronášena modlitba za vítězství ruských zbraní, zněly ruská státní a česká národní hymna. Rudolf Medek v popisu obyčejného dne u vojska přecházel od nadšení nad dobrovolci k jemu tak vlastnímu rusofilství, které se zrcadlilo v poslechu ruské hymny: „Ve zvuky ruské hymny vkládá náš voják všecku důvěru v silný a hrdinský národ, bojující miliony bodáky za naši svobodu.“ Nedlouhá věta poukazuje na úzkou provázanost českého rusofilství a vlastenectví. Jedním z důvodů, proč milovat Rusko, bylo, že tato velká zem pomůže svým menším *slovanským bratřím*.²¹⁸

I přes výcvik, výuku a služební zaměstnání (úklid, pomoc v kuchyni apod.) se nedá říci, že by vojáci neměli volný čas. Večer se zpívalo, hrály se šachy, karty, vojáci vyprávěli o svých životech, bylo možno zaslechnout pohádky.²¹⁹ Velký zájem byl o propustky, bez kterých nebylo možné dostat se legálně z kasáren. Na vycházku mohli vojáci jen v případě, že dostali propustku a jejich uniforma včetně *lentočky* a dobrovolnického odznaku na *pogonech* (náramenících) byla v bezvadném pořádku. Potíže s obstaráváním propustek mívali nováčci.

²¹⁵ A. CECHMAJSTR, *V záložní rotě*, s. 53-54.

²¹⁶ Viz rezoluce důstojníků uvedené v J. ČERVINKA, *Trp, kozáče*, s. 436nn.

²¹⁷ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 113; k výcviku v moderní armádě Spojených států (konkrétně námořní pěchoty) T. R. RICKS, *Making the Corps*.

²¹⁸ R. MEDEK, *Kasárenský dvůr*, in: týž, *Blaník*, s. 23.

²¹⁹ A. CECHMAJSTR, *V záložní rotě*, s. 52-53.

Jako jeden z důvodů se uvádělo, že ještě neznají dostatečně dobře ruské vojenské předpisy a nedokázali by se správně chovat k důstojníkům. To by mohlo působit problémy přistiženým jednotlivcům a jednalo by se o negativní „reklamu“ pro celou jednotku. Mnoho vysokých ruských důstojníků totiž nesdílelo nadšení některých svých kolegů a ohledně cizích vojáků v ruských uniformách panovala pochopitelná opatrnost, mnohdy hraničící s podezřívavostí. Zákazy opustit kasárna nebyly samozřejmě úplně dodržovány a nebylo v moci dozorcích vojáků uhlídat, muži někdy prostě z kasáren utekli.

Z deníků a vzpomínek dobrovolníků lze nabýt dojmu, že se v Rusku chovali jako nějací vojenští turisté. Ze zápisků doslova číší zvědavost a touha po poznávání. V Kyjevě tak bylo možno na mnohých místech zaslechnout češtinu nebo komolenou ruštinu s mnohými českými a slovenskými výrazy a zahlédnout vojáky s červenobílou *lentočkou* na čepici. Málomocný z nezkušených vojáků poslechl varování, aby se vyhýbal hlavní třídě Kresčatik. Na nejvýznačnějším městském bulváru, kyjevském korzu, byla velká pravděpodobnost, že dobrovolce potká vysokého důstojníka. Vojáci bloumali po bulváru a zajímali se o zboží vystavené ve výkladních skříních, vývěsní cedule a ženy a dívky. Nějakého plukovníka nebo generála tu a tam přehlédli úplně nebo dobře nerozeznali hodnost a nevzdali příslušným způsobem čest. „Nevěděli jsme, kde končí blahorodí, kde začíná vysokoblahorodí, dokonce už ne prevoschoditelstvo a vysokoprevoschoditelstvo. Stalo se, že obyčejnému praporčíkovi se stavěli hoši do fronty a generála pozdravili ledabylým mávnutím ruky.“²²⁰ Stejně potíže zažívali dobrovolci v následujících měsících a letech, nezávisle na tom, kolik času během výuky věnovali tomu, jak rozeznávat ruská hodnostní označení. Vojáci chodili na kyjevskou *krepost'* (pevnost) hledat mezi zajatými Čechy a Slováky známé nebo příbuzné, snažili se mezi nimi šířit ideje odboje. Přitahoval je veliký kyjevský trh, kde nalézali „...pekařské, uzenářské, cukrářské, ovocnářské krámky... těch ryb, sladkovodních i mořských, živých, uzených, sušených, solených, nakládaných, těch beček kaviáru, ‚jikry‘ červené i tmavé, drobné i velkozrné, slané i malosolné!“²²¹ Kulturní vyžití bylo přes rozmanitost kyjevských zábavních zařízení pro české dobrovolce značně omezeno právě jejich uniformou. Je nutno si uvědomit, že většina dobrovolců začínala v České družině v hodnosti vojína-střelce (nezávisle na jejich vzdělání apod.). Postavení obyčejného střelce v ruské armádě a společnosti bylo podřadné. Měl zakázán vstup do parků, veřejných místností, restaurací. V mnoha případech byl nucen se nejdříve dovolit přítomného důstojníka nejvyšší šarže, zda se může posadit,

²²⁰ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 20.

²²¹ R. MEDEK, *Pout III*, s. 12.

případně si v restauraci nebo čajovně objednat.²²² Právě ponižující předpisy doslova urážely demokratické cítění legionářů. Neomezený přístup měli snad jen do obyčejných biografů, kde obdivovali nejnovější ruské a zahraniční filmy. Museli si tam ale kupovat lístky do předních řad, protože v zadních sedávali důstojníci.²²³

Dobrovolci podléhali dvojímu disciplinárnímu řádu: oficiálnímu ruskému a neoficiálnímu řádu České družiny (a jejích nástupnických formací), podle nichž přestupky jednotlivců posuzovali jak důstojníci, tak i ostatní vojáci. K těm nejdrobnějším přestupkům patřil nedbalý oděv, provinilec mohl být potrestán odebráním vycházek. Rudolf Medek vzpomínal na generálporučíka von Medera, tou dobou velitele kyjevské pevnosti a posádky, který údajně s velkou oblibou šikanoval a týral vojáky i nižší důstojníky právě kvůli špatnému nebo špinavému ustrojení.²²⁴ Větší potíže, například výtržnosti na vycházce, se řešily krátkodobým vězením.²²⁵ V případě nejzávažnějších přestupků mohl být jedinec potrestán vyloučením z vojska, bývalý zajatec by pak byl nekompromisně odeslán zpět do lágru. Krajané spadali pod jurisdikci ruské armády a „noví Češi“ by byli internováni. Starodružiník Arnošt Cechmajstr uvedl případ krádeže hodinek, které se dopustil dobrovolc – bývalý cirkusák. Dotyčný byl usvědčen při pokusu o prodej kradeného předmětu, k činu se přiznal a rozhodnutím Antonína Číly byl okamžitě vyloučen z vojska a poslán do zajateckého tábora v Darnici.²²⁶ Jednalo se o symbolický úkon, o dehonestující trest, kdy byl jedinec potupně vyčleněn z kolektivu a stal se opět obyčejným zajatcem bez jakýchkoliv práv. To, jak průběh vyloučení a odchod z vojska konkrétně vypadal, bohužel dosud prostudované prameny neodhalují.

V souvislosti s volným časem nemohou zůstat stranou ani kontakty dobrovolců s místními ženami a dívkami. Tolikrát zdůrazňovaná náklonnost a přitažlivost byla vzájemného charakteru. Ženám na Česích údajně imponovalo jejich vesměs slušné vystupování a upravený zevnějšek; mimo jiné se hladkým oholením lišili od vousatých ruských vojáků. Legionáři přitahovali ženy i nepřehlédnutelným sebevědomím a vzděláním.

²²² Tamtéž, *Pout III*, s. 23.

²²³ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 220; týž, *Pout III*, s. 23.

²²⁴ V postavě von Medera lze objevit legionářský obraz „germanofila“, tedy důstojníka nebo politika v ruských službách, který dle legionářů stále cítil jako Němec; R. MEDEK, *Pout III*, s. 5. Spisovatelé většinou údajné germanofilské sklony některých ruských důstojníků neřeší žádnými dlouhými rozpravami, berou je jako neoddiskutovatelný fakt: „Do tábora zajatců se jim nechtělo, neboť tam dosud vládla rakouská militérka, kterou umožnil několika důstojníkům staré říše germanofilský náčelník.“ V. MENGER, *Jaroslav*, s. 152, 256.

²²⁵ Vojáci v Kremenčugu měli místo odznaku jen obyčejné papírové kolečko s číslem a razítkem roty. Někteří vojáci se za své označení tolik styděli, že ani o dovolené nebo vycházkách raději neopouštěli kasárna. M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 54.

²²⁶ A. CECHMAJSTR, *V záložní rotě*, s. 55; k českým národním mučedníkům Jiří RAK, *Bývali Čechové, České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994; Jiří POKORNÝ – Jiří RAK, *Patroni, svátky a výročí. Slavnosti českého národa*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 8, s. 30-33.

Čeští střelci mívali nezdárka vyšší vzdělání než ruští poddůstojníci a nižší důstojníci, případně si ho vymysleli. Lhaní nebo upravování skutečnosti hrálo totiž při seznamování v Rusku zásadní roli, a to nejen ze strany legionářů. Lhalo se o původu, majetkových poměrech a pochopitelně o rodinném stavu. Ženy k legionářům přitahovala i jistá záhadnost spojená s jejich „exotickým“ původem a cizí, a přesto ruštině podobnou řečí. Pokud by byla pravda vše, co je k nalezení v denících a vzpomínkách, pak by měl Kyjev na podzim 1914 a pak od jara 1916 plnou hlavu České družiny (resp. československého pluku a brigády) a dívky i ženy byly okouzleny vzdělanými, inteligentními, vtipnými, veselými, pohlednými, čistotnými, pečlivě upravenými a hladce oholenými dobrovolci. Procházký, krátkodobé i trochu delší známosti, biografy, čaje a zákusky, to vše vyplňovalo čas mnohých milovníků s červenobílou *lentočkou* na čepici. Karel Fibich dokonce napsal, že „u kyjevských děvčat je v módě mítí známost s českým dobrovolcem“.²²⁷ A že se nejednalo o lásky platonické, připomíná Švecova mírně škodolibá poznámka o spolubojovnících, kteří se při svých záletech nakazili pohlavní chorobou: „Hoši měli plno známostí, slušných i méně slušných, a mnoho jich také onemocnělo tajnými nemocemi, což ovšem budilo odpor i smích.“²²⁸

Důležitou součástí zkoumání legionářské literatury, publicistiky, paměti a deníků je pátrání po reflexi vlastního vzhledu, respektive po ideálním obrazu československého legionáře. V jednom ze svých článků, který vznikl v Kyjevě v červenci 1916, psal Rudolf Medek o řadách „krásných a statných chlapců“ a nelze opominout ani jeho další stať *Kdo je československý voják*, která obsahuje nemálo interpretačních stereotypů: „Československý voják je nejvyšší a nejplnější výraz národní energie. Československý voják je ta ohromná a tajemná síla, pramenící ze samých bytostných kořenů racy [!], která na zoufalou otázku nešťastného, pokořeného, rabského národa ‚být či nebýt‘, s rozhodnou vůlí tasí meč, třímá jej vysoko a volá do všech úhlů světa: žít, žít, žít našemu národu za každou cenu, neboť mnoho trpěl a byl ponížen, ale nikdy neztratil víry – a víra hory přenáší!“ Medkova báseň v próze představuje dobrovolce jako téměř nadlidskou bytost a bezpochyby byla zamýšlena jako podpora sebevědomí vojáků a měla upevňovat jejich vztah k ideji odboje a morálku. Jako kdyby předepisovala čtenáři-zajatci (resp. dobrovolci) roli, kterou by měl hrát. Medek podsouval čtenáři myšlenku, že pokud je Čech, musí vstoupit do vojska a pokud vstoupí do vojska, musí být tím nejlepším bojovníkem a nebát se obětovat vlastní zdraví nebo život. V Medkových výzvách nalézáme pochopitelně spíše ovlivňování emocionální než

²²⁷ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 115.

²²⁸ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 55; k vnímání ruských žen legionáři D. VÁCHA, *Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy*, s. 35-66.

intelektuální. Básníkův patos interpretoval český národ jako utlačovaný, ale přesto nezlomený a toužící po svobodě, a dobrovolce jako vyvolené, jejichž posláním je třeba padnout při boji za ideály vlastenectví.²²⁹ Ve svých (bohužel neúplných pamětech) dává Medek na okamžik nahlédnout obraz, kterým polobožské postavy dobrovolců polidšťuje: „Leželi či seděli na pryčnách, hádali se, tlačili se ve frontě při obědě i při večeři, strkali do sebe, neměli-li dosti místa na spaní, smrkali, kašlali, plivali, pouštěli větry.“²³⁰ Vzápětí však ukázal, že předchozí polidštění bylo jen účelovým exkurzem, protože, jak píše: „V... šicích spadala z nich lidská všednost a člověčí živočišnost a z mnohého spadla snad i nějaká ta mravní špína, již před tím možná nosil pod srdcem.“²³¹ V době odpočinku, jídla apod. se zdáli být dobrovolci lidmi; ve chvíli, kdy jsou seřazeni na dvoře kasáren, stávají se opět polobohy. Je nepochybné, že Medkův patos, zejména obsažený v dřívějších pracích z Ruska, ale i po příjezdu do vlasti, formoval pozdější, nejen vizuální prezentaci československých legionářů. Na jedné straně obyčejní lidé, na straně druhé nadlidé. O fyzickém vzezření dobrovolců Medek psal i ve své poválečné próze: „Obličej vyholené, mladistvé, vesměs po anglickém nebo americkém vzoru i bez knírů, oči planoucí a šibalské.“ Je charakteristické, že románová postava Budecia, Medkova alter-ega, se hned na první vycházce Kyjevem nechá ostříhat a oholit.²³² Václav Valenta-Alfa popsal skupinku starodružiníků takto: „Vojáci-molodci, jeden zdravější druhého, červení, svižní a krásní jak na výstavu... usměvaví, hezcí, hladce vyholení, ale ze všech nejkrásnější byl ten, co kráčel při prvních saních...“ Tím nejkrásnějším dobrovolcem byl pochopitelně „hrdiný poručík Švec“. Adolf Zeman popsal Josefa Jiřího Švece jako nadlidskou bytost: „A v tom okamžiku se setkal každý z nich s pohledem Švecovým, který je přelétl. Něco je chytlo za srdce. Zdálo se jim, že v tom pohledu spatřili tajemný, laskavý, trochu zamlžený svit. Bože, jaký to byl pohled! Co lásky, ale zároveň pevné vůle bylo v něm... Bylo možno po tomto pohledu nevydati všechno ze sebe, bylo možno nejít za ním třeba na jistou smrt!“²³³ Jeho popis souzní s mnohými archetypy hrdinů, kteří prokazovali nejen udatenství, pevnost ducha, ale, jak dodával Václav Valenta-Alfa, i krásu těla a tváře.²³⁴ Obvyklým způsobem, jak romanopisci popisovali legionáře a záležitosti s nimi spojené, bylo nechat promluvit románovou postavu ruského původu: „‘Ach, já bych se chtěla seznámiti

²²⁹ R. MEDEK, *Kdo je československý voják*, in: týž, *Blaník*, s. 14.

²³⁰ Týž, *Pout III*, s. 16.

²³¹ Tamtéž, *Pout III*, s. 16.

²³² R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 214, 219, 239. Že fyzická krása byla důležitým atributem hrdinů i na západní frontě, dokládá rozkaz publikovaný in: M. GILBERT, *První světová válka*, s. 167.

²³³ A. ZEMAN, *Plukovník Švec*, Praha nedatováno, s. 139.

²³⁴ Václav VALENTA-ALFA, *Vánoce na frontě*, Sibiřská pětka II, 1926, č. 1, s. 3; srov.: „A první řady roty vzrostlých mužů, osmahlýh, plných tváří, statných, pevných těl začínají ve volném tempu předzpěvovat...“ František ŠIFTER, *Ruské obrázky*, Praha 1920, s. 85.

s Čechoslovákem,‘ pronesla jedna, krásný typ ukrajinský... ,Oni všichni jsou takoví inteligentní a čistí,‘ řekla druhá. ,A veselí! Oh, já myslím, že s nimi je velmi veselo.‘²³⁵

III. Svěcení praporu

První z velkých festivit, které vojáky v Rusku provázely až do roku 1920, se konala v Kyjevě na náměstí před chrámem sv. Sofie v blízkosti pomníku kozáckého atamana Bohdana Chmelnyckého. Jednalo se o slavnostní svěcení praporu České družiny. Byla to příležitost, která dává nahlédnout do mnoha aspektů počátku československé revoluce. Dne 28. září 1914 dle ruského kalendáře (11. října podle kalendáře reformovaného)²³⁶ nepochodovali vojáci Družiny v sevřených řadách na náměstí, které už naplňovalo početné obecnstvo složené z krajanů, podporovatelů Čechoslováků a z místních zvědavců. Na fotografiích je možno v davu rozeznat mnoho osob ve vojenských uniformách.²³⁷ Slavnosti dodali lesk význační hosté v čele s náčelníkem štábu kyjevského okruhu generálem Chodorovičem a poslancem V. A. Malaklovem. Prapor vysvětili místní kyjevští popi, kteří asistovali nejen při samotném svěcení, ale také při zatloukání pozlacených hřebů. Praporečnickem Družiny se stal zřejmě nejstarší dobrovolc Jaroslav Heyduk, který před válkou působil jako agronom na Kavkaze. Synovec básníka Adolfa Heyduka, patriarchální postava vysokého hubeného „starce“ (bylo mu tehdy zhruba sedmdesát let) s dlouhým bílým vousem, symbolizoval sepětí minulosti a současnosti.²³⁸ Prapor jednotce darovaly moskevské krajanky; byl z těžkého hedvábí, z jedné strany červenobílý s českou korunou vyšitou uprostřed, z druhé strany červenomodrobílý. Po *Kde domov můj* a ruské hymně začala česká kapela hrát ruskou píseň (modlitbu) uváděnou v českých pramenech jako *Slaven bud' Bůh* a důstojníci Družiny sejmuli z praporu ochranný obal. Každý přítomný voják přistoupil s odkrytou hlavou k praporu umístěnému vedle provizorního oltáře, poklekl (na zemi byl položen koberec) a políbil lem praporu.²³⁹ Následovaly zdravice jednotlivých hostů, na které posléze odpověděl hlavní český řečník Václav Vondrák. Řeči byly prosloveny česky i rusky. V pronesených slovech se dle vzpomínajících neobjevilo nic nového nebo převratného. Věty s propagandistickým podtextem zanechávaly zřejmě větší dojem v okamžiku promluvy, než

²³⁵ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 239.

²³⁶ Dále v textu budou data uváděna pouze podle reformovaného kalendáře, tedy toho, který se používá dodnes.

²³⁷ Fotografie in: *K vítězné svobodě*, s. 17.

²³⁸ Idealista a slavofil Jaroslav Heyduk zemřel při agitační cestě po Kavkaze v roce 1918. Tehdy už neagitoval pro československé legie, ale pro Děnikinovu armádu. Postava prvního praporečnicka České družiny se dokonce ocitla v meziválečné době na československých poštovních známkách; J. GALANDAUER, *Slovník*, s. 50.

²³⁹ Předávání praporu bylo nafilmováno a později promítáno v kyjevských kinech pod názvem *Družina pobědy ili smerti* (Družina vítězství nebo smrti). Dobrovolci pompézní název rychle počestili a vznikl nový – *Družina po obědě smrdí*, viz M. NĚMEC, *Návraty*, s. 32.

by mohly dokázat v psané podobě o desetiletí později. Vondrák označil dobrovolce za „anděly, kteří přinesou tak dlouho strádajícímu českému národu zprávy, že konečně nadešla doba, kdy mu bude dopřáno rozhodovati samostatně o svém osudu...“ Na závěr jeho řeči se objevily dva důležité prvky vznikajícího mýtu o československých legionářích. Nejdříve přirovnání k blanickým rytířům: „Necítíte, bratři, že vy jste ti rytíři, kteří mají vytrhnouti z posvátných hor kyjevských, kolébky Slovanstva a poraziti nepřítele?“ A vzápětí slib vděčnosti národa (možná celého Slovanstva) interpretovaný jako nesmrtelnost: „Jděte bratři! Strhněte otrocké okovy z naší drahé otčiny. A nesmrtelná chvála staniž se vaším údělem!“²⁴⁰ Ve Vondrákově řeči překvapivě chybí zmínka o husitství, jen mimoděk se zmínil o svatováclavské koruně. Zvláštní propojení blanických rytířů s „kyjevskými horami a kolébkou Slovanstva“ se zdá být patetickým, až násilným pokusem o provázání českého mýtu se slavofilstvím. Řeč ilustruje způsob interpretace české odbojové akce krajanským intelektuálem; zda jeho způsob vnímání přejímali i vojáci, netušíme.

Josef Slanička, Josef Švec a ostatní hodnotili slavnost svěcení praporu velmi kladně. Vyzdvihovali ji jako oslavu bratrství a národní hrdosti. Právě komentář Josefa Slaničky se zdá být charakteristickým příkladem vnímání události: „Den radosti, štěstí, den nesmírného zadostiučinění pro nás, kteří jsme bez váhání v prvním okamžiku světové války vstoupili dobrovolně do prvního československého vojska. Den, kdy po sta letech zavlály naše národní barvy nad hlavami nás drobných lidí, ale lidí zdravého cítění vlasteneckého, lidí velikého odhodlání a veliké obětavosti.“²⁴¹ Ve Slaničkových zápiscích vytvořených s časovým odstupem po válce se odráží myšlenkové a interpretační stereotypy, obvyklé pro dobové vyjadřování. Vojáci, zejména ti úplně první, kteří si sami hrdě začali říkat starodružiníci, podle tohoto obrazu vstupovali do České družiny ze zcela nesobeckých důvodů, bez zamýšlení „bez váhání“. Byli to obyčejní („malí lidé“) vlastenci, kteří byli ochotní obětovat své zdraví nebo dokonce život za zájmy vyššího celku – národa. Nic komplikovaného není skryto ani ve zmínce o národních praporech po stovkách let. Autor narážel na další dobové stereotypy – na údajný útlak předchozí doby, na několik set let „utrpení pod habsburským

²⁴⁰ Vondrákova řeč byla publikována v J. HOFMAN – V. ŠIRC – J. VACULÍK, *Volyňští Češi*, s. 18-19.

²⁴¹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 27.

jhem“, na „dobu temna“.²⁴² Slaničkou použité pojmy nestály samy o sobě, byly součástí myšlenkového světa (nejen) československých dobrovolců, součástí jejich mentální mapy.²⁴³

Slavnost v blízkosti pomníku ukrajinského národního hrdiny Bohdana Chmelnyckého nebyla zasvěcena jen proslovům. Klíčový moment představovala přísaha věrnosti praporu a Rusku. V okamžiku složení přísahy se z dobrovolců stali ruští vojáci se všemi povinnostmi, práv mnoho neměli. Ještě den před přísahou mohl kdokoliv z Družiny vlastně beztrestně odejít, i když by se tím vystavil výsměchu nebo příkrému odsouzení od ostatních. Po složení přísahy by se každé svévolné dlouhodobé opuštění útvaru hodnotilo jako dezerce a dotýčný podléhal ruské vojenské justici. Celá festivita byla ukončena carskou hymnou a písní *Kde domov můj?*. Poté se vojáci vydali *defilírkou* (přehlídkou) po Kresčatiku, hlavní kyjevské třídě, do kasáren. Slavnost svěcení praporu byla festivitou s několika propojenými účely. Prvním účelem byla vnější propaganda, pokus předvést Rusům svou myšlenku v co nejlepším světle a získat je tak na svou stranu. K tomu přispívala pompéznost slavnosti a její hudební doprovod. S propagandistickým účelem souzní i pochod jednotky kyjevskými ulicemi. Druhým účelem byla vnitřní propagace, posílení myšlenek odboje a jejich upevnění v mentálních mapách samotných dobrovolců. Mělo se jim ukázat, za co bojují. Jako klíčové se jeví neustálé zdůrazňování kontinuity s velkými historickými hrdiny Čech (sv. Václav, později Jan Hus, Jan Žižka atd.). Oslava měla přispět k budování hrdosti a pocitu výlučnosti v Družině.²⁴⁴ Ze skupiny nesourodých individualit se měl stát pevný, semknutý organismus prochnutý stejnými ideály, stejnými myšlenkami a vyznávající stejné hodnoty. Z civilistů se měli stát skuteční vojáci odhodlaní položit životy při boji za obnovení samostatných Čech.²⁴⁵

Slavnost se ve zpětném pohledu pamětníků i propagandistů záhy proměnila v symbolický akt znovuzrození českého národa jako národa disponujícího vlastní armádou. Je příznačné, že Jaroslav Čížmář zmiňoval skutečnost, že ráno se zdál být den pošmourný a zamračený. V okamžiku vyvrcholení slavnosti ale vysvitlo slunce a zalilo shromáždění svým zlatým svitem. Sokol, údajně se vznášející nad náměstím, měl jen dokreslit tuto téměř

²⁴² K vnímání období rekatolizace českou společností i vědou Ivana ČORNEJOVÁ, *Zapalte kacířské bludy. Mýtus na téma „temno“*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 11, s. 14-17; Svatava RAKOVÁ, *Pobělohorské temno v české historiografii 90. let. Pokus o sondu do proměn historického vědomí*, Český časopis historický 99, 2001, č. 3, s. 569-588.

²⁴³ K termínu „mentální mapa“ Steven CASEY – Jonathan WRIGHT (edd.), *Mental Maps in the Era of Two World Wars*, New York 2008, srov.: J. ŠTAIF, *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha 2009; úvod, další literatura tamtéž.

²⁴⁴ Jen těžko rozlišovat, zda se jednalo o činnost plně vědomou, nebo jen o přejímání vzorů. Výše zmiňované poznámky neplatí jen pro Českou družinu a Kyjev té doby; při menších nebo větších proměnách bychom zmiňované aspekty našli ve všech vojenských oslavách až do současnosti.

²⁴⁵ V dané době nelze hovořit o plně konstituovaném a obecně uznávaném konceptu budoucího uspořádání Čech. Vojáci i politici uvažovali o personální unii s Ruskem nebo jiném propojení s ruskou říší. O republikánském zřízení v té době mnoho zpráv nenalzáme.

až mystickou atmosféru odkazující svěcení praporu České družiny do sféry mýtů. Obraz povýšoval dobrovolce na pozice legendárních hrdinů, kteří právě započali trnitou cestu k vytouženému slavnostnímu pochodu pražskými ulicemi.²⁴⁶ Čižmářova vzpomínka, která vznikla až s časovým odstupem, předvádí pronikání dalších vlivů do paměti jednotlivce na význačnou událost z jeho vlastního života. Vyjadřování se k událostem, které sami zažili, to vše tvoří specifickou „paměť revoluce“ – virtuální myšlenkový svět, v němž každý význačný čin získává novou hodnotu vztahující se (pozitivně nebo negativně) k obrazu vytvářenému skupinou (v tomto případě) pišících pamětníků. A právě z těchto pojmů vyrůstala legionářská interpretace. Historik zkoumající otázku československých legií za pomoci pramenů osobní povahy musí mít stále na paměti, že se většinou jedná o zpětnou projekci, případně sebestylizaci autora. Zdá se, že pojmy jako „doba temna“ nebo „habsburské jho“ a mnohé další byly vědomě přejímané stereotypní kategorie, které však charakterizovaly autorovo prožívání.

Na Vladimířské horce poutaly velkou pozornost výkony kapely České družiny; kapela byla založena na počátku září 1914 jako nestandardní součást jednotky. V rámci ruské armády se jednalo o opravdu neobvyklou kapelu, hudby totiž vznikaly jen v rámci vyšších taktických uskupení. V Družině se zpočátku jednalo o jakési zájmové těleso, o téměř soukromou aktivitu. Hudebníci byli stále zařazeni v jednotlivých rotách a účastnili se bez jakýchkoliv úlev výcviku i zaměstnání. Dnem oficiálního vzniku hudby se stal 30. říjen 1914 (tedy až po přísaze), kdy byl ustaven samostatný hudební oddíl o 24 mužích pod velením volyňského Čecha Karla Cyrila Doležala. Kapela již od počátku zápasila s nedostatkem nástrojů a notového materiálu. Naštěstí se našla dvojice mecenášů, která pomohla situaci vyřešit. Jednalo se o krajanské kyjevské podnikatele v oboru výroby hudebních nástrojů, Otakara Červeného (syna slavného výrobce nástrojů z Hradce Králového Václava F. Červeného) a Jindřicha Jindřiška. Ti kapele darovali potřebné nástroje, další dva dostala od Červeného kříže.²⁴⁷ Prvotní repertoár představovalo jen několik málo skladeb: *Andulko šafářova*, ruská hymna *Bože, carja chrani* a samozřejmě *Kde domov můj?*. První veřejné vystoupení vyvolalo doslova emotivní vlnu: „To nadšení našich bratří, když jeden večer při ‚prověrce‘ jsme zahráli náš posvátný ‚Kde domov můj‘, mnozí bratři slzeli, objímajíce nás.“²⁴⁸

²⁴⁶ J. ČIŽMÁŘ, *Když zavlál náš revoluční prapor*, in: A. ZEMAN (ed.), *Cestami III*, s. 14; Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 14.

²⁴⁷ B. PEŠEK (ed.), R. HOURA, *Hudba*, s. 619-630.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 625; Rudolf Medek, věren svému způsobu nahlížení na legionářský myšlenkový svět, přirovnával budoucí československou státní hymnu k modlitbě: „Náhle je tu onen národně-mystický a vykupitelský spodní tón, jenž nyní, zde v Rusku nad velikým městem Kyjevem, mateří ruských měst, zní starozákonně přísně i velce jako staré žalmy. Věděl, že národ, ztrativší svého boha i přesnou náboženskou oporu metafysickou, našel v této

Hudba a zpěv provázely vojáky Družiny prakticky neustále. V průběhu zaměstnání (*zaňatí*, jak říkali svojí typickou čechoruštinou) i v době odpočinku. Každá rota si dokonce vybrala nějakou notoricky známou lidovou píseň jako neoficiální hymnu. Všeobecně přijímanou hymnou České družiny jako celku se stala píseň *Kde domov můj?* vnímaná jako rovnocenná ruské carské hymně.²⁴⁹ Zpěv byl součástí propagace celé jednotky; zviditelňoval vojáky pochodující na cvičiště (případně z něj) a získával jim sympatie u civilního obyvatelstva a u hudbymilovných ruských důstojníků. Když vedla vojáky na cvičiště hudba České družiny hrající Kmochův pochod *Muziky, muziky*, tak se k nim údajně „občanstvo ruské jdoucí po ulicích připojovalo...“.²⁵⁰ Karel Fibich dokonce tvrdil, že za jeho pobytu v Kyjevě sloužila československá jednotka jdoucí v šest hodin ráno na cvičiště za zpěvu *Spějme dál* jako svérázný budíček pro obyvatelstvo podél trasy pochodu a vojáci bývali odměňováni květinami a dalšími drobnými dárky.²⁵¹ Jak už bylo řečeno, hudba a zpěv byly součástmi odbojové propagandy a působily jako vnější (na ruské civilisty nebo vojáky) a vnitřní propaganda. Na rozdíl od proslovů nebo informačních letáků či novinových článků působila hudba (a zpěv) silněji na city posluchače bez nutnosti překonávat jazykovou nebo intelektuální bariéru. Navíc lze mluvit o čistě individuálním aspektu hudebních produkcí. Pro mnohé vojáky představovala ta či ona píseň zcela konkrétní událost z jejich života. Různá další hudební tělesa – vokální, instrumentální nebo kombinovaná – s různou dobou trvání existovala po celou dobu pobytu československých dobrovolců v Rusku. Za důležitější lze považovat zpěv, spíše skupinový než sborový, který se zařadil ke klíčovým projevům soudržnosti a sebeidentifikace existujících jednotek. Posiloval prožitek sociální sounáležitosti a vytvářel jednu z mnoha těžko postižitelných a vyjádřitelných spojnic mezi jednotlivci.

Skupiny a skupinové prožitky hrály od počátku v československých jednotkách velkou roli. Již v České družině se silně střetávaly dvě tendence týkající se sociálního života vojáků. Na jednu stranu to byla tendence k ustanovení a udržení menších skupinek na základě silných kamarádských vazeb a na druhou stranu snaha o vytváření vazeb v širších souvislostech celého odbojového hnutí. Výstavba jednotky z hlediska formování vnitřních interpersonálních vazeb probíhala nejen při výcviku nebo výuce, ale též při společných

písni svoji modlitbu. I modlil se s ostatními, z nichž dnešní nováčci měli oči právě tak zavlhlé a tváře žhnoucí jako on.“ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 221.

²⁴⁹ K historii a dalším aspektům národní hymny Markéta KABELKOVÁ – Robert SAK – Gabriel GÖSSEL – Josef HYVNAR, *Státní hymna České republiky v proměnách doby*, Praha 2008.

²⁵⁰ B. PEŠEK (ed.), R. HOURLA, *Hudba*, s. 626.

²⁵¹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 112, F. MACOUN, *Úryvky*, s. 32; srov.: J. ČIŽMÁŘ, *Zajatci*, in: A. ZEMAN (ed.), *Cestami*, s. 146.

schůzkách s děvčaty (dva páry na procházce jako kdyby byly pravidlem),²⁵² na výletech do biografu a města nebo při společných obědech v restauracích. Jako klíčový se jeví volný čas, který vojáci trávili na ubikacích. Většinu večerů se pohybovali dobrovolci ve vzájemné až intimní blízkosti. V jednotlivých místnostech žilo ve stísněných podmínkách na desítky dospělých mužů různého věku, od osmnáctiletých až po téměř padesátileté, označované ostatními za „starce“. Struktura vztahů mezi vojáky někdy vyrůstala z předválečných přátelství, nebo z těch, co se utvořila v zajetí a při cestě do vojska. Nová přátelství a party se tvořily „podle skupin, jak vedle sebe spávají na palandách“, což je skutečnost, s níž se setkáme ještě později během pobytu na frontě a v její blízkosti.²⁵³ Ve večerních rozhovorech se vojáci o sobě navzájem dozvídali informace mnohdy intimního charakteru. A do nekonečna rozebírali své vize budoucnosti, které šlo mnohdy shrnout do věty: „Až budeme v Praze...“.²⁵⁴ Z pramenů lze vyčíst důkazy o mnoha nově vzniklých přátelstvích, proplétání se vzájemných vztahů a kolektivním prožívání klíčových událostí.

Dobrovolctví bylo spojeno s hrdostí na vlastní postavení a obsahovalo v sobě nemalou porci soutěživosti a vzájemné konkurence. To se odráželo nejen v otázce povyšování do poddůstojnických a důstojnických hodností, ale též ve vztazích mezi rotami (posléze pluky).²⁵⁵ Při výcviku se vojáci učili spoléhat jeden na druhého a kooperace nutná při mnoha dalších úkonech (úklidy prostor) přispívala k utužení interpersonálních vazeb. Vojáci prošli například pořadovými cvičeními; účelem takového cvičení je vynikající zvládnutí pochodového kroku a zároveň zvládnutí pohybu v jednotce, vnímání spolubojovníků ve formaci a v neposlední řadě poslouchání rozkazů – subordinace. John Keegan označuje muže vstupující do branecké (nikoliv profesionální) armády jako *crowd*, tedy nezorganizovaný dav, a proces, který probíhal od vstupu do vojska a nejen během výcviku, by tedy bylo možno označit za jakousi disciplinaci tohoto davu.²⁵⁶ Disciplinaci lze chápat jako obdobu výše zmiňované *adjustace*, tentokrát ne jako proces vztažený k jednotlivci, ale ke skupině.

V kontextu s pojmem „dobrovolctví“ lze však i přes probíhající disciplinaci jen obtížně hovořit o disciplíně, čímž se použití pojmů začíná odklánět od chápání slova

²⁵² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 111.

²⁵³ Tamtéž, s. 114-115; M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 56.

²⁵⁴ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 228; nástin diskuzí a témat tamtéž, s. 226-235, spor mezi *republikány* a *monarchisty*, s. 240-242.

²⁵⁵ Soutěživost silně ovlivňovala průběh výcviku v letech 1916-1917, kdy už ho plně převzali čeští instruktoři. Systém postupu od nováčka k vojákovu určenému k zařazení do pochodové roty velkou část vojáků motivoval nejen k intenzivní práci, ale též k dodržování disciplíny, neboť právě disciplinární potíže mohly vojákovi oddálit odeslání na frontu. „Děláme nadále vzornou dobrotu, abychom si nepokazili postup do maršové roty.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 118. Na druhou stranu, v případě dílčích neúspěchů nebo konfliktů nelze vyloučit negativní vliv na morálku jednotlivců.

²⁵⁶ J. KEEGAN, *The Face*, s. 175.

„bratr“ v souvislosti se sokolstvím. Jedinci, kteří přicházeli do Družiny, nebyli zvyklí na bezmyšlenkovité poslouchání nebo dodržování rozkazů a nařízení. Jednotky oficiálně podléhaly ruskému kázeňskému řádu a českoslovenští vojáci byli podle něj trestáni. Teprve až v květnu 1916 vznikl *Československý řád vojenský*, závazný pro všechny dobrovolce, který však nenahradil ruské řády, které platily ve vojsku až do začátku roku 1918.²⁵⁷ Realita byla taková, že se o všem diskutovalo, vše se probíralo mnohdy až do noci v jednotlivých partách. Každý z legionářů cítil potřebu a právo rozhodovat sám za sebe a ovlivňovat chod celého společenství. To vyplývalo z pocitu vojáků, že jsou-li dobrovolníci, tak jim vlastně nemá nikdo co nařizovat. Zjevil se fenomén nekonzistentní „dobrovolné disciplíny“, který se tvrdě srážel s každodenní realitou ruské armády a nelíbil se ani bývalým rakousko-uherským důstojníkům ve vojsku.²⁵⁸ Fenomén výlučnosti skupiny se propojoval s obrazem absolutní rovnosti v rámci skupiny samotné. „...byla mezi námi hromada lidí, kteří to nechápali, kteří si mysleli, že *bratrství* jim dovoluje všechno, následkem toho dovolovali si různé hrubosti a docházelo k různým výstřelkům a nedorozuměním“, napsal Josef Švec a dodal: „V mnohých chvílích jsme byli více spolku podobní než vojsku...“²⁵⁹ Básník Rudolf Medek psal o „dokonalých československých vojácích“ sdílejících společnou „bojovou ideu“ a podléhajících dobrovolné, ale o to přísnější disciplíně, disciplíně, která je vědomým souhlasem a která se kryje s pojmem cti a povinnosti: „Disciplína! Nebojte se, to není nijaké příznačné slovo, to není nijaká černá magie, ani ‚hrůzy Bastily‘. Jen lidé, kteří přivykli otroctví, jen rození rabi a slaboši mohou se třásti před tímto moudrým a hlubokým slovem, jehož zvuk i skutečný mravní smysl měl by si zapamatovat každý občan nejen po dobu vojenské služby, ale po celé trvání života!“²⁶⁰ V tomto případě nelze Medka obviňovat ze záměrné slepoty, že by neznal nebo neviděl skutečný stav. Medkovo uvažování nad disciplínou (nebo nad dokonalostí československých vojáků) nelze vnímat jako objektivní popis reality, jednalo se o naznačení ideálního stavu. Medek nepopisoval skutečnost, ale snažil se své čtenáře pohnout k tomu, aby přijali jeho myšlenky a ideje za vlastní; jeho výzvy byly bezpochyby vzdělávacího charakteru. K podobné idealizaci přistoupil též ve svých pamětech, kdy napsal: „Byla to velikolepá idyla, jež byla především idylou družnosti, která se tu vytvářela jaksi ‚sama sebou‘, bez frází a bez schůzování, opravdová vojenská demokracie, aniž potřebovala nějakých protokolů a usnesení.“²⁶¹ Jeden z typických legionářských

²⁵⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 303-304.

²⁵⁸ „Kázeň byla úplně uvolněna.“ J. ČERVINKA, *Trp, kozáče*, s. 436.

²⁵⁹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 49.

²⁶⁰ R. MEDEK, *Voják – výraz idee a disciplíny*, in: *týž, Blaník*, s. 18.

²⁶¹ *Týž, Pout III*, s. 37.

intelektuálů Rudolf Medek v sobě samozřejmě nemohl zapřít básníka, jeho propagandistické výzvy, básně, romány, dramata i jeho vzpomínky na pobyt v legiích jsou vlastně různými variacemi na dvě základní témata: vztahy mezi Čechy a Ruskem a vztahy mezi legionáři samotnými.

Z touhy po nedosažitelné rovnosti paradoxně vyrůstaly drsné žerty. Humor, parodie a ironii v životě československých dobrovolců nelze přehlížet, protože odkrývají mnohé konflikty doutnající pod povrchem jejich tvůrců. Jádrem asi nejznámějšího žertu z počátku existence České družiny byla důstojnická otázka, o které bude ještě řeč vzápětí. Někteří vojáci si na uniformu připínali improvizované odznaky jednoročních dobrovolníků (důstojnických čekatelů) a jiní o nich rozšiřovali, že tajně dochází do důstojnické školy. Tajně prý proto, aby nevzbudili vztek a závist ostatních. Jednoho dne příběhl mezi vojáky třetí roty o přestávce v teoretickém výcviku voják s ovázanou tvář a sdělil jim, že se bude zapisovat do důstojnické školy. Zápisné mělo činit pět rublů a zápis se konal v prostorách první roty. Jednotlivci z třetí roty se tam plížili téměř jako spiklenci, nikdo na sebe nechtěl upozornit. Spiklenecké atmosféře nahrávala temná chodba a jediná svíčka rozžatá v určené místnosti. Po několika zcela vážně položených otázkách a poté, co byly pečlivě zapsány odpovědi, vyžádali si zapisující peníze. Pět rublů změnilo majitele a „důstojníci adepti“ byli ujištěni, že jsou do školy zapsáni. Při odchodu se na ně najednou sesypaly ze všech stran rány a ozval se křik: „Pasujeme tě na poručíka Družiny, a proto přijmi gratulaci, pane poručíku!“²⁶² Peníze jim nikdo nikdy nevrátil. Na první pohled nevinná událost odráží hloubku rozporu mezi proklamováním „bratrství“ a rovnosti a skutečným usměřňováním jedince toužícího po něčem jiném. Při vzniku České družiny pozoruje historik vznik rámce samo-regulačních mechanismů, k nimž patřil právě i drsnější humor, nebo lépe řečeno výsměch.

Zmiňovaná důstojnická otázka patřila ke klíčovým konfliktům let 1914-1916. Tento a další spory silně ovlivňovaly myšlení vojáků i politiků a štěpily hnutí na nemálo mnohdy jen těžko identifikovatelných frakcí. Původní ideou České družiny byla absolutní rovnost, stejný startovní bod. Do vojska proto měli být všichni dobrovolníci přijímáni pouze v hodnosti vojína, nehledě na jejich případné hodnosti z rakousko-uherských armád. Muži s dostačujícím vzděláním, často rakousko-uherští záložní důstojníci jako například Stanislav Čeček, si mohli podat žádost o přiznání statutu jednoročního dobrovolníka a po získání vzdělání, respektive poté, co byli úspěšně přezkoušeni z ruských vojenských řádů, obdrželi hodnost praporčíka.²⁶³ Někteří jedinci se této výsady raději zřekli, aby se sami nevyčlenili

²⁶² J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 34.

²⁶³ J. KUDELA, *Generál St. Čeček. Velitel Povolžské fronty*, Brno 1930, s. 5.

z kolektivu, a jiní navštěvovali důstojnickou školu tajně (viz výše). Důstojnickou hodnost mohl dle vojáků samotných a dle názorů části vedení odboje získat pouze ten, kdo prokázal inteligenci, znalosti a hlavně statečnost na frontě. Složitá a nepřehledná situace spojená s občasným diletantismem prvních československých praporčíků a podporučíků (viz kritiku výcviku) způsobovala, že někteří dobrovolníci (bývalí rakousko-uherské aktivní a záložní důstojníci) vyjadřovali velkou nelibost s celou akcí, a tím proti sobě stavěli obyčejné vojáky. Do vztahů mezi bývalými c. a k. důstojníky a mužstvem se bezpochyby promítala finanční otázka. Zajetí důstojníci, ač vstoupili do vojska, měli nárok pobírat padesát rublů měsíčního služného, což ostře kontrastovalo s žoldem vojinů – takový žold se pohyboval v řádu několika rublů (uvádí se do výše asi sedmi rublů). Teprve v červnu 1916 bylo rozhodnuto, že důstojníci vstupující do vojska se povinně vzdají zajateckých platů, které měly přecházet do finančních rezerv Svazu. „Nehledíc k tomu, že tento ožehavý problém nebylo lze vyřešit jinak než tímto radikálním způsobem, vzhledem k zvláštním poměrům v čs. vojsku, jež vyžadovaly zrušení zvláštních privilegií vůbec a podrobení se jednotlivce celkovému pojetí revoluční ideologie, směřující k naprosté rovnosti, mělo rozhodnutí správy Svazu ten neblahý důsledek, že část důstojníků, jež byla takto postižena, raději volila vrátit se do zajetí, nežli se vzdát finančního prospěchu...“²⁶⁴ Veterán srbských, francouzských a italských legií Lev Švyhnos vzpomínal na důstojníky, kteří poté, co zjistili, jaké jsou podmínky uznání hodností v českém vojsku, zůstali raději v zajetí.²⁶⁵ Pro nespokojence existovalo kromě zmíněného návratu ke statutu zajatce několik dalších řešení. Mnozí vstoupili do srbské dobrovolnické divize v Oděse, která pro nedostatek důstojníků garantovala udělení stejné hodnosti okamžitě a bez průtahů.²⁶⁶ Někteří do vojska vstoupili v hodnostech vojinů a vytvořili vnitřní opozici v československém hnutí. Poslední skupina, prolínající se personálně v některých případech s oběma předchozími, existovala pod velením generála Jaroslava Červinky jako samostatná součást československé ozbrojené akce v Rusku; tzv. bělgorodští důstojníci.²⁶⁷ Bělgorodští důstojníci v počtu asi 200 mužů hodlali vstoupit do vojska jen pod podmínkou uznání hodností, čímž si vysloužili přezdívku „podmínkáři“. Dne 30. července 1917 došlo k nové úpravě poměrů při přijímání důstojníků do vojska. Realita dotlačila Svaz k rozhodnutí, že c. a k. důstojníci s vojenským vzděláním budou přijímáni buď jako praporčíci (ti, co měli v Rakousko-uherské armádě nižší důstojnické hodnosti, zhruba do hodnosti nadporučíka), nebo až do hodnosti podporučíků

²⁶⁴ Jan Mikuláš ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda Jana Žižky na Ukrajině*, Praha 1937, s. 64.

²⁶⁵ „...cesta k nabytí bývalé hodnosti byla zajisté velmi lopotná, zdlouhavá, riskantní a nebezpečná. Rozhodně lepší a jistější byl život v zajetí.“ Lev ŠVYHNOS, *Třemi legiemi*, Brno 1935, s. 9.

²⁶⁶ D. VÁCHA, *Čechoslováci v Dobružci*.

²⁶⁷ J. KUDELA, *Přehled vývoje čsl. revolučního hnutí na Rusi. Do odchodu čsl. armádního sboru z Ukrajiny*, Praha 1923, s. 48.

(muži vyšších hodností než kapitán). Tuto hodnost museli muži obhájit v teoretickém a praktickém výcvikovém kurzu.²⁶⁸ Situace se posléze uklidnila, ale v diskusi o tématu lze vysledovat počátek problémů mezi mužstvem a důstojnickým sborem, které se rozvinuly na konci roku 1918 a v následujících měsících.²⁶⁹

²⁶⁸ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 65; závěrečná zkouška konkrétně u artilerie se sestávala z části praktické (vojenské znalosti a povinnosti mířiče, dělovoda a velitele čety) a teoretické (pravidla střelby, druhy dělostřelectva, spojovací služba, služební předpisy, taktika, teorie jízdy na koni, teorie jízdy s děly, hipologie, ošetřování koní), viz tamtéž, s. 149.

²⁶⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 351-354; J. ČERVINKA, *Trp kozáče*; K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 58; J. FIDLER, *Generálové*, s. 64-77; R. MEDEK, *Pout III*, s. 58nn.

KAPITOLA DRUHÁ

V ZAJETÍ

„Lidé byli z domova do Ruska zamilováni a nenávisť k Rakousku byla u nich chronická; přechodem přes frontu ztratili naprosto orientaci a pojitko s lidmi a listy, které za ně mysleli doma, octli se tu v nejčernějším zmatku. A tady najednou uviděli červenobílé prapory, uslyšeli česky, létala k nim slova: vlast a národ; šli za tím jako zbloudilý za světlem. Verbíři lovíli v úrodných vodách: Ruské bratrství k zajatcům bylo problematické a lidé v lágrech umírali hlady: verbíři dovolávali se u milenců lásky k vlasti, slibovali hladovým mísy guláše. Nebylo to nadarmo; český člověk je vlastenec, a měl-li prázdný žaludek a představu vlasti spojenou s mísou masa a knedlíků, byl ochoten se upsat třeba čertu; šel osvobozovat vlast a najíst se guláše.“²⁷⁰ Tak vzpomínal Karel Vaněk, jeden z rakousko-uherských zajatců v ruských táborech, který nikdy nepodleh vábení československých emisarů a do legií nevstoupil.

Již od počátku střetnutí mezi ruskou armádou a vojsky Ústředních mocností se vynořila charakteristická vlastnost východní fronty, a to vysoké počty zajatců na obou stranách.²⁷¹ Hlavní příčinou byla vyšší mobilita válečných operací, která umožňovala obklíčení celých nepřátelských svazků. Zapomenout nelze ani na desetitisíce vojáků, kteří padli do zajetí po kapitulacích pevnostních komplexů. Při pádu Přemyšlu (Przemyśl) se uvádí na 100 000 zajatých, renomovaný historik Norman Stone psal dokonce o 120.000 zajatců.²⁷² Pro potřeby této disertace není klíčové pečlivě sčítat masy zajatců, je nutné se přesunout na

²⁷⁰ Karel VANĚK, *Charašó, pán, da?! Zápisky všelijakého vojáka. 1914-1919. Díl druhý. Revoluce*, Praha 1934, s. 47.

²⁷¹ K vojenským operacím na východní frontě N. STONE, *The Eastern Front*; D. STEVENSON, *1914-1918*. Z hlediska jiných válečných konfliktů dvacátého století a jejich zajatců patří k nejzajímavějším monografiím dostupným v češtině G. DAWS, *Zajatci*; G. KNOPP, *Zajatci*; Neville WYLIE, *Barbed Wire Diplomacy. Britain, Germany, and the Politics of Prisoners of War 1939-1945*, New York 2010. Při zkoumání zajatecké zkušenosti je většinou využíváno metod oral history, zvláště v americké historiografii, která se vyrovnává především s událostmi druhé světové války a války ve Vietnamu; Bob MOORE – Kent FEDEROWICH, *Prisoners of War and their Captors in World War II*, Oxford 1996; A. GILBERT, *POW*; Thomas SAYLOR, *Long Hard Road. American POWs during World War II*, Minnesota 2007; Neville WYLIE, *Barbed Wire Diplomacy. Britain, Germany, and the Politics of Prisoners of War 1939-1945*, New York 2010; Stuart I. ROCHESTER – Frederick T. KILROY, *Honor Bound. American Prisoners of War in Southeast Asia. 1961-1973*, Annapolis 2007; R. P. W. HAVERS, *Reassessing the Japanese Prisoner of War Experience. The Chamti POW Camp, Singapore 1942-5*, London 2003. Ke klíčovým sborníkům patří *Prisoners in War*, v němž se autoři ve dvaceti kapitolách snaží zachytit proměny fenoménu válečného zajatectví od křížáckých výprav až po výhledy do budoucna; Sibylle SCHEIPERS, *Prisoners in War*, Oxford 2010.

²⁷² N. STONE, *The Eastern Front*, s. 116; srov.: L. NEDOROST, *Češi I*, s. 179n. K vojákům zajatým v Přemyšlu patřili mimo jiné František Tichý, dobrý Medkův známý z Hradce Králové (František TICHÝ, *Přemyšl – Andžan*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami I*, s. 87-90), a delostřelečtí důstojníci Silvestr Bláha (budoucí velitel prezidentské vojenské kanceláře) a Gajdův pobočník v bojích na Sibíři Eduard Kadlec (J. FIDLER, *Generálové*, s. 26, 115).

jinou úroveň historického diskursu, na úroveň jednotlivých vojáků, na to, jak oni vnímali danou situaci. Zkušenost být zajatcem byla neviditelným poutem, které spojovalo velkou část pozdějších československých vojáků v Rusku.

I. Z rakousko-uherské armády do ruského lágru

Fenomén zajetí carskou armádou patří k těm nejčastěji se objevujícím tématům v denících, pamětech i později v legionářské literatuře. V popisech okamžiku zajetí se mísí celá řada silných emotivních i intelektuálních prvků, jejichž interpretace je obtížným rozhodováním mezi příklonem k tomu, zda se jedná o subjektivní popis minulé reality nebo zda to je vyhovění dobovému vzoru. Jisté těžko odhadnutelné množství vojáků se raději nechalo zajmout dobrovolně, pokoušeli se tak vyhnout dalšímu boji a utrpení v zákopech. Domnívali se, že zajetí pro ně bude méně traumatizující zkušeností než válčení.²⁷³ Prameny ukazují, že nejsilnějšími motivy pro opuštění rakousko-uherské armády byly strach o život, nemožnost vydržet současné životní podmínky a touha po úniku z neustávajícího stresu a únavy,²⁷⁴ s čímž souhlasí i historik Josef Fučík.²⁷⁵ Poručík Karel Svoboda a jeho vojáci se raději vzdali, než aby bojovali proti ruské přesile.²⁷⁶ František Prudil se chtěl dostat z fronty za každou cenu a zajetí mu připadalo jako lepší alternativa než zranění nebo nemoc, a proto se při ruském útoku posadil na dno zákopu a nestřílel. *Moskalové* (ruští vojáci) přišli vzápětí.²⁷⁷ Slovák Andrej Šikura si zapsal: „Na fronte som sa modlil, aby som sa alebo zdravý dostal do zajatia, alebo ľahko ranený do zazemia, alebo aby ma na mieste zabilo. Báľ som sa len ťažkého zranenia.“²⁷⁸ Vojáci doufali v lepší zacházení, předpokládali, že zajetím pro ně válka skončila.²⁷⁹ Na druhou stranu František Mareš, voják 91. pluku, prožil mobilní boje let 1914-1915 na východní frontě v rakousko-uherské uniformě a zaznamenal ve svém deníku celou

²⁷³ „V Rusku je prý všeho dost, chleba, masa, bezpečí, klidu, spánku, dokonce i ‚choroších bab‘ je mnoho, jak nás ujišťovali ruští vojáci, závidějící nám náš osud. Pomyšlení, že se budeme moci zase denně pravidelně najíst, v klidu vyspat, že nás nebude více hrubý hlas volat do služby a snižovat nás na úroveň dobytka, pomyšlení, že jsme už vlastně vojnu vyhráli...“ Václav KAPLICKÝ, *Měsíc válečným zajatcem*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 135.

²⁷⁴ „Měli jsme již všichni dosti toho utrpení, toho hladovění, nadávek i ran, kterými nás častovali naši velitelé a rostla v nás tajně myšlenka zbavit se rázem všeho utrpení.“ Josef KŘEPELA, „*Auf wiedersehen in Russland*“, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami I*, s. 254.

²⁷⁵ J. FUČÍK, *Generál*, s. 66n.

²⁷⁶ „Z vojáků ani jeden neprojevil lásku k Rakousku, místo střílení odkládali pušky a vyhazovali z ranců zbytečné věci a chystali se na cestu do zajetí.“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 58; srov.: Z deníku legionáře Jarolína Fialy, Jiřina PSÍKOVÁ a kol., *Českoslovenští legionáři. Rodáci a občané okresu Jindřichův Hradec, Jindřichův Hradec 2001*, s. 18.

²⁷⁷ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 11-12.

²⁷⁸ B. URBANOVÁ – F. VRÁBEL (edd.), *Spomienky*, s. 147.

²⁷⁹ „Sotva si našel místo na veliké louce, která byla shromaždištěm zajatců, a mohl se usadit, bylo první, co Lojza řekl: ‚Zaplat’ pámbu, že jsem tady! Teď mně může císař pán i s jeho vojnou vlézt na záda. Já už mám mír!‘ Rudolf VLASÁK, *Veselá anabase brásky číslo X*, Praha 1927, s. 50.

řadu příležitostí, kdy mohl být zajat Rusy, vždy však i s ostatními raději utekl. S odstupem času, v nemocnici, soudil, že to byla chyba, že se měl raději nechat zajmout.²⁸⁰ Dobrovolné zajetí, jakási soukromá kapitulace a fakticky vzpoura (velezrada), nebylo bez nebezpečí a vojáci si jej uvědomovali. Obavy vzbuzoval už jen přechod fronty, strach z případného zajetí rakousko-uherskými vojáky a polní soud za dezerci. K zradě politické se připojovala hrozba spáchání smrtelného hříchu zdůrazňovaná polními kuráty.²⁸¹ Vojáci se báli některých ruských jednotek, kozáků (obviňovaných ze znetvořování zajatců usekáváním uší a nosů²⁸²) nebo Čerkesů, považovaných za nemilosrdné a krvežíznivé zabijáky.²⁸³

Jan Falář, který později sloužil v 6. československém pluku, popsal své zajetí ze dne 13. srpna 1916 poměrně prostými slovy a díky jeho zápiskům lze nastínit jeden z typických příběhů té doby. Jeho jednotka se po únavném pochodu dostala do první linie nedaleko haličské vesnice Koniuchy a prakticky okamžitě byla nasazena do boje proti útočícím Rusům. Objevuje se obvyklé zdůraznění zbabělosti rakousko-uherských důstojníků, nadporučík i major Falářovy jednotky údajně utekli, a následně byl Falář zajat. Poté, co odhodil pušku, byl přiveden před ruského důstojníka, který se ho pokusil vyslechnout, ale nic závažného se od něj zřejmě nedozvěděl. Následně byl novopečený válečný zajatec určen k nesení zraněného carského vojáka na obvaziště, kde se setkal s vojáky, kteří „...mluvili – česky! Měli ruský stejnokroj a vyptávali se ... na poměry a počet vojska rakouského.“²⁸⁴ Falářovo zajetí proběhlo klidně; velmi rychle a ve zdraví se dostal z bitevní zóny do týla. Jiní tolik štěstí neměli, dva vojáky z jednotky Karla Samce poranili při zajímání vojáci asijského

²⁸⁰ „22. [března 1915, D.V.] v pondělí celý den klid, ale večer sme byly [!] obklíčeni Rusy kteří 3. batalion zabraly [!] celý a na nás šly [!], naši nás měly [!] za ztracené, mináž, chleba rozdaly [!] jiným kompaniím a když sme přišly [!] my, utřely sme [!] hubu a mohly sme [!] být bez rány zajmutý, ale utekly sme [!].“ Rukopisné zápisky Františka Mareše z let 1914-1915, archiv autora, s. 12; srov.: „23. března [1915, D.V.] ráno zasazena švarmlinie na vrchu Zalubína, ale rusové [!] již tam byly [!], takže naše vojsko ustoupila, ale my byly [!] v dekunku a nevěděly sme [!] nic. Sedíme a to podezřelé ticho nás mýlilo, ono se totiž nic nestřílelo. Náš Kuba ale vylez ven a hned křičí do díry, honem ven, rusové sou [!] na vrchu a naši pryč. Jen sme neměly [!] tenkrát vylézt, mohly sme [!] být bez rány zajmutý a mít pokoj. Vylezly sme [!] ven a utíkáme pěšinou, rusové [!] křičí počkajte, predejte se, ale my nic, za kopec a dál utíkáme za našima, až sme je dohonily [!], ale byla to chyba.“ Vzpomínka na události z konce března 1915 si František Mareš do deníku zapsal až v srpnu téhož roku, Rukopisné zápisky Františka Mareše z let 1914-1915, archiv autora, s. 75.

²⁸¹ „Feldkurát... promluvil k nám vlasteneckou řeč, ovšem německou, v níž nabádal ke statečnosti a varoval před zběhnutím k nepříteli, neboť porušená přísaha je smrtelný hřích.“ František HERODEK, *S bílým šátkem*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.) *Cestami II*, s. 182.

²⁸² R. VLASÁK, *Kozáci a naši*, Praha 1937, s. 65.

²⁸³ „Z Rusů strach neměli. Snad nanejvýš z Čerkesů, jimiž strašily plukovní rozkazy a o nichž nikdo neměl ponětí, jaký je to vlastně pronárod.“ V. KAPLICKÝ, *Jak se dostali „smutní bratři“ do zajetí*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 133; srov.: „...bál se, aby nepadl do rukou kozákům nebo Čerkesům. Ti prý jsou nemilosrdní...“ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 42; Josef JIRÁSEK, *Můj zápisník od počátku světové války r. 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři*, Červený Kostelec 2009, s. 42.

²⁸⁴ Záznam ze dne 13. srpna 1916; *Ruská anabáze – vzpomínky Jana Faláře*, in: J. KREJČOVÁ a kol., *Za naši samostatnost*, s. 60 srov.: J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 19.

vzezření.²⁸⁵ Mohlo docházet k zabíjení vzdávajících se vojáků, což je fenomén známý v mnoha válečných konfliktech. Vzdávajícího se vojáka obvykle útočník zastřelil ze msty nebo vzteku.²⁸⁶ Uvádí se, že pokud jedinec přežije prvních několik desítek minut (což se obvykle označuje jako *grey zone*²⁸⁷), jeho šance na to, aby se dostal do zajateckého tábora, strmě roste. Vojáci mají totiž nižší tendenci zabíjet bezbranné zajatce chladnokrevně, než přímo v zápalu bitvy.²⁸⁸

Josef Fibich byl do zajetí odnesen, těžké zranění nohy spojené s velkou ztrátou krve ho odkázalo zcela na pomoc druhých.²⁸⁹ Zraněný byl zajat i František Šifter.²⁹⁰ Josef Jirásek byl zajat spolu s celou vojenskou nemocnicí, kde se tou dobou léčil ze zranění nohy.²⁹¹ Jedním z obvyklých způsobů, jak se nechat zajmout, bylo zaostávání za vlastní jednotkou při ústupu. Učinili tak například Janko Jesenský a Karel Samec, který po bojích jižně od města Opole mával bílým kapesníkem, který mu přibalila manželka, aby na něj Rusové nestříleli.²⁹² Josef Kliment se původně chtěl střelit do nohy, ale když zjistil, že jeho puška je k nepotřebě, vydal se vstříc postupujícím ruským oddílům.²⁹³ Josef Dýma byl zajat, poté co Rusové obsadili Lvov, kde pracoval u rakousko-uherské nemocniční služby.²⁹⁴ Vladimír Soušek se na přeběhnutí připravoval důkladněji než ostatní, nesl s sebou „300 dramek [cigaret, D.V.], 11 balíčků fajfkového tabáku a plnou polní láhev vína.“²⁹⁵ Přihlásil se jako předsunutý průzkumník, využil přestřelky a zmizel spolubojovníkům z dohledu. Když se potkal s dvěma Rusy, hlásil se jako Čech, ale oni mu nerozuměli. Tehdy se vyplatila Souškova předvídavost,

²⁸⁵ *Moje sibiřská anabáze – Karel Samec, Blatná*, in: J. OLEJNÍK a kol., *1914-1920*, s. 57; srov.: „A než se Martínek nadál, ten největší z Rusů svou ohromnou rukou udeřil nebohého zajatce v tvář, až zavravoral, a pak následovala řada hrubých slov všech Rusů, kterým Martínek jen z polovice rozuměl...“ Josef NOVOTNÝ, *Smrti k životu. Kronika přerodu sibiřského legionáře*, Praha 1921, s. 44.

²⁸⁶ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 53-55.

²⁸⁷ Bob MOORE, *The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War 1937-1945*, in: Sibylle SCHEIPERS (ed.), *Prisoners*, s. 117.

²⁸⁸ Srov.: M. HASTINGS, *Armageddon*, s. 123; Sibylle SCHEIPERS (ed.), *Prisoners in War*, Oxford 2010, s. 9.

²⁸⁹ Karel FIBICH, *Povstalci*, s. 25nn; Alois Eliáš byl zajat poté, co byl zasažen kamínky a hlinou, kterou mu do obličeje odrazila dávka z kulometu. Když se vzpamatoval a ujistil, že není vážně zraněn, už byl v ruském zajetí, Alois ELIÁŠ – Tomáš PASÁK – Fany MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Zveřejněné deníky a vzpomínky*, Praha 1999, s. 39.

²⁹⁰ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky I*, s. 16.

²⁹¹ J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 42.

²⁹² J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 18; *Moje sibiřská anabáze – Karel Samec, Blatná*, in: J. OLEJNÍK a kol., *1914-1920*, s. 57; srov.: Josef KONEČNÝ, *Z italské fronty do ruského zajetí*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 321; B. BOUČEK, *Prosím*, s. 45; Viktor ŠLAJCHRT (ed.), Bedřich OPLETAL, *Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914-1920*, Praha-Litomyšl 1998, s. 14.

²⁹³ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 44-48.

²⁹⁴ J. DÝMA, *V předtuchách revoluce*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 329-331.

²⁹⁵ Vladimír SOUŠEK, *Z Olomouce na perské hranice. Vzpomínky ze světové války*, Brno 1930, s. 50.

podaroval je vínem.²⁹⁶ Rusy evidentně darem potěšil: „Charašo ty zďelal! Moloděc!“²⁹⁷ Specifický způsob humoru označoval přeběhnutí k Rusům nebo zajetí jako „přeložení“.²⁹⁸

Zcela jiná situace nastala v případě ideologicky motivovaných přeběhnutí, uvědomělých dezercí chápaných a prováděných ne jako sebezáchovný čin, ale jako revoluční akt namířený proti Rakousko-Uhersku. Dosavadní výzkum souhlasí s názory, které zastává Josef Fučík, že podobné úteky byly téměř marginální záležitostí.²⁹⁹ Podobný názor vyjadřuje i Václav Najbrt, jeden z důležitých činníků zajatecké organizace v táboře Berezovka. „Ani uvědomělého přebíhání ve velkém nebylo, vyjímaje snad část 28. pluku, která k přechodu dostala ještě popud od družiníků. Snad se sem tam našel odvážný jednotlivec, ale těch bylo málo.“³⁰⁰ Ideologicky motivovaná přeběhnutí se zdají být vlastní některým intelektuálům. Typickými příklady intelektuálů-dobrovolců byli rusofil, básník a učitel Rudolf Medek a novinář Bohdan Pavlů. Právě tito a mnozí další intelektuálové se stali nositeli rusofilství a vlivnými ideology ve vojsku i odbojovém hnutí, v případě Rudolfa Medka a dalších literátů konstruktéry poválečné legionářské legendy. Ferdinand Písecký, mimochodem středoškolský profesor, přeběhl spolu s několika svými kamarády, Rusové bohužel zpočátku nepochopili jejich úmysl a několik jich postříleli nebo zranili.³⁰¹ Vojáci ve Vlasákově románové autobiografii přeběhli k ruské jednotce sbírající zraněné s výkřiky: „Rusové, něpucaj, Čech ze zlaté Prahy!“ Případně: „Čech. Sokol. Slovani. My jsme Slovani.“³⁰² Metoděj Pleský přešel podle svých vzpomínek do ruského zajetí dobrovolně a s výkřikem: „Bratci!“ objal jednoho z překvapených Rusů. Jeho vzpomínka tak naplňuje obraz idealizovaného přechodu ke slovanským bratrům, kdy není důležitá realita, ale její pozdější reflexe.³⁰³ Jedním ze stereotypů spojených s okamžikem zajetí nebo přeběhnutí většího počtu vojáků k Rusům je popis palby rakousko-uherského dělostřelectva po zajatcích. Nedostatek pramenů ze strany velení a dělostřelců samotných nedovoluje vytvoření žádné konkrétnější hypotézy,³⁰⁴

²⁹⁶ „...podal jsem mu láhev s vínem. Jak začal pít – měl krk bez klapky, to jsem pozoroval – přiběhl i ten druhý a odtrhl prvnímu láhev od úst.“ Tamtéž, s. 55.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 56.

²⁹⁸ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 53.

²⁹⁹ Josef Fučík konkrétně hovoří o případě údajného přechodu 28. pěšího pluku do ruského zajetí, kdy správně dokládá, že následné propagandistické tažení československých kruhů v Rusku (a následně část československé publicistiky a historiografie mezi válkami) značně celou událost ideologicky zdeformovalo. Zároveň však Josef Fučík opomíjí skutečnost, že to byl konstruovaný obraz přechodu 28. pluku a ne přechod samotný, který byl posléze využíván, viz J. FUČÍK, *Osmadvacátníci*. K idealizovanému obrazu přechodu 28. pluku k Rusům O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 113n; A. ZEMAN, *Česká družina*, s. 33nn.

³⁰⁰ Václav NAJBRT, *Berezovka. Ze zajateckého tábora do řad legií*, Praha 1924, s. 9.

³⁰¹ Ferdinand PÍSECKÝ, *Světlem za svobodu. Osudy československého legionáře*, Praha 1920, s. 47.

³⁰² R. VLASÁK, *Vojáci císařovi*, Praha 1935, s. 350.

³⁰³ M. PLESKÝ, *Velezrádci. V šedých mundurech*, Praha 1938, s. 265.

³⁰⁴ „Najednou blízko nás vybuchl granát, hned druhý, třetí ... Také šrapnely... To střílela po nás rakouská artillerie! Nyní nastal útek. Běh o závod – s překážkami. Každý běžel co nejvíce... Přeskakoval jsem příkopy

spíše se lze přiklonit k předpokladu, že šlo o palbu určenou nepříteli než o vědomý pokus o likvidaci zajatců.³⁰⁵ Výše uvedená sonda mimo jiné potvrzuje domněnku Johna Keegana, že vojáci se většinou vzdávají ve skupinách, protože skupina jim navozuje pocit většího bezpečí.³⁰⁶ Ryze individuální přeběhnutí nebo vzdání se nepříteli je i v kontextu českých vojáků na východní frontě spíše buď výjimkou nebo faktem zapříčiněným jinými okolnostmi.

Nedílnou součástí zajetí bylo vnímání Rusů, respektive vojáků v ruských uniformách. V denících a vzpomínkách se objevuje celá řada vnitřně provázaných obrazů, v nichž lze jen velmi těžko odhalit „minulou skutečnost“, neboť odkrývají spíše interpretační stereotypy. Carští vojáci byli většinou vysocí a statní,³⁰⁷ silným distinktivním rysem byly vousy.³⁰⁸ František Staška zahlédl nepřítele zblízka, když „...se najednou vyřítili z obilí napříč okopů Rusové, vojáci jako hory, rukávy vysoukané...“³⁰⁹ Přeběhlík Vladimír Soušek v zápiscích neopomíjel ani pachy, vůně a zápachy. Zachytil tak pach zajetí: „...jakoby všichni měli nové boty, které ještě [byly, D.V.] hodně cítit pachem kůže, potili se a byli silní kuřáci.“³¹⁰ Ke stereotypům současně patřila kombinace násilí, krádeží a lidskosti, kterou ruští vojáci projevovali. Údery pěstmi, pažbou pušky, karabáčem³¹¹ a zabavení všeho včetně oblečení, jídla a peněz nebo hodinek bylo pro mnohé zajatce první blízké seznámení s Rusy.³¹² Janko Jesenský byl okraden až několik dní po zajetí, ale strážní jeho skupiny vše vylepšili tím, že

jako rozený závodník...“ V. KAPLICKÝ, *Jak se dostali „smutní bratři“*, s. 136. Deník Františka Mareše dokládá, že palba do vlastních řad kvůli chybám zaměření nebo špatné komunikaci nebyla nic neobvyklého: „...provedly [!] s námy [!] pěkný kousek, naše atalerie [!] střílela do našich, oni nám to dělají všude.“ Rukopisné zápisky Františka Mareše z let 1914-1915, zápis z 22. června 1915, archiv autora, s. 46.

³⁰⁵ „...Rakousko se s námi hrozně loučilo a chtělo nás připravit o život již, když jsme byli v zajetí bezbranní vojáci. Rakouská kanonáda do nás začala bít jako zběsilá a my skákali jako myši, z díry do díry, a ploužili se po zemi, až teprve, když jsme se dostali za vrch a přes most řeky Stryje do lesa ruských okopů, byli jsme zachráněni.“ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 30.

³⁰⁶ J. KEEGAN, *The Face*, s. 196, 282.

³⁰⁷ „Přichází ke mně Rus, vysoký jako hora... podal mi mohutnou pravici...“ Stanislav KRAMER, *Rozpuštění 36. pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 305.

³⁰⁸ „Asi pět statných vousáčů z nenadání před námi... oděných barvou hlíny s napřaženými bodáky...“ F. HERODEK, *S bílým šátkem*, s. 186; srov.: F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 16.

³⁰⁹ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 30.

³¹⁰ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 56.

³¹¹ „...bije nás přes hlavu, přes záda karabáčem. Jsou to ne silné, málobolící rány; ale to ponižení, býti bit řemenem jako pes...“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 80.

³¹² „... a hnali se ke mně a rvali mi ze zad batoh, z něhož mi sebrali všechno prádlo a co bylo k jídlu...“ A. ZEMAN, *Z Prahy na perské hranice*, in: týž a kol. (edd.), *Cestami*, s. 279. Z Medkových vzpomínek na to, že mu ruský voják ukradl hodinky, lze cítit jemnou ironii: „Nu což, dal jsem je Rusovi, snad jich nebudu potřebovat. A on, Rus, možná poddůstojník, vždycky jich může upotřebit. Ostatně, kdybych býval měl na hrdle drahocenný zlatý řetěz, posázený diamanty... proč bych ho neměl věnovatí tomuto dobrému Rusovi, třeba z lásky, třeba jako odměnu za to, že bojuje i pro nás?“ R. MEDEK, *Pout II*, s. 7.; srov.: František BOBEK, *Cestou do Ruska*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 300; V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 20; V. MENGER, *Jaroslav*, s. 24. Že okrádání zajatců nebylo jen výsadou ruských vojáků první světové války, dokládají Adrian Gilbert a Guido Knopp ve svých knihách o druhé světové válce; A. GILBERT, *POW*, s. 43, 52; G. KNOPP, *Zajatci*, s. 188.

ukradené zboží prodávali zpátky okradeným.³¹³ Emila Vacovského naopak překvapilo, že zajatci byli Rusy přijati téměř až vlídně, nehledě na předchozí prudké boje.³¹⁴ K vytváření obrazu o Rusech, Rusku a ruské armádě přispívaly fámy, které patřily ke zkoumání toho, co ovlivňovalo myšlení a chování jednotlivců i skupin.³¹⁵ V zajetí patřily k nejčastějším fámám zprávy o konci války a o tom, že zajatci budou propuštěni a odesláni domů, nebo o situaci ve vlasti.³¹⁶ Není divu, že v záplavě všech těch lží a polopravd se občas zdála i pravdivá informace fámou, bylo tomu tak například v případě zpráv o české revoluční akci.³¹⁷ K těm nejznámějším *latrínám* (dobové označení pro fámy) patří zvěsti o zničení československé brigády při bitvě u Zborova nebo při ústupu od Tarnopolu v červenci 1917. Fáma o beznadějném hrdinném boji obklíčených Čechoslováků se roznesla do novin i šeptandy a pronikla mezi zajatce i vojáky záložních jednotek.³¹⁸ Zvláštní fámou byla zpráva, která se rozšířila mezi muži v taškentském táboře, že není nutné platit národní daň, neboť Josef Dürich přivezl dostatek peněz na revoluční akci z Francie.³¹⁹ K fámám se ve válce nezdálo, že řadí i mýty a legendy, k těm nejznámějším na západní frontě patřilo údajné zasahování např. padlých lučištníků od Azincourtu do bitvy na Sommě.³²⁰ Českoslovenští legionáři se v tomto ohledu zdají být dosti pragmatičtí a legendy podobného ražení jsem v pramenech dosud neobjevil.

Zajatci bývali soustředěni na určených místech nedaleko fronty a měli být přemístěni do týla. Po větších úspěšných operacích jedné či druhé strany se směrem na východ i na západ táhly dlouhé kolony zajatců, kterým začala nová etapa jejich válečných životů. Na ruské straně byl nedostatek dopravních kapacit, takže se většinou pochodovalo. Zranění zajatci,

³¹³ J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 20.

³¹⁴ Emil VACOVSKÝ, *U četnictva v poli*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 368.

³¹⁵ „...byli jsme živeni fantastickými pověstmi, jednou, že Němci obsadili Paříž, po druhé, že u Přemyšlu bylo vyhozeno osmdesát tisíc Rusů do povětří...“ J. DÝMA, *V předtuchách*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 330.

³¹⁶ „Odpoledne roztroušena mylná zpráva o míru. Jaké zklamání.“ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 53; srov.: „Čo živilo ducha v tábore, boly zprávy z latriny. Vyskytly sa neuveriteľné tajné telegramy jednajúce o bojišti a o mieru. Koľkokrát bol mier už vyhlásený, len Rusi nám ho nechcú sdeliť, lebo vraj prehrávajú...“ František VNUK, *V zajateckom tábore v Samarkande a v Skobeleve*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 327; srov.: R. VLASÁK, *Ve víru II. Bratrstvo*, Praha 1931, s. 63n.

³¹⁷ M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 320.

³¹⁸ „Hoši šli si něco nakoupit a tu se setkali s několika dobrovolci, kteří jim vyprávěli zdrcující zvěst, že československá brigáda u Zborova byla úplně rozbita. Jak to na nás asi působilo, dá se pochopit.“ Cyril TOMAN, *V severním Rusku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 202; srov.: Jindřich HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 274; František SYŘIŠTĚ, *Zborov-Tarnopol. Historická úvaha*, in: R. MEDEK – F. SYŘIŠTĚ, *Památce Zborova 1917-1927*, Praha 1927, s. 88. K fámám, které provázely české vojáky od jejich odvedení do rakousko-uherských armád až do návratu v legionářských uniformách do vlasti, Jaroslav MÁCHA, *Legionářské a jiné humoresky*, Praha 1922, s. 7-16.

³¹⁹ K. PICHLÍK (ed.), *Deník*, s. 668; k fámám ve válce S. G. FRITZ, *Frontsoldaten.*, s. 81; J. R. EBERT, *A Life*, s. 101, 146.

³²⁰ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 115; srov.: J. R. EBERT, *A Life*, s. 284n.

pokud nebyli na bojišti ponecháni osudu, bývali ošetřeni na přifrontových obvazistiích nebo nemocnicích a posíláni na doléčení a na další operace do vnitrozemských zařízení, například Josef Jirásek si lékařskou péči velmi pochvaloval.³²¹ Přesuny od místa zajetí k železniční trati se mohly proměnit v mnohadenní utrpení. Strážníci si zajatců všímali jen potud, aby zajistili pohyb útvaru a přibližně udrželi jeho počet.³²² Vládl všeobecný hlad. Vojáci a velitelé strážních oddílů si přilepšovali z peněz, které měli na zásoby, a prakticky nechávali zajaté, ať si seženou jídlo sami.³²³ Výhodu měli ti zajatci, kterým zůstaly peníze nebo cenné věci na prodej či výměnu.³²⁴ V některých případech vojákům pomáhala dobročinnost obyvatel vsí a městeček podél trasy pochodu. František Prudil zažil boj o buchy darované vesničankami,³²⁵ Václav Valenta-Alfa vzpomínal na krajáč mléka od dobromyslné Rusínky,³²⁶ Vladimír Soušek zase na Poláky, kteří mu jako rakouskému vojákovi chtěli přilepšit,³²⁷ ale ani ti nejdobromyslnější sedláci nebo vesničané nemohli nakrmit všechny.³²⁸ Strategie přežití se velmi rychle měnila, brzy se vykristalizovala skupina fyzicky zdatných zajatců, která se snažila dostat do vesnice nebo městečka co nejdříve. Během přesunu trpělo oblečení a obutí, zvláště k pochodu nevhodné důstojnické vysoké parádní boty způsobovaly pravé utrpení.³²⁹ Extrémní teplotní výkyvy způsobovaly v létě úpaly a případy těžké dehydratace, v zimě nebezpečné omrzliny.³³⁰ Lepší to nebylo ani v období tání nebo

³²¹ J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 44. Jirásek byl zraněn a zajat hned na počátku války a vzpomínal nejen na velmi slušné zacházení ze strany nemocničního personálu, ale též na dobré stravování, tamtéž, s. 44, 51, 57.

³²² „Náš transport... vedlo deset kozáků, sedících pohodlně na svých koních. Byli rozestaveni na všech stranách kolem nás a přísně trestali ty, kteří z řady vyběhli třeba na velkou stranu do bramboříšť. Jejich karabáče (nahajky) spletené z osmi řemínků, zakončených uzlíky, byly nemilosrdně též do všelijakých opozdilců.“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 61.

³²³ „Za cestu několik set kilometrů nedostali jsme nic, než trochu teplé vody a asi dva bochníčky chleba. Ostatní na náš účet prohýřili etapní velitelé.“ V. KAPLICKÝ, *Měsíc*, s. 135. Oproti tomu, František Macoun uvádí, že on a jeho druzi byli obdarováni: „...polévkou a masem a chlebem, ale že u toho nastala tlačence, začali veky chleba mezi nás házet, a my ubozí, hladoví Austrijáci jsme se o něj rvali jako kluci.“ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 30.

³²⁴ „Těm, kteří měli peníze, bylo hej! V každém městečku, kterým jsme procházeli, přicházeli židovští nebo vojenští prodavači s bílými bulkami, jež byly hned rozebrány a zmizely v hladových žaludcích, sledovány smutnými a závistivými pohledy těch, kteří neměli ani haléře. Málo bylo dobrých kamarádů, dělících se s druhy o koupené dobroty. Hrubý egoismus opanoval srdce jednotlivců i celého davu, pud sebezáchovy zvítězil.“ Josef KYNCL, *Jak jsme táhli do Ruska*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 133.

³²⁵ „Hoši letí babkám naproti, ty když viděly, že smečka jak hladových vlků, chlapů, letí proti nim, vyklopily z takových velkých ošatek, opálek, co tam měly a utíkaly zpátky do dědiny. No chlapi hr na to...“ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 14.

³²⁶ V. VALENTA-ALFA, *Kdo byl vlastně prvním československým generálem v Rusku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 78.

³²⁷ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 68.

³²⁸ Oproti tomu: „Obyvatelstvo se k nám chová krajně nepřátelsky, nadávají a hrozí nám zaťatými pěstmi a nebýtí ruských strážů, dali by se s chutí do nás.“ *Z deníku legionáře Jarolima Fialy*, in: J. PSÍKOVÁ a kol., *Českoslovenští legionáři*, s. 18.

³²⁹ „Nohy se jim zapářily a na patách se utvořily neobvykle veliké puchýře, jež brzy popraskaly a ukázalo se živé maso...“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 61.

³³⁰ „Místo dlaní a prstů čouhaly mi z rukávů jakési dvě černé palice se zkrivenými a naběhlými prsty...“ Jan JELÍNEK, *Muka zajatců na zákopech*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 163.

chvilkových oblev.³³¹ Mnoho vojáků onemocnělo úplavicí, když ze zoufalství pili vodu z kaluží a znečištěných vodních nádrží a potoků.³³² Při pochodu spali v hospodářských staveních, kůlnách a nezřídka pod širým nebem, za jakéhokoliv počasí a zcela bez možnosti umytí nebo výměny oblečení.³³³ Součástí vzoru chování týkajícího se nejen jídla a oblečení nebo bot se staly krádeže.³³⁴ Byli okrádáni místní obyvatelé a zajatci se okrádali mezi sebou, muži byli schopni ukrást i krmivo pro prasata.³³⁵ Nikdo si nemohl být jist svým skrovným majetkem nebo chatrným oblečením, o jídle nemluvě.³³⁶ Potrestání (domnělých) viníků bývalo rychlé a kruté. Polský voják, který zřejmě okradl jednoročáka o poslední peníze, byl „vypátrán“ a zavražděn jen pár chvil poté, co okradený zjistil ztrátu peněz.³³⁷ Metoděj Pleský tvrdil, že zatímco v rakousko-uherských uniformách se kradlo jen důstojníkům a cizincům (okrást druhá nebylo obvyklé), v ruském zajetí toto nepsané pravidlo padlo a kradlo se všem a všude.³³⁸ Ruští *konvojové* (strážní) se zapojovali do kolotoče krádeží a snažili se vydělat na zprostředkovávání obchodů mezi obyvatelstvem a *Avstrijáky*.³³⁹

Na nádražích zajatci vyčkali nejbližší transport,³⁴⁰ pak nastoupili do vagonů. Pokud měli štěstí, jeli v *těpluškách* vybavených kamny a palandami, pokud měli smůlu, nahnali je strážní do obyčejných dobytčáků nebo na plošinové vozy. Důstojníci mívali snesitelnější podmínky, jeli obvykle v osobních vagonch třetí třídy. Z přífrontového pásma pokračovala zajatecká anabáze dlouhé dny ve zcela hygienicky³⁴¹ i jinak nevyhovujících podmínkách, za hladu, horka nebo zimy až do centrálních táborů, odkud byli zajatci odesíláni dále do nitra

³³¹ „Březnový sníh tál v lepkavé bláto, v něm těžce bořily se nohy již tak unavené, že chtělo se spát v chůzi. Viděl jsem lidi již tak netečné, že se již nemyli, nečesali; neusmáli se ti lidé, kteří doufali v bratrskou ruku velikého, vysněného Ruska...“ Otokar KŘEPELA, *Kalvárie*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 123.

³³² „...sotvaže jsme vyrazili na další cestu, začali někteří zůstat pozadu. Kozáci nejdříve nic nenamítali. Postavili se klidně u takového zajatce, sedícího na bobku a zanechávajícího na poli krvavou pěnu. Později, když případů bylo mnoho, stávali se netrpělivými a ubožáky pobízeli k rychlejšímu výkonu tím, že je řezali nagajkou.“ V. KAPLICKÝ, *Měsíc*, s. 135; srov.: J. KYNCL, *Jak jsme táhli*, s. 133.

³³³ M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 272.

³³⁴ Srov.: G. DAWS, *Zajatci*, s. 177nn; M. HASTINGS, *Armageddon*, s. 468.

³³⁵ „Předevčirem jsme odehnali v jedné vsi prase od koryta a snědli jeho večeri: boby. Včera opět s Bubníkem a Eliášem jsme vykradli komoru: chleba, máslo a uzené maso.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 85.

³³⁶ „Spal jsem jako dub, šálek pod hlavou; kousek chleba, který mi zbyl v pytlíku, mi zatím někdo ukradl.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 82.

³³⁷ Josef MLČOCH, *V muniční továrně*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 172.

³³⁸ M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 283-284.

³³⁹ J. NOVOTNÝ, *Smrtí*, s. 45.

³⁴⁰ „...nás zavedli do zákoutí, stísněného ubohým bezlistým stromem, smutně se klonícím nad mříží stoky a vdechujícím její otravný zápach. Ocitli jsme se ve vysoké klenuté chodbě. Nalézáme se v ovzduší, v jakém jsme nikdy v životě ještě nebyli. Podél stěn leží v pláštích zahalení zajatci...“ O. KŘEPELA, *Kalvárie*, s. 125.

³⁴¹ „Zavšivení jsme byli všichni již ze zákopů a nyní po cestě, déle jak tři týdny trvajících, se hmyz velice rozmnožil, poněvadž jsme se nemohli na pochodech pořádně čistit... nás naložili do vagonů, kterými vši doslova hýbaly.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 83.

Ruska.³⁴² Úmrtnost zajatců při špatném zacházení během přesunu je jen těžko odhadnutelná, ale téměř všichni vojáci bez výjimky vzpomínají na kamarády, kteří padli za oběť nemoci, zranění, hladu nebo nepřátelství strážného. Utrpení zajatců na cestách dokumentuje případ skupiny vyslané z Tambova až do Ak Tepe (Turkestán) na perských hranicích, která za šestnáct dní dostala najíst jen dvakrát. „V Samaře trochu kaše, potom až asi po 10 dnech v Taškentě nudlovou polévku.“³⁴³ Vojáci v transportu Karla Svobody si mohli, pokud měli peníze, nakupovat na nádražích potraviny nízké kvality.³⁴⁴ Zcela jiné vzpomínky zanechal František Tichý, který žádným tranzitním táborem neprošel a nastoupil od Přemyšlu cestu přímo do Turkestánu, pro něj jako kdyby pouť celým Ruskem byla výletem v relativně pohodlných vagoncích s nepřebernými možnostmi vylepšení stravy nákupy levných potravin v nádražních prodejnách nebo trzích.³⁴⁵ Bohuslav Bouček, veterán balkánských válek, byl se svým transportem poslán z bojiště prakticky až na Sibiř,³⁴⁶ vzpomínal na loupící Maďary a na klení důstojníků, kterým jako kdyby nedošlo, že jsou v zajetí.³⁴⁷ Cestou do blízkých i vzdálených táborů poznávali zajatci Rusko, jeho města a krajinu, byli postaveni před jeho obrovitost a neuvěřitelnou rozmanitost s mnohdy pro Středoevropana bizarními obrazy. „Ještě kus cesty pokračujeme širokou rovinou. Vidíme karavany velbloudů, brodící se sněhem.“³⁴⁸ Nakonec se před zajatci otevřely dveře vagonu a byli vyhnáni ven. Zajatci se ocitli ve světě lágrů, který měl svá vlastní pravidla, své vlastní zákony a svou vlastní dynamiku.

II. Zajatecká každodennost

Jídlo – ubytování – práce – volný čas

³⁴² „Čtrnáctého dne k večeru byli jsme konečně v Irbitu, leč nedostali jsme se k cíli všichni. Dvanáct zajatců z našeho transportu cestou zmrzlo a mnoho se jich roznemohlo, omrzlo na ruce i nohy.“ V. VALENTA-ALFA, *Z Ruska do Sibíře*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 350.

³⁴³ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 99. Jiný nedobrovolný cestovatel, Alois Eliáš, měl zřejmě kvůli špatné stravě zaživačské problémy, A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 39.

³⁴⁴ „Jednoho dne jsem si koupil deset vajiček a těšil jsem se, jak si na nich několik dní budu pochutnávat. Až na jedno byla všechna zkažená...“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 64.

³⁴⁵ „Nad stepí klenula se modrojasná obloha. Potkávali jsme osobní vlaky, v nichž cestující vezli s sebou kytice kvetoucího bezu aj. květin. Jak nás těšily tyto poslové jara... bylo nutno odkládati zimní kusy prádla, beztak vždy více zavšiveného, což bylo zjevem obecným u příslušníků celého transportu, který četl, hrál v šachy a v karty a sháněl proviant na stanicích, jehož bylo všude víc než dostatek, aniž bylo třeba peněz. Po celé cestě bylo možno koupiti si velice lacino všechno, a ti, kdo neměli peněz, dostávali zdarma chléb, máslo, mléko, vajička aj. od ruských venkovanek...“ F. TICHÝ, *Přemyšl*, s. 92.

³⁴⁶ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 49nn.

³⁴⁷ „Naši důstojníci se stále jen rozčilují a naříkají, že s nimi hanebně zachází. Bodejť, jsou zajatí. Nadávají na Rusy, a nyní by chtěli, aby jim zde dělali bůhvíjaké koncese.“ Tamtéž, s. 50.

³⁴⁸ V. ŠLAJCHRT (ed.), B. OPLETAL, *Zápisky*, s. 16; srov.: J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 103.

Velká část zajatců, kteří posléze vstoupili do ruských legií, prošla tranzitním táborem Darnica.³⁴⁹ Ten se nacházel nedaleko Kyjeva a byl jakousi přestupní stanicí. Pro mnohé zajatce se stal synonymem utrpení. Na počátku války se jednalo jen o rozsáhlé území oddělené od ostatního světa oplocením, které střežili vojáci. Prostor uvnitř oplocení byl částečně zalesněný a v době založení zde neexistovala infrastruktura ani ubytovací kapacity. Když do smutně proslulého tábora dorazil Vladimír Soušek, „bylo tam jen několik baráků pro ruské vojáky a pro „písaře““.³⁵⁰ Darnica byla archetypem všech táborů. Popis toho, jak vypadala v pozdějších válečných letech, jak byla vybudována základní infrastruktura, může napovědět něco o dalších lágrech hlouběji ve vnitrozemí. Blízko vchodu do Dárnice se nacházela kancelářská budova, kde se rozhodovalo o zařazování a osudu nově příchozích, současných i odcházejících zajatců. Hlavní ulice tábora měla po jedné straně nízké baráčky táborové nemocnice a na druhou stranu se táhly stany rakousko-uherských a německých důstojníků. V jedné z příčných uliček se nacházela polní kuchyně, zpočátku byla jen jedna, ale z kapacitních důvodů byly záhy vybudovány další.³⁵¹ Baráky ostatních zajatců se rozprostíraly v čtvrtích po celé rozloze tábora. V táboře se nacházela prodejna, kde se daly za vyšší ceny zakoupit pochutiny jako čaj, tabák nebo cukr, nejlépe bylo platit rubly, rakouské koruny brali místní obchodníci jen ve velmi nepříznivých kurzech.³⁵² Zajatci si toho do tábora mnoho nepřinášeli, jen to, co se jim podařilo uchránit před rukama zlodějů.³⁵³

Ubytování v takových táborech se lišilo případ od případu. Velká část táborů vznikala s příchodem zajatců, jiné existovaly již od rusko-japonské války, např. známá Berezovka.³⁵⁴ V počátcích Darnice *pleňasové* (slangový výraz pro zajatce, z ruštiny) skutečně spali pod širým nebem nebo v primitivně postavených přístřešcích. Výstavba ubikací probíhala pomalu, byl nedostatek vůle i materiálu, jako pracovní síla byli používáni zajatci. Existovaly dva základní typy ubytovacích prostor – nadzemní stavení a klasické ruské zemljanky. Budovy bývaly jednopatrové dlouhé baráky stavěné ze dřeva, v turkestánských táborech se stavěly

³⁴⁹ K táboru Darnica O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 239-244; srov.: O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 14; Jan Klepáč v parodické básni s názvem *Z Dárnice* chválí dostatek oblečení, jídla a shovívavost strážných, Jan KLEPÁČ, *Z Dárnice*, Sibiřská pětka I, 1925, č. 3, s. 6. Ke každodennímu životu zajatců za druhé světové války zejména A. GILBERT, *POW*, s. 91nn; R. P. W. HAVERS, *Reassessing*.

³⁵⁰ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 84.

³⁵¹ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 21.

³⁵² Richard KADLEC, *Franc Huba Kadetaspirant*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 115.

³⁵³ „S deníkem v kapse, kouskem tužky, s dřevěnou lžící, se svazkem dopisů z domova a miniaturním výtiskem Havlíčkova Křtu sv. Vladimíra octl jsem se v zajateckém lágru...“ Václav KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 336; majetek Josefa Klimenta v okamžiku odchodu z tábora do práce byl o něco rozsáhlejší: „Kromě rakouského oděvu jsem měl jednu košili a jedny spodky, jeden ručník, jeden červený kapesník, rakouský chlebový vak, lžící a kotlík.“ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 58.

³⁵⁴ Karel HAJNÝ, *V Berezovce*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 394. K rusko-japonské válce Richard CONNAUGHTON, *Výcházející slunce a skolený medvěd. Rusko-japonská válka 1904-1905*, Praha 2004.

z nepálených cihel a střechy byly pokryty rákosem, bahnem a řezankou.³⁵⁵ Kapacita takových domů kolísala od několika málo desítek až po stovky mužů. Obdobně tomu bylo se zemljankami, do některých zemnic se vešly dvě až tři stovky mužů. Kvalita života nebyla příliš vysoká, spalo se na několikapatrových palandách a osobní prostor jedince byl téměř nulový.³⁵⁶ František Šlerka z počátku pobytu v Dárnici spal pro nedostatek místa na střeše jednoho z baráků.³⁵⁷ Nekvalitní osvětlení, ventilace a špatné vytápění přispívalo k nepohodlí a nezřídka doslova k utrpení obyvatel lágrů. U zemljanek se k tomu všemu přidávala ještě všeobecná vlhkost. V některých případech se využilo již existujících domů, starých škol, kasáren apod.³⁵⁸

Velká koncentrace mužů, kteří nemohli provádět každodenní osobní hygienu ani si prát oblečení, vytvářela ideální podmínky k rychlému a neovladatelnému šíření parazitů všeho druhu. Mnozí si blechy a vši přinesli už ze zákopů.³⁵⁹ S rozšířením vši a blech souvisely epidemie nakažlivých nemocí přenášených právě těmito parazity nebo způsobených špatnou hygienou. V zajateckých táborech v jižních krajích ruského impéria vypukaly smrtící epidemie s neodbytnou pravidelností na začátku období dešťů.³⁶⁰ Zajatci se museli naučit žít v prostředí, kde myši, krysy a hmyz tvořily neodmyslitelnou kulisu jejich každodennosti, nevídané souputníky se sice snažili likvidovat, ale vítězství nikdy nemohlo být úplné. Trpící zajatci zkoušeli prakticky všechno, včetně ohně.³⁶¹ S krysami a potkany byly vedeny regulární

³⁵⁵ J. KYNCL, *V tábore smrti*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 343.

³⁵⁶ „Místa bylo málo. Zajatci museli spát druh na druhu a to ještě pouze na boku. Byl-li už jeden bok dlouhým ležením na holých prknech omačkan a chtěli-li se spáči obrátit na druhý, musili tak učiniti najednou všichni na celé palandě.“ V. VALENTA-ALFA, *Do legie. Povídky o našich na Sibiři*, Praha 1924, s. 10.

³⁵⁷ František ŠLERKA, *Zajatec-černorabočí*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 178.

³⁵⁸ Život v zajateckém táboře asi nejvýstižněji popisuje Karel Vaněk, jeden z mála ne-legionářů, jehož vzpomínky jsem se rozhodl využít pro jejich vysokou hodnotu. V kapitole *Jeden den v baráku v Omsku* provádí Vaněk čtenáře od rána a prodejců snídaně, přes sdělování fám, návštěvu švédské mise Červeného kříže, verbířů shánějících dělníky na Ural, špatný oběd („Maso zase kuchaři ukradli!“), nudu odpoledne, špatnou večeři, večerní výrobu drobností na prodej, hádky až po jakousi zajateckou modlitbu žádající po Bohu, aby je zachránil od vši, rybí polévky, kaše nemastné, kozáka s nagajkou a slovanské lásky Rusů a naopak, aby jim nadělil cukr atp. Kapitola je ukončena slovy: „Opona padá. Příští den reprisa s malými změnami.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 132.

³⁵⁹ M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 291; srov.: V. MENGER, *Jaroslav*, s. 14-16. Jako výjimečný se jeví Najbrtův popis tábora u města Nižnij Lomov, kde místní velitel lágru nutil všechny své svěřence, aby se denně myli, prali si oblečení a prováděl nenadálé kontroly, zda jsou jeho hygienická nařízení dodržována: „Tak na příklad přijel na svém kočárku v noci..., dal nás všechny vzburcovat, každý musel vzít své prádlo z tlumoku ... a musel se postavit do vykázaného koutu. A nyní defilovali jsme všichni v nočním úboru s druhým prádlem v ruce mimo plukovníka... Kdo neměl alespoň jednoho páru čistého, putoval na druhý den na 3 dni do ťurmy [vězení, D.V.]...“ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 26.

³⁶⁰ „Téměř s lijáky vypukly v táboře epidemické nemoci: úplavice, skrvnitý tyfus, později též malarie. Jednotvárná nedostatečná strava měla za následek, že většina nemocných umírala, poněvadž podvýživou zesláblý organismus nedovedl vzdorovat, i když by měla jinak lehčí průběh.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 156.

³⁶¹ „Lojza nemeškal, skočil nahoru, vytáhl zápalku, sirku škrtl u štenice. Hrůza hrůzoucí, jak sirku přidržel, dřevěný strop už se chystal, pomalu se rozlízal oheň. Chlapi dole, jak to zpozorovali, honem vědra, kýbl, lavóry podávali jeden druhému, chrst na strop... Za chvíli jsme to uhasili...“ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 26.

války.³⁶² Vybírání vši a jiných parazitů tvořilo rituál sdílený všemi zajatci,³⁶³ někteří vši nebo blechy sbírali a chlubil se svými sbírkami umístěnými v různých sklenicích. I když se jedinci podařilo vyhnout parazitům po celou dobu pobytu v rakouské uniformě a v průběhu cesty do lágru, již po první noci na nepohodlném lůžku v baráku nebo zemljance se na jeho pokožce objevily svědící zarudlé kroužky, které ho donutily k pečlivému zkoumání každého záhybu oblečení.³⁶⁴ Václav Valenta-Alfa zmiňuje nepříjemné mravence,³⁶⁵ ostatní mluvili o komárech a dalším hmyzu, který mohl přenášet jiné nebezpečné nemoci (malárii apod.).³⁶⁶ Z hlediska hygieny záleželo na každém jedinci, jak danou situaci zvládal.³⁶⁷ Muži v lágrech většinou vlastnili jen jedinou soupravu oblečení, která s postupujícím časem chátrala, sehnat nový oděv nebylo jednoduché. Jejich oblečení bylo proto nezdárka improvizované, o botách nemluvě. Ten, kdo měl kabát nebo slušnou přikrývku, byl mezi zajatci téměř boháč. „...představte si vandráka v hodně rozedraných cárech, neoholeného a neostříhaného, bosého aneb v lýkových střevících. Malý kousek černého mýdla jsme dostávali, ale málokdy,“ popisoval jeden ze zajatců.³⁶⁸ Místo přikrývek se používaly ukradené pytle.³⁶⁹

Ale hygiena ani vši a vlastně ani nemoci nebo oblečení nebyly tím nejdůležitějším, čím převážná většina *pleňasů* žila. Tím nejzásadnějším tématem bylo jídlo. Kde sehnat jídlo, jak ho upravit, jak ho ukrýt. Vojákům se o jídle zdálo, jídlo bylo společně s oblečením zřejmě nejčastěji kradeným artiklem. Hlad, hlad, hlad, neustále opakované slova, hlad byl *příšerou*, která vojáky neodbytně pronásledovala na každém kroku.³⁷⁰ Správa tábora sice měla vydávat

³⁶² A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 57.

³⁶³ „Nejvěrnějšími přáteli zajatce byly rozhodně vši. A zbavit se jich, to vyžadovalo ohromné trpělivosti, úzkostlivosti, stálého prohledávání prádla a šatů. Bývaly to z rána všední scény: celá ‚komanda‘ (všichni zajatci) vraždili někde na dvoře své neodbytné spojence.“ Josef VAVREČKA, *Mezi Tatary*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 275.

³⁶⁴ „Z nemocnice jsme přišli čistí, ale v našem novém příbytku byla různá ohavná havěť jako vši a štěnice a ta nám nedala pokojně spát“ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 53; srov.: „Po chvíli jsme vylézali jeden za druhým z postele, rozsvítili lampu a svíčky a vybírali nového nepřítele, s kterým jsme se většinou poprvé setkali! Bojovali jsme udatně celou noc a napichovali proklaté štěnice na špendlíky; lov byl znamenitý a někteří se neradi chlubil úlovkem i osmdesáti kusů.“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 66; srov.: František RICHTER, *Pod prapory legií. Z táborů zajateckých do Sibiře a kolem světa*, Praha 1920, s. 15.

³⁶⁵ „A ti kousaví tvorové zalezli nám za košile, do vlasů i do bot a štípali nemilosrdně...“ V. VALENTA-ALFA, *V dárnickém táboře*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 142.

³⁶⁶ František SKLENÁŘ, *Na Murmani*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 226, 230.

³⁶⁷ „Doma jsem na umytí spotřeboval konev vody a dvě mýdla, tady se umyji celý v hrníčku; doma jsem se dvakrát týdně převlékal, tady si vyperu prádlo jednou za čtvrt roku a na převléknutí počkám až to uschne; měl jsem prášky, pasty, zubní vody, pomády, kartáče, hřebeny a všechny možné věci; jaké mají individua zchoulostivělá kulturou...“ K. VANĚK, *Charašó II*, s. 21.

³⁶⁸ V. NOVÁK a jiní, *Tockoe*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 195; srov.: J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 53.

³⁶⁹ Jan ŠAFRÁNEK, *Nouze naučila v zajetí krásti*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 204.

³⁷⁰ „Příšera... (hlad, D.V.) naučil jsem se ji obelhávat; přežvykují a myslím třeba na řízky s brusinkami, které jsem rád jedl; piji horkou vodu a vsugeruji si, že sedím v kavárně nad šálkem čokolády; a ona odejde, aby se za půl hodiny vrátila jízlivější a výsměšnější.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 95; srov.: N. WYLIE, *Barbedwire*, s. 93-94.

potravin (upravované nebo k upravení³⁷¹), ale z mnoha důvodů tomu tak nebylo. Fungoval černý obchod, mnozí velitelé táborů a jejich podřízení z černého obchodu s potravinami celkem slušně vyžili a přilepšovali si k žoldu. Dávky byly neuspokojivé jak z hlediska množství, tak z hlediska kvality nebo výživné hodnoty. K těm nejzákladnějším a nejobvyklejším jídlům patřily polévky, kašovitě pokrmy, pokrmy ze zelí, maštěné olejem pochybného původu a špatný chléb nebo ještě horší suchary. Vařilo se z nezřídka zkažených a shnilých potravin, mnoho vojáků vzpomínalo na to, že nacházeli v kotlicích rozvařený hmyz. Brutální rvačky o jídlo byly na denním pořádku. „Při rozdělení polévky viděl jsem scény, kdy se člověk z hladu měnil v bestii. Nikdy jsem nepomyslel, že je možno s takovou zuřivostí rvátí se o sousto chleba a polévky. Jako smečka hladových psů s vyvalenýma očima rvali se zde bývalí spolubojovníci o mísy polévky, rozdávané statnými Rusy... obdržev pracně svůj díl, usedl jsem pod jakousi kolnu a stěží zadržuje slzy... počal jsem pojídat málo chutnou polévku a tvrdý chléb.“³⁷² Při jedné rvačce spadli prý do kotle s kaší dva Maďaři.³⁷³ V některých lágrech se zajatci neustále potáceli na pokraji smrti hladem a vysílením. K pití byla jen voda, rychle se jí naučili konzumovat až po převaření, vydával se čaj. Maso, čerstvá zelenina nebo ovoce se v jídelničce prakticky neobjevovaly, což způsobovalo celou řadu zažívacích a dalších zdravotních problémů. Měli nedostatek cukru, tuků, soli, vitamínů, nejdůležitějších minerálů a při jejich dlouhodobé absenci se objevovala celková apatie a organismus byl mnohem náchylnější k nemocem a infekcím. Nedostatek vitamínu C způsoboval nepříjemné onemocnění kurdějemi – zajatci je nazývali *cinga*. Skorbut neboli kurděje se v některých extrémních případech projevoval zduřením dásní, jejich krvácením, následnou ztrátou zubů a vlasů, vytvářením množství otoků a vředů na nohou, rukou a na trupu postiženého.³⁷⁴ František Sklenář, Josef Mlčoch a ostatní, kteří pracovali ve strašlivých podmínkách na murmaňské dráze, používali jako prevenci a lék syrové nakládané zelí, syrovou cibuli a odvar

³⁷¹ Kuchaři, ruští nebo z řad zajatců, upravovali v táborových kuchyních stravu z dodaných poživatin, v táborech se pekli chléb. Fotografie pekárny v Darnici viz A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 203; fotografie kuchyně tamtéž, s. 205.

³⁷² O. KŘEPELA, *Kalvárie*, s. 126; srov.: „Je nás na lodi asi dvě stě zajaců, kromě pasažérů, kteří sedí na palubě nad námi a mají nehoráznou radost z toho, když se řádně porveme o kousek bílého chleba nebo vejce, které nám házejí jako zvíři.“ J. MATĚJČEK, *Na Volze*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 211; srov.: „U rozdávání jídla byl hrozný nepořádek; Maďaři a Rumuni se rvou, bijíce se šálky do hlav, ruští vojáci se tomu smějí.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 81.

³⁷³ *Moje sibiřská anabáze – Karel Samec, Blatná*, in: J. OLEJNÍK a kol., *1914-1920*, s. 57; podobný příběh zmiňuje K. VANĚK, *Charašó*, s. 141.

³⁷⁴ A. SOCHA, *Ze života zajatců na Murmani*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 243.

z letorostů borovice.³⁷⁵ V Turkestánu, kde bylo po velkou část roku ovoce dostatek, se zajatci naopak přejídali a trpěli žaludečními problémy, které oslabovaly organismus.³⁷⁶

Zajatci byli obvykle rozděleni do nevelkých skupinek (po třech až deseti mužích), z nichž dva chodili pro jídlo – jeden pro chléb a druhý pro kaši, polévku apod. do společné mísy (*baky*).³⁷⁷ Z *baky* si teprve ostatní nabírali do vlastních hrnků, šálků, které s lžicemi nebo dokonce noži představovaly pochybné bohatství a další obvyklý cíl krádeží. Funkce „rozdílečů“ byly na jednu stranu zodpovědné a na druhou stranu nebezpečné, běda nebožákovi, který by špatně rozdělil mezi své kolegy obdržení bochníček nebo porci chleba. Podobně fungovalo rozdělení stravy při pochodu z fronty. Tam strážní (*konvojové*) rozdělili své svěřence po deseti, jeden dostal *baku*, druhý obdržel 10 kousků masa, třetí bochník chleba a čtvrtý čaj a cukr, to všechno si teprve pak někde v ústraní desítka rozdělila.³⁷⁸ Václav Menger uvádí ještě jeden detail, mužům vybraným ke starání se o *baku* byly údajně namalovány na záda číslice, což mělo symbolizovat jejich „hodnotu“.³⁷⁹ Stejný systém fungoval i na některých pracovních destinacích, Josef Svatoš připomíná nebezpečí toho, že zajatec, který šel pro jídlo, mohl s ním utéci a sníst ho sám. Riskoval však, že bude zbit.³⁸⁰ Vladimír Soušek mluví o tom, že muži se snažili jídlo z misky sníst co nejrychleji, nežřídka ještě horké. Kdo se neodhodlal riskovat popáleniny rtů a dutiny ústní, zůstal hladý.³⁸¹ Zajatci museli značně slevit ze svých hygienických nároků: „Byla to podívaná, jak deset kolem jedné mísy seskupených lidí závodí o trochu teplé vody. Ani nepozorovali, že namáčejí špičky prstů v polévce, nevšímalí si, jak jiným polévka stéká po vousech opět do mísy, bylo jim lhostejno, že někteří nad mísou naklonění hladovci mají trvalou rýmu...“³⁸²

Hladovějící zajatci prodávali pláště, boty, prádlo, řemení³⁸³ a poslední osobní věci, snubní prsteny a další cennosti nevyjímaje.³⁸⁴ V táborech kvetl čilý černý obchod mezi zajatci

³⁷⁵ F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 226-227; srov.: J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 172.

³⁷⁶ F. TICHÝ, *Život v zajateckém táboře v Turkestánu*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 319.

³⁷⁷ František Prudil zmiňuje vynikající boršč; O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 13; J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 57.

³⁷⁸ J. KYNCL, *Jak jsme táhli*, s. 130.

³⁷⁹ V. MENGER, *Jaroslav*, s. 48.

³⁸⁰ Josef SVATOŠ, *Na zákopech*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 154.

³⁸¹ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 89.

³⁸² F. RICHTER, *Pod prapory*, s. 14; srov.: „Chuti k jídlu dodávaly nám obzvláště krysy, které cítíce potravu skákaly nám při obědě po nohou a praly se o pohozená sousta, pištěly protivně... Nikdo na světě by mne doma nepřinutil, abych tohle jedl. Mísy špinavé, snad nikdy nemyté, smrdí hnilobou a do jídla nám vítr vmetá kotouče prachu, smetí a koňského trusu. Hlad však nutí jísti se zavřenýma očima.“ V. VALENTA-ALFA, *Z Ruska*, s. 352; srov.: „[ruští, D.V.] dělostřelci a kavaléristi dávali přebytný chléb svým koňům do koryt ve vagoněch. My jsme ho tam pokradmu sbírali a jedli, třebaš ohryzaný...“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 115; srov.: „Také konzervy na zelenou polévku byly úplně červivé a v míse plavalo vždy tisíce uvařených červíků s černými hlavičkami.“ Tamtéž, s. 143.

³⁸³ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, Praha 1935, s. 218.

³⁸⁴ NYNA, *Do zajetí. Z mého deníku*, Sibiřská pětka I, 1925, č. 4, s. 4.

a strážnými. Některé lágry se staly zvláštními centry místní ekonomiky, kdy do táborů nebo jejich blízkosti přicházeli prodejci a za přemrštěné ceny poskytovali potraviny nebo další sortiment různé kvality. Někteří zajatci se stali kuchařskými experty a dařilo se jim improvizovat i v nevlídných podmínkách. Gulášům, pečením a jiným masitým pokrmům nezřídka padali za oběť toulaví psi, kočky nebo jiná zvířata.³⁸⁵ Ohledně požívání krys či dalších ne tolik obvyklých živočichů mnoho vzpomínek není. Zajatci schopní sehnat jídlo (případně cokoli jiného) nebo upravit pochybné ingredience měli mezi svými spolutrpicími výsadní postavení. Někteří podnikavci provozovali přímo v táborech jakési „restaurace“. Jednu dárnickou popsál Richard Kadlec: „Mezi dřevěnými stěnami napolo v zemi zapuštěny byly poschodové pryčny, které sloužily za postele zajatců a v přední části baráku nacházela se světlejší místnost s okénky, která sloužila za jídelnu každodenních strážníků. Český voják jim ochotně vysvětlil, že mohou v baráku se denně stravovati, že oběd stojí teď asi 35 kopejek a za to, že mohou mít polévku a pečení, ať už hovězí nebo telecí nebo vepřovou, podle toho, co vojáci, kteří podloudným způsobem opatřovali materiál k vaření, dovedli neb mohli toho dne nakoupiti.“³⁸⁶ Zajatci přežívali dlouhé týdny na stejné stravě, nenáviděné byly luštěninové pokrmy,³⁸⁷ ryby a jídla z rybích vnitřností a hlav,³⁸⁸ tak obvyklé v časté ruské postní dny.³⁸⁹ Právě proti rybím pokrmům se nezřídka zvedaly úplné zajatecké rebelie, někdy dokonce úspěšné: „Najhoršie časy nastaly o veľkom poste, keď začali miesto riadneho mäsa dávať polozhnilé ryby, ktorými smrdel celý tábor. Zajatci prejavujú svoj odpor, pribíjali ryby na dvere, steny, v záchodoch, čo malo za účinnosť, že konečne boli sme od nich oslobodení.“³⁹⁰ Zajatecký jídelníček byl chudý na masové pokrmy, a pokud maso dostávali, jeho kvalita byla velmi nízká.³⁹¹ O lepší, domácí stravě se zajatcům zdálo i v noci.³⁹² Zajatci chodili žebrať mimo zdi nebo ploty tábora, případně žebřali při přesunech na cestách.³⁹³ Někdy pod

³⁸⁵ „V tábore i v meste miznú psi, kočky, ktoré zajatcom slúžia za delikates.“ F. VNUK, *V zajateckom tábore*, s. 330. Jen málokterí ochutnali i medvědí pečinku jako František Sklenář během pobytu v nemocnici, viz F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 232.

³⁸⁶ R. KADLEC, *Franc*, s. 116; srov.: J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 35.

³⁸⁷ „Hrachová polévka, hrách, hrách a hrachová polévka střídaly se nekonečně, a byli jsme těchto jídel již tak přesyceni, že pouhý zápach hrachu obracel nám žaludky.“ F. ŠLERKA, *Zajatci*, s. 180.

³⁸⁸ „Dostali jsme v lágru ještě ‚oběd‘: prabídnu polévku z ryb, z nichž tam zůstaly jen hlavy a ploutve.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 96.

³⁸⁹ „...v postní dny...byly v polévce sušené ryby. V ty dny válely se a hnily vyházené ryby po celém lágru.“ V. NOVÁK a jiní, *Tockoe*, s. 195; srov.: J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 60.

³⁹⁰ F. VNUK, *V zajateckom tábore*, s. 327. To, že podobná nenávisť k rybím pokrmům vládla též v rakousko-uherské armádě dokládá, Josef VÁCHAL, *Malíř na frontě. Socha a Itálie 1916-1918*, Praha-Litomyšl 1996, s. 22.

³⁹¹ „...dostáváme na přilepšenou na muže půl funtu masa. Jakost jeho je však pramizerná, neboť je skrz naskrz prolezlé červy. Kuchař z něj upravuje jakýs takýs guláš, který ovšem mohou jíst jen někteří ‚otužilejší‘.“ A. SOCHA, *Ze života*, s. 243.

³⁹² V. VALENTA-ALFA, *Do legie*, s. 9n.

³⁹³ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 100; srov.: S. KRAMER, *Na polní práce v černigovské gubernii*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 182.

zástěrkou žebroty loupili, Vladimír Soušek s kamarádem okradli kupce o slanečky a slaninu³⁹⁴ a později zcizili pod dohledem laskavého (a zřejmě duševně zaostalého) strážce obchodu jablka a hrušky.³⁹⁵ Krádeže pronásledovaly zajatce po celou dobu jejich pobytu v Rusku. Dobrou pozici měli ti zajatci, kteří se dostali do nějakých funkcí v pekárně nebo u zásobování či kuchyně.³⁹⁶ Prodával se chléb, který měli dostávat zajatci, místo čajovými listy se voda barvila uhlím.³⁹⁷ Jan Šafránek a vojáci, mezi nimi mnoho Poláků, pracovali na nádraží a vykládali tam vagony s veškerým možným zbožím a zásobami. Ukradené věci (oblečení apod.) posléze prodávali ruským vojákům.³⁹⁸

Nesnesitelná situace nastávala pro silné kuřáky, a těch nebylo mezi zajatci málo. V lágrech se cigarety nebo spíše tabák sháněly obtížně. Všichni se naučili kouřit hrubý ruský tabák – machorku – nad kterým by ještě nedávno ohrnovali nos, ale někdy nebyla k dispozici ani machorka. Tehdy nastal čas pro různé náhražky, například listí, a fantazii jednotlivců.³⁹⁹ Alkohol byl zbožím ještě více nedostatkovým a z hlediska kvality mnohem více rizikovým, pilo se prakticky úplně všechno, co mělo jen vzdálený vztah s alkoholem,⁴⁰⁰ což souviselo se skutečností, že v ruské říši byla po dobu války vyhlášena úplná prohibice: „Celá tíha války nedoléhá na ruský národ tolik, jako zákaz prodeje a pití vodky.“⁴⁰¹ Ke změně došlo po revoluci, kdy omezení ohledně alkoholu padlo, místní obyvatelé pak nezřídka přímo zaútočili na skladiště lihových nápojů nebo lihu a vyrabovali je: „Viděl jsem útok na rezervátory lihu u lihovaru, rozbití jich motykami, když viděl jsem chlastat (ne pít ale chlastat) jej z potoka, kterým tekla, když zřel jsem explossi a ohnivou řeku, proudící od nich, s utopenými a plápolajícími mrtvolami, zatím co druzí nabírali modré plameny do věder a kotlíků pod odstřelem strojních pušek, než by se odřekli té laciné rozkoše ožrat se...“⁴⁰² Chaos, který zachvátil celé Rusko částečně změnil postavení zajatců, už nebyli pocitem svobody opojenými Rusy považováni jen za nepřítele. Zmatek ale přinesl prohloubení již předtím

³⁹⁴ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 102.

³⁹⁵ Tamtéž, s. 131.

³⁹⁶ R. KADLEC, *Franc*, s. 114; srov.: „Sedíš na ruksaku na zemi, to tě nenapadlo, že budeš vstávat bez něho, ani nemusíš spát. Kde jaká sebranka tam byla, kolik tisíc, myslím nikdo nevěděl...“ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 15; srov.: F. VNUK, *V zajateckom táboře*, s. 326.

³⁹⁷ K. VANĚK, *Charašó*, s. 142.

³⁹⁸ J. ŠAFRÁNEK, *Jak nouze*, s. 204.

³⁹⁹ „Pechar byl náruživý kuřák; když jsme se vracívali od oběda a od večere, sbírali jsme mu všichni po ulicích suché listí do fajfky, poněvadž na tabák neměl. A on nám pak večer vyprávěl anekdoty, a když si někdo stěžoval, že ten kouř z listí tuze smrdí, vždy dovedl k obecné veselosti vylíčit jiné dobré stránky toho kouření. Škoda, že blechy ten kouř snášely bez obtíží!“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 92.

⁴⁰⁰ „Svítili jsme lihovými lampami. Šel jsem jednou fasovat líh a potkal jsem kozáka s červenými lampasy i nosem, který hned k lampě přičichl. Sebral mne pak s sebou, vylil si líh z lampy (denaturovaný) do šálku, nadrobil si do něho chleba a velmi labužnický jej pojídal... Byl nakonec z toho svinstva tak ožralý, že se nemohl ani na nohy postavit.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 86.

⁴⁰¹ K. VANĚK, *Charašó*, s. 194-195.

⁴⁰² Týž, *Charašó II*, s. 140.

existujících závažných potíží se zásobováním, lékařskou péčí apod. Dny se sice naplnily oslavami pádu carského samoděržaví, ale kvalita každodenního života se ubírala opačným směrem.⁴⁰³ Někteří jedinci velmi šikovně využili konjunktury a ocitli se na vynikajících postech, na straně revoluce, jejíž ideály pronikaly mezi zajatce a zásadně ovlivňovaly jejich postoje a názory. V té době bylo téměř nemožné zůstat nestranný nebo lhostejný ke všemu tomu varu a klopotu. Docházelo ke vzpourám táborových strážných proti důstojníkům, k dezercím, k rabování, řád vynucovaný pověstnou carskou knutou se rozpadl.⁴⁰⁴

Vzniklo mnoho válečných přátelství, velmi hlubokých vztahů motivovaných nejen touhou přežít, ale zejména touhou po lidském kontaktu a socializaci. Skupinky vzájemně spolupracujících zajatců byly důležitým faktorem, který mohl dopomoci k přežití nebo vylepšení životních podmínek.⁴⁰⁵ Vzájemná podpora, pomoc i ochrana hrála nezastupitelnou roli. Například Karel Richtr vzpomíná, že když přišel jako osmnáctiletý do zajetí, jeden starší zajatec se ho ujal jako vlastního syna.⁴⁰⁶ Gavan Daws ve své knize označuje podobné skupinky amerických vojáků v japonském zajetí za podkmeny (*sub-tribes*); Adrian Gilbert sice pro takové skupinky zvláštní název nemá, ale popisuje je v souladu s Dawsem. Označení *sub-tribes* odpovídá i situace v ruských táborech první světové války, ačkoliv Daws a Gilbert mluví o druhé světové válce.⁴⁰⁷ Skupinky zajatců (*sub-tribes*) se posléze stavěly více či méně ostražitě nebo dokonce nepřátelsky k okolí a bylo jen velmi obtížné do nich zvnějšku proniknout. Vznikaly skupiny zcela účelového zaměření, nevyjímaje ani ty kriminálního ražení, terorizující ostatní a pokoušející se přežít svým vlastním způsobem zahrnujícím krádeže, vydírání, šikanování, podvádění, fyzické napadání a vraždy. Objevovaly se konflikty mezi jednotlivými národnostmi, nežádka na povrch vypluly antagonismy tušené pod povrchem podunajské mnohonárodnostní monarchie, nebo to tak alespoň vnímali více či

⁴⁰³ K. VANĚK, *Charašó II*, s. 22nn.

⁴⁰⁴ Typický popis situace zanechal Rudolf Vlasák: „Carský režim nedal mnoho jídlo a ještě o tu trošku okrádali zajatce carovi služebníci. Revoluce však vzala zajatcům i to málo. Dala jim svobodu, prohlásila je za rovnoprávné soudruhy-dělníky, ale zapoměla, že ti ‚soudruzi z cizích zemí‘ také jedí. Za normálních okolností a poměrů byla by taková svoboda pravým dobrodiním. Revoluce však rozrušila skoro úplně hospodářství, průmysl a všechno ostatní... Silnice a cesty se nestavěly, rovněž stavební ruch ochabl, velkostatky byly vyloupeny nebo vypáleny, dobytek a obilí rozebráno, správcové pobiti a zajatci vyhnáni. Na návrat do vlasti nebylo pomýšlení, protože železnice nefungovala a na cestách nebylo bezpečnosti.“ R. VLASÁK, *Kozáci a naši II*, Praha 1937, s. 109; srov.: „Dříve bili oficíři vojáky, nyní bijí vojáci oficíry; dříve dřeli poměšníci kůži z nádeníků, nyní nádeníci rozbírají majetek poměšníků. Co je v tom udivitelného, jestli národ, kterému místo knih dávali vodku, rve obrazy, rozbíjí sochy a běře útokem skladišti lihu, aby pil, zpil se do němoty.“ K. VANĚK, *Charašó II*, s. 114; B. URBANOVÁ – F. VRÁBEL (edd.), *Spomienky*, s. 151.

⁴⁰⁵ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 23.

⁴⁰⁶ „Mým ochráncem v zajetí byl lenešický občan Oliva, kterému jsem říkal ‚tatík‘. Bylo mu již dvaatřicet let a nahradil mi, mladíku ještě osmnáctiletému, po celou dobu zajetí otce.“ Karel RICHTR, *Na dole v Krindačevce*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 268.

⁴⁰⁷ G. DAWS, *Zajatci*, s. 133-139; A. GILBERT, *POW*, s. 93n.

méně zúčastnění pozorovatelé a aktéři.⁴⁰⁸ František Vnuk, který pro svůj slovenský původ měl na otázku trochu jiný náhled, nevzpomíná na národnostní konflikty jen optikou slovansko – německého (respektive slovansko – maďarského) nepřátelství, ale připouští vznik konfliktu mezi Srby a Chorvaty, Srby a Čechy (Gavan Daws by takové skupiny nazval kmeny - *tribes*), o kterých říká: „Podnet dodaly kuchyne, kam za kuchárov a dozorcov pomocou českých dostojnikov dostali sa najviac Češi, čím sa stali viacmenej nenávidenými...“⁴⁰⁹ I přes přeplněnost táborů mnozí vzpomínali na samotu, na samotu uprostřed davu lidí, odloučenost od domova, z něhož jim zbyly jen vzpomínky, obavy, sny a noční můry.⁴¹⁰

Muži se snažili získat nějaké prostředky i jiným způsobem než krádežemi. Vznikaly dílny na výrobu drobných předmětů určených k prodeji strážným nebo s jejich souhlasem, pomocí a podílem na zisku mimo hranice lágru. Vyráběly se nevelké upomínkové předměty, prstýnky, hračky, popelníky, slánky, lžičky, pletly se košíčky atp., jako materiálu se využívalo všeho dostupného, kousků kovu a dřeva, proutků, různých střepů, střípků a vlastně odpadků.⁴¹¹ Ti nejúspěšnější si mohli vydělat slušné peníze, které investovali do vylepšení jídelníčku a šatníku nebo zásob kuřiva. Postupem času v táborech nebo továrnách vznikaly různé „služby“ včetně holičských salonů (o restauracích už řeč byla).⁴¹² Vladimír Soušek propašoval do tábora malé nůžky, se kterými později své kamarády stříhal.⁴¹³ V Berezovce fungovaly obchůdky (*lávky*), čajovny, kavárny, trafiky (výroba a prodej cigaret) a sběr špinavého prádla.⁴¹⁴ Záviselo na velení tábora a na jednotlivých strážných – pokud projeví alespoň minimální benevolenci vzhledem ke styku zajatců s místním obyvatelstvem, velice rychle rozkvetla obchodnická spolupráce oběma směry. Mezi denní zaměstnání, která museli zajatci v táboře vykonávat bez nároku na odměnu, patřilo vylepšování baráků a zemljanek,

⁴⁰⁸ „Slované, Maďari, Němci, Bosňáci, Rumuni – všecko si tu navzájem nadávalo, vyhrožovalo a rvačky byly na denním pořádku pro nejnepatrnější věci. Zle bylo Čechovi, ocitnuvšímu se na nocleh mezi Maďary, zakusil dost ran Maďar od Slovanů, nechoval-li se naprosto tiše a nenáročně.“ J. KYNCL, *Jak jsme táhli*, s. 130.

⁴⁰⁹ F. VNUK, *V zajateckom tábore*, s. 326.

⁴¹⁰ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 336.

⁴¹¹ „Jedné doby nebylo vidět Sarta, jenž by si nehrál s panáčkem, cvičícím na hrazdě, který zmáčknu-li se postranní tyčky, provádí veletoce – celé město bylo zaplaveno touto hračkou, prodávanou po třech kopějkách.“ F. RICHTER, *Pod prapory*, s. 17; srov.: „Nový průmysl vznikl u nás. Slášek vypaluje do dřevěných destiček pohledy na Bijsk.“ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 79; srov.: Josef DIVIŠ, *Jak jsme dělali zákopy*, s. 169; F. VNUK, *V zajateckom tábore*, s. 327; V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 26; F. PÍSECKÝ, *Světém*, s. 68.

⁴¹² „Holil nás malý, černý Rumun, který si udělal břitvu z kudly, kterou brousil na cihle a obtahoval na řemenu. Od holení bral deset kopejek.“ B. ZDRÁHALA, *Lukojanovo*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 187.

⁴¹³ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 147.

⁴¹⁴ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 52; srov.: vlastní kuchyně a maďarské prodejce kávy in: F. RICHTER, *Pod prapory*, s. 17-18. „Kavárnici u kamen začali už dávno s obchodem a nyní přicházejí hosti, kteří jsou šťastni, že mají několik kopějek na ‚lepší‘ snídaně... Podnikatel opatřil si z černého plechu hrnec, koupil trochu cikorky, kávové konzervy, do nichž míchá spálenou kůrku chleba a vaří celý den. Porce za dvě kopějky.“ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky I*, s. 19; srov.: A. GILBERT, *POW*, s. 109n.

řezání dříví na otop, nošení vody do kuchyně, kopání latrin, hrobů nebo praní prádla po nemocných, což bylo považováno za nejodpornější práci.⁴¹⁵

Ostrahu táborů obvykle tvořili důstojníci a vojáci, kteří by se jen těžko uplatnili v bojích na frontě nebo se jim pokoušeli vyhnout. Byli doplňováni kancelářskými posilami vybranými z řad zajatců, protože Rusové k sobě potřebovali někoho, kdo ovládal ruštinu, azbuku a alespoň jeden či dva z mnoha jazyků nepřátelských států. Vztahy mezi třemi skupinami – Rusové na jedné straně, obyčejní zajatci na druhé a zajatci úředníci mezi nimi – nebyly ideální. Rusové nezřídka své „svěřence“ nenáviděli jako nepřítel, často zanedbávali a téměř vždy se na nich snažili něco vydělat. Druhá strana – *pleňasové* – měla na Rusy podobné názory, jen zrcadlově obrácené. Zajatečtí úředníci, pomocníci, kuchaři apod. byli v soukolí mezi touto dvojicí diverzifikovaných skupin, v konečném důsledku se nemohli zavděčit ani jedné straně, protože svého výsadního postavení většinou využívali až zneužívali k vlastnímu obohacení a k zlepšení vlastních životních podmínek.

Zdravotní péče v lágrech byla minimální, přestože každý tábor měl vlastní nemocnici s personálem, který často tvořili zajatci. Josef Diviš se setkal se „zajateckým lékařem“, který původně v rakousko-uherské armádě sloužil jako kaprál u sanitní služby. V zajetí dostal na starost tisíc mužů a měl bojovat s epidemiemi tyfu a úplavice.⁴¹⁶ Bohuslav Bouček pracoval jako vrchní lékař (byl skutečně vystudovaný lékař) v nemocnici v Petropavlovsku a potýkal se s podobnými problémy.⁴¹⁷ A jak vlastně vypadaly zajatecké nemocnice? Interiér dárnického špitálu, typický pro mnohé lágry, byl přeplněný lůžky nemocných, ležících těsně vedle sebe pod hrubými přikrývkami. Na středové ose dlouhé místnosti zabírající zřejmě celou délku budovy se nalézala několikrát válcovitá kamna.⁴¹⁸ Na ruské lékaře a zdravotní sestry nebo ošetřovatelky neměli zajatci dobré vzpomínky. Karel Fibich jen s vypětím sil odradil ruského chirurga v přífrontové nemocnici od amputace nohy (rána se nakonec víceméně zahojila).⁴¹⁹ Oproti tomu Ferdinand Písecký vzpomíná jistého Sekala, který přišel do zajetí s těžce omrzlými nohama a zachránil mu je obětavý ruský lékař za pomoci sněhových zábalů.⁴²⁰ Václav Valenta-Alfa se přidal k těm, kteří kritizovali ruské zdravotní sestry, a pranýřoval jejich netečnost k utrpení mužů přesunovaných z dárnického špitálu do vlaku, který je měl odvézt do centrálních zdravotnických zařízení k další léčbě nebo operacím. „K těm [vlakům,

⁴¹⁵ „Pro robotníky určené pro práce v nemocnici, chodil si ohromný vousáč, postrach celého tábora. Dostat se pod jeho komando, znamenalo prát prádlo po nemocných, které někdy činilo dojem, že bylo právě vytaženo ze záchodu, anebo tahat mrtvolu z tyfového nebo cholerového baráku...“ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 337.

⁴¹⁶ J. DIVIŠ, *Jak jsme dělali*, s. 167.

⁴¹⁷ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 53.

⁴¹⁸ Foto in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 143.

⁴¹⁹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 33n.

⁴²⁰ F. PÍSECKÝ, *Světlem*, s. 80.

D.V.] lezli ubožáci po čtyřech, po třech, skákali o jedné jako psi, kterým přetloukli nohy. A po stranách jdou navoněné, nafintěné ‚milosrdné sestry‘, v koutku úst žmolí lhostejně cigaretu, ruce mají nevšimavě v kapsách kožených kabátů. V nádvoří stojí nepřehledné vlaky s ruskými vojáky, jedoucími na frontu. Vojáci vyskakují z těplušek, mají slzy v očích a přenášejí ty mrzáky sami přes hnůj a kaluže. Ozve se zaklení, nadávka. Milosrdná sestra se obrátí, přesune cigaretu do druhého koutku úst a dívá se klidně po obláčcích dýmu.⁴²¹ Ve vzpomínce se kříží dvě krajní polohy pohled Čechů a Slováků na Rusy a Rusky, na jedné straně strašlivá lhostejnost nebo necitelnost (v tomto případě) ošetřovatelek a na druhé milosrdenství a soucit (téměř až lítostivost) obyčejných ruských vojáků. Rudolf Vlasák navíc připomíná údajnou vysokou míru nakaženosti zdravotních sester pohlavními nemocemi. S jeho tvrzeními nelze operovat jako se směřodatnými údaji, jsou spíše obrazem toho, jak byly ošetřovatelky vnímány.⁴²²

K nemocem rozšířeným v oblastech s hojným výskytem komárů patřila obávaná malárie, příčina mnohých úmrtí.⁴²³ Bedřich Opletal mluví dokonce o výskytu černých neštovic.⁴²⁴ Špatná hygiena dovolovala šíření žloutenky⁴²⁵ a cholery.⁴²⁶ K šíření nakažlivých nemocí přispívalo nekontrolovatelné rozšíření parazitů jako vši, blech⁴²⁷ a štěnic.⁴²⁸ Nedostatečné oblečení, vlhko a zima podporovalo vznik kloubních a revmatických onemocnění.⁴²⁹ Byl zoufalý nedostatek léčiv a vlastně všeho zdravotnického vybavení. Základní zbraní v boji proti nebezpečným nakažlivým chorobám (např. choleře nebo tyfu) byla karanténa postižených, nezřídka celého baráku nebo zemljanky, respektive tábora.⁴³⁰ Pobyť v takovém tyfovém nebo cholarovém baráku přežili jen fyzicky a duševně zdatní

⁴²¹ V. VALENTA-ALFA, *V dárnickém táboře*, s. 144; prakticky identická vzpomínka, včetně některých stejných obrátů, K. VANĚK, *Charašó*, s. 148-149.

⁴²² „Více než touha pomoci bližnímu, po konání skutků milosrdenství, vedla je do nemocnice nezkrotná vášeň, nezkrotná touha po dobrodružství. S kýmkoliv, jen když tu bylo ukojení.“ R. VLASÁK, *Vojáci revoluce*, Praha 1934, s. 53.

⁴²³ V. NOVÁK a další, *Tockoe*, s. 195; srov.: F. TICHÝ, *Život*, s. 319.

⁴²⁴ V. ŠLAJCHRT (ed.), B. OPLETAL, *Zápisky*, s. 37.

⁴²⁵ Josef VŠETEČKA, *Mezi Tatary*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 275.

⁴²⁶ F. TICHÝ, *Život*, s. 319.

⁴²⁷ „S jakou něhou jsme vzpomínali na vši, ta milá zvířátka, se kterými jsme se denně přímo mazlil a které nás ze spaní nerušily. Blechy nás zde trápily ve dne i v noci; usínali jsme obyčejně až k ránu, docela vyčerpání honbou cizopasníků. Nechytali jsme jich do prstů, nýbrž do hrstí a voda v míse, kam jsme je házeli, bývala černá od bleších těl... Každý den ráno vynesli všichni (kdo měli) pláště na mráz; blechy začaly zalézat co možná nejlouh do sukna a zadečky vystrkovaly ven. Až trochu skřehly, začali jsme je všichni chytat a zabíjet.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 88.

⁴²⁸ J. KYNCL, *V táboře*, s. 344.

⁴²⁹ A. ZEMAN, *Napříč Asií*, in: týž a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 314; J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 103.

⁴³⁰ „Šel-lis ráno kolem těchto baráků, tu mohl jsi spatřit strašlivé obrazy. Mrtvé nešťastníky tahali za nohy z baráků ven a tam házeli na hromadu do sněhu a pak je odváželi jako polena na vzdálený hřbitov. I já jsem onemocněl a jen náhodou zůstal jsem naživu.“ V. NOVÁK a jiní, *Tockoe*, s. 196; srov.: V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 159.

jedinci. Jedním z nich byl V. Klášterka: „A od onoho okamžiku, kdy zavřely se za mnou dveře oné veliké rakve pro osmdesát živých i mrtvých, chechtajících se šilenců, měnících se po chvíli ve vážné kazatele nebo obřadníky, sloužící právě mši, zuřivců ku pryčně uvázaných, pobíhajících kostlivců, nebo v agónii nehybných lidských těl, naplněné chaosem zvuků i zápachů – ano, od oné chvíle celé dva měsíce podobal se můj život těžkému, mučivému snu, kdy prožíval jsem a byl jsem svědkem neuvěřitelných útrap a ony dva měsíce zde prožité, dolehly na mne jako dva roky strádání.“⁴³¹ Jen velmi těžko lze uchopit problém nemocí psychických, duševních problémů, které mohly vyvěrat z prožitých válečných hrůz, z útrap v táborech nebo z odloučení od rodiny.⁴³² Zajatec jménem Vlasák se zbláznil a žádal, aby poslali do Čech telegram, zda je mu jeho nevěsta věrná, později se jeho potíže zhoršovaly a byl odvezen do jakéhosi psychiatrického ústavu, kde se oběsil na opasku od županu.⁴³³ Rudolf Vlasák vzpomíná Michaila Adamova, velitele tábora v Ljubomirově, který týral zajatce tak intenzivně, že někteří zešileli a další spáchali sebevraždu.⁴³⁴ Nemoci a špatná životospráva způsobovaly ztrátu tělesné hmotnosti, vypadávání zubů apod., měnily tak fyzické vzezření zajatců.⁴³⁵ Zřejmě nejvýstižněji zachytil proměnu vlastní tělesné schránky Karel Vaněk: „Vlasy: jsem míval jako Anna Csillagová,⁴³⁶ dnes je spočítat by nebyl těžký úkol pro žáka druhé třídy. Oči: říkali o mně, že mám jiskrné; dnes se na mě ze skla dívá onanista... Zuby: plomby vypadaly a kořeny šly za tím příkladem. Krk: viděli jsme makovici na stéble? Hrud': jako u slepice.“⁴³⁷

Smrt byla v táboře každodenní událostí. Neléčená nebo špatně zhojená zranění, únava spojená s nedostatečnou výživou, nemoci, úrazy, vraždy, sebevraždy. Josef Mlčoch zmiňuje krutou smrt několika zajatců, pod kterými se prolomilo prkno na primitivně vybudované latríně a oni se v hluboké jámě utopili.⁴³⁸ Větší problémy nastávaly s požáry, baráky byly

⁴³¹ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 340.

⁴³² „Nějaký trud na nás všechny dolehl a každý je v myšlenkách u svých drahých.“ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 52.

⁴³³ F. PÍSECKÝ, *Světlem*, s. 61-63; srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 79.

⁴³⁴ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 216; k psychickým stavům vojáků v zajetí O. DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, s. 480nn.

⁴³⁵ F. RICHTER, *Pod prapory*, s. 11.

⁴³⁶ Zřejmě se jedná o majitelku předválečné vídeňské firmy, která proslula svými vlasovými preparáty. srov.: inzerce v Opavském týdeníku ze dne 16. 5. 1903, roč. 34, s. 7.

⁴³⁷ Pokračování: „Břicho: umývadlo obrácené dnem dovnitř. Nohy: dost silně oteklé, slibující nejkrásnější ekzemy, až se oteplí. Ruce: dětské hrábě. Plíce: něco, co chrčí; jsem zvědav, jak dlouho budou ještě vzdorovat tuberkulose... Celkový stav: pytel revmatismu.“ K. VANĚK, *Charašó II*, s. 19.

⁴³⁸ „Jedné noci jsme byli vyplašeni slabým voláním o pomoc. Chtěli jsme někteří vyběhnout, ale ruský voják nás nepustil krok z místa. Zatímco štědře nám rozdával rány kolbou své pušky, volání a nařikání sláblo, až uniklo docela. Ráno šla tábořem zvěst, že asi tři vojáci zahynuli nejošklivější smrtí, o jaké se v životě neuslyší. Blízko ohrady byla veliká jáma, několik metrů široká, asi deset dlouhá a jistě hodně hluboká... přes šířku této jámy byla položena silná prkna, bez opěr. V tu noc na jednom z prken byli tři vojáci, prkno nějak prasklo, a nešťastní lidé umírali za císaře pána v nejhroznějším hrobě.“ J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 173.

z velké části dřevěné a topilo se v nich v mnohdy primitivních kamnech se špatnými komíny. V táboře Lukojanovo uhořelo v jednom baráku na 117 zajatců a mnoho dalších bylo vážně popáleno, požár vznikl od přetopených kamen.⁴³⁹ Zajatecké pohřby bývaly prosté,⁴⁴⁰ tábory měly své hřbitůvky, které se postupem času rozrůstaly.⁴⁴¹ V klidnějších dobách se kopaly jednotlivé hroby, tehdy u nich stály jednoduché kříže s tabulkou, na které bylo křídou napsáno číslo hrobu, řidčeji jméno zesnulého.⁴⁴² V dobách vyšší úmrtnosti (zima, příliš velké vedro⁴⁴³ nebo epidemie) se pohřbívalo do hromadných hrobů, do neoznačovaných jam. Mrtvé po táboře sváželi, hroby kopali a nebožtíky do nich ukládali hrobaři z řad zajatců.⁴⁴⁴ Mrtvoly byly zbavovány veškerého majetku včetně oblečení a bot, které pak používal někdo další, čímž se mohla nemoc rychle šířit.

Statisíce mužů německé, rakouské, české, maďarské a mnoha dalších národností měly nahradit chybějící pracovní síly v ruském průmyslu a zemědělství.⁴⁴⁵ Pro některé zajatce se to ukázalo být vysvobozením z mizerných podmínek táborů, pro mnoho jiných se jedno peklo změnilo v druhé. Muži byli vybíráni nebo určováni podle požadavků jednotlivých podniků a nařízení úřadů. Do tábora se s povolením dostavil zástupce továrny, dolu, lomu nebo zemědělského okresu a požadoval jistý počet tělesně zdatných jedinců. Na jednotlivá pracoviště měli přednostně odcházet muži vyučení v příslušném oboru. Zajatci záhy zjistili, že udávat skutečné předválečné zaměstnání není zrovna výhodné, advokátní koncipienti se měnili na soustružníky, a pokud někdo potřeboval ševce nebo krejčí, hlásily se celé davy *pleňasů*, z nichž někteří verpánek viděli jednou v životě, a nejinak to bylo s prací na statcích.⁴⁴⁶ Fungovalo to i naopak, když do jistého tábora přijel ředitel uhelných dolů, nemohl

⁴³⁹ „Časně z rána zašli jsme k požářišti. Hrůza nás pojímá... jako kmeny v lese, jeden vedle druhého leží 117 zuhelnatělých, žárem ohyzdně rozpraskaných těl našich soudruhů. Marně snažíme se někoho poznati.“ B. ZDRÁHALA, *Lukojanovo*, s. 189.

⁴⁴⁰ Jeden takový prostý pohřeb na stavbě murmaňské dráhy byl zachycen na fotografii: O. VANĚK – V. HOLEČEK, – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 463.

⁴⁴¹ „... taškentský hřbitov, který se podobá moři křížů. Leží daleko za městem v tropické zeleni... Sem táhly se denně nepřetržitě průvody zajatců, jdoucích kopat hroby svým druhům, aby možná za den, za dva již jiní kopali hroby jim...“ J. PAŠTIKA, *Na perské hranici* in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 318.

⁴⁴² V. VALENTA-ALFA, *V dárnickém táboře*, s. 145.

⁴⁴³ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 175.

⁴⁴⁴ Tamtéž, s. 158.

⁴⁴⁵ K zajatcům ruského původu pracujícím v rakousko-uherské monarchii I. ŠEDIVÝ, *Češi*, s. 221; srov.: J. ZABLOUDILOVÁ, *Češi v zajetí a zajatci v Čechách*, in: J. PETRÁŠ (ed.), *Česká společnost a první světová válka*, České Budějovice 1999.

⁴⁴⁶ „Všichni jsme o sobě prohlásili, že jsme dobří zemědělci a že rozumíme pěstění a sušení chmele, ač jsme dle zaměstnání byli: 1 učitel, 1 pekař, 1 listonoš, 1 tovární dělník, 1 obuvník, 1 pivovarský vozka, 2 obchodníci a teprve poslední 2 zemědělci...“ F. ŠLERKA, *Zajatec*, s. 179. Nejednalo se o nový nebo originální postup, již J.

sehnat žádné horníky, tesaře ani kováře, nikomu se do nebezpečného prostředí nechtělo. Stali se z nich cukráři, hodináři, zubní technici a přednostové stanic, jen aby do dolů nemuseli. V konečném důsledku jim to ale nebylo nic platné.⁴⁴⁷ Občas bylo nutno podplatit strážného, aby se zajatec dostal na práci, o kterou měl zájem.⁴⁴⁸ Velkou výhodou měli ti, kteří buď už při příchodu do Ruska uměli rusky nebo se rychle učili. Gesta nebo jednotlivá slova jim při rozsáhlejší komunikaci nemohla stačit.⁴⁴⁹ Motivací k naučení se ruštině nebyla jen touha po získání nějakého zaměstnání, zajatci se prostě chtěli dorozumět s místními obyvateli, zvláště se ženami.⁴⁵⁰ Pokud zajatci uměli i psát azbukou, mohlo se jim dostat dobrých míst ve správě tábora⁴⁵¹ nebo v nějaké vojenské či civilní kanceláři.⁴⁵² František Jakubský například pracoval jako pomocná kancelářská síla na vojenském velitelství v Tomsku, později byl přesunut na místní poštovní úřad, kde třídil záplavu poštovních zásilek pro zajatce.⁴⁵³ Zajatci v Tjumeni dokonce prováděli cenzuru odesílané pošty a pracovali v místní knihovně.⁴⁵⁴ Josef Kudela si před svým odchodem do vojska přivydělával jako domácí učitel ruštiny a němčiny.⁴⁵⁵ V mnoha případech na výběr nebylo, strážní náhodně vybrali potřebný počet mužů a ten odeslali na pracoviště. Zajatci pracovali doslova po celém Rusku, od pozic protiněmecké fronty až na Sibiř, od Oděsy po Severní moře.

K nejneoblíbenějším a nejobávanějším pracovním určením patřily velké stavby jako regulace vodních toků a doly nebo lomy, případně ocelárny a železárny.⁴⁵⁶ Tam byla práce nejtěžší a nejnebezpečnější, bez velkých možností úlev nebo vedlejšího výdělků. Typickým stavebním projektem, na němž pracovaly tisíce zajatců, byla konstrukce tzv. murmanské dráhy, která měla propojit stávající železniční síť se severoruským přístavem Murmansk.⁴⁵⁷ Stavba probíhající v náročném terénu za zcela nevyhovujících podmínek stála životy mnoha

K. Mervart internovaný na počátku války v Orenburgu tvrdil, že je řemeslník a posléze rolník, i když povoláním byl úředník; J. K. SLAVENSKÝ-MERVART, *Ze spárů*, s. 20-21.

⁴⁴⁷ HRADECKÝ, *Na šachtě „Uspěnský“ v Ručenkově*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 259.

⁴⁴⁸ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 221.

⁴⁴⁹ „Voják mi přinesl čaj, hodně cukru a bílé bulky. Chvilími jsme se bavili po způsobu hluchoněmých.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 65.

⁴⁵⁰ J. VAVREČKA, *Mezi Tatary*, s. 275; srov.: František RYBNÍČEK, *V Revelu*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 281.

⁴⁵¹ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 84.

⁴⁵² Florian ZAPLETAL, *Na krasnopolských rudníkách*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 263-264.

⁴⁵³ František JAKUBSKÝ, *Vzpomínky ze zajetí v Tomsku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 391-392.

⁴⁵⁴ L. ŠVYHNOS, *Třemi legiemi*, s. 14.

⁴⁵⁵ J. KUDELA, *Vzpomínky na ruské děti*, in: R. MEDEK (ed.), *Za domovinu. Legionáři československé mládeži*, Praha nedatováno, s. 215.

⁴⁵⁶ *Moje sibiřská anabáze – Karel Samec, Blatná*, in: J. OLEJNÍK a kol., *1914-1920*, s. 57; srov.: O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odysea*, s. 18; Alois HNÍZDO, *Na Uralu*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 360; J. JESENSKÝ, *Cestou*, s. 28.

⁴⁵⁷ Stavba dráhy, rozsáhlá rekonstrukce a rozšiřování přístavních zařízení v Murmansku souvisela se spojeneckou pomocí Rusku, lodě měly dopravit ohromné objemy válečného materiálu a ten měl být posléze převezen železnicí do centrálních skladů. Systém však z celé řady důvodů příliš dobře nefungoval.

zajatců, ale přesné číslo známo není. Trať měla překračovat řeky, rokliny, procházet hornatými oblastmi, protínat bažinaté kraje, kde bylo nutné vytvářet vysoké násypy a teprve na ně bylo možno pokládat pražce a koleje. Jednotlivé úseky byly zadávány soukromým podnikatelům. Pro předáky a inženýry bylo důležitější dokončit zadaný úsek než chránit a jakkoliv podporovat nejobyčejnější dělníky.⁴⁵⁸ Pracovalo se v primitivních podmínkách, kde lidská síla a nejprostší ruční nástroje nahrazovaly veškerou mechanizaci. Stavba murmanské dráhy se stala synonymem utrpení válečných zajatců v Rusku. Jen výjimečně žili dělníci na Murmani za trochu lepších podmínek, než bylo výše naznačeno, přilepšení mohli čekat snad jen dělníci pod uznalými vedoucími nebo ti kvalifikovaní či výkonní.⁴⁵⁹ Zajatci oslabení těžkou prací, nedostačující výživou a vysilovaní obtížnými povětrnostními podmínkami se snadno stávali obětí různých chorob včetně malárie a kurdějí.⁴⁶⁰ Docházelo k mnoha pracovním neštěstím. Útěk do nehostinných, liduprázdných pustin obklopujících trasu stavby se v létě rovnal sebevraždě, v zimě se pak nabízené možnosti chytili Finové, kteří za úplatu (80 rublů za muže) prchající převáděli.⁴⁶¹

V horší situaci byli ti, kteří se ocitli v šachtách uhelných nebo jiných dolů⁴⁶² a byli nuceni plnit vysoké denní normy v podobně obtížných podmínkách jako na stavbách.⁴⁶³ Josef Sulíček pracoval v azbestových dolech, kde azbestový prach způsoboval velké zdravotní problémy.⁴⁶⁴ Josef Svatoš byl zařazen do pracovní skupiny, kterou poslali kopat zákopy a vylepšovat obranné pozice v blízkosti Lvova a na dalších defenzivních úsecích. Skupina vykonávala velmi náročné práce a navíc byla nucena se bez odpočinku od jednoho místa k druhému přesunovat pěšky, což zajatcům ubíralo mnoho sil. Pracovalo se úkolovým způsobem, ale denní dávky práce se rychle zvyšovaly.⁴⁶⁵ Jan Jelínek pracující v podobné skupině uváděl k dokreslení celé situace tělesné tresty,⁴⁶⁶ nepříjemné povětrnostní podmínky (kopali zákopy ve zmrzlé zemi), výskyt vši a vysokou úmrtnost zajatců způsobenou mimo jiné nedostatečným oblečením, obutím a neléčenými chorobami. Poté, co ho odeslali do

⁴⁵⁸ „Nyní nastává vykořisťování ze strany podnikatele... není ani masa, ani másla, ba často ani chleba, o tabáku a cukru ani nemluvě. Peníze má skoro každý, ale co s nimi, když nikde nic nekoupí. Máme bídu takovou, jakou mnozí ani na ‚pozici‘ (frontě) nezažili...“ A. SOCHA, *Ze života*, s. 241.

⁴⁵⁹ F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 229n.

⁴⁶⁰ F. PÍSECKÝ, *Světlem*, s. 95.

⁴⁶¹ F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 226. Josef Paštika oproti tomu vzpomíná na podobné převaděče na perských hranicích, kteří si nechali zaplatit ze převedení do Persie, ale na hranicích odevzdali uprchlíky ruským pohraničním oddílům, J. PAŠTIKA, *Na perské hranici*, s. 317.

⁴⁶² J. STRAKA, *Po prvé v šachtě*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 265-267; srov.: K. RICHTER, *Na dole*, s. 268-270.

⁴⁶³ Stavba opevnění pobřeží Baltického moře, F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 279-283.

⁴⁶⁴ Jiří LUDVÍČEK (ed.), *Z Vizovic kolem kontinentu. Příběh legionáře Josefa Sulíčka*, Vizovice 2010, s. 36n.

⁴⁶⁵ J. SVATOŠ, *Na zákopech*, s. 152-160.

⁴⁶⁶ J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 60; NYNA, *Do zajetí*. Sibiřská pětka I, 1925, č. 5, s. 8.

nemocnice, byl svědkem sebevraždy jednoho českého zajatce, který se raději oběsil, než aby se vrátil kopat znovu zákopy.⁴⁶⁷ Nezřídka docházelo k nehodám souvisejícím s nízkou bezpečností práce.⁴⁶⁸

V podnicích různých velikostí i zaměření, včetně tiskáren⁴⁶⁹ a elektráren,⁴⁷⁰ zastávali zajatci pozice od nekvalifikovaných pomocných dělníků až po předáky nebo kancelářské síly s rozsáhlou rozhodovací pravomocí, např. Alois Eliáš pracoval v jednom provozu jako kreslič plánů.⁴⁷¹ Ředitelé a majitelé továren využívali vysokoškolsky vzdělané nebo zkušené zajatce k zlepšení pracovních výkonů a rozšíření výroby. Muži bydleli v areálu továrny nebo v jeho bezprostřední blízkosti ve velkých barácích⁴⁷² a někdy měli velkou volnost pohybu. Pobyt v továrně poskytoval větší možnosti ke styku s místním obyvatelstvem, čehož zajatci rádi využívali. Existovala mnohá místa neblaze proslulá krutostí nadřízených, obtížností nebo nebezpečností práce (továrny na třaskaviny nebo hutní závody), tělesnými tresty a nedostatkem jídla. Srovnávací sondy nám přesto dovolují tvrdit, že život zajatce-továrního dělníka byl snadnější a zřejmě i bezpečnější než život zajatce-pracovníka na stavbě nebo zajatce-havíře. Jaroslav Boštík s mnohými dalšími pracoval v jednom povolžském závodě a situaci v táboře pro zajatce dělníky zhodnotil kladně: „Poněvadž pořádek i stravování bylo slušné, nálada mezi námi byla dobrá.“⁴⁷³ Pracující zajatci měli nárok na ubytování, stravu a dokonce plat, jehož výše kolísala podle pracovního zařazení a z něhož bylo tu a tam nutno odvádět „daně“.⁴⁷⁴ Zajatci pracující v úklidových četách dostávali 10 kopejek denně, z toho jim strhli dvě kopejky za stráž a lékařské ošetření, třetí kopejku si nárokoval rakouský šikovatel z pozice své hodnosti.⁴⁷⁵

Možná ještě rozdílnější byly zážitky z pracovního nasazení na venkově, na jednotlivých usedlostech a velkostatech po celém Rusku, tzv. *práce na ekonomii*.⁴⁷⁶ V období žní byla mezi sedláky a zemědělskými podnikateli poptávka po pracovnících na tu

⁴⁶⁷ J. JELÍNEK, *Muka*, s. 161-165.

⁴⁶⁸ „Velmi nebezpečná byla práce trhání skal dynamitem... Když zůstalo kousek dynamitu v zemi, zajatci kopali a ‚kirkou‘ (úzká motyka) zasáhli dynamit, nastal výbuch a odhozené kamení a hlína zasáhly kolem pracující zajatce. Byli lehce i velmi těžce raněni na ruce, hlavě a obličejí, ba mnozí přišli o zuby, zrak a život.“ F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 283.

⁴⁶⁹ Jaroslav FINGL, *Když jsem byl ‚pleňasem‘*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 367-368.

⁴⁷⁰ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 57, 59.

⁴⁷¹ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 120-121.

⁴⁷² O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 17.

⁴⁷³ Jaroslav BOŠTÍK, *Historie ‚pěvčích‘ z paratského závodu*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 207.

⁴⁷⁴ V tomto případě se jednalo spíše o vydírání než skutečné zdanění, organizovaní zajatci však skutečně odevzdávali část svých příjmů v podobě tzv. národní daně (dle výše výdělku 5-10%), viz Miloš PECENKA, *Finanční sibiřské armády – Finanční základ i správa revolučního hnutí čsl. na Rusi*, in: V. ČERVINKA (ed.), *Naši*, s. 228-239; srov.: F. RICHTER, *Pod prapory*, s. 32.

⁴⁷⁵ R. VLASÁK, *Vojáci revoluce*, s. 7.

⁴⁷⁶ Josef DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 255.

nejhrubší práci. Zajatci byli odesláni do vesnic, kde žili bez vojenského dohledu a někdy dokonce v domácnostech místních obyvatel. Opět záleželo na tom, ke komu byl ten či onen jedinec poslán, když měl smůlu, ocitl se na statku, kde si užil více hladu, ústrků a únavné práce na nekonečných polích než čehokoliv jiného. Velmi negativní ohlasy sklidili např. němečtí rolníci na jihu Ruska blízko Oděsy, kteří zajatce přetěžovali prací, nedávali jim dostatek jídla a jako místo k noclehu jim vykazali prázdnou stáj.⁴⁷⁷ V případě až nesnesitelného útlaku nebo špatných životních podmínek (např. nedostatek cukru) se zajatci pokoušeli vzbouřit nebo kontaktovat někoho, kdo by jim nedobrou situaci pomohl vyřešit. Marně, nepomáhaly ani stávky.⁴⁷⁸ Obecně se ale zdá, že právě polní práce byly mezi zajatci oblíbené, při pobytu na venkově byla totiž předpokládaná možnost lepšího stravování než v lágrech. Svět černobílých fotografií a zažloutlých dokumentů se tu a tam otevře barvám vzpomínek a živým obrazům neuvěřitelné plasticity a jasnosti. Škála možných zaměstnání byla velmi široká, vojáci se starali o dobytek, pracovali na polích (na bavlníkových plantážích⁴⁷⁹), v sýpkách⁴⁸⁰ a byli posíláni na pole odhánět sarančata.⁴⁸¹ Josef Jirásek se propracoval až na pozici jakéhosi důvěrníka, který vládl kuchyní a zásobováním jednoho velkého statku.⁴⁸² Jan Výborný pracoval ve Vasilevce, městečku na cestě mezi Kyjevem a Charkovem, v tzv. včelím městě – ohromném komplexu architektonicky zajímavě pojatých včelích úlů.⁴⁸³ Alois Hnízdo nejdříve pracoval v úklidové četě v jakémisi malém městečku v Povolží a posléze se na celý rok uchytil jako pomocník v hospodářství vesnického popa.⁴⁸⁴ Josef Kliment též zpočátku pracoval jako metař a staral se o městskou zeleň.⁴⁸⁵ Jaroslav Fingl mluví o zajatcích, kteří si dokonce pořídili vlastní živnost – konkrétně povoznictví.⁴⁸⁶

⁴⁷⁷ J. HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, s. 271-274.

⁴⁷⁸ Rudolf SUŠIL, *O tom, jak zajatci v Estonsku stávkovali*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 284-286; J. HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, s. 272.

⁴⁷⁹ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 336.

⁴⁸⁰ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 78.

⁴⁸¹ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 338.

⁴⁸² J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 73nn.

⁴⁸³ „Bylo to celé městečko. Přímé i křivolaké uličky táhly se mezi malebnými stavbami včelínů, cestičky byly pískem vysypány jako v nejkrásnější zahrádce. Celý včelín dělal dojem úpravného miniaturního města. Tu byly vysoké světlomodré stavby ‚Berlebeš‘, jinde tyčily se hnědé kvadrátní domky a jinde opět žluté vilky anglo-americké. V koutku krčily se stařečkové s nakloněnými střechami, jako pravá předměstí ruských měst, pradědové, špalkové to úly. Dále pyšnily se zas vyšší šedozeleňé vilky. Byly to opět anglo-americké včeliny, s medníky nad hnízdem. Na jedné straně parku bylo skladiště se sklepy, kde se ukládaly včely k přezimování, na druhé straně stálo stavení, poněkud chladnější, k témuž účelu. Uprostřed včelína byla budova s dílnou pro včelařské potřeby a místnost pozorovací. V pozadí keřovitého podrostu parku hrdě, jak na stráži, stály vysoké duby.“ Jan VÝBORNÝ, *V městě včel*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 218.

⁴⁸⁴ A. HNÍZDO, *U ruského popa*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 297-299.

⁴⁸⁵ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 54.

⁴⁸⁶ J. FINGL, *Když jsem byl ‚pleňasem‘*, s. 369.

František Sobčík pracoval na stavbě silnic na Sibiři a trpěl stejně jako jeho spolupracovníci neskutečným množstvím útočných komárů.⁴⁸⁷

Zajatci se dostali přímo do ruských rodin, stali se součástí života vsi a jejich pozorování ruského venkovského života vypovídá nejen o Rusku samotném, ale také o nich. Lze vysledovat celou řadu negativních stereotypních názorů. Patřil k nim důraz na nečistotu, zaostalost, špatné vztahy v rodině a promiskuitní chování žen, přehnanou nebo falešnou zbožnost, nekritické carofilství nebo velkou pověřčivost. Soudy jsou nezřídka velmi přísné a nekompromisní. Karel Vaněk dokonce uvažuje o Rusech jako o nejnemravnějším národu a tvrdí, že Rusové jsou dokonce ještě nemravnější než Francouzi,⁴⁸⁸ pro ruské venkovany obecně neprojevuje velkého pochopení.⁴⁸⁹ Historik Orlando Figes příznačně nazval kapitolu pojednávající o ruském venkově *Ikony a švábi*. V podkapitole *Oddělený svět* načrtl obraz, který nebyl příliš odlišný od vzpomínek legionářů.⁴⁹⁰

„Naši zajatci byli všude jako doma. Nebylo koncertu, nebylo divadla, ‚guljání‘ a restaurací, kde bys byl nezahlédl Austrijáka.“⁴⁹¹ Zajatci na práci se stávali aktivními účastníky oslav svateb, pravoslavných svátků včetně masopustu, Kreščenije (svěcení vody), Vánoc, Tří králů a Velikonoc, které v Rusku mají silný náboženský náboj.⁴⁹² A pro zajatce to mnohdy znamenalo další přilepšení k jídelníčku, bývali podarováni masem, vajíčky a *paschou*, typicky ruským velikonočním pokrmem.⁴⁹³ Někteří muži si během prací značně polepšili. Jan Šafránek pracoval krátce při vztyčování telegrafních sloupů v Kyjevě a nemohl si vynachválit poskytovanou stravu, značně se lišící od té táborové.⁴⁹⁴ Josef Neugebauer byl na statku, kam ho přidělili, posazen ke stolu a obdržel porci, kterou nemohl

⁴⁸⁷ „Musíme si koupit řídce tkanou, černou síťku, která se sešije, upevní na čepici a stáhne se přes obličej a šíjí, aby zabránila přístup těmto malým krvežiznivcům.“ František DOBČÍK, *Kolonisace sibiřské tajgy*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 376.

⁴⁸⁸ „Tvrdí se, že nejnemravnější národ jsou Francouzi, nebude to ale pravda; v Paříži je to rafinované rozkošnictví, tady je to nepřikrývaný zvířecí pud, projevovaný hezký okatě při každé příležitosti.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 122.

⁴⁸⁹ „Selka má plné oči trachomu, téměř ani nevidí; děti jsou nevychované, zanedbané, sprosté. Starší, sedmiletá, vydělá se na zem, která tu zastupuje podlahu a když to máma za nadávání vyhazuje lopatou do síně, přeje jí to roztomilé děcko: ‚Abys zdechla! Aby ti ruce opuchly!‘ Večer se ale všichni modlí, bijíce hlavami o prýčnu, až to duní.“ Tamtéž, s. 145.

⁴⁹⁰ O. FIGES, *Lidská tragédie*, s. 105-121.

⁴⁹¹ J. FINGL, *Když jsem byl*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 369; srov.: návštěvy kinopředstavení O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 27.

⁴⁹² K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 70; srov.: *Z deníku legionáře Jarolíma Fialy*, in: J. PSÍKOVÁ a kol., *Českoslovenští legionáři*, s. 20-21; B. BOUČEK, *Prosím*, s. 54-56.

⁴⁹³ S. KRAMER, *Na polní práce*, s. 184.

⁴⁹⁴ „Dali nám klobásu, bílý chléb, rajská jablíčka, tabák a stále se nás na něco vyptávali... Měl jsem s sebou ‚brótsak‘, který za chvíli byl plný bílého chleba, okurek, rajských jablíček apod. Bral jsem všechno a v duchu jsem se již těšil, jak se budou kamarádi radovati. Vždyť jsme zakusili hladu v lágru až hrůza.“ J. ŠAFRÁNEK, *Jak jsme stavěli telegrafní tyče v Kyjevě*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 176-177.

ani sníst.⁴⁹⁵ Václav Menger ochutnal vynikající boršč.⁴⁹⁶ Nejobvyklejším pokrmem zůstávaly různé kašovitě pokrmy, případně rýže,⁴⁹⁷ výjimkou nebyla ani houbová jídla⁴⁹⁸ a někteří zajatci si dokonce pochutnávali na švestkových nebo meruňkových knedlicích,⁴⁹⁹ případně si upekli závin.⁵⁰⁰ K jídlu dostávali většinou hovězí, méně často vepřové, na jihu skopové maso⁵⁰¹ nebo si přilepšovali lovem zajíců, jejichž maso Rusové konzumovali jen s velkým odporem,⁵⁰² jiní ochutnali želví maso.⁵⁰³ Někdy trvalo dlouho, než se zajatci (a jejich organismy) vyrovnali s předchozím hladověním.⁵⁰⁴ V zajetí i později v legiích se muži setkávali s *kvase*m, jenž se připravoval z chlebových kůrek, které namočené ve vodě kvasily po dobu jednoho měsíce. Vychlazený kvas se pil jako osvěžující nápoj, jinak se používal k dochucování jídla místo octa.⁵⁰⁵ Karel Čížek dostával kvas společně se syrovou cibulí k snídani.⁵⁰⁶ Zajatci okusili též kumys, zkvašené kobyli mléko.⁵⁰⁷ Pálenka byla vzhledem k stále trvající prohibici nedostatkovým zbožím, přesto se jim někdy podařilo dostat se k domácí samohonce.⁵⁰⁸ Nejobvyklejším nápojem v Rusku ale byl čaj, který se tam však úplně prosadil na úkor kvasu až v druhé polovině devatenáctého století.⁵⁰⁹ I na čaj si mnozí zajatci zvykli a velmi rychle převzali místní zvyky. Karel Vaněk je dokonce označuje za opice: „A naši lidé se akomodují rychle jak opice; přivykli si z nouze pít tu kalnou, špinavou vodu, nazývanou pyšným slovem ‚čaj‘.“⁵¹⁰ Potíže s oblečením na práci byly podobné jako

⁴⁹⁵ „Usadili nás totiž s Polákem k jednomu stolu a postavili naň obrovskou mísu, asi jako náš škopek na nádobí, s jakými knedlíky, menší mísu s polévkou, pak asi tak dvě kila slaniny, dva bochníky chleba, několik melounů a pořádný džbán kávy.“ Josef NEUGEBAUER, *Z Krymu do Rumunska*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 293.

⁴⁹⁶ V. MENGER, *Franta Ulejvka. Z vypravování legionářského vysloužilce, nižního čina československé armády v Rusku, účastníka sibiřské anabase*, Sibiřská pětka I, 1925, č. 3, s. 9. Josef Dvorecký zase na druhou stranu vzpomíná na ruskou kuchařku, která „vyčistila svůj jemný divčí nosánek do dlaně“ a pranic jí nevadilo, že zrovna drtí rajská jablíčka při přípravě boršče; J. DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, s. 255.

⁴⁹⁷ V. KLÁŠTERKA, *Zolotaja Orda*, s. 338.

⁴⁹⁸ F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 249; na Sibiři si zajatci přilepšovali sběrem tzv. „václavek“, podzimních hub, které tam rostly v ohromném množství, F. DOBČÍK, *Kolonisace*, s. 380.

⁴⁹⁹ J. VAVREČKA, *Mezi Tatary*, s. 276; srov.: V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 178.

⁵⁰⁰ Tamtéž, s. 194.

⁵⁰¹ Tamtéž, s. 200.

⁵⁰² F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 249.

⁵⁰³ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 144.

⁵⁰⁴ „Co se týče stravy, musím se přiznat, že to trvalo měsíc, než jsme se trochu zajedli. Třeba bylo kousek masa denně, když ne denně, tedy přes den, polívky bylo dost, nějaký brambory nebo guláš, ale většinou všechnu tu stravu převládala kaše ať již z jáhel nebo z rýže, přece byla nejlacinější.“ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 18.

⁵⁰⁵ J. DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, s. 255.

⁵⁰⁶ *Vzpomínky Karla Čížka z Březí*, in: J. OLEJNÍK a kol., *1914-1920*, s. 59.

⁵⁰⁷ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 89.

⁵⁰⁸ „...zalovil v kapsách krátkého otřelého zimníku a vytáhl odtud pracně láhev nažloutlé samohonky. Přidrhuje ji proti světlu, mlaskl zálibně, až se Štroukalovi sliny sbíhaly.“ P. FINK, *Válčící národ*, Praha 1925, s. 51.

⁵⁰⁹ R. PIPEŠ, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 182.

⁵¹⁰ K. VANĚK, *Charašó*, s. 126.

v lágrech,⁵¹¹ ne vždy se zajatcům podařilo si opatřit nové oděvy, ať už letní nebo zimní.⁵¹² Zajatci se seznámili s životem Rusů do posledního detailu, včetně proslavených parních lázní – zvaných baňa,⁵¹³ včetně těch velkokapacitních,⁵¹⁴ případně ruských městských lázní.⁵¹⁵ Jak v zajateckých táborech, tak na práci byly potíže s hygienou dutiny ústní a zubů, kartáčků byl nedostatek, stejně tak zubního prášku – bylo nutno improvizovat, například ručníkem omotaným okolo prstu.⁵¹⁶

Jak se vesničané k zajatcům chovali? Karel Vaněk předestřel zajímavou teorií, která se dotýkala dobrého chování některých ruských rodin – ty totiž měly otce, bratry atp. v rakouském nebo německém zajetí a údajně se k rakousko-uherským vojákům chovaly slušně s nadějí, že se někdo v Rakousko-Uhersku nebo Německu bude dobře starat o jejich rodinné příslušníky.⁵¹⁷ Místní vnímali příchozí cizince někdy jako hrozbu, jindy jako vítanou pomoc do hospodářství. Velmi často se ve vzpomínkách a později v románech objevuje, že ruští venkované považovali pod vlivem svých popů zajatce za čerty a hledali, jestli *Avstrijci* nebo *Germánci* nemají rohy a kopyta,⁵¹⁸ divili se, že zajatci mají dvě oči a ne jedno, jak při kázání vykládal kněz: „...kozáčtí kluci mě přijali dosti vřele a učí mě již jezdit na koni. Divili se, jak mohu být Austriec, když mám dvě oči; pop prý kázal, že jsme jednoocí a že máme rohy...“⁵¹⁹ Stejně jako ruské hospodářství a zemědělství postrádalo muže, kteří bojovali na frontě, též ruské ženy pociťovaly absenci živitelů rodin, manželů a milenců.⁵²⁰ Mnozí zajatci se stali „náhradníky“. Na venkově vznikala i přes počáteční problémy s komunikací četná válečná

⁵¹¹ „Oděv náš schátral a chodili jsme jako cikáni v roztrhaných hadrech a lýkových ‚čuňatech‘ na nohou.“ F. ZAPLETAL, *Na krasnopolských rudníkách*, s. 264; srov.: F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 282.

⁵¹² „Nás chazajin, kterého jsme všeobecně zvali děduška, koupil nám kožichy a plstěné válenky.“ J. MATĚJČEK, *Na Volze*, s. 212; srov.: J. VŠETEČKA, *Mezi Tatary*, s. 276.

⁵¹³ F. RYBNÍČEK, *V Revelu*, s. 249; srov.: K. SVOBODA, *S vichřici*, s. 70.

⁵¹⁴ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 39.

⁵¹⁵ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 59.

⁵¹⁶ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 242.

⁵¹⁷ „Není tu ve vsích jediné chalupy, aby neměli u nás nebo v Německu někoho z rodiny v zajetí; jsou přestrašeni mukami, o jakých píší noviny, že se jich zajatcům dostává, a ptají se, proč to naši dělají. Hostí nás mlékem, čajem, masem; snesou všechno, ale upokojit se nedají; na jejich tvářích zůstává vidět, že se tak pokouší uplatit osud, aby k jejich zajatci byl také milosrdný.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 123.

⁵¹⁸ „Na nádraží se na nás přišla podívat velká část Oděsy. Byli jsme prvními zajatci v tomto městě, a proto jsme se ani nedivili, když si nás ruský lid zvědavě prohlížel. Nic na nás nebylo. Tváře bílé jako jejich, ani kopyta na nohou jsme neměli, a když jsme jim zodpověděli otázku, jestli u nás svítí také slunce a hvězdy, kladně, zcela uspokojeně řekli si každý pro sebe ‚adinakovo‘. Stejně jako u nás.“ J. HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, s. 271; srov.: Václav RYPL, *Války rub a líc. Ze vzpomínek ruského legionáře*, Praha 1929, s. 64; J. MÁCHA, *Legionářské a jiné humoresky*, s. 11n.

⁵¹⁹ K. VANĚK, *Charašó*, s. 107; srov.: V. MENGER, *Franta*, Sibiřská pětka I, 1925, č. 3, s. 10.

⁵²⁰ Pro Čechy byla přítomnost žen na pracovištích příjemnou změnou, v táborech byl kontakt s ženami omezen na minimum a, jak vzpomínali někteří vojáci, takové prodavačky pečiva mnoho šarmu nepobraly: „A ty ženský, co přišly do lágru s bulkama nebo pirohama, byly obyčejně tak starýho vydání, že tě na všechno miliskování přešla všechna chuť. O potom, oni vám ty báby si mazaly vlasy tím slunečnicovým olejem a to jim ty hlavy tak smrděly, že tě přešla chuť se k takové ženské přiblížit.“ V. MENGER, *Franta*, Sibiřská pětka I, 1925, č. 3, s. 9.

manželství.⁵²¹ Josefu Neugebauerovi, toho času na útěku, nabízela jedna vdova manželství prakticky ihned po seznámení.⁵²² Skutečné válečné vdovy nebo tzv. *soldátky* (manželky mužů, kteří sloužili ve vojsku) nepohrdli pomocí těch cizích mužů, a po počátečním ostychu nebo dokonce strachu se někteří zajatci stávali hospodáři na statcích a usedlostech. Ostatně na intimní vztahy mezi zajatci a místními ženami lze nalézt celou řadu vzpomínek a odkazů. Nemuselo se jednat jen o zmiňované válečné manželství, ale třeba jen o záležitost na jednu noc způsobenou oboustrannou přitažlivostí a sexuálním vyhladověním. Sexuální kontakty s místními ženami se týkaly samozřejmě nejen svobodných zajatců: „Je jich dost ženatých, a sotva jsme se okoukali, honí se za děvčkami; K. píše domů ženě, jak je jí věrným, jak se na ni těší a zítra ho veze felčar do špitálu; víš on se ‚popálil‘.“⁵²³ Výraz *popálit se* vyjadřoval nakažení pohlavní chorobou. Ženy byly k zajatcům přitahovány jejich jistou exotičností a chováním mnohdy zcela jiným, než na které byly zvyklé u ruských mužů. Stýkání bezpochyby nezůstalo bez následků, nechtěná nebo chtěná těhotenství však jsou až na výjimky zatím ve stínu mnou prostudovaných pramenů.⁵²⁴ Mnoho nevíme ani o homosexuálních stycích mezi zajatci. Snad jen v autobiografické knize Josefa Novotného lze nalézt poznámky, které hovoří o *zadrženém pohlavním životě* a hypotézu homosexuality nevyvracejí.⁵²⁵ Dochovaný materiál nedovoluje doložit jev, který nastával v zajateckých táborech druhé světové války – dlouhodobé tělesné chátrání způsobené špatnou a nedostatečnou stravou snižovalo nebo úplně eliminovalo sexuální puzení mnohých zajatců – můžeme ho ale v případech dlouhodobého věznění v náročných podmínkách předpokládat.⁵²⁶

Rudolf Vlasák dokládá obchodní rozměr vztahů, kdy zajatci nakupovali z platu dárky a jejich rozdáváním si kupovali přízeň žen.⁵²⁷ Zajatci hovoří o mnoha typech prostitutek, včetně těch dražších, které si mohli dovolit jen důstojníci.⁵²⁸ Objevují se dokonce příkré

⁵²¹ Zkomolené věty jako například „Zdrástvujte, krásná děvčičko“ nebo „krásivo voňaješ“, o nichž se mluvčí domníval, že jsou rusky, nemohly u ženského publika příliš mnoho nadšení, první znamenala: „Zdravím vás, rudá dívko“ a druhá „krásně páchneš“, R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 117.

⁵²² J. NEUGEBAUER, *Z Krymu*, s. 296.

⁵²³ K. VANĚK, *Charašó*, s. 177.

⁵²⁴ Jeden z nemnoha dokumentovaných případů těhotenství Rusky se zajatcem viz R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 161nn. Ke vztahům zajatců a nuceně nasazených s Němkami za druhé světové války N. FERGUSON, *The War*, s. 463.

⁵²⁵ „...odříznutí od všelikého světa, zvláště ženského, mělo za následek v mužských tělech nahromadění vášní, hrozcích každým okamžikem explozí... musil vídat hotové orgie zadrženého pohlavního života...“ J. NOVOTNÝ, *Smrtí*, s. 65.

⁵²⁶ B. SHEPHARD, *A War*, s. 315-316; A. GILBERT, *POW*, s. 117; G. KNOPP, *Zajatci*, s. 35.

⁵²⁷ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 93.

⁵²⁸ „Rád se dívám večer na ty miloučké, elegantně oděné tvorečky, proplétající se a otírající se o promenující oficíry, nesoucí pod závojem noci na trh rozkoš a lásku. Jsou to obratné prodavačky, nelenící ukázat kroucením zadečku všecky zásoby vášně a něhy, okázala vystrkující ňadra v úloze výkladních skříní; a jejich oči, podlíčené, veliké v napudrovaném obličejí jsou otazník: ‚Chceš? A kolik dáš?‘“ K. VANĚK, *Charašó II.*, s. 118.

odsudky označující Rusky za *naturální prostitutky*,⁵²⁹ nezřídka jako nevěstince fungovaly lázně.⁵³⁰ Vzpomínka Jaroslava Boštíka je charakteristická pro dělníky na venkově i v továrnách, Boštík zmiňuje „bílou, kyprou ženu“ jednoho ruského důstojníka, „která vyhledávala velmi okatě jednoho nepříliš nápadného krasavce z rakouských důstojníků“, a zrzavou učitelku, která „měla nezkrotné touhy zapříst nějaké dobrodružství“ s některým z členů zajateckého pěveckého sboru.⁵³¹ Jindřich Hrušák nehovoří o jednotlivých případech, ale vztahuje sexuální náruživost na všechny ruské ženy bez výjimky, dokonce vzpomíná jakýsi případ pokusu o znásilnění českého zajatce ruskými děvčaty, což lze jen těžko považovat za obecný vzor chování.⁵³² Rudolf Vlasák vložil do úst jednoho z Rusů značně mysogynskou promluvu, v níž charakterizoval chování ruských žen: „Čubky jsou naše děvky! Jen Bůh ví, co se to s nimi děje. Samy se nabízejí, čerta jim záleží na tom, že jsi cizinec, že se musíš domů vrátit... ani vdané nejsou lepší. Ba horší! Svobodným se lecos [sic!] odpustí. Ale vdané? Muž strádá v okopecích nebo v zajetí, a ony si zde, kurvy prokleté, dovádí. Peníze za lásku požadují, jako dobytek se prodávají, rozmohlo se to svinstvo u nás, i na vesnici.“⁵³³ Existují vzpomínky na to, že vesnická společnost se pokoušela sama regulovat stýkání zajatců a místních žen. František Šifter uvedl ve svých vzpomínkách, že jedna *soldátka* byla odsouzena za intimní styk s německým zajatcem na tři dny do vězení. Zajatec zřejmě potrestán nebyl, vinna byla podle rozhodnutí *komitětu* jen žena.⁵³⁴ Muži se evidentně nebránili seznamování a románekům s ženami pro ně exotického původu, ale „...takové rychlé vzplanutí citů milenců a odstraňování překážek, které zabraňovaly jejich lásce, nedobře končilo pro obě strany, ale nejhůře často postihlo silnější pohlaví! Tragicky končilo, když ‚vyvolenou‘ takovou zajatci byla např. Sartka, Kirgizka nebo Turkmenka. Mohamedáni neznali flirtu a záletů a krutě se mstili.“⁵³⁵ Josef Vavrečka oproti tomu prožil s jednou mladičkou Tatarkou údajně jen platonický vztah.⁵³⁶ Na muslimkách zajatce lákaly zakryté obličejy a jakýsi závoj tajemnosti, který mohl být ale odkryt při zcela nečekané příležitosti

⁵²⁹ Týž, *Charašó*, s. 179.

⁵³⁰ J. PAŠTIKA, *Na perské hranici*, s. 316.

⁵³¹ J. BOŠTÍK, *Historie*, s. 208; srov.: J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 88.

⁵³² „Divná země a divné mravy. Ruské ženy jsou příliš žádostivé. Snad každému na venkově se přihodilo, že byl od nich vybidnut, aby šel s nimi spát. Chtěly jenom ‚poprobovat, kak eto s Avstrijcem‘. Nejdříve žádaly a pak dokonce prosily. A stalo se dokonce v německé kolonii, že když jeden náš jel z pole domů ve skupině děvčat na fůře obilí, tato se na něho vrhla se žádostivým úmyslem. Musel kopat a bit kolem sebe, aby se ubránil, až fůru obrátil.“ J. HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, s. 274.

⁵³³ R. VLASÁK, *Vojáci revoluce*, s. 39.

⁵³⁴ František ŠIFTER, *Ruské obrázky II*, Praha 1921, s. 12.

⁵³⁵ F. TICHÝ, *Život*, s. 320.

⁵³⁶ J. VAVREČKA, *Mezi Tatary*, s. 277.

a odhalit více než jen tvář.⁵³⁷ Do srdcí Čechů a Slováků nepronikaly jen Rusky, ale též Rusko samotné. K těm nejjednodušším a přesto nejpůsobivějším vyznáním patří prostá věta v zápiscích Bohuslava Boučka: „Sibiř je krásná, miluju ji.“⁵³⁸

Předválečné rodinné, milenecké nebo přátelské svazky bývaly dlouhým odloučením oslabovány. Kontakty s domovem nebyly příliš časté ani pravidelné. Z největších táborů a velkých měst bylo možno odesílat poštovní lístky s krátkými zprávami a přijímat zásilky z Rakouska-Uherska nebo Německa. Ale pošta byla velmi nespolehlivá a mnohdy trvalo dlouho, než dopis, balíček nebo peněžní zásilka adresáta našly, což způsobovala mimo jiné velká mobilita zajatců mezi tábory a pracovními umístěními. Josef Diviš se dočkal prvního dopisu z domova až půl druhého roku poté, co byl zajat.⁵³⁹ Bohuslav Bouček byl zase „všecek zmaten radostí“, když mu z vlasti dorazil telegram na Štědrý večer.⁵⁴⁰ Kontakt s domovem byl ve většině případů sporadického charakteru, i když někteří zajatci se snažili psát pravidelně každý týden nebo častěji. „Chvilé nejnapjatějšího ticha, rozechvění, očekávání, nezměrné radosti i bolestného zklamání. Nedají se vylíčit pocity radosti s jedné, závist a zklamání z druhé strany, přijde-li někomu takový lísteček z domu.“⁵⁴¹ Každý obdržený dopis nebo zásilka byl malým svátkem,⁵⁴² přestože informace v nich obsažené nemusely být zrovna pozitivní.⁵⁴³ Vzdálenost od blízkých a milovaných zhoršovalo psychickou situaci zajatců, a pokud se k tomu přidala i nemožnost dopisového kontaktu, deprese se prohlubovala. Žárlivec Nechyba z Vlasákova autobiografického románu se nedokázal odpoutat od utkvělé myšlenky, že ho žena podvedla a podvádí, což ho přivedlo až na pokraj duševního zdraví.⁵⁴⁴ Ke zprávám z vlasti se zajatci dostávali též díky *Čechoslovanu* nebo *Čechoslováku*, případně díky rozhovorům s nově příchozími zajatci, mnohdy to byly zprávy značně zkomolené nebo z různých dní dohromady.⁵⁴⁵ K úplném přetržení kontaktu ale nedocházelo, jen se měnila jeho podstata. Vojáci, kteří strádali nedostatkem dopisů, trávili mnoho času ve vzpomínkách na domov. Domov též byl častým tématem jejich hovorů, o Vánocích nebo jiných svátcích

⁵³⁷ „Aby mohly ukládat bavlnu do klínů, musely si Sartanky podkasati sukně a viděli jsme je v nedbalkách. Většina diváků si při tom lehla na mez, aby jim nic neušlo. Sartanky se při vykasávání sukní pranic neostýchaly, a poněvadž kalhoty v pase měly volné, ukazovaly nám více, než jsme očekávali.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 204.

⁵³⁸ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 55.

⁵³⁹ J. DIVIŠ, *Jak jsme dělali*, s. 169.

⁵⁴⁰ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 53.

⁵⁴¹ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 21.

⁵⁴² R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 372.

⁵⁴³ Tamtéž, s. 411.

⁵⁴⁴ Tamtéž, s. 306.

⁵⁴⁵ „...dověděli jsme se o smrti France Josefa a o odsouzení Dra Kramáře. S Kramářem jsme živě cítili, jak asi na něho působil ten nevděk za vše, co pro Rakousko udělal.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 215.

vzpomínali na rodný kraj a rodinu, rodiče, manželky, děti a přátele v daleké vlasti.⁵⁴⁶ „Po večerech jsme vzpomínali na domov, na vše pěkné i smutné, co jsme prožili a zkusili.“⁵⁴⁷ Hlad po informacích z domova byl tišen částečně šeptandou a tzv. *latrínami*. Specifickou roli ve vytváření a rozšiřování fám ohledně situace v Čechách hrála československá propaganda v novinách, v příležitostných tiscích a v promluvách emisarů.⁵⁴⁸ Alois Eliáš si do deníku v říjnu 1915 zapsal, že je zoufalý z prostředí a života v zajetí,⁵⁴⁹ v dopise do vlasti se o necelý rok později vyznal z toho, že už ani nevěří v konec války.⁵⁵⁰ Při duševním zdraví ho držela četba, například „Maupassantova ‚Miláčka‘“.⁵⁵¹ Depresí zmítaný Karel Vaněk snad dokonce uvažoval i nad sebevraždou: „Nejraději bych se zastřelil.“⁵⁵²

Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem by se mohlo zdát podivné, že největším nepřítelem mnoha zajatců byla nekonečná nuda, ubíjející nicnedělání.⁵⁵³ V zajateckých táborech neměli muži nic na práci, celé dlouhé dny se povalovali na nepohodlných palandách, pospávali, bloumali okolo baráků nebo zemljanek a jen ti aktivnější se snažili vymyslet něco, čím by odehnali nepříjemnou dlouhou chvíli. František Šifter poznamenal: „Denní život... zdál by se na první pohled dost pestrý, ale opakuje se den ze dne se strašnou pravidelností, jednotvárností.“⁵⁵⁴ Vynikající pozorovatel Karel Vaněk rozdělil zajatce do dvou skupin: „Někteří snášejí vše hrdinně, s krvavými vtipy a šibeničním humorem; jiní jsou jen vlekoucí se stíny, propadají beze vší energie a živosti tupému zoufalství. První se pokoušejí aspoň trochu žít v hodnosti člověka: perou prádlo, loví vši, učí se rusky číst; druzí leží ve dne, v noci na

⁵⁴⁶ „Nachladlí a trpíce revmatismem, dočkali jsme se Štědrého večera. Vzdálení od svých domovů, ulehli jsme ve vzpomínkách k spánku, abychom v noci opět se střídali při hlídání skotu.“ S. KRAMER, *Na polní práce*, s. 182; srov.: „Blíží se vánoční svátky. V myslí mi téměř trvale tkví vzpomínka na domov. Budou to první a dá-li Bůh poslední Vánoce, které strávím mimo rodinný kruh. Občas sice někdo ze zajatců tvrdí, že se válka může protáhnout až na tři roky, ale většina z nás se kojí nadějí, že o příštích Vánocích budeme už doma. Štědrovečerní večeři připravuje neúnavný Houdek. Na stole stojí dokonce malý vánoční stromeček.“ V. ŠLAJCHRT (ed.), B. OPLETAL, *Zápisky*, s. 21.

⁵⁴⁷ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 144.

⁵⁴⁸ J. NOVOTNÝ, *Smrti*, s. 71.

⁵⁴⁹ „Jsem zoufalý. Prostor, v kterém žijeme, společnost, nepořádek a k tomu děšť s buranem působí na mne tak, že jsem úplně zničen. Sedím v koutečku a myslím na své drahé duše doma...“ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 125.

⁵⁵⁰ „Moji milení, jsem již smířen s osudem 3-4letého zajetí. Nevěřím někdy již ani v nějaký konec. Ztrácím někdy rozvahu, ale stále mi opět něco cosi ujišťuje, že Vás, moji drazí, opět spatřím a...“ Dopis datovaný Kainsk 14/XI. 16; Tamtéž, s. 160.

⁵⁵¹ Tamtéž, s. 125.

⁵⁵² K. VANĚK, *Charašó*, s. 162.

⁵⁵³ „Ale tak tu míjel čas, den ze dne, mezi jídlem, spaním, bezúčelnou prací a povalováním se ve stepi nebo na palandách. To nebyl život, ale pozvolné tělesné i duševní odumírání!“ J. KYNCL, *V tábore*, s. 344; srov.: F. I. PRAŽSKÝ-SLAVKOVSKÝ, *Vítězství. Román ze života ruského legionáře*, Praha 1934, s. 88.

⁵⁵⁴ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 18.

dvoře, do kterého dýchá choleroým dechem latrina a nehnou se mimo oběda a večere.⁵⁵⁵ Rozmanitost náplně volného času sahala od diskusí na jakékoliv téma a vyprávění pohádek,⁵⁵⁶ převyprávění románů⁵⁵⁷ či zážitků⁵⁵⁸ přes různé hry – domino, karty,⁵⁵⁹ kostky, šachy⁵⁶⁰ včetně simultánních partií,⁵⁶¹ kreslení a malování⁵⁶² až po vydávání časopisů⁵⁶³ a jazykové nebo jiné vzdělávání.⁵⁶⁴ František Šifter vzpomínal na výukové kroužky ruštiny, francouzštiny, hudby a chemie, které vznikly v Berezovce. Delší dobu nakonec vydržel jen kroužek ruského jazyka.⁵⁶⁵ Knih a dalších materiálů v češtině byl nedostatek, v Berezovce proto vzniklo celé improvizované nakladatelství, které vydávalo ručně psané a ilustrované knihy a půjčovalo je za mírný poplatek.⁵⁶⁶ V táborech nebylo jednoduché získat ani knihy v ruštině, zvláštní zájem býval o slovníky a učebnice.⁵⁶⁷ Zajatci si sami vyráběli šachovnice, karty, všemožnými způsoby sháněli potřeby a materiál.⁵⁶⁸ Často se zpívalo,⁵⁶⁹ v některých lágrech vznikly pěvecké sbory⁵⁷⁰ a táborové kapely, vojáci hudební nástroje buď sami vyráběli,⁵⁷¹ někdy velmi improvizované,⁵⁷² nebo je kupovali z ušetřených peněz, případně je

⁵⁵⁵ K. VANĚK, *Charašó*, s. 91.

⁵⁵⁶ „Dušek, příbramský řezbář, neotevřel ještě klíčky ohnivého ptáka..., aby jej vypustil do snů, do pohádky: za třemi zlatými vlasy Děda-Vševěda... Štroukal naléhá, jakže to bylo s tím drakem, věznicím princeznu s překrásnými očima, pelešícím se v nepřístupné skále...“ P. FINK, *Válčící národ*, s. 8.

⁵⁵⁷ „Vyprávivali jsme si navzájem obsah knih, které jsme doma kdysi četli. Já jsem musel několikrát vyprávět obsah románu Ben Hur, jež jsem četl asi před 12 roky.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 215.

⁵⁵⁸ „Já jsem dával někdy k lepšímu různá alotria z dob studentských a též své příběhy válečné.“ Tamtéž, s. 91.

⁵⁵⁹ Kromě klasických karetních her společenských se našli „...někteří, tak zvaní ‚tiší blázni‘, vykládali si celé dni karty.“ F. PÍSECKÝ, *Světlem*, s. 58.

⁵⁶⁰ Tamtéž, s. 55; srov.: J. VŠETEČKA, *Mezi Tatary*, s. 275-276; J. PAŠTIKA, *Na perské hranici*, s. 316; V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 90, 91, 144.

⁵⁶¹ K. SVOBODA, *S vichřici*, s. 67.

⁵⁶² M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 322.

⁵⁶³ „Časopisem byla hektografovaná ‚Třetí armáda‘ s beletristickou hlídkou ‚Lícha‘ a Sokolskou hlídkou. Tisklo se jí průměrně 500 exemplářů. Časopis ten zasilán i do Rostova a do zajateckých táborů v již. Rusku. Bratr Štika vydával soukromě své humoristické ‚Šlehy...‘“ A. ZEMAN, *Na Domu*, s. 304-305; časopis *Šlehy* vycházel původně v Taškentě (první tři čísla), pak v Taganrogu a Rostově, srov.: F. ŠTIKA, *Pak to mělo Rakousko vyhrát*, Sibiřská Pětka I, 1925, č. 2, 13-14; k časopisům vycházejícím v zajateckých táborech v USA G. KNOPP, *Zajatci*, s. 215n.

⁵⁶⁴ Ví se o angličtině, francouzštině a samozřejmě ruštině, o chemii, základech práva, teorii šachu, F. PÍSECKÝ, *Světlem*, s. 58-59; V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 52.

⁵⁶⁵ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 19; srov. výuka španělštiny mezi britskými zajatci v německých táborech M. HASTINGS, *Armageddon*, s. 465.

⁵⁶⁶ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 48, 50.

⁵⁶⁷ Jaroslav MICHALEC, *Humor na Sibiři*, Olomouc 1930, s. 66.

⁵⁶⁸ „Partie karbaníků hrávala pravidelně taroky. Karty si pořídili z lepenky a pěkně pomalovali. Byla jich úctyhodná hromádka, skoro decimetr vysoká, k ‚míchání‘ bylo tedy třeba jakési zručnosti.“ K. SVOBODA, *S vichřici*, s. 67.

⁵⁶⁹ „Někdy si notoval celý den ‚Prodanou nevěstu‘; z lidových písní byla jeho nejmilejší ‚Já jsem majstr seminářský!‘“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 90; srov.: P. FINK, *Válčící národ*, s. 42.

⁵⁷⁰ J. BOŠTÍK, *Historie*, s. 207-209.

⁵⁷¹ Tamtéž, s. 207.

⁵⁷² „... a přítel Šálek dokonce vytvořil kapelu, která vyhrávala po večerech. Měla jen lepenkové trubičky, basu nahradilo poleno, takže zvukově připomínala tato kapela primitivní domorodou hudbu temné Afriky.“ J. VŠETEČKA, *Mezi Tatary*, s. 275.

obdrželi darem od humanitárních misí⁵⁷³ nebo od přátelských Rusů.⁵⁷⁴ Jedna taková kapela, kterou vybavil nástroji dobrosrdečný velitel tábora, koncertovala pro zajatce, místní honoraci a obyvatelstvo.⁵⁷⁵ Kapela Josefa Dvoreckého začala jen s jedním houslistou a jedním harmonikářem, posléze se rozrostla o další dvoje housle, flétnu, dvě trubky, trombon a cello. Část kapely se stala po příchodu do československého vojska součástí hudby 1. dělostřelecké brigády a tím vlastně přispěla k vzniku známého československého symfonického orchestru pod vedením hudebního skladatele Rudolfa Karla.⁵⁷⁶ Zajatci v Rusku skládali písně nebo alespoň opatřovali známé písničky novými texty s aktuální tematikou.⁵⁷⁷ V Taganrogu existoval asi čtyřicetičlenný hudební soubor, smyčcové kvarteto, pěvecké kvarteto a dokonce klavírní trio.⁵⁷⁸ Některé kapely vznikaly účelově za podpory velení táborů, nezdá se však, že by tento způsob vzniku převažoval, jak tomu zřejmě bylo u hudebních těles v koncentračních a vyhlazovacích táborech Třetí říše o několik desetiletí později.⁵⁷⁹

Byly zakládány zajatecké divadelní nebo spíše kabaretní kroužky, které pořádaly představení nebo zábavná pásma, dobově označovaná jako akademie.⁵⁸⁰ Vojáci vytvářeli vlastní skeče, hry, nebo se je snažili sepsat z paměti.⁵⁸¹ Nedostatek hereček byl řešen převleky

⁵⁷³ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 71.

⁵⁷⁴ „Jednou uslyšel mne náš velitel plukovník, že hraju na housle, které vyřezal jeden Slovák kudlou. Když se dozvěděl, že jsem učitel, nabídl se, že mi opatří housle jiné. A skutečně ještě týž den jsem je měl. Housle šly z ruky do ruky a děda byl celý šťasten, že má tolik muzikantů pohromadě. Slíbil, že nám opatří ještě jiné nástroje a opravdu asi za týden měli jsme již dvoje housle, balalajku, kytaru a turecký buben.“ B. ZDRÁHALA, *Lukojanovo*, s. 186; srov.: „...jednotlivci si zhotovili hudební nástroje, když byla muzika, hráli jsme divadlo a přinutili jsme tak správu závodu, že s námi musela počítat.“ J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 174.

⁵⁷⁵ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 271.

⁵⁷⁶ J. DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, s. 257-258.

⁵⁷⁷ „Aschbadské stráně.// vzpomínám si na ně// je tam malarie,// tyfus, mizérie -// hrom by dopad na ně!// Každého dne z rána// prověrka je dána!// Východi, pochodi// na robotu – chodi// bože to je rána!...“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 150.

⁵⁷⁸ A. ZEMAN, *Na Donu*, s. 305-306.

⁵⁷⁹ K tématu Shirli GILBERT, *Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghetto and Camps*, Oxford 2005; Jana HECZKOVÁ, *Malé akty vzdoru. Hudba v nacistických vyhlazovacích a zajateckých táborech*, Dějiny a současnost 32, 2010, č. 6, s. 34-36.

⁵⁸⁰ „Pořad této akademie byl velice pestrý a zajímavý. Mimo hudbu, která vyplňovala mezery mezi jednotlivými čísly, nutno se zmínit o přednesení hymny ‚Kde domov můj‘ a písně ‚U boj!‘, kterážto čísla vyslechnuta byla přítomnými Rusy i zajatci různých národností s plným porozuměním. Jednoaktovka, kterou z paměti napsal br. Jarka, měla ohromný úspěch. Ostatní čísla byla vyplněna němohrami jako ‚Americká holína‘, kde deset abonentů Jarka zednickou štetkou nabítil a mistr Pípal z Humpolce obrovskou břitvou oholil. Silácké výkony br. Starosty se 100kg závažím z ‚Prodané nevěsty‘ a akrobatické výkony nezmará bratra Vaška Šacha byly hojně ruským publikem aplaudovány. Nemale pozornosti se těšil živý biograf, prováděný za osvětleným plátnem, kde byla provedena těžká operace, provazochodecké výkony (na prkně) aj. Impozantním dojmem působila opona s obrazem Trosek, namalovaná mistrem Pípalem a br. Veverkou. Tuto oponu ponechali si Rusové pro své jeviště a myslím, že jí užívají podnes.“ J. DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, s. 258; srov.: „...v lednu se hráli jsme divadlo ‚Strašidlo v dílně ševcovské‘. Úspěch byl ohromný, a proto jsme se rozhodli sehrát pro širší ruské obecenstvo velké válečné drama ‚Máti, máti, Jeniček se vrátí...‘“ K. RICHTER, *Na dole*, s. 269; srov.: A. ZEMAN, *Na Donu*, s. 306; R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 327-331; K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 89; V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 45, 51. Zajatecká divadla nejsou v širším kontextu nic zvláštního, existovala v mnoha táborech různých válek, M. HASTINGS, *Armageddon*, s. 465.

⁵⁸¹ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 48.

a líčením, což bylo charakteristické též pro nástupnická legionářská divadla.⁵⁸² Úplně stranou nezůstával ani sport. V rámci českých zajatců lze hovořit o rozšíření sokolských idejí, o zapálených jedincích, kteří dokázali strhnout alespoň některé své spoluvězně k ranním rozcvičkám, předcvičování sokolských sestav a nakonec k vyrobení jednoduchého tělocvičného nářadí nebo k pořádání miniaturních sokolských sletů určených pro oči zajatců nebo strážných, jejich velitelů a pro obecnost složené z civilistů.⁵⁸³ Hrály se různé míčové sporty včetně házené,⁵⁸⁴ oblíbený byl fotbal,⁵⁸⁵ protože vytvoření míče, tzv. hadráku, nebylo příliš obtížné, hrálo se ale jen do té chvíle, než fotbalisté přišli o boty.⁵⁸⁶ Rudolf Vlasák uvádí, že se někteří přihlášení dobrovolníci snažili v táborech cvičit dle ruského výcvikového řádu.⁵⁸⁷ Zajatci se i přes nedostatečnou výživu snažili udržet ve fyzické kondici. Přesto lze vytušit, že aktivní způsob trávení „volného času“ byl vlastní jen menšině zajatců, ostatní se měnili v diváky a komentátory, případně aktivity úplně ignorovali. Zcela specifickým způsobem trávení dlouhých večerů byl spiritismus, který se později objevil v československých legiích. Vyvolávání duchů mělo nezřídka rozměr spíše humorný, než aby bylo zcela vážným úsilím o spojení se s duchy mrtvých velikánů.⁵⁸⁸ Spisovatel František Kubka, který však do legií vstoupil až na podzim 1918, vzpomínal na to, jak jeho spoluzajatci vyvolávali duch Jana Žižky a ptali se ho na radu, zda vstoupit do českých dobrovolnických jednotek nebo ne.⁵⁸⁹

Zcela odlišný život, již od okamžiku zajetí, vedli důstojníci. Jako velitelé bývali podrobováni důkladnějším výslechům za účelem zjištění dislokace jednotek, jejich výzbroje, vybavení apod. Většina důstojníků bývala převážena odděleně od mužstva. V táborech

⁵⁸² R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 369-370.

⁵⁸³ „...a tak Turkeistán poprvé viděl sokolské cvičení... Mezi diváky zastoupena byla celá městská honorace, generalita, důstojnictvo a ostatní vojsko, které mělo čas zúčastnit se naší slavnosti. Jako cvičební úbor měli jsme bílé košile a nové žluté boty. Nářadí bylo vypůjčeno z místní školy od ruských studentů... Návštěva byla ohromná. Celé cvičení dopadlo velmi dobře a měli jsme ohromný úspěch. Tímto podnikem zapsali jsem se v srdce ruských lidí, což pro nás mělo obrovský význam. Od té doby měli jsme různé výhody oproti druhým zajatcům.“ J. PAŠTIKA, *Na perské hranici*, s. 316; srov.: V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 51; J. KUDELA, *S naším vojskem na Rusi I*, s. 11; J. MICHALEC, *Humor*, s. 66.

⁵⁸⁴ A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 87.

⁵⁸⁵ „Sportovní odbor pěstoval nejvíce kopanou, trochu i veslařství a atletiku...“ A. ZEMAN, *Na Donu*, s. 305.

⁵⁸⁶ „V jednom táboře měli zajatci pěkně sehrahou jedenáctku, která hrála vítězně s místním ruským mužstvem. Bohužel se rozešla ihned, jakmile pět hráčů pozbylo – bot.“ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 95.

⁵⁸⁷ Týž, *Vojáci císařovi II*, s. 404..

⁵⁸⁸ „Udělal si tedy takový stolek a začli margýrovat spiritisty. Sehnali svíčku a už to šlo. Bagán z počátku myslel, že se modlejí a nechal je. Ale jednou se jich optal, co to dělají a oni mu řekli, že mluví s duchy padlých a ptají se jich, kdy bude mír. Bagán měl oči navrch hlavy, oni mu nažvanili hodně blbostí...“ Týž, *Veselá anabase*, s. 151.

⁵⁸⁹ František KUBKA, *Mezi válkami. Masaryk a Beneš v mých vzpomínkách*, Praha 1969, s. 27.

obývali důstojníci lepší ubikace, nežřídka alespoň opticky oddělené od prostorů vyhrazených poddůstojníkům a vojínům. Důstojníci v zajetí vyžadovali subordinaci, i na špatných uniformách nosili označení hodnosti, drželi si *burše* (sluhy) z řad obyčejných zajatců, pobírali více peněz a obecně vystupovali jako nadřazená kasta. Postupem času získali to privilegium, že mohli na čestné slovo bydlet mimo zajatecký tábor, pronajímali si jednotlivé místnosti nebo celé byty. Mezi obyčejnými vojáky a důstojníky často vznikala nevraživost. Důstojníci nemuseli pracovat, živobytí měli zajištěné, dostávali peníze, které pak utráceli nejen za jídlo (skupinka důstojníků si mohla dovolit objednat do tábora celé prase na zabijačku⁵⁹⁰) a oblečení, ale také za alkohol a ženy. Důstojníci mívali lepší přístup k pomoci zasílané Červeným křížem nebo jinými pomocnými organizacemi a obvykle lepší pozici u velení tábora. Richard Kadlec uvedl, že obyčejní vojáci dostávali měsíčně 75 kopejek, důstojníci 45 rublů,⁵⁹¹ Karel Svoboda, sám důstojník, uvádí 50.⁵⁹² Není jasné, zda bylo obvyklé nebo možné vydávat se úspěšně za důstojníka, ale Metoděj Pleský vzpomíná na své zajetí, kdy si ho údajně Rusové spletli dokonce s generálem a on po dobu transportu do týlu požíval jistých výhod.⁵⁹³ Bohuslav Bouček, výjimečný důstojnickou hodností a povoláním lékaře, popisuje svůj obvyklý den v zajetí téměř se zalíbením, a není divu. Když se ráno probudil, jeho sluha mu přinesl do postele noviny. Pak se oblékl a při snídani pokračoval ve čtení novin a zanášel si změny v situaci na frontě do mapy. Po vizitě znovu četl noviny a uvažoval, co se děje v rodné zemi. Naobědval se, pak si četl nebo šel na hodinu ruského jazyka. Následovala večerní vizita a četba. Poté často vyrážel na návštěvy. Vzpomínal na jednu, kdy se oslavoval pád pevnosti Přemyšl, pilo se šampaňské, tančilo a domů přišel až ve čtyři hodiny ráno.⁵⁹⁴ Náhled obyčejných vojáků na převážnou většinu důstojnického sboru se odráží ve vzpomínkách Karla Vaňka, který pro ně projevuje jen málo pochopení: „Důstojníci se o mužstvo nestarají naprosto; dokud měli svobodu pohybu, věnovali se jen dvěma věcím: strojení se a ženským; o některých jsou známy skandály až hnusné; nyní, vypravuje se, mají starost jenom o léčení získaných nemocí...“⁵⁹⁵

Mezi jednotlivými skupinami zajatců docházelo ke konfliktům a střetům jak verbálního, tak fyzického charakteru. Nenávist a problémy vznikaly i mezi různými národnostmi. Z údajné nenávisti mezi Čechy na straně jedné a Maďary nebo Němci na straně

⁵⁹⁰ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 68.

⁵⁹¹ R. KADLEC, *Franc*, s. 115.

⁵⁹² K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 68.

⁵⁹³ A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 77.

⁵⁹⁴ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 60.

⁵⁹⁵ K. VANĚK, *Charašó*, s. 142.

druhé se stal stereotyp nahlížení na život v zajateckých lágrech.⁵⁹⁶ Podobný národnostní stereotyp tvrdil, že Češi, Němci a částečně Maďaři jsou vzdělanější a Slováci, Rumuni, Slovinci, Poláci nevzdělaní, pobožní a kradou.⁵⁹⁷ Konflikty vznikaly i mezi politickými protivníky a nezřídka se jednalo o pojistný ventil vnitřního napětí jedince nebo skupiny. Loajální rakousko-uherské občany nazývali dobrovolce velezrádci⁵⁹⁸ a sepisovali na ně udání, která se snažili dostat do monarchie třeba prostřednictvím Červeného kříže.⁵⁹⁹ Takoví zajatci získali označení *Austrijáci*, *Rakušáci* nebo *císařští pacholci*.⁶⁰⁰ O náboženských konfliktech prameny převážně mlčí, výjimkou je Rudolf Vlasák, vzpomíná na konflikt mezi *mohamedány* z Bosny, kteří se vrhli na jednoho zajatce, který mezi ně hodil kus vepřové nohy, čímž je urazil.⁶⁰¹ Poláci zase využívali svého údajného náboženského zápalu jako taktického manévru, který je měl zachránit před prací. Vyrobili si improvizovaný oltář a vždy, když přišel strážný pro partu na práce, našel jen fanaticky se modlící Poláky. Parta českých zajatců se pokusila o nápodobu, ale nevyšlo jim to.⁶⁰² Rvačky mezi jednotlivci nebo rozsáhlejší bitky mezi více zajatci vznikaly velmi rychle⁶⁰³ a mohly vyústit v těžké ublížení na zdraví nebo zabití, kromě holých rukou disponovali zajatí různými přiosťřenými kovovými nástroji nebo dokonce noži, nejobvyklejší zbraní pak byly krátké palice nebo zabíjačky. Ve víru bitky se zbraní mohlo stát prakticky cokoliv včetně kamení, cihel nebo polen.⁶⁰⁴ Mezi jednotlivými zájmovými, náboženskými, politickými nebo národnostními skupinami vznikaly koalice nebo spojenectví, například v Berezovce se Češi spojili s pověstnými arménskými rváči.⁶⁰⁵ Strážní někdy zasáhli křikem, obušky nebo biči nebo byli přinuceni použít střelných zbraní. Údajní viníci rvačky pak byli odsuzováni k pobytům v izolacích, které měly v jednotlivých táborech různé

⁵⁹⁶ R. VLASÁK, *Vojáci revoluce*, s. 66-69.

⁵⁹⁷ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 60.

⁵⁹⁸ „Poněmčelí vídenští Čechové, kteří byli mezi námi, nám spílali a vyhrožovali, že budeme pověšeni. Také si nás zapsali.“ J. KONEČNÝ, *V Bessarabii*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 292.

⁵⁹⁹ R. VLASÁK, *Vojáci císařovi II*, s. 341.

⁶⁰⁰ „Druhá skupina, a byli v ní také Češi, byla pověstná svou nenávistí k Rusku. byli to většinou vyzývaví, drzí a protivní hejsci, napudrovaní panáci. Když bylo zase zajatcům dovoleno nosit distinkce, nebylo to s našimi Rakušáky k vydržení. Tak byli hrdí na své hvězdičky, na své ‚metály‘ a na ostatní černožluté tretky. Vystupování těchto císařských pacholků budilo všeobecné pohoršení.“ M. PLESKÝ, *Velezrádci*, s. 336.

⁶⁰¹ R. VLASÁK, *Vojáci revoluce*, s. 112-113.

⁶⁰² Týž, *Veselá anabase*, s. 167n; Karel Vaněk mluví o náboženském fanatismu Rumunů, „... u kterých se snad objeví náboženské šílenství. Modlí se celé dny i noci, zpívajíce monotonními hlasy z knížek, krouťí ke stropu očima a bijí čely o betonovou podlahu, až teče krev... mezi sebou jsou ale také jako psi na řetězech.“ K. VANĚK, *Charašó*, s. 91.

⁶⁰³ „Sotva jsem trochu zdřím, probudil mne veliký rámus a rvačka. Přišli tam totiž nějací zajatci, kteří tam již dříve spali, přes den byli někde za městem na práci a vraceli se až tak pozdě. Reklamovali nyní svá místa v kůlničce; trhali hned desky se střechy a mlátili jimi na všechny strany. Několik lidí bylo při té šarvátce poraněno.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 95.

⁶⁰⁴ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 43; srov.: A. ELIÁŠ – T. PASÁK – F. MOŽNÁ-MEISNAROVÁ, *V boji*, s. 54.

⁶⁰⁵ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 43.

podoby, nebo k tvrdším trestům. Velitelé táborů měli nad svěřenci téměř absolutní pravomoc a nerozpakovali se ji využít.

III. Do legií

Pro vojáky v rakousko-uherské uniformě představovali družiníci jedno z témat zákopové šeptandy, přestože o přímém kontaktu s nimi mohlo mluvit jen minimum jedinců.⁶⁰⁶ Též v okamžiku zajetí a během cesty do táborů bylo spíše výjimečné setkat se s česky hovořícími ruskými vojáky, kteří ne nutně vždy museli patřit k Družině. Setkání s Čechy v ruských uniformách v době zajetí nebo přeběhnutí nebylo vzhledem k rozlehlosti bojiště a kvantům nasazeného vojska příliš běžné. Josef Čáp, Václav Koucký a Jan Klepáč byli u Zborova překvapeni ruskými vojáky, co uměli až moc dobře česky, seznámil se s nimi přece i Jan Faláš.⁶⁰⁷ Karel Svoboda a jeho transport se setkal na cestě do tábora s oddílem Čechoslováků, od nichž se dozvěděl nějaké podrobnosti o revolučním hnutí.⁶⁰⁸ Václav Kaplický narazil v zajatecké nemocnici, kde se léčil z následků úplavice, na ruského Čecha, praporčíka ruské armády, který ho informoval o České družině.⁶⁰⁹ Pro převážnou část zajatců došlo k prvnímu seznámení s odbojovým hnutím až v samotných táborech. Tím nejrozšířenějším informačním kanálem bylo bezpochyby ústní předávání zpráv. Františka Tichého a jeho spoluzajatce zpravil o existenci České družiny taškentský Čech „muzikant v biografu a ‚zapadlý‘ vlastenec“.⁶¹⁰ Stanislavu Kramerovi a jeho spolupracovníkům, tou dobou na pracích na vesnici, řekl o odboji místní lékař českého původu.⁶¹¹ Druhým nejobvyklejším způsobem byly tištěné materiály, ať už různé noviny, letáky nebo plakáty. Československá organizace se snažila šířit své ideály mezi zajatci, v nichž viděla potencionální podporovatele, za pomoci periodik (noviny *Čechoslovan*, *Čechoslovák*, posléze *Československý deník* a jiné) a příležitostných tisků. Základním úkolem těchto materiálů byla osvěta, pokus jednoduše a srozumitelně vyjádřit cíle a dosavadní úspěchy. Nežádka bylo obtížné se k tiskovinám dostat, organizace se přesto snažila je dodávat všem, na které získala

⁶⁰⁶ „...pověděli, že jsou Češi a slouží v ruské armádě..., jak nám chodili na frontu zpívati české písně. A tu se mně teprve vyjasnilo, že když jsem byl jednou v noci na polní stráži..., slyšel jsem zpívati ‚Kde domov můj‘.“ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 31.

⁶⁰⁷ Josef ČÁP, *Jak nás zajímali hoši z České družiny*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 311-312; Václav KOUCKÝ, *Jak nás naši u Zborova zabírali*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami*, s. 348-349; J. KLEPÁČ, *Ze zápisů vojáka zajatého u Zborova legionáři*, *Sibiřská pětka I*, 1925, č. 3, s. 6.

⁶⁰⁸ „...zastavil proti nám vlak, jehož vojáci mluvili česky a měli na čepicích červenobílý kokardy. Vyskákali z vlaku, seskupili se ponejvíce proti našim důstojnickým vagónům a bez ohledu spustili na nás česky: ‚Když už nemáte v Rakousku co jíst, dáte se zajmout, abyste se v Rusku zase pořádně najedli‘ apod. Přiléhající nadávky létaly na nás ze všech stran.“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 62.

⁶⁰⁹ V. KAPLICKÝ, *Měsíc*, s. 139.

⁶¹⁰ F. TICHÝ, *Život*, s. 322.

⁶¹¹ S. KRAMER, *Na polní práce*, s. 184.

kontakt. František Sklenář uvádí, že do pracovního tábora na stavbě murmanské dráhy docházel v Rusku vydávaný *Čechoslovák*, z Francie *Československá samostatnost* a *La Nation Tchèque*, zmiňuje dokonce publikace a časopisy z Chicaga,⁶¹² stejně jako František Tichý, tou dobou pobývajícím v Andižanu.⁶¹³ Mnozí vojáci Družiny nebo civilisté z československých spolků objížděli jako osvětoví a náboroví emisáři jednotlivé zajatecké tábory, továrny a zemědělské újezdy a propagovali myšlenky odboje.⁶¹⁴

Osvětovou práci lze rozdělit na dvě navzájem spojené složky, na informační a agitační. Zpočátku bylo nutno zajatcům vysvětlit, že vůbec existuje odboj proti Rakousku-Uhersku a jakým způsobem pracuje. Protirakouská propaganda zahrnovala celou řadu klišé od antiněmeckých nebo antimadžarských prohlášení až po příklady bezpráví z nedávné i vzdálenější historie (častým námětem byla bitva na Bílé hoře a následná „třisetletá poroba“) a odkazy na velké vzory českých (a posléze i slovenských) dějin (zejména z období husitství⁶¹⁵ a národního obrození, výjimečné místo měl Karel Havlíček Borovský⁶¹⁶) nebo mytologie (sv. Václav apod.). Propaganda byla silně proruská a slavofilská, čímž navazovala na vnímání a cítění jistých skupin obyvatelstva v Čechách před válkou.⁶¹⁷ Kampaň působila na rozum i city zajatců, vytvářela obraz ideální České družiny, téměř nadzemského útvaru, u kterého bylo ctí a povinností sloužit pro každého opravdového Čecha. Stereotyp ideálního obrazu Družiny nebo jednotlivých legionářů byl častou součástí soudobé propagandy – i té pozdější, prvorepublikové a nezřídka se objevoval v románových zpracováních.⁶¹⁸ Druhou stránkou propagandy bylo představování československých ideálů ruské veřejnosti a politickým nebo vojenským kruhům propojené s „lobbováním“ na různých úrovních oficiální i neoficiální mocenské struktury ruského státu. Složka agitační se sestávala z výzev k placení národní daně z příjmu, k upisování revoluční půjčky a konečně ke vstupu do vojska. Agitace kladla velký důraz na vlastenecké cítění podpořené nacionální propagandou a snažila se požadavky stavět jako morální imperativ každého jedince, jako jeho povinnost k národu.

⁶¹² F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 231.

⁶¹³ F. TICHÝ, *Život*, s. 322.

⁶¹⁴ K emisarům a jejich úspěchům J. KUDELA, *S naším vojskem na Rusi I*, s. 6.

⁶¹⁵ K vnímání husitství v legiích srov.: D. VÁCHA, *Husité*.

⁶¹⁶ Josef Dýma v jednom svém článku určeném pro *Čechoslovan* popisuje, jak se zajatec ve snu setká právě s Havlíčkem a hovoří s ním. Havlíček samozřejmě schvaluje československou akci v Rusku a nabádá snícího, respektive všechny čtenáře, aby vstoupili do čs. vojska, J. DÝMA, *Cestou k svobodě. Revoluční propagace. Úvahy a besídky otištěné v Rusku 1915-1917*, Praha 1920, s. 97nn.

⁶¹⁷ I. ŠEDIVÝ, *Češi*, s. 55.

⁶¹⁸ „Žijí, na mou duši, jako rodina! Čest vzdávají jako my, ale s důstojníky si tykají, jeden čaj s nimi pijí, jednu stravu jedí. Jdou-li do boje, jdou důstojníci s nimi. Nikoli ale vzadu, jako naši, ruští chodí. Jejich důstojníci jdou napřed, všude první. Z gáže kupují vojákům cigarety, píšně s nimi zpívají. Jest to vůbec jiné vojsko než my.“ R. VLASÁK, *Ve víru II*, s. 57. Rudolf Vlasák zde opět využil podobný postup jako při popisu záporů ruských žen, do úst jednoho Rusa vložil promluvu, která zpočátku opěvuje Čechy a v konečném důsledku opět kritizuje ruské poměry. Nechal promluvit jakoby nezúčastněnou postavu, aby slovům dodal na autentičnosti.

V počátečních měsících války a zhruba do poloviny roku 1915 nebyla propagace ani agitace mezi zajatci možná, jednalo se o nesystematické pokusy, kterým chyběla koncepce a oficiální povolení. Propagaci mezi zajatci prováděli českoslovenští vojáci přímo na frontě, což vzhledem k jejich téměř mizivému počtu byla jen příslovečná kapka v moři. Hnutí trpící nedostatkem peněz a počínajícími vnitřními rozpory jen velmi obtížně nacházelo cestu k masám zajatců, které zatím chtělo pouze informovat o vlastní existenci – tehdy se o zapojení zajatců do ozbrojeného odboje mnoho nemluvilo. Pokud ano, velká část spolků a jejich představitelů byla proti. Propaganda trpěla naivitou, nesystematičností a nepochopením situace, ve které se zajatci nacházeli. Václav Najbrt hovoří o agitaci „od známého k známému“⁶¹⁹ a o „...letácích svazových, ve kterých carské slovo slibovalo výhody téměř nemožné a také nikdy nesplněné“.⁶²⁰

Přesto se začaly objevovat první úspěchy. Povědomí o československém odbojovém hnutí pronikalo mezi zajatce. Do táborů byly rozesílány informační materiály, byli získáváni plátcí národní daně, díky nimž se mírně zlepšovaly finanční podmínky ústředního Svazu československých spolků na Rusi, a na politické frontě (vnitřní i vnější) se začalo usilovat za rozšíření České družiny doplněním z řad válečných zajatců. V největších lágrech byly zakládány informační kanceláře, z nichž asi nejznámější byla v Darnici. Tamější dřevěný barák obsazený několika československými agitátory byl údajně „mnohými důstojníky obávaný a nenáviděný“ a používal při náboru „tichou agitaci“, jak vzpomínal Richard Kadlec.⁶²¹ Mnohé nově příchozí šli českoslovenští agitátoři hned přivítat, možná využít jejich duševního rozpoložení, vyptat se jich na aktuality z fronty, pokusit se najít známé tváře a informovat je o československém osvobozeneckém hnutí.⁶²² V případě Františka Macouna byla agitace velmi úspěšná, nedlouho po rozmluvě s agitátory se rozhodl se zapsat do vojska.⁶²³ Topografie ohromného darnického lágru zůstává stále tak trochu zahalena tajemstvím, potíže s jejím podrobným rozbořením jsou mimo jiné způsobeny její velkou proměnlivostí v čase. Tábor se během několika let své existence mnohokrát změnil, není proto divu, že Václav Valenta-Alfa nehovoří v souvislosti s Darnicí a československou náborovou kanceláří o dřevěném baráku v nitru tábora, ale o první zemljance hned u hlavní brány do tábora ozdobené bíločerveným praporem, který zaujal každého nově příchozího.⁶²⁴ Valenta-

⁶¹⁹ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 29.

⁶²⁰ Tamtéž, s. 31.

⁶²¹ R. KADLEC, *Franc*, s. 116.

⁶²² F. MACOUN, *Úryvky*, s. 31.

⁶²³ Tamtéž, s. 31.

⁶²⁴ „První zemljanka, stojící těsně u brány do tábora, upoutala naši pozornost. Z její střechy vlál veliký bíločervený prapor se znaky Čech, Moravy, Slezska a Slovenska. Z otevřených oken zemljanky vyhlíželi mladí

Alfa dorazil do Darnice počátkem září 1916, do přibližně stejné doby zasadil svůj příběh Richard Kadlec. Buď došlo k přestěhování kanceláře, nebo se pravděpodobněji zdá být Valentova verze, který se i v jiných případech ukazuje být velmi spolehlivým zdrojem oproti Kadlecovi a jiným. Na zemljance a barácích odbojových hnutí v zajateckých táborech se obvykle nacházely různé mapy a nástěnky, které podávaly informace nejen o hnutí, ale také o situaci na bojištích.⁶²⁵ Jan Panoch zmiňuje dokonce české výzvědné a protivýzvědné oddělení v Darnici, které vedl veterán dobrudžského tažení Josef Zajiček, pozdější velitel československé kontrarozvědky a polního četnictva na Sibiři, po návratu sloužil jako zemský velitel četnictva v Čechách.⁶²⁶

Osvětová činnost a na ni navazující agitace nebo propaganda představují jeden ze způsobů symbolické komunikace.⁶²⁷ V komunikačním procesu, jenž byl zpočátku zcela jednostranný, se objevila celá řada nekomplikovaných symbolů. Symbolika vycházela z historického pojetí Českých zemí, husitství, obrozenectví, boje proti Němcům, vlastní samostatnosti, rusofilství, slavjanofilství a operovala s termíny jako například hrdinství, vlast, národ, svoboda, bratrství. Je nepochybné, že právě tato československá propaganda, stejně jako propagandistické kampaně v jiných časových i zeměpisných kontextech, byla postavena na konkrétních podmínkách a byla pevně ukotvena ve své době. Z reakcí příjemců lze vyčíst, že propaganda sama je nepřesvědčila, vnímali její až nepřírozený patos, byla však jakýmsi spouštěcím mechanismem. Mechanismem, který položil základy nebo podpořil rozvíjející se motivační strukturu s vrcholem ve vstupu do revoluční organizace, respektive do vojska.

Kvalita propagandistické činnosti nemůže a nesmí být hodnocena jen pohledem těch, kteří ji sami tvořili nebo kteří ji sami podlehli a do vojska se přihlásili. Ke kritikům úrovně propagandy patřil bezpochyby Karel Vaněk, který o *Čechoslováku* tvrdil, že „...je to nešťastné dítě nešťastných rodičů. Je psán štvavým, bombastických tónem; jedna řádka v něm vyvrací druhou...“⁶²⁸ Ostatně u Karla Vaňka a hlavně u jeho názorů na československou akci v Rusku je nutno se zastavit. Popisoval debaty, v nichž na první pohled nedává své sympatie ani těm toužícím po vstupu do vojska, ani těm, kteří vstup z toho či onoho důvodu zavrhovali.

vojáci v zelených ruských uniformách, s bíločervenými stužkami na čapkách. Byla to zemljanka československých legionářů. Sotva jsme se zastavili na písčitém prostranství před táborem, už byli legionáři mezi námi. Svolávali Čechy a Slováky dohromady a rozdávali nám žluté, potištěné letáčky.“ V. VALENTA-ALFA, *V dárnickém táboře*, s. 140.

⁶²⁵ B. URBANOVÁ – F. VRÁBEL (edd.), *Spomienky*, s. 148.

⁶²⁶ Jan PANOCH, *Cesta do Družiny*, in: Adolf ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 50; J. GALANDAUER a kol., *Slovník*, s. 160.

⁶²⁷ K politice jako symbolické komunikaci Lowell DITTMER, *Political Culture and Political Symbolism. Toward a Theoretical Synthesis*, in: *World Politics* 29, 1977, č. 4, s. 552-583.

⁶²⁸ K. VANĚK, *Charašó*, s. 123.

Přesto naznačoval, k jakému názoru se přiklání. Propagandistickou kartou, kterou Vaněk pohrdal, bylo rusofilství. Pokusy o vzbuzení lásky k Rusku mezi lidmi, kteří trpí v ruském zajetí, považoval za hloupost. Podporoval tezi o existenci jistého stupně rusofilství nebo k Rusku směřovaných nadějí mezi některými rakousko-uherskými vojáky na frontě (hovoří přímo k tradici rusofilství u Čechů), ale toto rusofilství však bylo spolehlivě zničeno ruskou realitou. „Optimism tradice narazil na brutálnost realismu; větrné zámky se rozpadly, vychrtlé a zubožené postavy mají v duších zmatek nad zmatek.“⁶²⁹ S nadhledem označil skupinu spolupracovníků revolučního hnutí za *Klub českých Pickwicků*, do něhož mimo jiné zařadil Josefa Kudelu, Josefa Patejdla nebo Jaroslava Papouška.⁶³⁰ Nekompromisní Rudolf Medek by Karla Vaňka zřejmě zařadil ke skupině, kterou označoval za ustrašené intelektuály, z nichž třeba jen jeden „dovedl...tak otrávit duši prostých, třeba upřímných vlasteneckých lidí, někdy už rozhodnutých jít do vojska, že nebylo náhle možné nic s nimi pořídít; odmítali předem všechny argumentace, považovali celou akci za jakousi oficiální touhu po vojácích – prý „na konec všechno to špatně dopadne, jediný výsledek – šibenice v Rakousku...“⁶³¹ Ke zcela specifickému způsobu působení na čtenáře-potencionální dobrovolníky patří téměř až konfraktuální příběh sepsaný Josefem Dýmou a publikovaný po částech v *Čechoslovanu* (v číslech 31-38). Příběh pojednává o fiktivním zajatci Vavřinci Vosmejčilovi, kterého nic nepřesvědčilo, aby vstoupil do československého vojska, i když válka probíhala zcela jednoznačně pro Dohodu a Rusové vstoupili do maďarských nížin. Po vítězství byli nejdříve do vlasti odesláni českoslovenští vojáci, pak českoslovenští dělníci-experti z továren (muniček, zbrojovek atp.) a až dlouho po nich transport se zajatci. Těm už po cestě všichni vyhrožovali a vyjadřovali pohrdání. Vosmejčil si z toho však nic nedělal a doufal, že vše se v dobré obrátí. Ani v rodné vsi ale nenašel zastání, jeho obchod upadal, nikde ho nechtěli vzít do zaměstnání a nikdo se s ním nepřátelil. Nakonec spáchal sebevraždu, v dopise na rozloučenou však přiznal, že konečně prohlédl a že nevstoupit do československého vojska byla jeho největší chyba v životě. Ironií historie zůstává, že ve skutečnosti muži, kteří do vojska vstoupili, přišli do vlasti až jako poslední, i po zajatcích. Jedná se o zajímavý způsob působení na psychiku zajatců, silně mohly působit pasáže o všeobecném opovržení, kterému byli zajatci vystaveni. Příběh se nesoustředí jen na vlastenectví jako abstraktní pojem, ale též na kategorie užšího sociálního stýkání – přátelé, sousedi a v konečném důsledku rodina. Dýma také několikrát připomínal potíže finančního rázu. Povídka nedosahuje žádných

⁶²⁹ Tamtéž, s. 141.

⁶³⁰ Tamtéž, s. 53nn.

⁶³¹ R. MEDEK, *Pout III*, s. 54.

vysokých literárních kvalit a jen těžko říci, zda na někoho skutečně zapůsobila, je však zajímavým exkursem do myšlení jednoho revolučního intelektuála.⁶³²

Nemilosrdným přístupem vynikal Otakar Husák, který od května 1916 posílal do *Čechoslovana* výzvy, které podepisoval jako Český voják. Sám po válce v úvodu k sebranému svazku svých článků poznamenal, že někteří zajatci jeho článkům vyčítali, že „svojí ponurostí a přísností spíše zastraší před vstupem do vojska a nazývali tento směr flagelantstvím...“⁶³³ Kritizoval nerozhodné v řadách zajatců: „stupnice lidského pohrdání pro Vás nestačí“.⁶³⁴ Současně zdůrazňoval obtížnost boje za svobodu a tedy potřebu jen těch nejlepších, kteří jsou ochotni se obětovat. Vštěpoval svým čtenářům nenávist, kterou vnímal jako nutnost revolučního boje: „Nenávist musí mozkiem naším blouditi jak tygr džunglemi, jak hroznýš ležet v srdcích našich. – Nenávist musí být modlitbou, jitřní, večerní, musí být písni naší práce!“ Přesto zdůrazňoval, že po ukončení bojů „...škrtnem slovo nenávist ze svých slovníků – otřeme rty a budem líbat čela *českých dětí* [zdůraznil O. Husák]“.⁶³⁵

Politický zápas českých spolků přinesl první úspěchy před Vánocemi 1914, kdy bylo dovoleno provádět agitaci a nábor mezi zajatci v přifrontovém území. Rozkaz České družiny č. 116 ze dne 21. prosince přinesl zprávu o povolení náboru velitelstvím 3. armády.⁶³⁶ Stejný rozkaz navíc zřizoval k 11. únoru 1915 záložní oddíl Družiny.⁶³⁷ Do legií tedy v Tarnówě vstoupili první bývalí zajatci. Neoddiskutovatelnou předností prvních dobrovolníků-zajatců v České družině měla být jejich čerstvá válečná zkušenost a vojenský výcvik prodělaný v Rakousko-Uhersku. Nevýhodou pak fyzické a psychické utrpení prožité v bojích.⁶³⁸ Sto mužů z původní skupiny nedokázalo strach překonat a raději odešlo do zajateckých táborů. Mezi těmi, co zůstali, se objevil také světlovlasý mladý novinář, záložní důstojník rakousko-uherských armád Bohdan Pavlů, předválečný pražský redaktor *Slovenského týždníku*, časopisu *Čas a Národních listů*. Není úplně jasné, proč Pavlů do České družiny vstoupil.

⁶³² J. DÝMA, *Cestou*, s. 136-174.

⁶³³ Otakar HUSÁK, *Epištoly k zajatcům a jiná revoluční prósa. Příspěvek k psychologii našeho „Odboje“*, Praha nedatováno, nestránkovaný úvod.

⁶³⁴ Tamtéž, s. 14.

⁶³⁵ Tamtéž, s. 14.

⁶³⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 73-74.

⁶³⁷ Tamtéž, s. 77. Jak uvádí tehdejší vyjednaváč Josef Országh, důležitým argumentem k vytvoření záložní rotý byla nedobrá zásobovací situace České družiny, která mohla z centrálních skladů pobírat jen jisté množství potravin atp., kdežto po Tarnówě byl její početní stav mnohem vyšší a dodávky nedostačující. Navíc „‘Stavka‘ je nám velice nakloněna; zvěsti o činech Družiny došly tehdy až do nejvyšších kruhů. S pochvalou mluvil o Družině i veliký kníže Nikolaj Nikolajevič...“ J. ORSZÁGH, *Spomienky*, in: *Slovenské hlasy* 34, ze dne 16. října 1919.

⁶³⁸ „Mezi zajatými byli lidé někteří už hodně staří, ženatí a kromě toho zdemoralisovaní posledními útrapami vojny. Nutno bylo jednat s nimi polehoučku, vychovávat je přímo a působit na ně spíše mírným slovem než tvrdou vojenskou disciplínou...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 103. Fotografie k pobytu novodružiníků v Tarnówě in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 74, 75.

Nezanechal žádné vzpomínky, ale jeho předválečná kariéra, kdy redigoval protokol Slovanského sjezdu v Praze 1908 a těsně před válkou navštívil Rusko, naznačuje, že patřil k podobné skupině rusofilů jako jeho vrstevník Rudolf Medek.⁶³⁹ Klíčovým momentem tarnówské epizody se stala přísaha (31. ledna 1915), na které lze dokumentovat okruh argumentů (možná spíše nálad), odrazujících od vstupu do legií.⁶⁴⁰ Někteří vojáci, v Tarnówě i později v zajateckých táborech, chápali přísahu složenou Rakousko-Uhersku jako náboženský akt, což komplikovalo postoj k jejímu porušení, i když při pečlivém pohledu na věc je nutno uvést, že přísahu porušili již souhlasem ke vstupu do České družiny nebo samotným přeběhnutím.⁶⁴¹ Švec a ostatní starodružiníci určení k výcviku a indoktrinaci tarnówských dobrovolníků se pokoušeli zdůrazňovat aspekt vlastenectví a popírali obavy svých svěřenců svéráznou vlastenecko-náboženskou argumentací, která nemálo vypovídá o náladě vládnoucí ve vojsku nejen v té době: „Boj za svobodu nezná ohledů a ... hřích spáchaný na prospěch svobody není hříchem, nýbrž dobrým skutkem...“⁶⁴² Ač prameny o systematické politické výchově nemluví, musíme ji předpokládat, minimálně v podobě osobního působení instruktorů.⁶⁴³ Po přísaze měli být dobrovolníci postaveni na roveň ruských vojáků a mohli být posláni zpět na pozici, což u nich nezdědka po předchozích zkušenostech v rakousko-uherské uniformě vzbuzovalo hrůzu.⁶⁴⁴ Proti podobným argumentům položili velitelé na jednu stranu povinnost vůči národu a na druhou stranu už zmíněný slib, že budou nasazeni do bojů až na hranicích s Moravou. Je zjevné, že slib se ocital v přímém protikladu k původnímu účelu náboru zajatců.⁶⁴⁵ Nakolik se jednalo o chladnokrevnou účelovou lež a nakolik o zoufalý pokus o udržení dobrovolců, lze jen odhadovat. Asi třicet vojáků se přesvědčit nedalo, ať už z jakéhokoliv důvodu, ti byli vzápětí odesláni do zajateckých táborů. Po přísaze přijel do Tarnówa jeden z politických plnomocníků České družiny Alois Tuček, který zastával pozici místopředsedy Českého komitétu v Moskvě

⁶³⁹ R. SAK „*Mohutný sen*“, s. 175-221.

⁶⁴⁰ V. PRÁŠEK, *Tarnov a tarnovští novodružiníci*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami Odboje III*, s. 22; srov.: A. ZEMAN, *Zborov. Román hrdinských srdcí*, Praha 1938, s. 23; fotografie z přísahy in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 75.

⁶⁴¹ „Ještě jsme se zastavili na náměstí, kde ‚feldkurát‘ – Němec promluvil k nám vlasteneckou řeč, ovšem německou, v níž nabádal ke statečnosti (dobře se mu to říkalo, když nikam nešel) a varoval před zběhnutím k nepříteli, neboť porušená přísaha je smrtelný hřích.“ F. HERODEK, *S bílým šátkem*, s. 182.

⁶⁴² J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 109.

⁶⁴³ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 18.

⁶⁴⁴ Zcela jinou náladu líčí J. K. Mervart, který hovoří o nadšení tarnówských dobrovolníků a o jejich touze zapojit se do boje; J. K. SLAVENSKÝ-MERVART, *Ze spárů*, s. 38.

⁶⁴⁵ „Bylo jim naznačováno, že oni nepůjdou na frontu, ale teprve až se ruská armáda octne někde na Moravě, zasáhnou prý do akce.“ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 18.

a patřil k hlavním organizátorům československých ozbrojených sil.⁶⁴⁶ V Tarnówě měl přesvědčit padesát příslušníků Uspenského jednotky k doplnění řad České družiny. Po jistém přesvědčování se potřebných padesát odvážlivců našlo a bylo ihned odesláno k jednotkám. Josef Švec si zapsal, že někteří muži šli do frontové jednotky, protože se v zázemí nudili a mysleli si, že se jim na pozici bude žít lépe, což byl vlastně výsledek jeho vlastního působení na vojáky.⁶⁴⁷ Pro tarnówské dobrovolníky se později vžilo označení novodružiníci a právě jejich pobyt v Tarnówě, váhání nad přísahou, odmítání nasazení na frontě, strach o vlastní život, život rodiny ve vlasti, potíže ze strany ruských úřadů a velitelství a v neposlední řadě sto třicet mužů ze čtyř set, kteří raději odešli do zajateckých táborů, ilustruje situaci okolo budování nástupnických formací České družiny.

Zásadního úspěchu bylo však dosaženo až s všeobecným povolením náboru zajatců v zajateckých táborech, které přišlo po bitvě u Zborova. Do té doby se československým emisarům, jedním z nich byl na chvíli i Jaroslav Hašek,⁶⁴⁸ stavěly do cesty kromě objektivních problémů potíže způsobované nedůvěrou, neochotou nebo neláskou centrálních úřadů a úředníků. Dobré jméno československého úsilí u úřadů, velících struktur ruské armády a hlavně u vlastních vojáků nebo zajatců-potencionálních dobrovolců poškozovaly vnitřní konflikty a rozpory, které vyvřely na povrch a byly prezentovány v denním tisku hnutí nebo veřejných vystoupení exponentů různých stran. Například *Čechoslovák* s *Čechoslovanem* stály po jistou dobu v přímé opozici a to zneklidňovalo zajatce čekající na povolání do vojska a zřejmě se to odráželo též ve vnějším obrazu hnutí v očích Rusů. Zpočátku docházelo k mocenským střetům mezi jednotlivými centry odboje, zvláště mezi tzv. „kyjevskými“ a „petrohradskými“, kdy šlo o uchvácení moci a přivlastnění si úspěchů a případných výhod. Následně se velmi rychle vykristalizovala dichotomie, která posléze udávala svým způsobem i rytmus poválečné publicistice a historiografie. Tou dichotomií byl protiklad ruští Češi vůči zajatcům, kdy první skupina reprezentovala ve své většině spíše

⁶⁴⁶ Přísahu doprovázela nemilá aféra dokreslující špionománii, případně skutečnou špionáž v Rusku, a vztah k Židům. „Přísaha se konala na ulici před naší školou [kde byl ubytován Švec se svým vzvodem, D.V.]. Jakýsi fotograf, žid, který také trochu česky uměl, nás fotografoval, ale jak jsme se dověděli potom, zmizel tento syn Izraele i s aparátem i negativy – asi dostal za to pěknou sumu od Rakušáků...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 109. Srov.: A. ZEMAN, *Zborov*, s. 23. O špionech mluví též M. NĚMEC, *Návraty*, s. 43. Nelze zcela objektivně říci, zda se jedná o popis reality nebo jen o další z výhonků ve válce tak časté a tolik rozšířené špionománie. Nikdo z výše uvedených mužů totiž údajného Žida nebo špiony přímo neviděl, jedná se o informace z druhé až třetí ruky.

⁶⁴⁷ „Myslíl jsem tehdy, že ti lidé musili v sobě mnoho přemoci, divil jsem se jich morální síle; ale jak jsem se později přesvědčil, nebyla to ani síla charakteru, ani touha pomstít se svým starým utiskovatelům, ale spíše myšlenka, že, jak jsem jim vypravoval, na posici se žije lépe a v rozvědkách není tak nebezpečno; zároveň pak už mnohé omrzelo stálé cvičení, ač se jim zpříjemňovalo, jak kdo uměl a mohl.“ J. KUDELA (ed.), *Deník plukovníka Švece*, s. 110.

⁶⁴⁸ František LANGER, *Byli a bylo*, Praha 1991, s. 60.

konzervativnější (pro-rusky a někdy až carofilsky orientované) kruhy a druhá v sobě zahrnovala názory radikálnější. Zatímco část ruských Čechů nesouhlasila se stavbou velkých ozbrojených jednotek a požadovala malé vojsko spíše symbolického charakteru, zajatečtí aktivisté požadovali co nejrychlejší osvobození mužů hlásících se z lágrů, postavení a vystrojení oddílů o maximální síle a jejich okamžité nasazení na frontě jako nejlepší možnou podporu československé myšlenky. V polemikách i ostřejších hádkách hrály velkou roli interpersonální vztahy, vzájemné nelásky a nenávisti vycházející mnohdy ze zcela jiného než ideologického nebo politického podhoubí. Proběhla též diskuze k principu dobrovolnosti, který mohl být nahrazen „principem donucovacím“, odvody mezi zajatci, ale vojsko zůstalo dobrovolnickým až do léta 1918.⁶⁴⁹

Do vnitřních konfliktů se zapojovala ruská strana (nejdříve carské orgány, posléze bolševici), která se snažila dostat pozvolna rostoucí hnutí pod svou kontrolu a ovládat potencionálně silnou zájmovou skupinu, která disponovala ozbrojenými silami a hlavně byla napojena na západní spojence, což u Rusů vždy vzbuzovalo jistý odpor a pochopitelné obavy. Z nejdůležitějších pokusů o převzetí majoritního vlivu v československé organizaci lze jmenovat carofilsky orientovanou protimasarykovskou akci bývalého agrárního poslance Josefa Düricha v druhé polovině roku 1916 (viz první kapitola této práce) a pak pokusy československých bolševiků na jaře 1918, které nakonec napomohly ke vzniku krvavé války mezi sověty a československými legiemi. Jisté (pro-monarchicky, resp. pro-bolševicky orientované) kruhy se úzké spolupráci s ruskou stranou nebránily, jiné odkazovaly na Masarykem proklamovanou nezávislost a neutralitu a snažily se ji udržet.

Cesta do vojska nebyla jednoduchá, ani když už byl zajatec pro tento krok rozhodnut. Po odeslání přihlášky bylo nutno čekat, v některých případech pár týdnů, jindy mnoho měsíců, než přišla odpověď.⁶⁵⁰ Není divu, že přihlášení zajatci občas volili pokus o útěk, snažili se dostat do Kyjeva a do vojska ilegálním způsobem.⁶⁵¹ To způsobovalo problémy československé organizaci, která na jednu stranu nechtěla odmítat žádné dobrovolce, ale na druhou stranu se snažila pohybovat se na co nejvíce legální půdě a nevystupovat proti ruským

⁶⁴⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 296. K mobilizaci českých a slovenských zajatců Karel ZMRHAL, *Armáda*, s. 45.

⁶⁵⁰ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 30.

⁶⁵¹ Cyril Toman uprchl na jaře 1916 z tábora a pokoušel se dostat do Petrohradu, jeho útěk trval zhruba týden, než byl zatčen a obviněn z vyzvědačství. Nakonec se dostal jen do jiného zajateckého tábora, kde působil v československé zajatecké odbojové organizaci a musel dlouho čekat, vlastně až do doby po první revoluci roku 1917, tehdy do vojska odešel legální cestou, C. TOMAN, *V severním Rusku*, s. 198-199; srov.: A. SOCHA, *Ze života*, s. 249; V. VALENTA-ALFA, *Do legie*, s. 24nn; Josef KUDELA, *Přehled*, s. 79; Vincenc CHARVÁT – Bohuslav PŘIBYL, *Ruský oddíl*, in: *Náš odboj. Tourné výstavy „Památniku odboje“ 1920*, Praha 1920, s. 10.

vyšším orgánům, nařízením a zákonům. Josef Neugebauer se rozhodl utéci ze zajetí do tehdy neutrálního Rumunska poté, co mu na žádost o vstup do České družiny nikdo neodpověděl. Útěk se nepodařil, byl chycen, ale nakonec se do vojska po mnohých peripetiích dostal.⁶⁵² Jiní zajatci si padělali doklady a unikli tímto způsobem.⁶⁵³ Mnozí vojáci sice do české jednotky vstoupit chtěli, ale administrativní či jiné problémy jim to nedovolily, mnozí pak volili vstup do srbských dobrovolnických formací.⁶⁵⁴

Struktura motivace pro vstup do československých dobrovolnických jednotek byla podobná té, kterou jsem načrtl pro ruské nebo „nové Čechy“ v úvodní kapitole této práce.⁶⁵⁵ Největším rozdílem bylo množství negativních impulzů, které strukturu podporovaly nebo naopak je narušovaly. Status zajatců byl pro případné dobrovolce ohromnou překážkou v cestě do vojska, protože se k nim jen velmi těžko dostávaly informace, a navíc všeobecné povolení k náboru v lágrech bylo československé organizaci poskytnuto pozdě, což mohlo jedince i celé skupiny odrazovat. Vstup obecně odmítali zajatci, kterým se v Rusku (na práci) dařilo dobře, a ti, kteří se už znovu nechtěli vrátit na bitevní pole. Můžeme jen odhadovat, nakolik byly výmluvami argumenty náboženského charakteru nebo zda měli dotyční opravdu strach porušit Rakousko-Uhersku složenou přísahu obsahující náboženské prvky. Trochu jiná situace byla u silně nábožensky založených Slováků, kterým bývala proti-klerikální argumentace českých emisarů a propagátorů proti mysli. František Vnuk začal vlastně české hnutí vnímat až poté, co se stal svědkem českých oslav Mistra Jana Husa a začal uvažovat nad jeho „kacířstvím“.⁶⁵⁶ K odmítání přispívaly špatné zkušenosti s Rusy, obavy z toho, co by se stalo s rodinami ve vlasti,⁶⁵⁷ kdyby se rakouské úřady dozvěděly pravdu. Existoval totiž institut „černých zrádcovských knih“ se soupisy dobrovolců, které se jejich sestavovatelé různými způsoby pokoušeli posílat do Rakouska-Uherska.⁶⁵⁸ Opominout nelze ani argumenty politického rázu ani nejistotu výsledku války – jako zajatci mohli být vyměněni nebo repatriováni (po revoluci 1917), jako velezrádci by se v případě nepříznivého konce války nemohli vůbec vrátit domů.⁶⁵⁹ Asi jen málo dobrovolců sdílelo názory Stanislava Čečka, který

⁶⁵² J. NEUGEBAUER, *Z Krymu*, s. 294n.

⁶⁵³ P. FINK, *Válčící národ*, s. 288.

⁶⁵⁴ D. VÁCHA, *Čechoslováci v Dobrudži*.

⁶⁵⁵ K motivaci též S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 188.

⁶⁵⁶ F. VNUK, *V zajateckom tabore*, s. 328.

⁶⁵⁷ „Tobě se to lehce mluví, kamaráde, když jsi svobodný, jako Amerika! Ale nám ženatým!“ R. VLASÁK, *Jiskrák. Román jednoho z mnohých*, Praha 1930, s. 12.

⁶⁵⁸ „... vedly se černé knihy, kam nás ‚zrádce‘ všechny zapisovali...“ J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 174; srov.: F. ZAPLETAL, *Na krasnopolských rudníkách*, s. 264; J. DÝMA, *Cestou*, s. 67, 81.

⁶⁵⁹ „Vždyť nebylo maličkovití přetřhnout všechny pásky s domovem, zbavit se vábné vyhlídky na návrat. Bylo třeba se smířit se s myšlenkou, že nezdaří-li se naše věc, nespátráme již rodného kraje a budeme se toulat bez zajištěné existence po cizích zemích.“ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 49.

by prý v případě porážky uvažoval o vytvoření teroristické skupiny zaměřené na císařský dvůr a rodinu (viz první kapitola). Rozsáhlá argumentace se mohla zúžit na jedinou větu: „My to nevytrhneme.“⁶⁶⁰ Věta i přes svou lapidárnost vystihuje jeden ze základních aspektů uvažování o případném vstupu do vojska a je esencí mezi zajatci silně rozšířeného fatalismu. Jistá část Čechů a Slováků se doslova skrývala za změnu národnostní identity, Češi se vydávali za Němce a Slováci za Maďary. Loajalita habsburskému císařskému a královskému domu mohla být stejně tak upřímným přesvědčením jako výmluvou.⁶⁶¹ Členové revolučních organizací bývali označováni za *fangličkáře*, v návaznosti na červenobílou stužku, kterou nosili na čepici.⁶⁶² Rakousko-uherská důstojníci a loajální poddůstojníci nebo vojáci se pokoušeli organizované Čechoslováky šikanovat, například bráněním v přístupu k darům od Červeného kříže.⁶⁶³

Při pečlivém studiu rozsáhlé pramenné základny se nelze ubránit dojmu, že u mnoha mužů byl hlavním argumentem proti československému vojsku obyčejný strach. Právě strach o vlastní život, o životy a živobytí rodin ve vlasti lze identifikovat jako jeden z hlavních faktorů jdoucích proti uvažované motivační struktuře. Strach byl negativním prvkem v základech struktury. Silně působil faktor strachu při pokusech o agitaci nedlouho po okamžiku zajetí: „K večeru se k nám přidružují vojáci; mají ruské uniformy, ale neruské obličej, začínají mluvit nejprve polsky, potom česky. Dobrovolníci ze zajatých. Jsou plni nadšení pro Rusko, ač v leccěms neodpovídá jejich představám; přemlouvají nás ihned, abychom je následovali, že se staví dva armádní sbory, které přijdou do řady, až Rusové vtrhnou do Čech; car má Čechy strašně rád a osvobodí je. Nehlásí se nikdo; na hrůzy bojiště jest příliš čerstvá vzpomínka a každý je rád, že je z nich venku; a věřit v Rusko a cara a čekat od nich svobodu, znamená mít víru, která skály přenáší.“⁶⁶⁴ Mnoho napovídá věta zaznamenaná Richardem Kadlecem: „Kdyby při tom nešlo o kejhák.“⁶⁶⁵ Většina zajatců byli vlastenci, souhlasili s českou (respektive československou) propagandou, jen nedokázali udělat ten poslední krok – podat přihlášku do vojska, což dobrovolci odsuzovali

⁶⁶⁰ Šura TOMAŠTÍK, *V Pětuchově*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami II*, s. 396.

⁶⁶¹ „Co nás však nejvíce mrzelo, více jak rány a práce, bylo rakušáctví našich lidí. Večer po práci jsme byli svědky přímo nábožného uctívání Rakouska a císaře. Zpívali v pozoru ‚Zachovej nám‘, leštili ‚frantíky‘ i vyznamenání, opatrovali ‚hvězdičky‘.“ J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 174.

⁶⁶² F. I. PRAŽSKÝ-SLAVKOVSKÝ, *Vítězství*, s. 114.

⁶⁶³ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 57. Situace byla přibližně podobná té, ve které se ocitli někteří němečtí zajatci v Rusku během druhé světové války. Zvláště se jednalo o jedince, kteří (dobrovolně či nedobrovolně) podporovali existenci proti-fašistického (a sověty podpořeného) Národního výboru svobodného Německa a byli proto napadáni ostatními zajatci; G. KNOPP, *Zajatci*, s. 52n.

⁶⁶⁴ K. VANĚK, *Charašó*, s. 83.

⁶⁶⁵ R. KADLEC, *Franc*, s. 122.

a zesměšňovali: „Nežli by šel bojovat za svobodné Čechy, // raděj at' ho tady snědí štěnice, vši, blechy.“⁶⁶⁶

Jako motivy ke vstupu do legií, které se jeví být klíčové, se daří identifikovat členství ve skupině a vlastenectví. Je však nutno brát v potaz ještě celou skupinu dalších zřejmě minoritních, ale přesto důležitých faktorů jako špatné podmínky v táborech a nereálné sliby emisarů. Jednotlivé motivy nestály nikdy samy o sobě, je proto lépe hovořit o souborech motivů vedoucích k vstupu do revoluční organizace a posléze do vojska. Kombinace jednotlivých motivů jsou jen velmi obtížně rozčlenitelné, většinou je možno identifikovat pouze motiv hlavní. Prvky struktury jsou velmi různorodé, z hlediska jedince se jedná o faktory fyziologické (věk, okamžitý nebo dlouhodobý zdravotní stav), psychologické (inteligence, temperament) a sociální (status, návyky, vzdělání, výchova). V následujících několika řádcích se pokusím nastínit alespoň základní projevy jednotlivých klíčových motivů.

Vliv skupiny vzhledem k vstupování do vojska měl tři základní polohy. Jednalo se o vliv pozitivní nebo negativní, kdy s druhým zmíněným mohla být spojena poloha indiferentní. Jedinec v pozici zajatce byl silně odkázán na sociální prostředí, v němž se nacházel, bez „přátelských vztahů“ (srdečných nebo utilitárních) nemohl přežít. Každá skupina jako taková měla několik různých rozměrů, z nichž pro tuto práci jsou důležité rozměry názorové. Člen skupiny byl nucen se přizpůsobit převládajícímu názoru, případně se ke skupině právě kvůli tomu názoru přidal a současně ho sám ovlivňoval a konstruoval. Vzájemné dodávání si odvahy, diskuse (třeba o příštím politickém uspořádání Čech⁶⁶⁷), potřeba sebe-identifikace s jistou sociální jednotkou, vliv dominantní osobnosti (vůdce skupiny), to vše hrálo nemalou roli při získávání nových dobrovolců. Dobrovolce, kteří odcházeli do vojska sami, lze najít mezi „první vlnou“ roku 1914, mezi zajatci let pozdějších by se jednalo o výjimku. Z hlediska skupiny je možno hovořit o faktorech vnitřních (soudržnost, struktura skupiny, sociální chování v uzavřeném nebo polozavřeném prostředí atp.), o faktorech směřujících z nitra skupiny do jejího okolí (sebe prezentace, společné postoje, strategie prosazování vlastních zájmů) a o faktorech ovlivňujících skupinu zvnějška (prostředí, ostatní skupiny, širší společnost, vnímání skupiny a její prezentace, propaganda atd.). Z hlediska „skupiny“ nelze opominout případné členství takových dobrovolníků v předválečných spolcích, zejména v Sokole, který bezpochyby podporoval ideu české občanské brannosti a tím i vlastenectví. Nelze samozřejmě pokládat dělítko mezi pojmy

⁶⁶⁶ V. NAJBRT, *Berezovka*, s. 46.

⁶⁶⁷ „Tenkrát snad každý si myslel jenom na českého krále. O republice se nám ani nesnilo...“ J. HRUŠÁK, *U německých kolonistů*, s. 271; k úvahám nad postavením Slováků v budoucím státě srov.: F. VNUK, *V zajateckom tábore*, s. 329.

předválečný sokol – dobrovolník do československé revoluční armády (to už vyplývá i z první kapitoly této knihy a stesků některých Sokolů); přesto by nebylo správné odložit souvislost mezi sokolem a dobrovolectvím zcela stranou. John Keegan připomíná, že v prvních vlnách dobrovolníků mezi britskými muži po začátku světové války lze vysledovat mnoho skupin, které spojovalo nejen pracoviště nebo škola, ale též například příslušnost k různým sportovním klubům a zájmovým organizacím, např. Boy scouts, Boys' Brigades a mnohé další.⁶⁶⁸ Celá situace je bezpochyby porovnatelná jen zčásti, stále je nutno si uvědomovat, že dobrovolníci němečtí nebo britští odcházeli do vojska z domovského prostředí a jako hrdinové, Češi a Slováci šli do legií z prostředí zajateckých táborů označováni částí spoluzajatců za velezrádce.

Druhý motiv, vlastenectví, je vlastně jen rozšířením předchozího motivu identifikace s užší skupinou a je s ním bezpochyby propojen, vlastenectví je velmi zjednodušeně řečeno vnímání sebe sama jako součásti širšího celku – abstraktního (ideály, historie) nebo konkrétního (rodina, město, kraj) národa. Zajatci byli zasaženi předválečným vypjatým nacionalismem, jak pozitivním, tak negativním, protiněmeckým. Zpočátku neuměla a prvoplánová propaganda československého hnutí proto možná měla na část Čechů překvapivě velký vliv.⁶⁶⁹ Odkazy na velkou minulost národa měly v posluchačích a čtenářích vzbudit hrdost na příslušnost k tak slavnému národu, připomínky minulých i současných příkoří (náležitě zveličených) v něm měly probudit hněv a konečně zdůraznění povinností každého pravověrného Čecha měly podpořit jeho případný vstup do vojska. Velkou roli hráli zmiňovaní českoslovenští emisáři, kteří objížděli jednotlivé lágry a působili na zajatce přímo.⁶⁷⁰

Tolikrát zdůrazňovaný motiv lásky k Rusku nebo Slovanstvu se na první pohled zdá být příliš abstraktní a nereálný, než aby hrál ve vstupování do vojska hlavní roli. Idea československých legionářů jako nekritických rusofilů v pravém slova smyslu je více projekcí některých dobových publicistů (a propagandistů) než realitou. Při pečlivější analýze lze však zjistit, že české rusofilství bylo vlastně specifickou součástí fenoménu českého vlastenectví

⁶⁶⁸ J. KEEGAN, *The Face*, s. 221.

⁶⁶⁹ „Vždyť jsem Čech, probudili to ve mně, ne sám, jedinec nic nedokáže, jenom spojenýma silama...“ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 33.

⁶⁷⁰ „Přišli mezi nás tři vojáci oblečení do ruských uniforem, ale na čepicích měli červenobílou stužku, lentočku, jak říkali. Velmi se nám líbili. Začali nám vyprávět o našem vojsku, kdy a jak vzniklo a co už naši vojáci prodělali...“ J. KLIMENT, *Zápisky*, s. 61. Život československých emisarů od jara 1917 byl komplikován poměry v ruské dopravě a dalšími negativními jevy spojenými s ruskou revolucí a následným chaosem: „Někteří přijížděli nabitými tehdy vlaky až ze Sibíři, byli nuceni několik dní doslova jen státi, ba někteří nemohli ani na záchod a močili tehdy do kalhot. Vypravovali mi hrůzné věci z vnitřního Ruska, o selských pogromech, o řádění opilých námořnických tlup, o vzbouřených trestancích, uniknuvších hromadně z vězení a střílejících po ulicích, o bolševické propagandě, o bezmoci místních úřadů...“ R. MEDEK, *Pout III*, s. 40.

(Rudolf Medek mluví dokonce o *naivním vlastenectví* dobrovolců do vojska)⁶⁷¹ té doby, nestálo samo o sobě. Rusofilství lze s touto výhradou zařadit mezi legitimní důvody vstupu do legií, jasně viditelných u skupiny intelektuálů, kteří posléze tvořili „mediální“ obraz československé armády na Rusi. Medkovo zdánlivě nehynoucí a neporazitelné rusofilství je charakteristické pro právě vrstvu jemu podobných intelektuálů ve vojsku, kteří vytvářeli podmínky pro vystoupení proti bolševikům z jara a léta 1918, jež symbolizuje vrchol českého (československého) aktivistického rusofilství. Vojáci, kteří zdůrazňovali své předválečné rusofilské ideály, je kvůli otřesným zážitkům ze zajetí odsunuli do pozadí a distancovali se od nich. Při vzpomínání často využívali protikladu očekávání (rusofilství) a ruská zklamání (realita). Rusofilská část jejich vlastenectví tak možná byla ruskou zkušeností oslabena, nikoliv však zničena, měla se ještě objevit v jinak těžko vysvětlitelných explozích nadšení pro Rusko v období březnové revoluce a pak v průběhu zmiňovaných událostí léta a jara 1918. Pohled většiny zajatců a posléze dobrovolců na Rusko byl ovlivňován zklamáním a nedůvěrou, někdy lze říci až nenávistí vycházející z negativních zkušeností v lágrech a na práci.⁶⁷² Socialisticky orientovaný, což konkrétně v jeho případě není ke škodě věci, Josef Martínek se v předmluvě ke vzpomínkové knize srbského zajatce a francouzského legionáře Josefa Kápara jasně postavil vůči reálné existenci slavofilství (respektive rusofilství) v myslích českých vojáků. Hovořil o „*povrchních slovanofilech*“, „*prázdném slovanofilství*“ a rozčarování z „bratrského“ chování srbského i ruského národa. Jeho krátká stať slovanofilství a rusofilství zcela odmítá jako překonaný náhled na svět, který byl i před válkou pouze založen na nesprávných premisách a představoval spíše zbožné přání než střízlivé hodnocení skutečnosti.⁶⁷³ Slova popíračů rusofilství a slavofilství vnímají oba pojmy jako nekritický náhled na Rusko a Slovanstvo v tradici Ivana Vasiljeviče Kirejevského,⁶⁷⁴ a v tomto případě mají bezpochyby pravdu. Nikdy však nepopírají existenci českého vlastenectví, v němž, podle mého názoru, lze identifikovat skutečné rusofilství a slovansky orientovaný mesianismus vlastní většině československých vojáků.

⁶⁷¹ Tamtéž, s. 45.

⁶⁷² „Tehdy se mne zmocnila strašlivá zlost a v duchu jsem si přísahal, že dostanu-li se jednou z toho pekla opět na frontu, skolím každého Rusa jako psa.“ J. JELÍNEK, *Muka*, s. 163; srov.: „Byli jsme hrozně zklamáni ruskou pohostinností a začali jsme Rusko nenávidět.“ J. DIVIŠ, *Jak jsme dělali*, s. 167.

⁶⁷³ „Zkušenosti našich hochů, zajatých Srby, podobaly se v některých případech jako vejce vejci zkušenostem ruským. V obojím případě měly za následek hluboké rozčarování POVRCHNÍCH slovanofilů. Byly smrtelným úderem tomu prázdnému slovanofilství, jež si bezelstně hrálo s lesklými frázemi, obraz slovanské SKUTEČNOSTI neznajíc.“ Z předmluvy Josefa Martínka, Josef KÁPAR, *Cestou kamenitou*, Cleveland 1919, předmluva nestránkována.

⁶⁷⁴ Srov.: T. G. MASARYK, *Slavjanofilství Ivana Vasiljeviče Kirejevského*, in: Jiří GABRIEL – Helena PAVLICOVÁ – Jan ZOUHAR (edd.), T. G. MASARYK, *Slovanské studie a texty z let 1889-1891*, Praha 2007, s. 11-106.

Posilování obou (respektive všech tří) uvedených motivů propojoval institut revolučních organizací v jednotlivých táborech.⁶⁷⁵ Mezi nejznámější patřila organizace z Taganrogu, která disponovala „nemocenskou pokladnou“, z níž se platily „... pohřební náklady a opatrování pomníků“.⁶⁷⁶ Zajatci se starali o zraněné československé vojáky, kteří u nich trávili zdravotní dovolenou.⁶⁷⁷ Taganrog v součinnosti s krajanskou organizací v Rostově pořádal *Český prazdnik* (rusko-česky označený Český den, respektive svátek), kde zněla česká hudba, zpěv, cvičili sokolové a večer se pořádala velká umělecká akademie.⁶⁷⁸ O aktivitách zajatecké organizace v Kurganu podal zprávu pozdější velitel Informačně osvětového odboru (známého pod zkratkou I. O. O. nebo přezdívkou *stovka*) Josef Kudela: „Činnost naše byla v první řadě agitační: byla schůze s přednáškou o naší dnešní národní situaci, byla velikonoční zábava s recitacemi z Bezruče, Čecha a Nerudy a krátkým proslovem o vzkříšení našeho národa... S velkým úspěchem rozšiřovány české časopisy ... a knihy...“⁶⁷⁹ Zakládání revolučních organizací mělo důležitý vliv na jednotlivé členy, kteří se okamžitě ocitali pod větším tlakem ke vstupu nebo podpoře československého hnutí než nečlenové. V období před revolucí 1917 však nebylo vstupování do československých revolučních zajateckých organizací rozšířeným vzorem chování. Josef Mlčoch hovoří o šesti stovkách zajatců v muniční továrně, kde pracoval, z nichž jen čtyřicet bylo v československé organizaci a pouze šestnáct přihlášeno do vojska, bohužel neuvádí národnostní rozvrstvení svých spolupracovníků.⁶⁸⁰ Současný stav bádání a jednotlivé rámcové sondy potvrzují, že mezi zajatci české nebo slovenské národnosti se jen poměrně malá část mužů aktivně hlásila k ideám československého odboje a z nich se jen zlomek přihlásil do armády. František Jakubský si rozdělil zajatce, kteří se rozhodli přijít na náborovou schůzi do tří skupin: „První – z těch, kteří byli rozhodnuti ihned odejet do vojska, druhá – kteří slibovali, že přijedou až budou vyzváni a – třetí – která byla největší a z které se počali pomaloučku někteří vytrácet, to byli nerozhodní, co se báli o svůj krk a také i mnoho takových, kteří posud nevěřili

⁶⁷⁵ J. KUDELA, *S našim vojskem na Rusi I*, s. 6.

⁶⁷⁶ A. ZEMAN, *Na Donu*, s. 305; fotografie hrobu člena revoluční organizace Josefa Jahody in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 343; početnou členskou základnu měla též taškentská zajatecká organizace, Zdeněk Rejman uvádí, že měla v říjnu 1916 přes 3000 členů; K. PICHLÍK (ed.), *Deník*, s. 668.

⁶⁷⁷ „Hosty naší revoluční obce v Taganrogu bývali dobrovolci z Družiny, většinou rekonvalescenti, o něž tam bylo jistě pěkně postaráno, takže se mohli zotavit a při odjezdu k pluku nikdy nešli s prázdnou kapsou.“ V. SOUŠEK, *Z Olomouce*, s. 228; srov.: Š. TOMAŠTÍK, *V Pětuchově*, s. 397. K aktivitám zajateckých organizací: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 133-137; J. DVORECKÝ, *Na ruské ekonomii*, s. 257.

⁶⁷⁸ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 305. Podobná akce se konala v taškentské Andižaně, F. TICHÝ, *Život*, s. 322; J. DÝMA, *Cestou*, s. 38n.

⁶⁷⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 325; srov.: J. KUDELA, *S našim vojskem na Rusi I*, s. 12.

⁶⁸⁰ J. MLČOCH, *V muniční továrně*, s. 174.

v osvobození našeho národa.⁶⁸¹ Vlasák a Pleský uvádí „pravé“ vlastence, kteří do vojska na jednu stranu vstoupit údajně chtěli a už předem dělili Rakousko-Uhersko, ale na druhou stranu zjišťovali, že vojsko není schopno vyplnit jejich požadavky (navrácení hodnosti, zaručení splatnosti rakouské válečné půjčky rodině po válce atp.),⁶⁸² nebo jeden „neměl teplého prádla“ a druhý „se zase vymlouval na chatrné zdraví“.⁶⁸³

Revoluční organizace nesloužily jen jako platforma kulturní nebo propagandistická,⁶⁸⁴ ale svým způsobem jako mocenský nástroj. Nástroj vykonávající nátlak na vedení tábora nebo pracoviště (továrny, doly apod.), prosazující požadavky své vlastní a požadavky ústředních československých orgánů v Kyjevě. Nátlak se většinou týkal získání privilegií pro členy organizace a vylepšení jejich životních podmínek. Po roce 1917 lze předpokládat nárůst důležitosti organizačních struktur v táborech a jejich užší propojení s Kyjevem a Petrohradem. Českoslovenští organizovaní zajatci získávali právo volit si důvěrníky pro styk se zajateckou správou, kuchaře i zdravotníky, odebírat jakékoliv tiskoviny, dokonce bydlet v soukromých bytech mimo tábor.⁶⁸⁵ K prosazování záměrů pomáhali organizacím emisaři disponující jistou formou úřední autority.⁶⁸⁶ Český komitét v Rostově (místní ruští Češi) ve spolupráci se zajateckou organizací zabraňoval po revoluci ruským orgánům rozesílat Čechy a Slováky na práci, koncentroval je v Rostově, odkud mohli odcházet do vojska.⁶⁸⁷

Dosavadní stav bádání nedovoluje přesně vystihnout vliv špatných podmínek v lágrech a na pracovištích na touhu po úniku do České družiny, respektive jejích nástupnických formací, existuje jen několik izolovaných a navíc nepřímých prohlášení.⁶⁸⁸ Lze předpokládat, že se jednalo o vedlejší motiv. Neboť nepoměr mezi těmi, kteří trpěli v lágrech, a těmi, kteří do legií nakonec dobrovolně vstoupili, byl příliš veliký. K menšinovým důvodům pro vstup do vojska lze zařadit touhu po dobrodružství vycházející z nudy v táborech nebo okamžité rozhodnutí nepodložené vlastně žádným dlouhým uvažováním.⁶⁸⁹ Stranou nelze ponechat ani

⁶⁸¹ F. JAKUBSKÝ, *Vzpomínky*, s. 393.

⁶⁸² R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 192.

⁶⁸³ M. PLESKÝ, *Velezrádci.*, s. 339.

⁶⁸⁴ Členové organizací odesílali výzvy do *Čechoslováka*, např. jedna taková v čísle z 17. července 1917.

⁶⁸⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 130n; V. RYPL, *Války*, s. 38.

⁶⁸⁶ F. ZAPLETAL, *Na krasnopolských rudnikách*, s. 264.

⁶⁸⁷ A. ZEMAN, *Na Donu*, s. 306

⁶⁸⁸ „I mně bylo lehké v duši, když mizel vzadu ten tisíckrát prokletý tábor, z jehož nenasytného chřtánu jsem unikal.“ J. KYNCL, *V táborech*, s. 346.

⁶⁸⁹ „...konečně i takový pohodlný život se mně zmrzel pro přílišnou jednotvárnost a já chtěl zakusit nějakého dobrodružství... Tak koncem září jsem se opravdu nechal zapsat u Národní rady Č. sl. v Žiljanské ulici i s 6 kamarády...“ Josef DUFKA, *Přál jsem si mít křídla. Vzpomínky hluckého legionáře z let 1915-1920*, Velehrad 2002, s. 44; srov.: J. KOPTA, *Třetí rota*, Praha 1947, s. 112nn Jiří Plachý ve své stati o československých vojácích v Cizinecké legii v Indočíně mluví o motivaci vycházející z dobrodružných sklonů jedinců tou dobou umístěných v uprchlických táborech britské a americké okupační zóny v Německu, motivace pramenila též z touhy bojovat proti komunismu a v neposlední řadě ze vzpomínek a odkazů na I. a II. československý odboj; Jiří

důvody zcela osobní; František Sklenář se v nemocnici dozvěděl, že mu zemřela manželka a jediné dítě, pak se rozhodl vstoupit do Družiny.⁶⁹⁰ Opominout nelze ani Vaňkovu ideu o propojení lásky k vlasti a touhy po guláši z úvodního citátu kapitoly. Srovnání existuje v deníku Josefa Jiřího Švece, který v souvislosti s odchodem některých dobrovolců na frontu konstatoval, že tam jdou, protože uvěřili jeho vyprávění o tom, že na frontě se žije lehce, rozvědky nejsou nebezpečné, a protože už je omrzelo neustálé cvičení (viz výše). Agitace legionářských emisarů – Vaněk používá důsledně slova *verbíři* – nebyla jen idealistického a vlasteneckého charakteru a víme, že mnohdy slibovala nemožné. První dobrovolci z řad zajatců v Tarnówě měli, jak už bylo řečeno výše, přislíbeno, že nebudou nasazeni do bojů dříve než na českých (respektive moravských) hranicích.

Motivační struktura s vrcholem v dobrovolství byla komplikovaným souhrnem mnoha různých prvků. Nebyla přísně logickou konstrukcí se snadno odhalitelnými a identifikovatelnými součástmi. S odstupem času, prostoru i změn myšlenkového světa lze prozkoumat jen některé jeho části a snad naznačit další. Propracovaný systém vzájemně provázaných motivů by byl jen virtuálním útvarem, který by minulou realitu ani zdaleka nepřipomínal. Výše uvedené úvahy nad tématem jsou více naznačováním, náčrtem možností a myšlenkového prostoru, kde se odehrával „boj“ mezi rozdílnými touhami, názory, myšlenkami, obavami a naučenými vzorci chování. Sami dobrovolci o rozhodovacím procesu nikde příliš rozsáhle nehovoří, pro většinu z nich bylo hlavním motivem vlastenectví, vědomí vlastní povinnosti, což bohužel nedovoluje prohlédnout to, co se za těmito pojmy skrývalo. Mnohé motivy a prvky působily skrytě, nemůžeme zcela opominout ani procesy nevědomé. Přesto míra nacionálního aktivismu je prakticky jediným rozdílem mezi těmi, co do legií vstoupili, a těmi, co vstup odmítali.

PLACHÝ, *Vojáci „špinavé války“: Češi a Slováci jako příslušníci Cizinecké legie v bojích v Indočíně (1948-1954)*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 2, s. 81-84.

⁶⁹⁰ F. SKLENÁŘ, *Na Murmani*, s. 232.

KAPITOLA TŘETÍ

NA FRONTĚ

Zdá se skoro až neskutečné, že první „kontingent“ československých ozbrojených sil o síle asi 800 mužů odešel na frontu pouhých jedenáct dnů po slavnostním vysvěcení praporu. V říjnu 1914 se s československými dobrovolci loučil český, ukrajinský a ruský Kyjev. Poslední neděli před odjezdem byla uspořádána slavnost, kde zazněly mnohé proslovy (mluvili Otakar Červený, František Dědina a Věnceslav Švihovský z redakce *Čechoslovanu*), na které odpovídali někteří dobrovolci – prý docela zmateně.⁶⁹¹ Stoly se prohýbaly pod spoustou buchet, sladkostí a vepřové pečeně s knedlíky. Ozývala se hudba, voněla káva. Jen na základě nepřímých důkazů lze odhadovat, jak se cítili samotní vojáci. Zřejmě se u nich mísilo nadšení, podporované oslavováním, se strachem z věcí příštích. Obavy z možného zranění nebo smrti byly zcela reálně podloženy zprávami z bojů, z osobních výpovědí rakousko-uherských zajatců nebo zraněných Rusů, se kterými se dobrovolci v Kyjevě potkávali. To už nebyl počátek války, koncem října 1914 se válčilo již několik týdnů. Přesto Josef Slanička se svým typickým smyslem pro humor komentoval připravenost svoji i svých spolubojovníků následovně: „Dívali jsme se tehdy na vojnu jako děti na sluneční soustavu.“⁶⁹² I ostatní vojáci později měli pocit, že odcházeli na frontu nepřipraveni. Podle toho, co víme, byl výcvik skutečně nedostatečný pro bojové i nebojové akce, kterých se vojáci následně účastnili. Nelze se však spokojit s takovým jednoduchým vysvětlením, je nutné srovnávat s širším kontextem celého počátku první světové války; nejen s názory přímo zainteresovaných mužů a jejich úzkým zorným polem. Nízká připravenost vojáků v roce 1914 se proplétala všemi zúčastněnými armádami, Jennifer Keene například zdůrazňuje nepřipravenost amerických vojáků na boje na západní frontě, zapomíná však toto tvrzení srovnávat s ostatními armádami.⁶⁹³ V průběhu manévrových bojů a následného „zakopávání se“ na západní frontě umíraly v prvních týdnech stovky a tisíce nadšených mladíků a mužů s podobně špatným výcvikem, jaký měli českoslovenští dobrovolci, kteří na konci října odcházeli z Kyjeva za zpěvu vlasteneckých písní.

Nakolik lze vlastenecké nadšení československých dobrovolníků a jejich kritiku špatně vedeného výcviku vztáhnout na události a procesy v jiných státech než v Rusku? Ivan Šedivý

⁶⁹¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 60.

⁶⁹² J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 44. Otázkou zůstává, nakolik vojáci-starodružinici profitovali z předchozích zkušeností s armádou, jistá část nových Čechů totiž prošla základním vojenským výcvikem v Rakousko-Uhersku. Toto téma se dle současného stavu výzkumu ale zdá být podružným.

⁶⁹³ J. D. KEENE, *Doughboys*, s. 37n, 44; srov.: S. A. AMBROSE, *Vítězové*, s. 293.

uvádí, že mobilizace 1914 v českých zemích proběhla v podobné náladě jako v jiných válčících zemích, čímž popírá dlouho tradovaný stereotyp o plošném českém odporu již při odvodech a mobilizaci.⁶⁹⁴ Jan Galandauer velmi pečlivě studoval pražské události a tamější projevy loajálnosti a dospěl k názoru, že to nebyla záležitost pouze českých Němců.⁶⁹⁵ V Německu zorganizovala SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) protiválečnou akci, tajně však vyjednávala s vládou a nakonec s válkou souhlasila. Ve Francii semkla německá agrese politickou scénu ve „svaté alianci“ a podobné procesy probíhaly ve všech zúčastněných státech. Militaristické nadšení v Německu, touha po znovuzískání Alsaska-Lotrinska ve Francii, vzrušená Británie, tak se obvykle zobrazuje počátek války. Stále zůstává otázka, kterou se zabýval v sedmdesátých letech francouzský historik Jean Jacques Becker: nakolik bylo nadšení davů skutečně spontánní a nakolik bylo mase lidí vnuceno propagandou, případně inscenováno?⁶⁹⁶ Britský historik David Stevenson sice s nastíněným obrazem válečného nadšení, vlasteneckých výlevů, vlajících praporů a entusiastických dobrovolců příliš nepolemizuje, ale ukazuje, že podobná situace panovala zřejmě jen v hlavních a velkých městech. Podsouvá tak čtenáři myšlenku, že do ulic vyšla hlavně městská mládež (synové řemeslníků, dělníků a střední třídy) a mladí intelektuálové, zejména studenti. Jeffrey Verhey v tomto kontextu hovoří doslova o mýtu ohledně německé mobilizace 1914 a spolu s Hew Strachanem nazývají nadšení, které propuklo v některých vrstvách obyvatelstva s počátkem války „Spirit of 1914“. James McConnel v souladu s právě uvedenou dvojicí historiků poukazuje na stejnou skutečnost; konkrétně na případě irského obyvatelstva Spojeného království.⁶⁹⁷ Oproti tomu, David Silbey svou prací *British Working Class and Enthusiasm for War* nepolemizuje s dlouho tradovaným nadšením a dobrovolectvím mužů z britských středních a nižších vrstev, kteří na počátku války vstoupili do tzv. *Kitchener's units*, ale spíše zdůrazňuje uvědomělost těchto dobrovolníků.⁶⁹⁸ Ve světle těchto hypotéz je nutno nahlížet na zprávy o nehynoucím nadšení v České družiny opatrně. Zdá se být nepochybné, že bychom u vojáků nadšení našli, ale jen těžko by se podobalo tomu, o kterém mluví některé

⁶⁹⁴ I. ŠEDIVÝ, *Češi*, s. 34

⁶⁹⁵ J. GALANDAUER, *Wacht am Rhein a Kde domov můj. Válečné nadšení v Čechách v létě 1914*, *Historie a vojenství* 45, 1996, č. 5, s. 22-43.

⁶⁹⁶ Jean Jacques BECKER, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique, printemps-été 1914*, Paris 1977.

⁶⁹⁷ D. STEVENSON, 1914-1918, s. 38-41; Jeffrey VERHEY, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany. Studies on Social and Cultural History of Modern Warfare*, Cambridge 2006; Hew STRACHAN, *The First World War I. To Arms*, Oxford 2001, s. 159-162; James McCONNEL, *Recruiting Sergeants for John Bull? Irish Nationalist MPs and Enlistment during the Early Months of the Great War*, *War in History* 14, 2007, č. 4, s. 423; srov.: C. TOWNSHEND, *Introduction. The Shape of Modern War*, in: týž (ed.), *The Oxford History*.

⁶⁹⁸ David SILBEY, *The British Working Class and Enthusiasm for War 1914-1916*, New York 2005.

propagandistické texty. Stejně jako motivace, tak morálka v okamžiku odchodu na frontu je velmi těžko zjištělným aspektem vnitřní psychologie jednotlivců. A historik nesmí zůstat pod vlivem některých sugestivních pramenů a nabízet jedinou možnou interpretaci. Lze navíc předpokládat, že „nadšení“ civilistů jdoucích dobrovolně do vojska, kterého byl svědkem Kyjev v srpnu, bylo jiného charakteru než nálada mužů odcházejících z klidného prostředí do skutečné války. Nadšení, nacionalismus, rusofilství v podobě hesel, písní a projevů se snažilo možná jen zamaskovat obavy, uklidnit strach a nabídnout formu vykoupení. Vždyť vojáci byli označováni za hrdiny a jejich oběti za něco, na co národ (a potažmo celý svět) nikdy nezapomene.

A jak to vypadalo s dobrovolnickými formacemi jinde? Například v německých univerzitních městech se dobrovolně přihlásily do vojska při vypuknutí války tisíce studentů.⁶⁹⁹ Po osmítýdenním výcviku byli posláni do pole. Mnoho se jich nevrátilo. Ne nadarmo se útoku, ke kterému došlo 22. října 1914, a bojům, které probíhaly v následujících týdnech severovýchodně od Ypres u Langemarcku, dostalo názvu *Kindermord*. V bojích první bitvy u Ypres padlo až 60% stavu německých dobrovolnických studentských divizí. Důvodem vysokých ztrát byla nepřipravenost na moderní způsob boje.⁷⁰⁰ Výcvik a taktická příprava předválečných armád totiž vůbec nepočítaly se způsobem masového boje, novými technologiemi a vlastně celou novou válkou, která se právě rozhořela. Psychologická příprava, která v současných podmínkách tvoří velkou část výcviku, tehdy prakticky neexistovala.⁷⁰¹ Převratné změny v technologických i všech ostatních aspektech konfliktů dvacátého století odsuzovaly rigidní vojenské doktríny k rychlé smrti. I John Keegan hodnotí připravenost vojáků z dobrovolnických *Kitchener Units* ze značného nadhledu a časového odstupu velmi kriticky a doslova píše: „...a Kitchener unit, composed of enthusiastic but half-trained volunteers.“⁷⁰² Veteráni viděli to, na co je výcvik nepřipravil, ale až s vědomím následných

⁶⁹⁹ K dobrovolníkům za první světové války Helen McCARTNEY, *Citizen Soldiers. The Liverpool Territorials in the First World War*, Cambridge 2005. Během první světové války se například pokusili Němci získat dobrovolníky mezi zajatými britskými vojáky irského původu, ale nikdy se jim nepodařilo získat dostatek mužů – M. GILBERT, *První světová válka*, s. 168. K dobrovolníkům za druhé světové války S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 14; k dobrovolnému vstupování do armády Spojených států amerických v době války ve Vietnamu J. R. EBERT, *A Life*, s. 2-11n.

⁷⁰⁰ Karl UNRUH, *Langemarck. Legende und Wirklichkeit*, Koblenz 1986; srov.: J. KEEGAN, *The Face*, s. 223; J. VERHEY, *The Spirit*, s. 97n. Rudolf Medek ve svých poválečných pamětech hodnotí výcvik v Kyjevě neutrálně a zastává se kritizovaného Číly: „Šlo to velmi rychle, neboť vše bylo v podstatě téměř stejné, jako týž výcvik v armádě rakouské a jako týž výcvik v armádách ostatních od časů Fridricha Velikého a Napoleona Bonaparta.“ R. MEDEK, *Pout III*, s. 26.

⁷⁰¹ O. DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, s. 504-512.

⁷⁰² J. KEEGAN, *The Face*, s. 226. Podobně na tom byli též vojáci kanadských jednotek, které Alex D. Haynes označuje za „partially trained militiamen“, viz Alex D. HAYNES, *The Development of Infantry Tactics in the Canadian Expeditionary Force 1914-1918*, Canadian Military Journal 8, 2007, č. 3, s. 63. K výcviku kanadské armády v letech bezprostředně před první světovou válkou tamtéž, s. 64n.

válečných zkušeností,⁷⁰³ historici se pak nikoliv nepochopitelně ocitli v tlaku takových sdělení. Je nutné připomenout, že Česká družina měla být nepravidelnou součástí armády určenou pro lehčí službu ne přímo v bojové linii jako řadová jednotka, což souviselo s kvalitou výcviku. Pozdější využití Čechoslováků jako rozvědčků bylo rozhodnutí, které krystalizovalo až po nastoupení jednotky do přifrontového pásma v návaznosti na měnící se vojensko-strategickou situaci.

Po odchodu prvního transportu České družiny v říjnu 1914 následovala dlouhá pomlka a teprve druhého května 1916 vyrazila kyjevskými ulicemi další československá jednotka s písní na rtech.⁷⁰⁴ V Medkově románu příznačně nazvaném *Veliké dni* je odchod Budeciovy jednotky z Kyjeva pojat jako manifestace bratrství, rusofilství a nadšení. Nechybí hudba, zpěv a nadšené kyjevské obyvatelstvo.⁷⁰⁵ Mnoho lidí, Rusů, Ukrajinců a krajanů, hlahol, hudba, nadšení, to jsou typické prvky prakticky všech mnou dohledaných odchodů doplňovacích jednotek z Kyjeva na frontu. Podobně vzpomínali Karel Fibich, Arnošt Cechmajstr a mnozí další.⁷⁰⁶ Dochovaný ikonografický materiál jen potvrzuje vzpomínky legionářů.⁷⁰⁷ Snad jen František Macoun odchod na frontu v září 1916 přešel ve vzpomínkách téměř bez povšimnutí, více ho zajímal obdržení žold (50 kopějek) a vydané zásoby (10 balíčků machorky, 1 funt cukru a 5 zolotníků čaje).⁷⁰⁸

Česká družina (její čtyři roty a štáb) 22. října 1914 opustila vlakem Kyjev. Cílem cesty byl haličský Lvov, část trasy měli vojáci zdolat pěšky. Monotónní stereotyp cesty vlakem narušila krátká zastávka ve Zdobunově, v městečku se silnou českou menšinou a starostou českého původu V. Klichem, jehož synové též vstoupili do Družiny. Vojáky na nádraží uvítaly Češky s napečenými buchtami.⁷⁰⁹ Vojáci vystoupili z vlaku v Radzivillově a již při

⁷⁰³ Charakteristické pro tento problém jsou vzpomínky některých amerických veteránů z Vietnamu v J. R. EBERT, *A Life*, s. 71n. Tito veteráni hodnotili nedostatky výcviku právě až ve světle zkušeností z bojového nasazení v jihovýchodní Asii.

⁷⁰⁴ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 77.

⁷⁰⁵ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 277nn.

⁷⁰⁶ „...opouštěli jsme Kyjev zasypaní kvítím a nadšením desetitisícového zástupu. Cítím ještě, jak mne svědí hrčka nad okem. Padla mi tam celá tabulka čokolády v jemném staniolu z kteréhosi balkonu na Kresčatiku. Hudba hřměla a sotva chvílemi dovedla přerušit bouřlivé volání zástupů. S hrdě vztyčenými vintovkami vykračovali jsme k nádraží.“ Karel FIBICH, *Povstalci*, s. 121; srov.: A. CECHMAJSTR, *V záložní rotě*, s. 55.

⁷⁰⁷ Srov. fotografie R. MEDEK, *Pout III*, s. 28-29.

⁷⁰⁸ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 32. 1 zolotnik je 4,26g. V době, kdy na frontu odcházela *marškompanie* Františka Macouna, už se jednalo o součást Československé střelecké brigády. Česká družina zanikla rozkazem č. 524 ze dne 2. února 1916, který ustanovoval Československý střelecký pluk. Z jeho prvních čtyř rot byl posléze vytvořen 1. československý střelecký pluk (později 1. československý střelecký pluk Mistra Jana Husi) pod velením podplukovníka Michaila Stanislavoviče Piotrovského, z druhého praporu pak 2. československý pluk (2. československý střelecký pluk Prokopa Holého) dočasně pod velením M. S. Piotrovského a posléze plukovníka Andreje Viktoriče Chotkieviče. Tak oficiálně vznikla 5. května 1916 Československá střelecká brigáda.

⁷⁰⁹ Na jednotku Josefa Slaničky čekali krajané na nádraží v Radzivillově, ruští velitelé však vojákům nedovolili dary převzít. „Pamatuji si dobře, jak nám jedna dobrotivá stařenka podala košíček s jaternicemi, která sama

opuštění vlaku se jim naskytl neradostný pohled: „Za spáleným nádražím byly spálené kasárny, v těch jsme měli nocovat. Pršelo, mlha, únava, hlad a od Přemyšlu občas zahřímalo; u lesa trčely z hlíny bosé nohy mrtvých a hadry z vojenských mundůrů. Smutno, nálada ‚pod psa‘.“⁷¹⁰ Tak nějak vypadalo setkání prvních Čechů a několika Slováků v ruských uniformách s válečnou realitou, vítala je spáleniště a mělké válečné hroby rozměklé vytrvalým deštěm. Z Radziwillówa pokračovali pochodem k Brodům, kde překročili bývalé rakousko-uherské hranice. Když míjeli hraniční sloupy, zpívali vojáci *A já více přes hranice maširovat nebudu* – toto přání se jim nevyplnilo – a z čepic sejmuli červenobílé stužky, aby pro případ zajetí utajili svou totožnost.⁷¹¹ Návrat ozbrojených československých revolucionářů na půdu Rakousko-Uherska byl klíčovým momentem pro mnoho pozdějších vzpomínek. Jednotka Karla Fibicha, která na frontu dorazila až později, oslavila „návrat“ do širší vlasti velmi svérázným způsobem, který dokresluje každodenní život v československých jednotkách stejně dobře (i když jadrněji) jako pečlivé rozbory plukovních slavností nebo hledání ideologických kořenů odbojového hnutí: „Malovec vybíhá z řady a šplhá na sloup. Usazuje se na vršku a pronáší písničkářským hlasem samorostlý verš: ‚Hele, hele, už se mele, už to s ním jde do p...‘ Někteří...v okamžiku staví pušky do pyramidy, dělají kolem černožlutého sloupu kruh, spouští kalhoty a v dřepu zpívají: ‚Umřela jeptiška v kokrheli‘.“⁷¹²

Přesun po silnici směrem na Lvov byl náročný. Vojáci a poddůstojníci šli pěšky, jen velící důstojníci jeli na koních. Při pochodu, jen první den to mělo být 35 kilometrů do vesnice s příznačným názvem Čechy, se prokázala fyzická nepřipravenost mnoha vojáků na tělesnou námahu. Josef Slanička tvrdí, že v průběhu výcviku absolvovali vojáci jen krátké pochody (do dvanácti kilometrů) s prakticky prázdnými tornami. K příliš těžkému nákladu na zádech (ručnice,⁷¹³ 180 patron,⁷¹⁴ rezervní oblečení, osobní věci, hygienické pomůcky, kotlík, zásoby sucharů, cukru, chleba na několik dnů a množství dalšího vybavení a zásob) se přidala nízká kvalita výstroje (zejména obutí), a špatná úroveň dopravní sítě. Jednotka se velmi rychle roztrhala do několika skupinek, z nichž se každá pohybovala jinou rychlostí. Nejslabší jedinci doslova odpadávali a jen pomoc ostatních jim umožňovala dokončit celodenní pochod. „Pochodovali jsme na obec Čechy. Málokdo prodělal však tento těžký pochod celý. Většina

vlastníma rukama, jak se nám radostně chlubila, připravila. Hoši jí ho z rukou vytrhli a schovali do vagonu, než je zpozoruje některý ruský poddůstojník.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 46.

⁷¹⁰ Vzpomínka Vladimíra Klecandy, M. PLESKÝ, s. 34.

⁷¹¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 62.

⁷¹² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 155.

⁷¹³ Dobrovolci byli vyzbrojeni standardní puškou ruské carské armády Mosin vz. 1891 s pětiranným zásobníkem, hledí vz. 1910; ráže 7,62mm, délka bez bodáku 1306mm (s bodákem 1734mm), váha bez bodáku 4,2kg (s bodákem 4,5kg).

⁷¹⁴ Při váze náboje okolo 10g s sebou voják nesl asi dva kilogramy munice.

po cestě klesla. Ačkoliv jsem dlouho zápasil s únavou a přešel hodně zemdlených bratří sedících s odřenýma nohama při silnici, nakonec jsem též nemohl dále. Byla to smutná podívaná na nemocné a ochromené hochy, rozseté po cestě. Nikdy jsem nemyslel, že takové neštěstí mohlo by postihnouti právě nás... Dlouho do noci docházeli do Čech opozdílci a mnoho jich přijelo na vozech a vlakem až do Lvova.⁷¹⁵ Ve vesnických domcích je čekal krátký spánek a ráno zase znovu na cestu.

Infanterie první světové války byla skutečnou pěchotou. Pochod byl hlavním způsobem přepravy, jen na delší vzdálenosti se využívalo vlaků. V Rusku, kde nebyla na rozdíl od Německa nebo Francie železniční síť příliš hustá, čekaly vojáky obou stran dny a dny zdánlivě nekonečných pochodů – tzv. přesuny „pěším pořádkem“. Náročnost pochodu byla podmíněna kvalitou silnice, případně tím, zda se šlo do kopce či z kopce a jaké byly zásobovací možnosti podél trasy. Trasu pochodu většinou určovali velící důstojníci na základě rámcových rozkazů nadřízených velitelství. Pochodovalo se za jakéhokoliv počasí. Při dešti anebo po něm se silnice měnily v pověstná bezdná bahniska, v nichž pochodující mohl doslova utopit boty.⁷¹⁶ Při vysokých teplotách hrozil vojákům úpal, dehydratace a dýchání jim ztěžoval zvířený prach. V zimě se sice neprášilo a cesty byly zmrzlé, ale nízké teploty nebo ostrý studený vítr zase způsobovaly jiné obtíže. Ani ruské vojenské boty nebyly příliš kvalitní. Pokud voják vyrazil na delší pochod v botách, které mu byly příliš malé nebo velké, případně nebyly dostatečně „vyšlápé“ a navíc nebyl šikovný při zacházení s onucemi, čekaly ho potíže. V letech 1914 a 1915 byly ponožky téměř luxusním zbožím, dobrovolci místo nich využívali právě onuce.⁷¹⁷ Do puchýřů a odřenin se mohly dostat různé nečistoty a způsobit nepříjemné hnisavé rány. Nebylo dobré ani zouvat boty při krátkých přestávkách na oddech, noha rychle otekla a bylo obtížné, ne-li nemožné se znovu obout.

Netušíme, zda se dobrovolci zbavovali těžké munice stejně jako jejich například rakousko-uherská protivníci, ale je známo, že již po několika hodinách (prvním dni) pochodu vyhazovali z tlumoků zbytečné a příliš těžké předměty. Většinou se jednalo o osobní věci

⁷¹⁵ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 47.

⁷¹⁶ „Šli blátivými silnicemi a cestami, údolím podél Seretu až pozdě do noci. Byla to strašná chůze v tom blátě. Těžce vlekli nohy v zabláčených sapogách bezdným blátem. Promočení byli až na kůži.“ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 214. „...pod rozbitýma botama věčné, prožluklé bahno, které jest po celé Haliči stejné.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 99; „Mazlavé bláto ztěžuje chůzi a záhy se potíme...“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 160; „Cestování bylo již úplným rájem. Silnice místy převrátila se v řeku bahna... bratr Němeček zajistil se proti ztrátě svých sapog tím, že provazem od palatky je spojil se šlemi...“ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 624; *palatka* – celta nebo stan.

⁷¹⁷ Jedná se o dlouhé pruhy plátna, kterými si dobrovolci ovíjeli chodidla až nad kotník. Ovinutí muselo být dost pevné, aby plátno při pochodu nesklouzávalo a nezpůsobovalo odřeniny nebo otlaky. Na druhou stranu ale nesmělo být příliš těsné, neboť by zamezovalo oběhu krve v dolních končetinách.

(knihy apod.), rezervní výstroj nebo později o kořistní předměty.⁷¹⁸ Těžká torňa, která se jednoduchými popruhy zařezávala do ramen, způsobovala otlaky nebo odřeniny. Dobrovolci si mezi sebou pomáhali, nesli si tlumoky nebo dokonce pušky, aby kamarádovi alespoň na chvíli ulehčili.⁷¹⁹ Voják se po delším pochodu stával zablácenou, zaprášenou nebo polozmrzlou postavou s množstvím odřenin, otláčenin nebo omrzlin.⁷²⁰ Karel Holý okomentoval stav vojáků po náročném pochodu (někdy v roce 1915) bez příkras: „No to víte, po takových pochodech neoholení, špinaví, zasraní dost...“⁷²¹ Teprve postupem času se dobrovolci učili správnému kroku šetřícímu sílu, namotávání onucí, složení a rozmístění obsahu torny, jejímu usazení na ramena, nesení pušky (jejíž řemen také mohl držet), pitnému režimu a mnoha dalším věcem, bez nichž se i ten nejkratší pochod stal utrpením. Pokud voják potřeboval vykonat tělesnou potřebu, příliš daleko od silnice se nevzdaloval, a proto je snadné si představit okolí takové frekventované trasy, kudy procházely denně stovky a tisíce vojáků. Nelze opomíjet ani skutečnost, že všechny vozy využívané v oblastech, které nebylo možno zásobovat vlaky, poháněla zvířecí síla, automobily se příliš často neobjevovaly. Směrem k frontovému pásmu táhli koně děla a vozy s municí a volci rekvírované povozy se zásobami, zpět se vracely vozy se zraněnými. Bahno, prach nebo led silnice byl pokryt nebo promíchán zvířecími výkaly. Věčným souputníkem vojáků se brzy po příjezdu na frontu stala únava a touha po spánku. Někteří vojáci usínali za pochodu; byl to spíše krátkodobý výpadek vědomí – mikrospánek, který mohl skončit i nepříjemnou nehodou. Josef Švec při pochodu usnul a spadl do příkopu plného vody.⁷²² Zranění, nemocní a ti, co už nemohli dál, zůstávali pozadu za pochodující jednotkou a velmi obtížně ji doháněli; jen vzácně se jim podařilo najmout „povozky“ od místních obyvatel, kteří je pak přepravili na místo určení.

Vojáci nežili na frontě sami, doprovázeli je jejich nejvěrnější přátelé – psi a další zvířata. Josef Slanička vzpomíná na „rotné“ psy Maxe (III. rota) a fenku Pepinu z I. Čeckovy roty: „První rota měla... psa Pepinu, tedy něžnějšího jména, jelikož patřil k něžnějšímu psímu pohlaví. Oba psi spolu kamarádili.“⁷²³ V první rotě ještě žili s vojáky psi Cikán (stejně se

⁷¹⁸ Při jednom přepadu se podařilo vojákům zabrat následující kořist: „... trochu konzerv, několik dek, důstojnický necesér, revolver a nějaké drobnůstky.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 188.

⁷¹⁹ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 37.

⁷²⁰ „Po celý den padal sníh a déšť, byli jsme vodou prosáklí a nejhorší byla silnice, úmyslně rozbitá ustupujícím nepřítelem... za chvíli začali hoši nosit kusy plotu a zapálili ohně. Celý promrzlý a vyhladovělý, schouliil jsem se k jednomu ohništi, ohříval jsem se a únavou usínal.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 147.

⁷²¹ Deníky starodružníka Karla Holého, s. 104.

⁷²² „Zkoušel jsem spát za pochodu a dost se mi to dařilo. Ovšem za samozřejmost jsem musel počítat, že jakmile se přední řady zastaví, narazím obličejem na torňu vojáka přede mnou. Horší je, když člověk usne a pochoduje na okraji čtyřstupu a cesta se zatačí. Například bratr Švec na takový spánek doplatil, neboť spadl do příkopu až po pás do vody, takže pak musel jít v mokřém oblečení.“ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 36.

⁷²³ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 53.

jmenoval Čečkův kuň), Ferda a Puntík (také mazlíček velitele roty).⁷²⁴ Adolf Zeman dokonce první rotu označuje za *menažerii*, vždyť jaká jiná jednotka měla kromě psů kočky, slepice, údajně i krávu.⁷²⁵ V jedné rotě druhého pluku zase v následujících letech měli psa Žuka a „chlupaté hříbě Vaška“. Žuk se údajně vyznačoval „nepřekonatelným odporem k ruským zemlákům...“ a v noci hlídal rotné skladiště.⁷²⁶ Dobrovolci třetí roty chytili dvojici mladých lišáků, „byli hned pokřtěni; prozatím jsou držáni v zemljance. Hned na druhý den zbudována ohrada. Po celý den zábava s lišáky. Při ‚dežurstvu‘ Chvojky oba však utekli. Byl z toho velký poprask a bratr Ch. utloukán výčitkami“.⁷²⁷ Vojáci měli ke svým zvířecím souputníkům (později k nim bude nutno ve větší míře připočítat koně⁷²⁸ a medvědy, různé zpěvné ptactvo, a na cestě do vlasti některá exotičtější zvířata jako papoušky a opice) vřelý vztah. Josef Slanička a jeho spolubojovníci nedali na psy své roty dopustit, už jen proto, že výše zmiňovaný Max v jedné vesnici objevil pod hnojem „...tři pytle výborné mouky, hrnc sádla, velikou plechovku kávy, a druhou plnou cikorky“.⁷²⁹

K nenáviděnému zvířecímu doprovodu by bylo možno při trochu nadsázky připočítat vši a blechy, které se objevily záhy po přesunu k frontě – někdy už ve vlacích, nemluvě o ubytování u místního obyvatelstva.⁷³⁰ Vojáci se setkali i s tzv. rusy, hmyzem, který místní označovali jako *prusaky* (zřejmě *Blattella germanica*).⁷³¹ Vybírání a mechanická likvidace cizopasníků vyplňovaly volný čas.⁷³² Obrana nebyla možná. Antonín Číla sice dostal z týlu celou bedýnku se sáčky s kafrem, který měl parazity odpuzovat, ale ani to nefungovalo.⁷³³ Hygiena na pochodu byla mizivá, vojáci neměli čas, sílu a nezřídka ani možnost se umýt, vyčistit si zuby nebo si vyprat uniformy. Matěj Němec při praní vzpomínal na domov: „Nad tím mým praním by moje máti zaplakala (anebo se smála?), co vyvařením v staré plechovce

⁷²⁴ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 134.

⁷²⁵ Tamtéž, s. 199.

⁷²⁶ J. FINGL, *Z Kyjeva do Okonska k 2. pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 59. Žuk údajně s jednotkou útočil na rakousko-uherské pozice u Zborova a zahynul při ústupu z Ukrajiny pod koly vojenského automobilu, tamtéž, s. 62.

⁷²⁷ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 309.

⁷²⁸ Jaroslav Čížmář měl během své služby u ruských kavaleristů klisnu jménem Čalma, kterou posléze přejmenoval na Maňku: „...stala se brzy docela kamarádkou. Naučil jsem ji na zavolání, že sama přiběhla pro cukr nebo chleba...“ J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina za velkého ruského ústupu a náš život v nekonečných močálech a lesích*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 45.

⁷²⁹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 53.

⁷³⁰ „... jsme konečně přenocovali ve vesničce Chýrová u jakési cikánky a jejích podnájemníků – blech.“ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 48; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 132, 151; P. FUSSELL, *The Great War*, s. 48; S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 105, 117nn; J. R. EBERT, *A Life*, s. 211n, 218n.

⁷³¹ J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 42.

⁷³² „...a já zatím šel do stodoly prohlédnout prádlo, ve kterém jsem cítil, že začlo se to hemžit. Našel jsem několik drobných zvířátek a převlékl se.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 89.

⁷³³ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 42.

od patron zbělelo, to zase sušením nad ohněm zčernalo.⁷³⁴ V některých městech bylo možno využít místních lázeňských zařízení. Jeden takový podnik, který provozoval židovský majitel, navštívil Josef Slanička a příliš nadšen nebyl.⁷³⁵ Pokud bylo teplejší počasí a vojáci spali pod střechou, svlékli si na noc části uniformy a zuli boty; v zimě a plískanicích spali zabalení v dekách (pokud je měli) a v pláštích. Ubytovací kapacity podél hlavních pochodových tras byly v nevyhovujícím stavu.⁷³⁶

Zřejmě nejobtížnější pochody čekaly vojáky České družiny v listopadu 1915, kdy proběhla úspěšná ofenzíva rakousko-uherských a německých vojsk a ruská fronta trpící nedostatečným zásobováním (zejména municí), byla na několika místech protržena.⁷³⁷ Nastal zmatek a carská armáda bezhlavě ustupovala zpátky na ruské území pronásledována nepřítelem, kterému se však ani přes lokální úspěchy nepodařilo dosáhnout klíčového vítězství. Josef Slanička vzpomínal na ústup téměř se zatajeným dechem: „Závrať jímala člověka při pohledu na ženoucí se koně, vozy, děla, vojáky bez důstojníků, důstojníky bez vojáků... Ustupovalo se, protože nebylo čím střílet. Kolik prokletí letělo tehdy na hlavy neznámých viníků! Co pověstí se najednou vyrojilo o zradě nejvyšších velitelů!“⁷³⁸ Pochodovalo se dnem i nocí, bez oddechu a s nepřítelem v zádech. Vojáci byli prakticky bezbranní, dělostřelectvo nemělo čím střílet a dobrovolci v rotách měli k dispozici pouze dva nebo tři ruční granáty a 25 puškových nábojů na osobu.⁷³⁹ Po přetížených komunikacích prchala ruská armáda promíchaná s tisíci civilními uprchlíky, kteří ještě více zpomalovali transport.⁷⁴⁰ Jednotky Družiny byly příliš slabé a roztroušené, než aby se mohly postavit protivníkovi, a proto urychlený ústup byl jedinou variantou. Vojáci se hlavně obávali zajetí. Zmatek ovládající celou ruskou armádu zasáhl i Družinu; ustupovalo se v malých skupinkách,

⁷³⁴ Tamtéž, s. 34; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 274; fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 237.

⁷³⁵ „V husté páře našli jsme basén, naplněný vodou, která zde již stála pravděpodobně několik týdnů. Nevím, jak by to bylo se židem dopadlo, kdyby se byl v té chvíli někde objevil. Většinou jsme ani do té špíny nelezli. Chtěli jsme židovi nabančit, ale po něm nebylo ani památky.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 61; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 182.

⁷³⁶ „... a ubytovali se ve mlýně, jenž právě asi na počátku vojny byl vystavěn a odevzdán svému účelu. Byl celý porouchán granáty, do oken vytlučených dulo ze všech stran. To byla jedna z nejhorších nocí za dobu mé vojny. Nezvyklý ještě útrapám, zpocený a unavený, položil jsem se na holou zem a nespál jsem zimou celou noc.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 68; srov.: „... vykázano nám místo na půdě, zase na holé zemi, kde všemi skulinami dral se na naše znavené údy studený vítr...“ Tamtéž, s. 71.

⁷³⁷ A. A. BRUSILOV, *Vzpomínky*, s. 170n; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 163nn, fotografie, tamtéž, s. 164.

⁷³⁸ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 67.

⁷³⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 166.

⁷⁴⁰ „Celý ten proud, valící se jako rozvodněná řeka, chvílemi zakolísal. Kdesi se převrhla chudá běženecká koleska neb uvízla ve výmolu. S netrpělivým klením přiskakovali lidé, přežezávali koním postranky a hodili prostě kolesku se silnice do příkopu. Silnice byla lemována těmito troskami, u nichž plakali zoufalí a bezradní běženci.“ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 90.

někdy jen dvojice nebo trojice mužů. Ruští velící důstojníci Družiny prý vesměs zklamali, podlehli panice a utíkali do bezpečí, aniž by se starali o podřízené. V ústupu z pozdního podzimu 1914 neexistovala žádná struktura nebo plán, ustupovalo se živelně a na vlastní pěst. Zdeněk Němeček psal o náročných podmínkách pochodu: „Nyní započali šílený pochod hornatou krajinou zároveň s kavalérií, jež nikterak nezaléhala. Poznámky z oné doby hovoří o tom dnu jako o jednom z nejnamáhavějších. Rance při stoupání do hor byly velmi nepohodlné, boty jako centy, puška sloužila těžkým opěradlem, brambory naplnily, ale nenasytily žaludek, a při tom hrozná, palčivá žízeň páčila všechny.“⁷⁴¹ Jaroslav Čižmář vzpomínal právě na tragickou situaci týkající se pitné vody: „...všechny potůčky, studánky a vůbec veškerá voda daleko podél cest byla proměněná v husté bahno dobyt看, který ve snaze a nutnosti napítí se, mísil ji s hlínou v husté bahno. Měl jsem hroznou žízeň. Slunce přímo peklo a ostrý, žhavý písek, rozvířený pohybem dobytka i lidí, řezal nesnesitelně v ústech a hrdle.“⁷⁴² Rozpad fronty a ústup byl, dle deníků a vzpomínek, silným momentem v životě dobrovolců. Představoval šok pro někdy až naivně smýšlející Čechoslováky, kteří předpokládali, že ruský postup bude nepřetržitě pokračovat až do Čech. Na povrch vypluly všechny pověstné potíže carské armády se zásobováním,⁷⁴³ začal hon na údajně zodpovědné osoby. Mezi dobrovolci se objevil termín „germanofilové“, kterým označovali (společně s Rusy) politiky, důstojníky atp. většinou s německým jménem, kteří podle jejich názoru nepracovali pro Rusko, ale v německém žoldu proti němu. V největším nebezpečí se ocitla druhá četa druhé roty, celá čtvrtá rota, ve které sloužil Karel Holý, a též tzv. sokolská komanda, která jen těsně unikla zničení nebo zajetí během tragédie, která postihla 48. divizi. Tato divize byla i s generálem Lavrem Georgijevičem Kornilovem zajata (generál a jeho zajetí bude ještě zmíněno), Čechoslováci unikli na poslední chvíli.⁷⁴⁴ Nakonec se ale fronta stabilizovala a v následujících měsících začaly do Družiny proudit první posily.

I. Frontová každodennost

Ubytování – stravování – hygiena – kriminalita – Vánoce

Česká družina ani československý střelecký pluk nebyly nikdy nasazeny samostatně na vlastním frontovém úseku. Jednotlivé roty, půlroty a čety sloužily převážně jako průzkumné oddíly pro ruské armádní sbory a divize téměř po celé délce východní fronty.

⁷⁴¹ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 77; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 150nn; fotografie in: J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina*, s. 38, 39.

⁷⁴² Tamtéž, s. 40. Po bitvě u Zborova trápila některé vojáky žízeň tak, že se napili jakési špinavé vody. Ta jim způsobila velké zdravotní problémy; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 26.

⁷⁴³ J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina*, s. 38.

⁷⁴⁴ A. ZEMAN, *Česká družina*, s. 8.

Skutečnost, že Češi netvořili řadové oddíly, odlišovala jejich válečný prožitek od prožitku většiny ruských vojáků. Základním rozdílem bylo navázání čety, půlroty nebo roty na strukturu velení; Češi spadali pod velení České družiny a zároveň dostávali rozkazy od vyššího taktického celku (divize, sboru, armády), ke kterému byli přiděleni. Neexistuje jen jediný příběh nebo jediná linka vyprávění, která by dokázala srozumitelně obsáhnout rozmanitou problematiku každodennosti větších či menších vojenských uskupení Čechoslováků rozmístěných na východní frontě. Legionáři bojovali ve všech možných představitelných situacích, počasí, oblastech, každé prostředí bylo zcela originální a nárokovalo si trochu jiný přístup. Přesto se lze pokusit o nastínění celkové situace s tím, že budou respektovány právě lokální zvláštnosti.

Jednou z prvních starostí po přidělení k vyšší jednotce bylo získat ubytování.⁷⁴⁵ Stanů byl nedostatek a povětrnostní podmínky dlouhodobé přebývání ve stanech ani nedovolovaly,⁷⁴⁶ proto vojáci obvykle dostali k dispozici vesnickou chalupu, hospodářské stavení nebo zemljanku. Občas bydleli v kasárnách nebo ve školách.⁷⁴⁷ Kvalita bydlení za frontou nebyla vysoká, nezřídka bylo v dostřelu nepřátelského těžkého dělostřelectva; například kasárna novodružiníků v Tarnówě ostřelovala rakouská velkorážní děla (305mm).⁷⁴⁸ Za zřejmě nejlepší ubytování vojákům sloužily domky vesnic nedaleko za frontou, často ještě obývané místními civilisty.⁷⁴⁹ V takových vesnicích rychle vznikaly jakési enklávy českého života, vojáci rozdělení do malých skupinek po jednotlivých staveních se okamžitě zabydleli a rychle se sžívali s „domácími“. Pokud bylo ubytování dlouhodobějšího charakteru, na domcích se záhy objevily cedule, které identifikovaly „kvartýr“ velitele a jednotlivých družstev.⁷⁵⁰ Styky s místním obyvatelstvem legionáři popisují buď jako srdečné, nebo jako plné vzájemného nepochopení, nepochopení, z čehož se vzpomínající snaží vytěžit humorné momenty, kterými ilustrují dobrotu, ale hlavně zaostalost a hloupost vesničanů. O tom, že se dobrovolci nechovali k místním zcela korektně, svědčí událost, která se stala ve vesnici Dombrové. Majitel jednoho domku se proti přidělení několika československých vojáků ohradil; tvrdil, že pro ně nemá dost místa. Dobrovolci se s ním

⁷⁴⁵ Ke každodennímu životu v zákopech západní fronty např. P. FUSSELL, *The Great War*, s. 46nn.

⁷⁴⁶ „Kampirovali jsme pod stany, jež se za lijáků neosvědčily. Jednoho večera se spustil takový lijavec, že protékala voda stany. V nejlepším přestřihl jakýsi dobrodinec drát, držící stan Reisingrův a Štěrkův a plachta spadla na partu, hrající uvnitř karty.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 179; fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 114, 140, 141.

⁷⁴⁷ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 117, 123.

⁷⁴⁸ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 39.

⁷⁴⁹ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 93nn.

⁷⁵⁰ J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 26.

nehodlali hádat, jednoduše si vynutili ubytování pod pohružkou použití ručního granátu a v sousední vesnici se zachovali podobně. Oba zmiňované případy spojovala národnost rodin hospodářů; jednalo se o protirusky orientované Poláky.⁷⁵¹ Jedna taková nedobrovolná domácí si z obav, aby jí vojáci neukradli zvířectvo, raději všechna domácí zvířata přestěhovala do chalupy: „Ráno probouzí nás vrískání kohouta. Udivení patříme, jak běhá po stole a rozhrabuje Skálův tabák. Současně funí mně i Krát'ovi do uší selata, zalezlá pod lavicí. Nastal povyk... Skála prohání kohouta a posílá ho k čertu. Krát'a vztekle ‚maže‘ botou sele po zadku, až žalostně kvičí.“⁷⁵² Zvláštní pozornost si vysloužilo městské a venkovské obyvatelstvo židovského původu (nebo alespoň vzezření). Negativní náhled na tuto skupinu byl podložen spíše kritikou hygieny než odmítáním celého etnika. Kritika Židů se silně promítala do zápisků a vzpomínek legionářů. Označení jako „židák“, „židáček“, „špinavý žid“, „židovský zloděj“, „jevrej“ a mnohá další nejsou ničím neobvyklým. Ač poslední slovo „jevrej“ je v ruštině nepřiznakové, Češi ho používali v negativním smyslu. Chudí a často nevzdělaní haličtí Židé sloužili jako hlavní terč verbálních útoků dobrovolců. Vojáci se s Židy a židovskými rodinami vídali velmi často, bydleli u nich a nakupovali jídlo i další potřebné věci. Prototypem haličského Žida pro ně byl špinavý (špatné hygieny si vojáci všimli velmi často⁷⁵³) *jevrej* s orlím nosem a dlouhými pejzy v nikdy nepraném kaftanu, brebentící téměř nesrozumitelnou hatmatilkou, který se snažil podvádět a okrádat i při sebemenší transakci. „Obchodníci, pejzatí židé v kaftanech, byli prohnání šejdíři,“ okomentoval obchodnické dovednosti haličských Židů Josef Slanička.⁷⁵⁴ Jedním z interpretačních stereotypů byl Žid jako germanofil a spojenec Rakouska-Uherska nebo Německa, špion a zvěd. Josef Brož tak vnímal žitomirské Židy během pozdějšího pobytu vojska na Ukrajině. Přidával k tomu hodnocení výraz „podvratný živel“ v souvislosti s vnímáním Židů jako aktivní součásti revolučního chaosu.⁷⁵⁵ Jeden z hrdinů Koptovy Třetí roty byl ještě příkřejší: „Kde je v Rusku nějaké neřádstvo, jistě pod ním najdeš skrčeného žida. Jsou ve všem co páchne rozkladem, jako červi v sýru...“⁷⁵⁶ Vojáci vnímali židovské obyvatelstvo tak negativně, že Jan Cinert na ústupu z Ukrajiny při noclehu u jedné židovské rodiny spal s puškou u ruky.⁷⁵⁷ Oproti tomu lze nezdědkou nalézt vzpomínky na „krásné židovky“ – např. Josef Švec si zapsal: „...příjemná,

⁷⁵¹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 138, 150.

⁷⁵² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 226.

⁷⁵³ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 184-185.

⁷⁵⁴ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 61.

⁷⁵⁵ Josef BROŽ, *U štábu první divize*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 163.

⁷⁵⁶ J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 151.

⁷⁵⁷ Jan CINERT, *Z Kyjeva*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 206.

hezká, asi 17letá židovička...⁷⁵⁸ – a narážky na vztahy vojáků s nimi; ať už byly tyto vztahy založeny na vzájemné přitažlivosti nebo byly obchodního rázu.⁷⁵⁹ V kronice 4. pluku je zmínka o tom, že vojáci mnohdy rádi nocovali v židovských domácnostech; domy sice obklopovala špína, ale světnice byly čisté.⁷⁶⁰

Nejobvyklejším obydlím na frontě a v její blízkosti byla zemljanka, stavení částečně zapuštěné pod úroveň okolního terénu.⁷⁶¹ V některých případech legionáři převzali zemljanky již hotové, v jiných případech si museli postavit vlastní. Když přejímali postavené zemljanky, mohli mít štěstí a zabydlet se ve skvěle vybavených a připravených zemnicích, nebo mohli mít smůlu, a nezbývalo jim než vykázané prostory nejdříve vyklidit a vyčistit, než se mohli ubytovat.⁷⁶² To, jak vypadala stavba a konečná podoba takových zemljanek, popisoval Karel Fibich: „Kopeme prohlubně na 1 m do země. Polní lopatky jsou v horečné činnosti. Za dva dny stojí městečko doupat a originelních vilek polo v zemi, se stanovými střechami nad zemí, maskované haluzemi a křovinami proti pátravému oku německých aeroplánů, které nás denně navštěvují.“⁷⁶³ V Pinských blatech nedaleko osady Malá Moročná stálo celé české městečko, menší zemnice sloužily vzhledem k tehdejší situaci na frontě dlouho a ti tak měli možnost zvelebit svérázným způsobem jejich interiéry i okolí. Pinské zemljanky byly mnohem menší než ty, které vojáci znali ze zajateckých táborů nebo ve kterých později žili v Borispolu. Do zemljanek v Moročné se vešlo jen několik mužů, a proto vznikaly silnější osobní vazby (pozitivní i negativní). Vnitřní vybavení nebylo zpočátku příliš bohaté: nary (víceposchodové palandy), kamínka, improvizovaný stůl a lavice.⁷⁶⁴ Na skvěle vybavenou zemljanku vzpomíná Matěj Němec: „Za den byla zemljanka hotova, a měla okno, cihlami obezděný komín, kamna i plotnu. Ovšem než se to vše i s vnitřním zařízením sehnalo a dalo dohromady, utekl týden. Pak už jsme měli ale komfort: uprostřed dlouhý stůl s lavicemi, kde se pohodlně sedělo a jedlo, na plotně kamen se vařil čaj a hřála voda na mytí, u dveří na jedné straně stály stojany na pušky a na druhé straně zásoby paliva na týden.“⁷⁶⁵ Obvyklou potíží byl nedostatek

⁷⁵⁸ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 126.

⁷⁵⁹ „Vysoké čelo přecházelo v hladký účes tmných vlasů, zakonečný antickým uzlem. Pyšné rty, ušlechtilé vykrojené, zápolily svou barvou s korály náušnic. Byla to typická, východní, židovská kráska.“ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 240. K vnímání Židů v českém prostředí za první světové války Markéta KASALOVÁ, *Když muži odešli... Příspěvek ke studiu každodennosti české vesnice za první světové války*, diplomová práce na Historickém ústavu Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2003.

⁷⁶⁰ M. PLESKÝ, *Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920*, Praha 1937, s. 71.

⁷⁶¹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 115.

⁷⁶² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 232nn.

⁷⁶³ Tamtéž, s. 144; fotografie ze stavby zemljanek in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 212.

⁷⁶⁴ Fotografie in: *K vítězné svobodě*, s. 34.

⁷⁶⁵ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 60; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 581; náhled do interiéru zemljanky in: *K vítězné svobodě*, s. 34.

světla, který se řešil jen obtížně; vojáci si museli vyrábět vlastní svíčky. Matěj Němec je vyráběl z loje z kravských střev, z vosku koupeného od lesníka a knoty z onucí.⁷⁶⁶ Vojáci si vyráběli matrace ze stanových dílců, které sešili a vycpali senem nebo slámou.⁷⁶⁷

Po úpravě vnitřku zemljanky se přistoupilo k úpravám okolí. Jako první vznikaly před vchody plůtky a lavice z březových kmínků,⁷⁶⁸ posléze se objevily jednoduché ornamenty nad dveřmi některých zemnic. Záhy se výzdoba rozšířila před obydlí v podobě „záhonů“ představujících symboliku spjatou s Čechami (a méně častěji se Slovenskem), vojáci vytvořili první hesla.⁷⁶⁹ Vrcholem bylo množství plastik s různorodými náměty. V Moročné se soustředili na figurální a krajinnou výzdobu doprovázenou nápisy, do nichž se promítalo vlastenectví a česká propaganda. Například zemljanka první čtyř prvních rot byla okrášlena podobiznou Jana Husa, kterou vojáci vyrobili z nejdostupnějších materiálů – hlíny a březového proutí a přidali k ní nápis: „Miluj, mluv, uč pravdu“ z různobarevného mechu.⁷⁷⁰ Zahanbit se nedaly ani další skupinky; pečlivý pozorovatel by objevil znak psohlavců, husitský kalich, české a ruské (s nápisem „Bože carja chrani“, což je název a zároveň první verš ruské carské hymny) státní znaky, červenobílou vlajku, sokolský monogram (s heslem „Ku předu, zpátky ni krok!“);⁷⁷¹ zapomenut nebyl ani František Palacký a jeho „Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm“. Jedna zemljanka sedmé roty měla na každé straně vchodu umístěného lva. Svérázné „krajinky“ reprezentovala miniaturizovaná železniční dráha pronikající celým systémem pečlivě propracovaného okolí zahrnujícího nejen nádraží, zastávky, cestičky, ale i les, pohoří a budovy. Vojáci vytvořili zmenšeninu karpatského pohoří se salaši. Na jiném kopci o kousek dál se tyčil středověký hrad a nedaleko do posledního detailu vyvedený větrný mlýn, u další zemljanky zase hrad prý podezřele připomínající Karlštejn. Figurální kompozice nebo „sochy“ zachycovaly orajícího sedláka, lesního poustevníka v jeskyni, dvojici navzájem se potýkajících železných jezdců a v neposlední řadě „funkční“ model letounu i s pilotem,⁷⁷² který vzbudil u ruských vojáků doslova senzací.⁷⁷³ Mezi nejzajímavější exponáty patřila plastická mapa střední Evropy vyrobená z kaménků,

⁷⁶⁶ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 60; J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 154; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 216.

⁷⁶⁷ Tamtéž, s. 236.

⁷⁶⁸ *K vítězné svobodě*, s. 33.

⁷⁶⁹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 218, 235, 238, 408.

⁷⁷⁰ Z březových větví se vyráběly okrasy vstupu do zemljanky; foto in: Tíž, *Za Svobodu I*, s. 556.

⁷⁷¹ Fotografie in: Tíž, *Za Svobodu II*, s. 406, 407, 556, 557, 598.

⁷⁷² Že nápad s modelem letounu nebyl ojedinělý ukazuje též fotografie zimního tábora 7. rot na Stochodě; Tíž, *Za Svobodu I*, s. 552.

⁷⁷³ „...nacházíme se před zemlankou, v níž umístěna polovina 2. čety a jedno oddělení 3. čety. Je okrášlena břízou. Nade vchodem otáčí se po větru maličký model dvojplošníku, sestavený bratrem Štěpánem. Sedí v něm i letčik, z hadříků urobený a vrtule při zavanutí větru vesele pracuje. Aeroplánu tomuto nemohli se „zemláčkové“ dosti vynadiviti.“ Tamtéž, s. 584.

písku a mechu. Na této mapě legionáři vysvětlovali ruským spolubojovníkům, co to *Čechie* vůbec je, kde leží a co oni – dobrovolníci – chtějí.

Rota Matěje Němce měla tábor uspořádaný do jakéhosi obdélníku s důstojnickou chatou uprostřed: „Našli se mezi námi umělci, kteří z mechu a písku na... průčelích vytvořili různé ornamenty, panorama Hradčan, Žižku, svatého Jiří na koni. Radost pohledět a také tak trochu věc našeho věhlasu. Vždyť se na ty zemljanky přijelo podívat osm ruských generálů. Dobře se nám tam žilo.“⁷⁷⁴ Jednoduchá situace nebyla ohledně materiálu. Dobrovolci si museli vystačit s tím, co našli v blízkém okolí tábora – větve, písek, kamínky, chvojí, kůra a další. Koleje zmiňované železniční trati byly vyrobeny z drátu a soška orajícího sedláka ze starého ztvrdlého chleba. V zimních měsících byl oblíbeným materiálem k výrobě soch sníh nebo led, opět s širokým záběrem námětů a témat od zvířat až po ruské velící důstojníky.⁷⁷⁵ Josef Slanička spolu s ostatními vojáky jednou svedli rozsáhlou sněhovou bitvu a po ní postavili sněhuláka, který měl představovat Františka Josefa I. („starého Procházku“).⁷⁷⁶

Život na frontě vynikal vzájemně propojenými potížemi a svízeli každodenního charakteru. Zatímco ubytování si dobrovolci obvykle upravili, největší množství nadávek a mrzutých poznámek se sneslo na kvalitu a kvantitu stravy. Vždyť také kolik času vojáci trávili sháněním a přípravou jídla, kterým by si doplnili (případně nahradili) armádou poskytovanou menáž. Potíží bylo už jen to, že po většinu času Češi neměli vlastní kuchyně a záviseli na zásobování a kuchyňském umění proviantních důstojníků a kuchařů ruských divizí a armádních sborů, k nimž byli přiděleni. Ale ani pozdější kuchaři České družiny neskliželi mnoho úspěchů. Vojín Julius Ráb vzpomínal na jednoho takového kuchaře druhé roty České družiny: „Před městečkem jsme se zastavili a vládce naší rotní kuchyně, stále umazaný, komický Bulhar ‚Ivan‘ rozdával ‚polévku‘ z jáhel a nečištěných bramborů.“⁷⁷⁷ Vojáci buď obdrželi suroviny k přípravě jídel na ohništích,⁷⁷⁸ nebo v kuchyních chat, ve kterých bydleli, nebo dostávali již hotové pokrmy z ruských kuchyní. Ruská vojenská

⁷⁷⁴ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 69; srov.: „Zakládají se zahrádky s besídkami a lavicemi z březových haluzí, i parčík s vyloženými znaky a hesly vykouzlili hoši za potokem a nazvali jej ‚Dürichův sad‘. Z kamínků, písku a mechu vytvořili znak českého lva na způsob květinového záhonu a jiné kumštovné věcičky.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 151.

⁷⁷⁵ Námětem mohli být buď ruští důstojníci (O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 219) nebo třeba František Josef I. (tamtéž, s. 220). Sousední ruské oddíly se pokoušely činnost dobrovolníků napodobit, ale údajně se jim moc nedařilo: „Zemláci pokoušeli se také o cosi podobného, ale nechali toho brzo. Památkou zbylo jen několik nestvůrných figurek z mechu, zobrazujících rukavici, kapesní hodinky, koně neb cos podobného. Vzdali se konkurence.“ Tamtéž, s. 584.

⁷⁷⁶ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 128.

⁷⁷⁷ Julius RÁB, *Cestou do Karpat*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 27.

⁷⁷⁸ „To bylo několik ohnišť, kolem nichž v čadícím kouři lopotili se bratři, aby v porůznu sehnanych hrncích po chalupách uvařili pro své ‚party‘ kus syrového masa nebo kaši.“ A. ZEMAN, *Plukovník*, s. 65.

kuchyně byla postavena na kašovitých pokrmech, jídlech z ryb a na podávání čaje. Zejména pokrmy z ryb (respektive z rybích odpadů) vojáci upřímně nenáviděli, jak už tomu bylo i v Kyjevě a v zajateckých táborech. U vojáků třetího pluku si nechvalnou proslulost získala čočka, a není divu: „Museli jsme jíst pořád jen čočku – k snídani čočková polévka, k obědu polévku i kaši z čočky a k večeři opět kaši z čočky.“⁷⁷⁹ Rudolf Medek si stěžoval na kroupy: „Rozvařený jakýsi kliš, při pohledu na to se ti musela točit hlava.“⁷⁸⁰

Proto se vojáci jako samozásobitelé snažili fádni, stále se opakující jídelníček obohatit. K nepříliš kvalitnímu hovězímu masu získávali vojáci zvěřinu, i když chodit na lov s vojenskou puškou nebylo většinou oficiálně povoleno.⁷⁸¹ Karel Fibich si ale zapsal, že „...věčně stejná strava přivádí nás brzy na cesty lovecké. Rozsáhlé přifrontové lesy... jsou plny černé zvěře. I srnčího a zajíců je dostatek. Br. Kosina vymohl od štábu ruské divise povolení k lovu“.⁷⁸² Zkušený nimrod Matěj Němec dokázal za jedno odpoledne zastřelit tři srnky, dva zajíce a jednoho bažanta.⁷⁸³ Jindy byl svědkem toho, že vyděšený voják na hlídce odpověděl na šramot ve tmě palbou a v lese pak našli zastřeleného losa.⁷⁸⁴ V lesích si vojáci přilepšovali sběrem lesních plodů a hub.⁷⁸⁵ Chodili též na lov ryb,⁷⁸⁶ údajně při něm využívali ruskými vojáky oblíbený způsob lovu za pomoci ručních granátů.⁷⁸⁷ Občas odkoupili nebo ukradli v blízké vesnici drůbež nebo dokonce prase,⁷⁸⁸ někdy krádeže odůvodňovali válečnou realitou a tím, že zvířata neměla majitele. Starodružiník Janík dle Matěje Němce takové krádeže ospravedlňoval takto: „Hlad je, slepice jsou bez pána, nyní spíte ve škole vy, a proto slepice patří vám. V takové situaci se nesmíte rozmýšlet!“⁷⁸⁹ Mnoho vojáků vzpomínalo na to, že ani psi si nemohli být před takovými českými samozvanými zásobovači jistí. Rudolf Medek byl jednoho večera poctěn muži ze své jednotky pečínkou, o níž mu tvrdili, že jde o zajíce. Významné pohledy a pochechtávání během jídla Medka utvrzovaly v názoru, že zajíc to asi není. Nakonec to někdo nevydržel, začal štěkat a tajemství pečínky bylo odhaleno.

⁷⁷⁹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 71.

⁷⁸⁰ R. MEDEK, *Pout III*, s. 111.

⁷⁸¹ „Některí hoši tam chodili na hon, stříleli ostrými vojenskými, avšak prozradili se a měli s tím ještě jisté oplétání.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 99.

⁷⁸² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 201, 212, 223.

⁷⁸³ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 33; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 179.

⁷⁸⁴ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 59.

⁷⁸⁵ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 308.

⁷⁸⁶ Tamtéž, s. 301.

⁷⁸⁷ Tamtéž, s. 264.

⁷⁸⁸ „...potom jsme se smluvili, že si koupíme vepřika, kterého nám nabízeli ke koupi a připravíme si hody. Byl to výstřední nápad, zde za frontou, počínat si jako doma!“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 85. Jiné vepřové hody přerušil Slaničkovi a jeho spolubojovníkům německý dělostřelecký přepad, který rozmetl dům, v němž se hody konaly. Slanička stačil uniknout, granát zabil několik koní a smrtelně zranil jednoho kozáka; tamtéž, s. 131.

⁷⁸⁹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 35. „Jaká loupež? To je nákej erární konsum, ode všech vopuštěnej. Já tady zachraňuju ruskej štátní majetek... Přeci to nedám sežrat Němcům, voni dítě!“ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 39.

Vojáci Medkovi okamžitě vysvětlovali, že takový pes je skvělé domácí zvíře a čistotné, mnohem vhodnější k konzumaci než prase.⁷⁹⁰ Na některé roty dokonce ostatní vojáci vyli a štěkali, protože si jídelníček psím masem vylepšovaly velmi často. Přesto to byl hlad, který vojákům určoval, co budou jíst.⁷⁹¹ Hlad byl jejich stálým společníkem, o jídle se mluvilo, o jídle se vojákům zdálo. Jejich snem bývala typická česká jídla, právě proto se tu a tam čeští kuchaři snažili uvařit knedlíky, aby svým svěřencům vylepšili náladu. Josef Slanička vzpomínal na knedlíky připravené na frontě jako na něco úžasného: „K večeři jsme připravovali gulášovou konzervu s knedlíky. Oh bože, jaký to byl přepych!“⁷⁹²

Vojákům občas darovali jídlo místní vesničané, od jednoho českého hospodáře to bylo hned pět bochníků chleba a polovina berana.⁷⁹³ V podzimních měsících (zejména roku 1914) vojáci sklízeli z opuštěných polí brambory, kapustu a další plodiny.⁷⁹⁴ Šhon po zásobách jako kdyby vyplňoval většinu času vojáků na frontě; dle vzpomínek lze usuzovat, že vše okolo jídla probíhalo v kolektivním duchu. Muži sháněli potraviny, o něž se pak dělili s kamarády a spolubojovníky. Vojín Antonín Buk zanechal vzpomínku na to, jak se připravovaly během jedné přestávky v pochodu vdolky: „Umístili jsme se na náměstí, shodili se sebe rance, a někteří z nás se rozběhli po městě za nákupem. A za chvíli jsme již spatřili jednotlivce, nesoucí se zářícím obličejem ten pytlík kávy, druhý mouku, třetí hrnec mléka atd. Náš kuchař br. Krátký dává se do děláni vdolků z mouky, donesené odněkud br. Vajsem.“⁷⁹⁵ Zásobovací situaci mnohdy zkomplikoval průběh bojových operací nebo povětrnostní podmínky. Vojáci z jednotky J. K. Mervarta byli po několik dní odkázáni pouze na bochníček chleba pro čtyři muže denně, na trochu zelné polévky a čaje, protože sněhové bouře odřízly jejich postavení od týlových služeb.⁷⁹⁶ Na dovolených si obvykle vojáci snažili vynahradiť frontové strádání. Karel Fibich vzpomínal na epizodu, kdy se spolu se svými kamarády tak přejedli zmrzliny, že jim bylo špatně.⁷⁹⁷

⁷⁹⁰ Týž, *Pout III*, s. 246nn.

⁷⁹¹ „Poprosil jsem s velkým sebezapřením Kutlvašra o kousek kůrky, abych aspoň ošidil něčím hladový žaludek, a pamatuji se dobře, jak jsem hleděl, aby ani jeden drobet nepropadl zmarem.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 89.

⁷⁹² J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 111.

⁷⁹³ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 176.

⁷⁹⁴ Tamtéž, s. 205-206.

⁷⁹⁵ Antonín BUK, *Čečkova rozvědka*, Československý voják z 11. října 1919.

⁷⁹⁶ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 48.

⁷⁹⁷ „Co jsme tam zbaštili zmrzliny, to si nedovedete představit. Vymetali jsme prvního dne všechny cukrárny a každý jsme zbodli přes 20 porcí. Následky byly ovšem ohromující. Dostali jsme náramné bolení břicha bolení a skoro dva dny nevycházeli jsme z obrácení kalhot, to nebyl průjem, ale učiněná průtrž.“ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 121.

Nejdůležitějšími postavami v jednotce spojenými s potravou byli zásobovací důstojník Družiny (nechvalně proslul kapitán Pluto, o kterém bude ještě řeč dále v textu⁷⁹⁸) nebo roty, *kaptinarius* (hospodář) a kuchař. Jen díky (nebo kvůli) jejich péči a práci byla vařená jídla požitelná, případně nepožitelná. Vojáci si každého dobrého kuchaře vážili a nedali na něj dopustit.⁷⁹⁹ Kuchaři disponovali buď mobilními polními kuchyněmi,⁸⁰⁰ nebo si při delších přestávkách v přesunech kuchyně stavěli, využívali otevřených ohnišť nebo kuchyňského vybavení v civilních domech či zařízeních.⁸⁰¹ Jednotka Karla Fibicha na jedné rozvědce dokonce ukořistila dvě rakouské *kochkistny*, navíc s množstvím masových a kávových konzerv.⁸⁰²

Základním nápojem vojáků v poli byl čaj, který se fasoval buď v podobě čajových lístků, nebo lisovaný v jakýchsi „cihličkách“, z nichž se vždy kousek udrobil a zalil vodou. Nedostatek cukru způsoboval, že čaj se pil neslazený, ale někdy si vojáci dokázali pomoci jinak: „...hoši našli řepné pole, kde byla sice řepa vyorána, ale ještě nesklizena. Dali jsme se hned do vaření syropu [sic!], abychom si jím osladili čaj.“⁸⁰³ Josef Švec vzpomínal na dobu, kdy vojáci neměli ani čaj a museli pít jen samotnou teplou vodu.⁸⁰⁴ Káva byla pro většinu vojáků jen zbožným přáním a nesplnitelným snem.⁸⁰⁵ Ti šikovnější využívali z válečných dob proslulých náhražek ze žaludů, pražených chlebových kůrek nebo praženého žita.⁸⁰⁶ Ještě horší to bylo s alkoholem, muži na frontě se k němu dostávali jen výjimečně. Na Vánoce 1916 poslal jakýsi krajský pivovar z Volyně československým vojákům do Trost'ance sud piva.⁸⁰⁷ Matěj Němec a jeho muži v Jaroslavli byli zase od jednoho místního krajana „pohoštění něčím nevídaným – dvěma čtvrtkami piva“.⁸⁰⁸ Někdy se na dovolené podařilo koupit trochu vína a pak ho odvézt na frontu,⁸⁰⁹ jindy ho našli ve sklepích opuštěných domů přímo na frontě.⁸¹⁰ Vojáci Josefa Švece našli v lihovaru velké množství ovoce naloženého

⁷⁹⁸ „Pluto kdesi ukradl nějakou bečku se zelím a stále vařil z toho polévku nechutnou a k ní jsme zakusovali pramizerný těžký ječný chléb, takže z toho někteří onemocněli.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 99.

⁷⁹⁹ „Nejednou se stalo, že když jsme se vrátili z úspěšné rozvědky, Kacafírek, aby se nám odměnil, připravil nám pochoutku, třeba i švestkové knedlíky.“ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 183.

⁸⁰⁰ Fotografie in: *K vítězné svobodě*, s. 61; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 394-396, 494, 495, 569, 620, 621.

⁸⁰¹ Jak vypadala příprava pokrmu a čaje na otevřeném ohništi viz fotografie tamtéž, s. 67, 319; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 85.

⁸⁰² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 172.

⁸⁰³ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 57.

⁸⁰⁴ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 94.

⁸⁰⁵ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 250; srov.: fotografie mužů vařících kávu in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 183.

⁸⁰⁶ Tamtéž, s. 146.

⁸⁰⁷ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 249.

⁸⁰⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 49.

⁸⁰⁹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 197.

⁸¹⁰ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 76.

v lihu: „Já hostil je... lihovými křížalami, po nichž nám trochu se kroužila hlava.“⁸¹¹ Jedna z četných historek vypráví, že podnikavý Stanislav Čeček dokonce v přífrontovém území sestavil funkční destilační zařízení a údajně uvažoval o založení vlastního pivovaru, z plánu nakonec sešlo.⁸¹² Dobrá situace nebyla ani s kouřením, občas vojáci neměli ani *kuritělnou bumažku* (cigaretový papír, který se nahrazoval například novinami) ani tabák: „Největší bídu jsem měl tehdy v kouření; prohledával jsem pak všechny kapsy, abych z posledních zbytků machorky a tabáku, v kapsách vytroušených a smíšených s prachem, si ukroutil papirosu... Lovil jsem tedy ve vzduchu obláčky z hořících papiros kamarádů, a snažil se uspokojit podrážděné průdušky.“⁸¹³ Jaroslav Čížmář ke kouření přistupoval téměř jako k léku na všechny bolesti a strasti vojenského života: „...ale tehdy jsem ještě kuřákem nebyl. Tím mne udělala machorka a také jsem kouřival, když nebyvalo jinak, celý den, ač jsem zvláštní důraz kladl na kouření po jídle, kdy to nejen znamenitě chutnalo, ale i tu vojenskou stravu pomáhalo trávit. Nemohl jsem si po celou dobu na špatné trávení stěžovati. Věřil jsem, že mi kouření dělá dobře, chutnalo mi a uspokojovalo mě, když bylo nejen nudně, ale když i všelijaké divné myšlenky chodily hlavou.“⁸¹⁴ Machorka se v jeho podání zdá být všelékem a on tak potvrzuje zkušenosti vojáků z mnoha dalších válečných konfliktů dvacátého století, kteří cigaretu vnímali jako pevný záchytný bod v nejisté realitě.

Kromě jídla považují a považovali všichni vojáci v době přesunů a bojů za nejcennější komoditu čas – čas si odpočinout nebo se vyspat. Vojáci se na frontě pohybují v rámci spánkového deficitu, který může mít vliv na jejich vnímání a prožívání. Zdeněk Němeček tvrdil, že „...spánek na plášti vojenském, s tlumokem pod hlavou, beranicí pod tváří jest požitkem prvního řádu, a nelze ho nalézt v nejrozkošnějších postelích s blankytnými nebesy – ovšem předchází-li mu třicet verst pochodových“.⁸¹⁵ Paul Fussell uváděl, že britští vojáci ve Francii měli o žebříčku hodnot jasno; na prvním místě stál spánek, pak jídlo a až na třetím místě s velkým odstupem ženy a sexuální uspokojení.⁸¹⁶

⁸¹¹ Tamtéž, s. 73.

⁸¹² A. ZEMAN, *Zborov*, s. 134n.

⁸¹³ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 91; srov.: „Vracíme se však s prázdnou, nelze jí [*kuritělnou bumažku*, D.V.] dostat. Balíme proto machorku do novin. Každému to trčí z obličeje jako hořící koště, z něhož prší žhavé uhlíčky jako z ohňostroje.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 224.

⁸¹⁴ J. ČÍŽMÁŘ, *Česká družina*, s. 45.

⁸¹⁵ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 58; k problematice spánku v bojovém nasazení O. DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, s. 493n; D. GROSSMAN, *On Killing*, s. 71-72; k únavě a touze po spánku u vojáků v jiných válečných konfliktech Catherine MERRIDALEOVÁ, *Ivanova válka. Rudá armáda 1939-1945*, Praha-Plzeň 2007, s. 210.

⁸¹⁶ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 125; srov.: J. R. EBERT, *A Life*, s. 191n.

Podobně komplikované jako s jídlem a odpočinkem to bylo s hygienou a s ošacením. Zásobovací systém způsoboval, že mýdla a zubního prášku nebyl nikdy dostatek, a proto družiníkům musela stačit jen voda. Někteří vojáci se holili každý den, jiní na holení rezignovali a brzy se začali podobat vousatým ruským *zemljáčkům*.⁸¹⁷ Vojáci jen výjimečně disponovali dvojí soupravou spodního prádla; dvoje boty, kalhoty nebo dva kabáty neměl pak už skoro nikdo. V klidnějším období, kdy fronta fakticky stála na místě, a veškerou starostí dobrovolců byly rozvědky, bylo možno si vyprat spodní prádlo nebo rubašku jen tak v potoce, obvykle bez pracího prostředku – mýdla byl nedostatek. Občas prý vojáci používali tzv. „haličský způsob praní prádla“, což znamenalo namydřit kusy prádla a pak ho přetloukat dřevěnou plácačkou.⁸¹⁸ Každý voják se musel o své oblečení starat sám, mnozí se proto stali skutečnými mistry v záplatování prodřených kolen nebo roztržených kapes. Každá parta, kterou posílil šikovný krejčí, si mohla mnout ruce; a on také, nikdy neměl nouzi o práci, peníze, jídlo nebo cigarety. Jak už bylo řečeno výše, největší potíže byly s obutím, takže ani ševci nepřišli zkrátka.⁸¹⁹ Na druhou stranu byla někdy výstroj již v natolik špatném stavu, že ji nebylo možné opravit. Vojáci se pak pohybovali po frontě ve zcela jiné výstroji než, v které odjížděli z Kyjeva, mívali na sobě „...místo uniforem jakési karikatury, jeden má plášť, druhý kožíšek, jeden čapku, druhý beranici, jeden plstěné boty, druhý střevíce, zkrátka, místo vybrané části jakási sebranka“.⁸²⁰ Československé dobrovolce od ruských *zemljáků* odlišovala jen pověstná červenobílá *lentočka* na čepici. Některé vzpomínky uvádějí, že Češi se obecně lišili od Rusů větší mírou osobní hygieny, což je tvrzení, které odhaluje zažitý stereotypní vnímání Rusů jako nepřilíš hygienicky se chovajícího národa, ale o skutečné úrovni hygieny nevyovídá nic.

Existuje mnoho vzpomínek na drobnější i zásadnější kriminální činnost, které se dobrovolci na frontě dopouštěli, ač mnohdy to sami za zločiny nepovažovali. Prováděly se podvody s výstrojí, například se prodaly boty a voják pak tvrdil, že o ně přišel jiným způsobem. Josefu Švecovi zase boty ukradli, a nebýt spolubojovníka, který mu půjčil své

⁸¹⁷ Fotografie vojáků holicích se v zákopech in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 381.

⁸¹⁸ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 162; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 412; fotografie tamtéž, s. 35.

⁸¹⁹ Četa Karla Fibicha se nejdříve musela spoléhat na služby „rotního“ ševce Böhma, který objížděl detašované jednotky roty a spravoval boty, později však k četě přibyl švec jménem Jabůrek a situace se tím vylepšila; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 183, 216; „...ševci ihned začali spravovat naše boty; polobosi jsme chodili po smetištích a hledali staré boty na opravu našich.“ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 601; fotografie ševců při práci tamtéž, s. 623, 681.

⁸²⁰ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 122.

náhradní, Švec by musel jít bos.⁸²¹ Celkem typickým prohřeškem bylo rabování nebo loupení. Nejčastěji se kradlo jídlo, ať už v malém nebo ve větším. Metoděj Pleský připomněl aféru, kdy vojáci ukradli domácího vepříka, zabili a později se ho za pomoci barev a umělých tesáků snažili vydávat za divokého kance získaného lovem.⁸²² O uloupených slepicích už byla řeč výše. Jeden voják ukradl u židovského obchodníka hned několik párů rukavic a pak je rozdával svým kamarádům,⁸²³ jiný v restauraci láhev malinové šťávy, s kterou též hostil ostatní.⁸²⁴ Za takové nebo jiné drobnější přestupky, pokud byly odhaleny, byly udělovány tresty z pravomoci velitele roty, nejčastěji tzv. *stání pod vintovkou* – stát několik hodin v pozoru s ručnicí na rameni a plnou polní na zádech. Tento trest na první pohled nevyhlíží příliš krutě, ale prý se dal srovnávat s pověstným rakouským uvazováním.⁸²⁵ Specifické tresty se objevovaly ve třetím střeleckém pluku Jana Žižky z Trocnova, který i pro osobu velitele byl pověstný sympatiemi k (pseudo)husitské ideologii.⁸²⁶ Za krádež oblečení byl jeden voják odsouzen k padesáti ranám „na holý zadek“ (později sníženo na pětadvacet ran) a vyloučen z vojska.⁸²⁷ Velitel třetího pluku plukovník Mamontov dokonce uspořádal veřejný soud, v němž byly vyneseny rozsudky nad skupinkou vojáků obviněných z vyrabování lékárny. Obviněným nejdříve vyhrožoval trestem smrti, ale muži byli nakonec odsouzeni k „...určitému počtu ran metlami“.⁸²⁸ Českoslovenští dobrovolníci plně podléhali autoritě velitelů a ruského vojenského trestního práva; vycházel z něj i *Československý řád vojenský* z května 1916. Změna nastala až v únoru 1918; přesněji 7. února, kdy Tomáš Garrigue Masaryk vyhlásil československou vojenskou jednotku v Rusku součástí francouzské armády.⁸²⁹ K 9. březnu 1918 lze pak vztáhnout počátek skutečného československého vojenského soudnictví na Rusi, vznikly totiž plukovní soudy.⁸³⁰ Existovala instituce „disciplinárních rot“ podobných ruským trestním rotám, do těchto rot bývali přerazováni vojáci (a zřejmě též důstojníci), jejichž přečiny byly spíše drobnějšího disciplinárního ražení než kriminálního nebo „proti-národního“.⁸³¹

⁸²¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 66.

⁸²² M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 239-242.

⁸²³ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 94.

⁸²⁴ Tamtéž, s. 102.

⁸²⁵ J. JIRÁSEK, *Můj zápisník*, s. 164, poznámka 19.

⁸²⁶ D. VÁCHA, *Husité*.

⁸²⁷ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 71; M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 128n.

⁸²⁸ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 271.

⁸²⁹ Antonín Svatopluk KALINA, *Krví a železem dobytá československá samostatnost*, Praha 1938, s. 89.

⁸³⁰ Viktor SVOBODA, *Soudnictví v čsl. vojsku na Rusi*, Praha 1924, s. 11n; kol. autorů, *Deset let československé republiky I*, Praha 1928, s. 231.

⁸³¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 362.

A velmi záhy museli vykonavatelé soudních práv zasahovat v mnohých nepříjemných případech, které se objevily během pobytu na Ukrajině a během přesunu z oblasti Kyjeva k Bachmači. K typickým prohřeškům patřilo odmítání rozkazů. V 5. pluku v únoru 1918 odmítli někteří vojáci 10. roty nastoupit strážní službu u plukovního skladiště. Jednotka měla být proto rozpuštěna a vojáci posláni do ostatních rot a největší viníci vyloučeni z vojska. Ale díky intervenci předsedy plukovního komitétu Jaroslava Krále došlo k dohodě a bylo upuštěno od tvrdších trestů.⁸³² Docházelo k množství menších prohřešků, z nichž některé byly způsobeny nepřiměřeným požíváním alkoholických nápojů.⁸³³ Metoděj Pleský dokládá, že v ukrajinském městečku Romanówě se několik vojáků opilo v „krámu žida, tajného kořalečnicka“ a začalo obchod demolovat. Pleský, tou dobou velitel strážního oddílu, donutil opilce pod pohrůzkou použití zbraně obchod opustit. Po krátkém vězení byli propuštěni z pluku.⁸³⁴ Mimochodem, konzumovaný alkohol nebyl vysoké kvality, Bohuslav Bouček si o vesničanech a jejich vodce napsal: „Všude samá kořala! Vyrábějí si ji sami z mouky, je to utrejch.“⁸³⁵ Josef Dufka se dokonce nad láhví vodky seznámil s dvojicí jakýchsi bolševiků a později s nimi údajně přepadl obchodu jednoho Žida.⁸³⁶ Zvláštní případ se objevil 7. března ve Veprikách, kde střelec spojovacího čtvrtého pluku oddílu Holan „přepadl... obchod jakési židovky, ztýral ji, oloupil o peníze a vykradl jí obchod. Zároveň bylo dokázáno, že téhož dne v jedné vesnici ukradl mužiku koně, kterého v sousední jinému prodal“. Ustanovený plukovní soud se sice sešel, ale k prošetření celé záležitosti se nedostal: „...vojáci, kteří zatčeného znali jako nenapravitelného zločince, vyžádali si, aby o rozsudku rozhodli všichni vojáci pluku. Devadesát procenty příslušníků pluku vyneseno rozsudek trestu smrti, který okamžitě proveden.“⁸³⁷ Úpadek morálky v průběhu přesunu ze Žitomíru k Bachmači dokumentuje zavedení mimořádného stavu v první střelecké divizi počátkem března 1918: „Z I. divize bude okamžitě vyloučen a za hranice našeho rayonu vyveden každý, kdo 1. dopustí se krádeže (samovolné rekvizice), 2. samovolně bude střílet a házet bombami, 3. bude prodávati vojenský materiál (pušky, části obleku a potraviny), 4. nepodřídí se zákonným příkazům svých představených. O vyloučení z části rozhoduje část (rota, oddíl, baterie), provádí je okamžitě velitel (roty, oddílu, baterie) za souhlasu velitele pluku a přítomného v divizi zástupce Odbočky Národní rady.“⁸³⁸ Nařízení bezpochyby označuje přesně ty jevy, pro něž byl

⁸³² Tamtéž, s. 760-761.

⁸³³ Tamtéž, s. 761.

⁸³⁴ M. PLESKÝ, *Velezrádci IV. Na řece Volze*, Praha 1938, s. 40n.

⁸³⁵ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 161.

⁸³⁶ J. DUFKA, *Přál jsem si míti křídla*, s. 53-54.

⁸³⁷ M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 98; též, *Velezrádci IV*, s. 105n.

⁸³⁸ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 865.

mimořádný stav zřízení; Bohuslav Bouček dokládá, že loupeže nebyly ničím neobvyklým: „Naši vojáci kradli a loupili koně, které patrně potom prodávali. Kradli u chudých sedláků.“⁸³⁹ Stanislav Čeček se dostal pro krádeže svých podřízených dokonce do konfliktu s velitelem prvního pluku kapitánem Ivšinem, který jednoho ze zlodějů omlouval, zatímco Čeček žádal exemplární potrestání. Čeček nakonec z prvního pluku odešel.⁸⁴⁰ Touha po ovlivnění procesu a zároveň přímost a brutalita rozsudku bez soudu (jednalo se fakticky o lynč) dobře charakterizuje nemilosrdnou náladu, která vládla ve vojsku nedlouho před vypuknutím bojů s bolševiky. Horlivost vojáků při trestání větších i menších přestupků vedla nejen k fyzickým útokům na někdy nevinné spolubojovníky, ale také k velmi nepříjemnému přehmatu. Dvojice dobrovolců se seznámila s vojákem, který měl sice na čepici červenobílou stužku, ale který neuměl dobře česky. Tak se rozhodli ho zatknout a odvést do tábora; v táboře se ale na zatčeného – údajného podvodníka – sesypali ostatní vojáci a fyzicky ho napadli. Avšak se záhy ukázalo, že se jedná o velitele sedmého československého pluku, ruského důstojníka, který neuměl dost dobře česky. „Však se o tom v pluku mnoho nikdy nevypravovalo, byla to skutečná hanba, která usvědčila každý samosoud jako nespravedlivost a přehmat,“ vzpomínal po letech zdravotník Matějka.⁸⁴¹ Pocit ohrožení vojska byl podporován zprávami o rakousko-uherských a německých špionech na Ukrajině; jejich úkolem bylo shromažďovat informace (například i o československých vojenských formacích) a provádět záškodnickou činnost. Tyto zprávy (ne vždy nepodložené) zapříčinily pečlivé zkoumání nově příchozích. Pokud byl někdo označen za podezřelého, neměl od náborové komise dostat vysvědčení způsobilosti a měl být odeslán zpět do zajateckého tábora.⁸⁴² O nepřijetí rozhodovala právě náborová komise, o vyloučení z vojska pak důstojníci a posléze přešla tato pravomoc na plukovní komitety, které dostávaly podněty od komitétů jednotlivých rot.

Součástí každodennosti jsou nejen neustále se opakující, případně pokračující děje a činnosti, patří k nim také vytržení ze stereotypu – neobvyklé události, svátky a oslavy. Nejčastěji vzpomínaným narušením stereotypu na frontě byly oslavy vánočních svátků, v tomto případě v letech 1914, 1915 a 1916, prožívání vánočních svátků v následujících letech se lišilo. Na těchto svátcích lze ukázat mnoho zajímavých momentů a tak se pokusit proniknout hlouběji k pochopení nejen fenoménu vzájemných vztahů mezi vojáky. Legionáři dle vzpomínek slavili Vánoce „moderně“ – tedy alespoň v denících nebo ve vzpomínkách

⁸³⁹ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 164.

⁸⁴⁰ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 128.

⁸⁴¹ MATĚJKA, *Baryševka*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 188.

⁸⁴² Tamtéž, s. 362.

nezdůrazňovali náboženský rozměr tohoto svátku. Vánoce byly spíše příležitostí ke vzpomínkám na domov, většinou neradostným a plným obav z budoucnosti.⁸⁴³ Nejčastěji si ale vojáci připomínali sváteční pokrmy. Na Vánoce 1916 dostali vojáci na frontě nejen pivo (viz výše), ale také dárky zaslané československým dobrovolcům „americkými dámami“ – v těch se údajně nacházely „...samé užitečné věci, ponožky, teplé prádlo, nože, papír, čokoláda, cigarety i dolary. V každém takové balíčku byla nějaká zpráva aneb adresa dámy, která jej poslala se žádostí o podání zpráv našeho života v Rusku“.⁸⁴⁴ Podobné drobnosti přicházely od různých krajaných spolků.⁸⁴⁵ Matěj Němec oslavil první válečné Vánoce v roce 1914 v dostatku, jeho spolubojovník, krajan Hrůza totiž dostal od rodiny dva balíky a peníze, o vše (čaj, cukr, perník, ořechy, kakao) se rozdělil s ostatními. Koupili malé prase, mléko, sušené ovoce a sehnali stromek. „Štědrý večer na frontě byl nádherný. Nikolaj dal k dobru také malou láhev s jakýmsi alkoholem. Sice nám moc nechutnal, ale v době prohibice jsme ho ocenili kladně. Co na tom, že se později ukázalo, že to byl přípravek proti vším?! Hodovali jsme do jedné hodiny v noci a pak šli spokojeně spát.“⁸⁴⁶ Nutno dodat, že Matěj Němec a jeho druzi slavili Vánoce dle reformovaného kalendáře, v Rusku toho dne bylo teprve 11. prosince. A díky tomu měli ten rok Vánoce dvoje, na 24. prosince dle ruského kalendáře totiž proběhla velká oslava v Tarnówě, které se zúčastnili.⁸⁴⁷

O rok později vyrazil Matěj Němec s několika vojáky na rozvědku a po chvíli odhalil dalekohledem německého vojína, který seděl uprostřed země nikoho na pařezu a pušku měl opřenou o strom. Český rozvědčík se k němu připlížil a vyděsil ho tak, „že sjel z pařezu na kolena a zůstal klečel“. Prosil Čecha, ať ho nechá jít, „že má doma ženu a děti, na ně právě vzpomínal“. Ač mnozí čeští legionáři oplývali drsnými slovy nenávisti ke všemu německému, Matěj Němec se rozhodl, že nepřítele pustí a oželí tak deset rublů odměny i dovolenou, která byla slíbená za přivedeného zajatce. Nakonec však štědrovečerní rozvědku přece jen nebyla tak neúspěšná: „Na říčce Kletičné dále od zamrzlého břehu se to hemžilo rybami lapajícími po vzduchu. Stačilo porazit vrbu přes říčku a za chvíli již každý z nás měl nabodnuté na štyku čtyři štiky. To se to pak vesele kráčelo domů.“⁸⁴⁸ Jednotka Karla Fibicha oslavila tytéž

⁸⁴³ Že vánoční svátky byly podobné pro mnoho vojáků různých armád ve válce, dokládá opět S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 72.

⁸⁴⁴ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 32-33.

⁸⁴⁵ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 105. O tom, jak ruští krajané vyráběli vánoční dárky pro vojáky na frontě J. ŠIMÁČEK, *Spolek motáků*, in: R. MEDEK, *Za domovinu*, s. 78.

⁸⁴⁶ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 38.

⁸⁴⁷ „Po delší době zase slyším hrát ‚Kde domov můj‘. Všichni jsme shromážděni ve velké místnosti, kde září vánoční stromek, zpíváme koledy a pak dostáváme ‚podárky‘ moskevských a petrohradských krajanů. Také si zavzpomínáme...“ Tamtéž, s. 41; srov.: J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 100.

⁸⁴⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 61. Srov.: „Rozestavil jsem hochy a sehnal zpěváky dohromady. Spustili jsme hodně silně a já dával revolverem takt. Při prvních zvucích začaly rakouské stráže silnou střelbu, ale když slyšely zvuky

Vánoce (roku 1915) ve velkém stylu. Chalupy byly ozdobeny chvojím, ve vybraném domku byl stromek okrášen barevnými papírovými řetězy. V chlebových pecích se pekly vánočky, na plotnách smažily koblihy, vařilo se. A sváteční večeře byla opravdu bohatá: „polévka s játrovými knedlíky, hovězina, brambory, omáčka – v přestávce hudba – pak stěžejní chod ‚vepřo-knedlo-zélo‘ za náramného divení, jak se to všechno vykouzilo.“ Po večeři se rozdávaly dárky: „onučky, tabák, tužky, hřebínky, laciné notesy a cigaretový papír.“ Návštěva důstojníků od štábu obdržela černou kávu s koblihami a vánočkou. Pak proběhl malý koncert a vše ukončil poslední chod „řízky s bramborovým salátem a nářezem. Byl to opravdu Štědrý večer pro vojenský žaludek. Kdo by v takovém blahobytu se neveselil a nezapomněl, že mrazivou nocí plíží se smrt, číhající v nedalekých zákopech na hlavních kulometů a krčící se jako pytlák na čekané před jícny desítek děl, namířených přes proužek země mezi posicemi, který právě v tomto okamžiku nenáleží nikomu. I tam je klid a posvátné ticho v této chvíli“.⁸⁴⁹ Že podobně jako Vánoce byly i Velikonoce hlavně svátky jídla, dokládá Karel Fibich, který vzpomínal na koblihy a na kynuté knedlíky s meruňkovou marmeládou.⁸⁵⁰

II. Válka a revoluce

Rozvědky

Původní účel České družiny nemohl být z důvodu vojensko-strategické situace naplněn, a proto bylo nutné najít jednotce na frontě nový úkol. Někteří dobrovolci odcházeli jednotlivě nebo v malých skupinkách ke štábům divizí nebo sborů, aby tam sloužili jako tlumočníci při vyslýchání nepřátelských zajatců.⁸⁵¹ Čechy a Slováky k tomuto poslání

štědrovečerní písně, přestaly a poslouchaly. Když jsme dozpívali, dobrovolce Fišer po německu jim přál šťastných svátků, načež z jejich okopů ozvalo se: Wir danken. Viděli jsme, jak na okopy vylézaly při měsíčku, který byl skoro v úplňku, temné figurky a naslouchaly... Když jsme pak odcházeli z našich okopů, najednou z rakouské strany ozval se orchestr: tklivými tóny zahrál ‚Stille Nacht‘, potom nám přidal ještě do kroku svižný pochod. Bylo to tehdy tak pěkné, tak při tom klidu, kdy po našem zpěvu ani rána se neozvala, bylo smutno v duši, že je válka...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 215-216. Ostatně podobná soukromá příměří zejména o vánočních svátcích nebyly nic neobvyklého ani na západní frontě, Malcolm BROWN – Shirley SEATON, *Christmas Truce. The Western Front December 1914*, London 1999; Stanley WEINTRAUB, *Silent Night. The Story of the World War Christmas Truce*, New York 2002.

⁸⁴⁹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 253nn. Podobným způsobem postavil do opozice vánoční svátky (tentokrát roku 1916) a válečnou realitu revoluční publicista Josef Dýma ve svém článku v *Čechoslováku*: „Třetí svátky rodinného štěstí uprostřed rodinného klidu a zničených rodin, které se už nikdy nesejdou, hladovicích matek, žen a dětí, marně se snažících proniknouti černý mrak, který zloba lidská postavila mezi ně a jejich syny, muže a otce.“ J. DÝMA, *Cestou*, s. 175.

⁸⁵⁰ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 287.

⁸⁵¹ „Službu jsme organizovali přesně a věděli vždy, které části nacházejí se u protivníka na úseku našeho korpusu, jména velitelů, počet a druh zbraní, kulometů, stav mužstva i rezerv. Výsledky prováděli jsme tak, že důstojníky a poddůstojníky rozdělili jsme si na menší skupiny a za stakanem čaje a při cigaretě vyprávěli jsme volně a dotazovali se na poměry v zázemí i na frontě. Tak snadno dověděli jsme se, co nás zajímalo a obyčejně druhý den při oficiálním výslechu nemohl zajatec vyprávět smyšlenky. Také stálým doplňováním zpráv a jejich

předurčovala jazyková vybavenost, muži často ovládali dva i více jazyků mnohonárodnostní habsburské monarchie. Zbytek České družiny byl určen k provádění průzkumných a propagačních akcí. Jejich účelem bylo v první řadě získávat informace o jednotkách protivníka, jejich výzbroji, náladě a o obranných zařízeních, například o drátěných zátarasech, předsunutých strážních postech, kulometných postaveních, systému zákopů atd. Rozvědčící sledovali každodenní život v nepřátelských zákopech, rutinu výměny stráží, přemísťování kulometů nebo zákopových děl, střílny odkud operovali ostřelovači apod. Družiníci zkoumali charakter terénu, hledali místa, která by mohla být výhodou či naopak kritickým bodem pro útočící nebo bránící se Rusy,⁸⁵² měli za úkol střežit ruské telefonní linie a hlásit případná poškození.⁸⁵³ Požadované informace bylo možno získat pečlivým pozorováním bez nutnosti navázat s nepřítelem přímý kontakt – legionářská terminologie tento způsob průzkumu označovala jako *nabljud'ání*. Vojáci si našli místo s dobrým výhledem a zapisovali potřebné údaje nebo je zakreslovali přímo do map.⁸⁵⁴ Ale ani to nebylo bez nebezpečí. Při jedné příležitosti si průzkumníci Antonín Hasal s Matějem Němcem vylezli jeden na střechu stavení a druhý do koruny košaté lípy, oba ze svých pozorovatelů měli vynikající výhled na nepřátelské pozice. Jenže neopatrné manévrování ruských vojáků v blízkém okolí přitáhlo ke statku dělostřeleckou a kulometnou palbu. Hasal se dostal do bezpečí rychle, ale Němec se dlouho odhodlával, než seskočil ze stromu, který údajně nedlouho poté rozčísil dělostřelecký granát. Rozvědčík vyvázl bez zranění, jen s prostříleným pláštěm.⁸⁵⁵

Vojáci se snažili zahlédnout výložky nepřátel, případně sebrat odznaky, legitimační lístky, časopisy, noviny, knihy nebo osobní korespondenci padlým v prostoru mezi zákopy nebo si přímo promluvit s nepřátelským vojákem.⁸⁵⁶ Tímto způsobem získávali široké pole různých informací. Úspěchů dosahovali Češi u pluků doplňovaných z českých zemí, pro jejichž vojáky bylo velkým překvapením, že nepřátelský Rus skrývající se někde v blízkosti jejich postavení umí perfektně česky. „Úkolem naší rozvědky bylo přejítí most a vyzvěděti,

kontrolou poznalo se ihned, zdali mluví pravdu.“ J. ČIŽMÁŘ, *Zajatci*, s. 148; srov.: A. ZEMAN, *Česká družina*, s. 9; J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina*, s. 38.

⁸⁵² „Naším úkolem bylo zakreslit přesně do mapy nepřátelské přední stráže a vyzvěděti, z jakých zbraní se tyto stráže sestávají, jak jsou silny a k jakému pluku patří.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 178.

⁸⁵³ J. FINGL, *Z Kyjeva*, s. 59.

⁸⁵⁴ „Přikazuji Vám, abyste 5. prosince v 8 hodin ráno vyhledal v městečku Vieličce plukovníka Duchonina a hlásil mu, že dva dobrovolníci České družiny, posláni jako odborníci, aby provedli kartografické práce nepřátelské pozice, jsou s Vámi...“ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 178.

⁸⁵⁵ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 50.

⁸⁵⁶ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 86, 197; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; A. ZEMAN, *Česká družina*, s. 9.

zda jsou na druhé straně české pluky,“ vzpomínal Josef Slanička.⁸⁵⁷ Pak už záleželo na rozvědčickově obratnosti a opatrnosti, zda se mu podařilo od rakouského vojáka získat nějaké bližší informace. K nejnebezpečnějším úkolům patřilo „získat jazyka“, zajmout nepřátelského vojáka (ještě lépe důstojníka), jehož výsledk mohl osvětlit mnohé okolnosti prostým pozorováním nebo sběrem materiálu nezjistitelné.⁸⁵⁸ Nebezpečí, že budou zajati, byli vystaveni vojáci na izolovaných postaveních – zvláště předsunuté stráž. Dobrovolci prováděli nájezdy (v terminologii západní fronty tzv. „trench raids“⁸⁵⁹) na nepřítele s cílem ho zneklidnit nebo získat zajatce buď v úplné tichosti, kdy zabíjeli strážné nožem či bodákem, nebo využívali metody průzkumu bojem, kdy se přiblížili k vybranému místu nepřátelské linie a pak zaútočili granáty. Někdy dostali vojáci úkol sabotážního ražení: ničení telefonních linek apod.⁸⁶⁰ Při větších akcích spolupracovali s ruskými rozvědčíky nebo s kozáky.

Specifickým druhem frontové práce Čechoslováků byly propagandistické aktivity. Dobrovolci přesvědčovali Čechy a Slováky v rakousko uniformách k dezerci a sdělovali vojákům z nepřátelských zákopů nepříjemné zprávy, které by mohly narušit jejich morálku. Rozšiřování nepříznivých zpráv i dodávání odvahy k dezerci se dělo za pomoci distribuování letáků a vyvěšování plakátů na drátěné překážky.⁸⁶¹ Propagandistické úkoly na frontě nebyly o nic méně nebezpečné než přepady, většinou vyžadovaly dostat se až do bezprostřední blízkosti nepřítele. Metoděj Pleský, zkušený rozvědčík a pozdější velitel jízdní rozvědky na Sibíři, zanechal detailní popis toho, jak se připravoval na umístění tabule s informací o jedné rakouské porážce do nepřátelských drátěných zátarasů. Nejdříve vyhlédl správné místo, kam cedule přijde, pak trasy přístupu i ústupu, vybral muže, kteří ho budou provázet a případně ochraňovat. „...zbraň neměl, byla by... překážela. Tabule byla 75 cm široká, 45 cm vysoká, násadec měřil 2,5 metru...“, aby „dostal tabuli snadno do země“, tak se „hrot násadce okoval.

⁸⁵⁷ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 143.

⁸⁵⁸ O velmi zvláštním plánu na odlákání pozornosti německých vojáků napsal Jaroslav Hašek článek do *Čechoslovana*. Popisuje v něm, jak jeden z Čechoslováků získal malé sele, které přivázal na provaz a nechal ho pobíhat v území nikoho mezi zákopy. Prasátko kvičením přilákalo pozornost německých vojáků, kteří si chtěli přilepšit a tak polevili v pozornosti. V následující přestřelce však byl provaz poutající sele k jeho majiteli přestřelen a lest tedy nebylo možno opakovat. Nakolik je příběh skutečností a nakolik výplodem Haškovým, těžko soudit. Přesto článek ilustruje využívání rozvědek jako propagandistického kapitálu; Jaroslav HAŠEK, *Na přední pozici a na frontě*, in: týž, *Nešťastný policejní ředitel. Neznámé a nově nalezené texty*, Praha 2006, s. 37-40.

⁸⁵⁹ Alex D. HAYNES, *The Development*, s. 66.

⁸⁶⁰ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 634. V pamětní knize 1. pluku byla činnost Čechoslováků na frontě charakterizována následujícím způsobem: „...rozletěli jsme jako listy vějíře od Haliče k Břežanům, spojení jsou jedinou vůlí, jedinou snahou, pracovat na osvobození domoviny – rozbíjet pouta. A jako krcti rozlézali jsme se podél rakousko-německých okopů, ve dne i za noci, slídíce po vhodném okamžiku, kdy zničit drátěné překážky, prohnati nebo sebrati stráž, zkrátka – nedati klidu, nedati spánku, rušit jejich práci, kazit jim plány – vše, co jim škodí, pomůže našim.“ F. LANGER (ed.), *Pamětní kniha I. střeleckého pluku Jana Husi*, Praha 1920, s. 23.

⁸⁶¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 111, 129.

Tyčka ... mohla sloužit jako bodlo, jako kopí.⁸⁶² Neozbrojený dobrovolce se vydal do vysoké trávy, která ho měla alespoň část cesty krýt. Plán mu ale zcela pokazil nepředpokládaný objev, v cestě se nacházela těla ruských vojáků v rozkladu, zřejmě padlých z některého předchozího útoku. „Dá se plazit? Hruzným hřbitovem, přes hnijící mrtvoly? NE! To bych už nedokázal. Mé nervy by to nesnesly; jsou už napjaty to nemožnosti...“⁸⁶³ Nakonec se mu podařilo tabuli zarazit na vyhlédnutém místě a bezpečně se vrátit.⁸⁶⁴ Na řece Sanu tři dobrovolci přeplavali vodní tok, aby naházeli do nepřátelských zákopů proklamace ohlašující vstup Itálie do války,⁸⁶⁵ na Stochodu používali pro rozvědky a šíření propagandy čluny.⁸⁶⁶ Vymyšlením stále nových způsobů jak dopravit propagandistické materiály do nepřátelských zákopů proslul Stanislav Čeček, který spolu s několika dalšími nadšenci vypouštěl papírové balónky s nápisem *Praha* nebo s husitským kalichem a k nim přivazoval letáky a proklamace. Když se tato varianta příliš neosvědčila, přistoupil k vystřelování raket, které vybuchly a letáky se rozlétly nad zákopy.⁸⁶⁷ Dobrovolci působili též proti nepřátelské propagandě; když němečtí vojáci vyvěsili na zátarasy vlastní ceduli s nápisem *Ploesti und Bukarest gefallen* „střelec Šimek dobrovolně se nabídl, že tabuli přinese. Ačkoliv bylo již plné denní světlo, bratr Šimek úprkem vyběhl z ruských zákopů, vyrval tabuli před zraky užaslých Němců z drátů a šťastně se s ní vrátil do ruských zákopů“.⁸⁶⁸

Neobvyklou aktivitou československých rozvědků byly tzv. „zpívané rozvědky“. Skupina vojáků se přiblížila na doslech k nepřátelským pozicím a začala zpívat – většinou české lidové písně, jen málokdy chyběla píseň *Kde domov můj?*⁸⁶⁹ Účelem takové rozvědky bylo ukázat, že v ruských uniformách bojují Češi, motivovat rakousko-uherské vojáky k navázání kontaktu a k dezerci, působit na národní cítění Čechů a Slováků. Při zpívané

⁸⁶² M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 133.

⁸⁶³ Tamtéž, s. 137.

⁸⁶⁴ Tamtéž, s. 141. Jednotka Karla Fibicha do nepřátelských zátarasů zavěsila cedule s gramaticky nepřilíš správnými nápisy *Stanislau caput – 30.000 Gefangene!* a *Görz caput – 10.000 Gefangene!*; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 179, 181-182. Později též *Amerika hat Deutschland den Krieg erklärt!*, Tamtéž, s. 284; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 221.

⁸⁶⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 129.

⁸⁶⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 637; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 225.

⁸⁶⁷ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 132n; M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 145nn, 189-190; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 186. Čečkovy vynálezy údajně zahrnovaly i „obrněný trakař“, tedy podivný způsob přesunu ležícího střelce, a jeho aktivita na poli vynálezcství inspirovala celou řadu vtípů, mezi nimiž nejslavnější byl ten o „Čečkových obrněných válenkách“; A. ZEMAN, *Plukovník*, s. 51. K bizarním vynálezům té doby zcela jistě patřila i atropa kulometu, vlastně velká řehťačka s ocelovým perem a ozubeným kolečkem, kterou měl dobrovolce Douda znepokojovat nepřítel. Tento vynález kapitána Uspenského se však též neujal, nepřítel se oklamat nenechal. M. NĚMEC, *Návraty*, s. 46.

⁸⁶⁸ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 564.

⁸⁶⁹ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 221; srov.: Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 51n; R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 335, 396; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 309; V. VALENTA-ALFA, *Vánoce*, s. 2.

rozvědce obvykle nešlo jen o zpěv a jeho působení, po několika písních se dobrovolci pokusili s nepřátelskými vojáky promluvit, došlo i na poskytování nebo výměnu darů – chleba atp.⁸⁷⁰ Většinou to však netrvalo dlouho a loajální Rakušané nebo důstojníci kontakty svých spolubojovníků s nepřítelem odhalili a ukončili je.⁸⁷¹

Nejnebezpečnějším typem rozvědky, ač žádný podnik na frontě nebyl prost rizika, byly pokusy o individuální proniknutí do hloubky nepřátelských pozic; například praporčík Krejčířík se pohyboval v týlu nepřátelských linií po celé tři dny.⁸⁷² Dobrovolci pronikali do rakouských pozic převlečení do ukořistěných c. a k. uniforem, předstírali, že jsou zajatci prchající z ruského zajetí,⁸⁷³ případně se převlékli do civilních šatů – tehdy se jednalo o tzv. „civilní rozvědku“.⁸⁷⁴ Jejich úkolem bylo buď shromažďovat informace v bezprostředním týlu fronty nebo se pokusit proniknout na Slovensko a do Čech. Takové rozvědky probíhaly na konci roku 1914, kdy se fronta přiblížila k českým zemím nejvíce.⁸⁷⁵ Z neznámějších průzkumníků-kurýrů určených pro České země byli Václav Čerenský, který údajně kontaktoval Josefa Scheinera a Karla Kramáře, a Josef Pšenička, který byl vyslán do Čech až koncem roku 1917 a setkal se například s Přemyslem Šámalem, Aloisem Rašínem a Františkem Modráčkem.⁸⁷⁶ Václav Čerenský přeběhl frontu jako údajný uprchlík za zajetí a Josef Pšenička odejel z Petrohradu jako člen transportu vyměňovaných zajatců.⁸⁷⁷ Z psychologického hlediska je nutno zdůraznit stres vyvěrající z osamělosti takového rozvědčíka-špiona, po většinu času byl odkázán jen sám na sebe a nemohl nikomu věřit, všichni ostatní pro něj představovali potenciální hrozbu. Kolektivním způsobem prožívaný život dobrovolců představoval oporu, která takovému muži musela nutně chybět. V souladu s výrazovými prostředky doby mluvil Adolf Zeman o takových rozvědčících následujícím způsobem: „Jich odvaha je přímo ďábelská, hraničí s romantismem a neleká se ani šibenice.“⁸⁷⁸ Podobné rozvědky probíhaly v roce 1918. Tehdy byli posíláni rozvědčíci na Ukrajinu do Kyjeva a k jejich úkolům patřilo zjištění pozic okupantů (rakousko-uherských

⁸⁷⁰ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 219nn; F. MACOUN, *Úryvky*, s. 31; M. NĚMEC, *Návraty*, s. 63; R. MEDEK, *Pout III*, s. 197.

⁸⁷¹ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 46-47.

⁸⁷² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 638.

⁸⁷³ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 42.

⁸⁷⁴ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 77.

⁸⁷⁵ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 48; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 50; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 71.

⁸⁷⁶ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 73; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 813. Josef Pšenička po válce krátce zasedal v poslanecké sněmovně za stranu čs. socialistů, v roce 1922 však zemřel (ve věku 34 let), viz zápis 159. schůze poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé v Praze dne 24. října 1922 (<http://www.psp.cz/cgi-bin/eng/eknih/1920ns/ps/stenprot/159schuz/s159001.htm>).

⁸⁷⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 813.

⁸⁷⁸ A. ZEMAN, *Česká družina*, s. 30.

a německých vojsk), bolševiků a v neposlední řadě získání informací o Čechoslovácích, kteří na Ukrajině zůstali. Jedné takové rozvědky se zúčastnil i Karel Holý, který se do legií už nikdy nevrátil; po jistou dobu se skrýval ve vesnici asi 150 kilometrů od Kyjeva, pak se oženil a přestěhoval se do Nikolajevky. Tam po jistou dobu podnikal v rámci NEP (Nové ekonomické politiky) jako uzenář, ale poté, co mu znárodnili s koncem NEP živnost, odjel i s rodinou v roce 1929 do Československa.⁸⁷⁹

Rozvědky patřily bezpochyby psychicky a fyzicky nejnáročnějším úkolům, kterých se československým vojákům dostávalo. Josef Švec vzpomínal, že jeho „...hoši se ... také hodně báli“ překonávat příliš široké pásmo nikoho mezi ruskými a rakouskými pozicemi. Strach byl neodmyslitelnou součástí vojákovy života v první linii, a to nejen při rozvědkách.⁸⁸⁰ Mnohé akce probíhaly v noci, což mělo vliv na psychiku vojáků. Pohyb v temnotě v neznámém nepřátelském prostředí je silně stresující. K největším komplikacím patří ztížená orientace, stres vyvěrající z nejasnosti a zkreslení optických a sluchových vjemů, pocity izolace, zranitelnosti a bezmoci.⁸⁸¹ Vojenská psycholožka Olga Dziaková zdůrazňuje oslabení „pocitu společenství“ při nočních bojových operacích, kdy se voják cítí více osamělý.⁸⁸² Noční krajina mezi zákopy skrývala mnohé hrůzy: padlé z předchozích útoků v různém stavu rozkladu, nepřátelské patroly, pasti v podobě vodou zatopených kráterů po velkorážních granátech, nebezpečí palby z vlastních řad (tzv. *friendly fire*). Noc nebyla vždy tichá a temná, mnohdy právě naopak, vybuchovaly miny, duněla dělostřelba, práskaly výstřely z pušek a štěkaly kulometry. Průzkumníci se plazili v bahně, ve sněhu s přetrvávajícím vědomím, že je kdykoliv může spatřit nepřítel a začít střílet přímo po nich. Děs vyvolávaly osvětlovací rakety. A ještě jedno specifikum nočních rozvědek uvádí Metoděj Pleský: „Jak ten čas ubíhal! Připadalo mi často, že se toulám hodinu, nejvíce hodiny dvě, a zatím, když jsem se vracel do zákopů, byla noc ta tam, svítalo.“⁸⁸³

Některé rozvědky proběhly v poklidu, jiné se proměnily v drama. Zřejmě nejnebezpečnější bylo, když se v území nikoho mezi zákopy utkaly dvě nepřátelské skupiny rozvěděčků. Za husarský kousek se totiž na obou stranách považovala chytit nepřátelského

⁸⁷⁹ Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 109n. S úkolem získat co nejvíce informací o německých okupantech zůstal v Kyjevě i Josef Mašín, jeho dramatickou cestu z Kyjeva k vojsku zachytil František Langer; viz F. LANGER, *Pes druhé rotý*, Praha 1925, s. 135nn; J. NĚMEČEK, *Mašínové*, s. 38nn; Rudolf VONKA, *U 4. pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 126n.

⁸⁸⁰ „Starosti byli hlavně s přední částí; hoši se báli nepřátelské rozvědky, a sami, jako bývalí rozvěděčci, si ve své fantazii představovali, že každou noc se k nim někdo krade, aby je překvapil. Pracovala většinou v noci vzrušená fantazie, a při malém podezření začala se silná střelba...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 525.

⁸⁸¹ Srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 39n; J. R. EBERT, *A Life*, s. 170, 305n.

⁸⁸² O. DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, s. 171-174.

⁸⁸³ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 98.

průzkumníka přímo při akci. Němci, Rakušané i Rusové vysílali proti sobě tzv. *jagdkompanie* nebo *jagdkomanda* o různé síle (až 100 mužů).⁸⁸⁴ Jejich úkolem bylo narušovat průzkumnou činnost nepřítele a způsobit jeho elitním oddílům (což průzkumníci bezpochyby byli a jsou) maximální ztráty na těžko nahraditelném personálu. Souboje mezi zákopy mohly mít charakter od přestřelky na velkou vzdálenost až po krvavou rvačku za použití nožů a polních lopatek.⁸⁸⁵ A nad tím vším stále viselo nebezpečí zahájení dělostřeleckého přepadu, ať už z té či oné strany. Skupina vojáků, v níž byl J. K. Mervart-Slavenský, při jedné rozvědky v jakési vesnici narazila na mnohem silnější nepřátelskou jednotku. Mohlo se jednat i o nastraženou past. Rozpoutal se zmatený boj v hlubokém sněhu a téměř všichni čeští průzkumníci se dali na urychlený ústup, chyběl jen Mervart. Ten se totiž v průběhu přestřelky schoval do blízké stodoly, neboť se mu zasekla ručnice, a zatímco se jí snažil opravit, nevšiml si ústupu spolubojovníků. Obklíčen nepřítelem, který o něm naštěstí nevěděl, Mervart téměř propadl panice, ale nakonec se vzpamatoval a po dramatickém úniku z vesnice se šťastně dostal do ruských pozic. Tam zjistil, že několik mužů z rozvědky je stále nezvěstných, neměli takové štěstí jako on.⁸⁸⁶

Podobně odříznut od ostatních zůstal Karel Holý nedaleko vesnice Antonovka, když byl ponechán ještě s jedním vojákem jako stráž. Poté, co zpozorovali nepřátelské jednotky obklíčující vesnici, Holého spolubojovník se vydal varovat zbytek jednotky a Karel Holý zůstal dle rozkazu na místě. Po delší době pochopil, že se na něj zapomnělo, a musel se přes noc a pak přes celý den schovávat před nepřítelem. Teprve druhý den se mu podařilo proklouznout do ruských pozic.⁸⁸⁷ Že rozvědky byly mnohdy zmatenými a nebezpečnými podniky, kdy hrála větší role náhoda a odvaha jednotlivce než příprava, dokládá Matěj Němec, který odhalil realitu jedné ze slavných Čečkových rozvědek, kdy osm družiníků zajalo přes sto nepřátel. První skupina asi sedmdesáti Rakušanů totiž na zajetí čekala a dalších čtyřicet se vzdalo po krátké přestřelce jedinému dobrovolci Antonínu Hružovi, který měl tu odvahu (a neposlechl Čečkovo varování) a došel k shromážděné skupině a vytrhával c. a k. pěšákům pušky z rukou. V Hružově chování se zračí furiantství a někdy až sebevražedná odvaha

⁸⁸⁴ „Třetí parta zůstane stranou Skálovy skupiny u drátů v záloze, aby zabránila zaskočení první skupiny rakouským „jagdkomandem“.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 202; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 615.

⁸⁸⁵ K problematice boje na větší vzdálenost a zblízka D. GROSSMAN, *On Killing*, 115n, 120 n.

⁸⁸⁶ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 51nn.

⁸⁸⁷ Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 102.

československých legionářů,⁸⁸⁸ podobně jako ve výše zmíněném běhu dobrovolce Šimka přes území nikoho pro nepřátelskou propagační tabuli.

Boj proti přesile během rozvědky nebyl ničím neobvyklým, rozvědčíci byli často odkázáni sami na sebe a na vlastní palebnou sílu. Čechoslováci často využívali léček, pomáhala jim pohyblivost a odvaha. Na jiné rozvědce Čečkovy jednotky ještě v roce 1914 došlo k setkání s mnohonásobně silnějším jízdním oddílem, který se družiníkům podařilo odrazit jen díky momentu překvapení: „Než jsme se nadáli,.... Vynořilo se asi 40 maďarských husarů. Přivítali jsme je takovou střelbou, že se patrně lekli, domnívajíce se, že mají proti sobě přesilu, a dali se na útěk, zanechavše na místě 8 zabitých...“⁸⁸⁹ Odvahu, která jim získala mnoho sympatií u ruských vojáků, prokázali Vojtěch Holeček, Stanislav Pergler a František Barták, kteří zachránili zraněného ruského vojáka, který uvázl v zemi nikoho, a jeho spolubojovníci měli strach se při jeho záchraně vystavit intenzivní nepřátelské kulometné a puškové palbě. V konkrétním případě záchranu ruského vojína lze spekulovat nad důvody, které vedly tři Čechy k tomu, aby se vydali do nebezpečného prostoru. Nejpravděpodobnějším vysvětlením je touha ukázat se před ruskými vojáky v tom nejlepší světlo. Nakolik byla akce výsledkem neustálé propagandy o ideálním českém vojákovi, lze jen těžko odhadovat. Svou roli sehrála jistě i sebedůvěra Čechů ve vlastní schopnosti a soucit s raněným vojákem, nejen kolektiv okolo Olega Smirnova považuje heroismus ve válce za součást altruistického cítění.⁸⁹⁰ Statečnost však byla mnohdy jen součástí pudu sebezáchovy.⁸⁹¹ Podobné akce nelze v kontextu první světové války považovat za něco výjimečného, jak činili sami legionáři a pak jejich historici. Hlídková činnost spojená s propagandistickými úkoly (a tedy tento typ bojových střetnutí) byla typická pro všechny ostatní fronty války a zejména pro statický průběh bojů na západní frontě.

Možná více než ze zranění a rychlé smrti měli strach ze zajetí; jako velezrádci by byli vyslýcháni, souzeni a nakonec oběšeni. Vojín Antonín Grmela upadl do rakouského zajetí a byl oběšen ve Wadowicích; Josef Staněk byl zajat na Stochodu německými jednotkami, odhalen, předán rakouské vojenské justici a 21. listopadu 1916 nedaleko Kovelu popraven,

⁸⁸⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 39; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 80nn.

⁸⁸⁹ A. BUK, *Čečkova rozvědka*, Československý voják z 11. října 1919.

⁸⁹⁰ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 559n; srov.: podobná událost, kdy Čechoslováci pomáhali ruským spolubojovníkům vynášet raněné i padlé pod palbou nepřítelů, tamtéž, s. 633; k tématu heroismu R. HOLMES, *Acts of War. The Behavior of Men in Battle*, New York 1985, s. 300nn; Oleg SMIRNOV – Holly ARROW – Doug KENNET – John ORBELL, *„Heroism“ in Warfare*, <http://digitalcommons.unl.edu/politicalsciencehendricks/3/>; Petr KOURA – J. RANDÁK (edd.), *Hrdinství a zbabělost v české kultuře 19. a 20. století. výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.-27. října 2006*, Praha 2008.

⁸⁹¹ G. KNOPP, *Zajatci*, s. 60.

František Oliverius byl oběšen ve Lvově.⁸⁹² Větší štěstí měl voják Jakub Studnař, kterého nedaleko Tarnopolu zajali němečtí vojáci; byl sice souzen, odsouzen k smrti, ale nakonec mu trest změnili na dvacet let těžkého žaláře. Válku přežil jako vězeň v Terezíně. Představa popravky dobrovolce pronásledovala a zvyšovala nápor na jejich psychiku: „Strašlivý přízrak šibenice jako by se před nimi objevil, přízrak, který byl jedinou odpovědí na jejich úvahy za dlouhých večerů, co by na ně asi čekalo, kdyby padli do rakouského zajetí.“⁸⁹³ Rakousko-uherská strana vypsala odměny za dopadení živých českých a slovenských velezrádců, odměna mohla zahrnovat peníze, dovolenou a vyznamenání.⁸⁹⁴ Vojáci raději spáchali sebevraždu, než aby padli nepříteli do rukou – příklady jsou k nalezení zejména v souvislosti s ústupem od Tarnopolu (viz dále v textu). Dobrovolce děsil osud mnohých zraněných vojáků obou stran, kteří byli zasaženi při útoku nebo průzkumu a pro těžkou palbu nepřítel nemohli být evakuováni. Téměř každý voják v zákopech na frontě slyšel v noci zoufalé volání raněných o pomoc v němčině, maďarštině, ruštině, češtině. Strašlivé volání, které mohlo pokračovat hodiny nebo celé dny. Volání mužů, kterým nikdo nemohl pomoci a kteří umírali mezi liniemi ve strašných bolestech. Spolubojovník Karla Holého bratr Teplík byl těžce zraněn při štědrovečerní hlídce (Vánoce 1914): „Byla to strašná podívaná, když bratr Teplík, ruský Čech z Kyjeva, mladý hezký hoch, musel umřít ležící na roští. A umírá a volá, po sté, nebylo možné, nebylo přístupu k němu, poněvadž to bylo blízko rakouských zákopů.“⁸⁹⁵ Stresující frontová noc byla spojencem rozvědčků, průzkum za denního světla byl na dobře opevněných úsecích téměř nemožný. Rozvedky se prováděly při mobilních operacích, při průlomech front nebo rychlých ofenzívách, kdy zase hrozilo, že skupina rozvědčků bude odříznuta od ústupové trasy, obklíčena a její muži pobiti nebo zajati a posléze oběšeni jako zrádci.

Nebezpečí při rozvědce bylo všudypřítomné, voják nemohl ani na okamžik polevit v ostražitosti, což kladlo velké nároky na jeho psychiku. V některých případech mohly být ztráty způsobeny těžkým terénem nebo neopatrnou manipulací se zbraní. V tragédii se mohl proměnit návrat do vlastních zákopů, protože někteří ruští vojáci a důstojníci o českých rozvědčících mnoho nevěděli a pokud se s nimi setkali, považovali je pro jejich silný přízvuk nebo špatnou ruštinu za vyzvědače. Několika vojákům České družiny se proto stalo, že byli zatčeni, vyslýcháni a jen rychlá intervence důstojníků Družiny nebo těch, co o Češích něco

⁸⁹² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 398; J. VACULÍK, *Dějiny II*, s. 13.

⁸⁹³ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 22.

⁸⁹⁴ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 62; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 614.

⁸⁹⁵ Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 101.

věděli, je zachránila od horšího osudu. Budoucí generál Jan Syrový byl po svém příchodu na frontu zatčen jako špion třikrát během dvou dnů.⁸⁹⁶ Ještě 17. února 1917 byla vracející se četa československých rozvědčků napadena střelbou z ruských zákopů a nehledě na pokusy celou situaci vysvětlit byla odzbrojena a vzata do zajetí. Až v zákopech si dali Rusové říci a dobrovolce propustili.⁸⁹⁷

Že průzkumné akce nebyly prosty humoru a ironie (tak důležité pro Fussellovo vnímání celého válečného konfliktu) dokládá opět Matěj Němec. Jeden z jeho spolubojovníků musel při rozvědce v „zemi nikoho“ pokřtít novorozeně tam žijící rodiny, neboť místní mu nevěřili, že není kněz, když nosí brýle. O něco hůře na tom byli voják Novotný a Karel Voženílek, které chtěli po návratu z rozvědky Rusové uvěznit, protože předpokládali, že ten, kdo nosí brýle, je špion.⁸⁹⁸ A každá rozvědka nebyla jen skvělým úspěchem, v některých obdobích nebo na některých úsecích fronty bylo téměř nemožné proniknout do bezprostřední blízkosti nepřátelských pozic nebo se dostat do kontaktu s protivníkem. Takové rozvědky musely být pro dobrovolce frustrující, neboť se vystavovali nebezpečí zranění nebo smrti a bezvýsledně.⁸⁹⁹

Rozvědky se ocitly mezi hlavními tématy československé propagandy, úspěšné podniky proti nepřátelským liniím měly být využívány jako důkaz o českých schopnostech a oddanosti v boji proti Ústředním mocnostem a zároveň byly tyto úspěchy představovány jako vzor pro Čechy a Slováky, kteří do vojska ještě nevstoupili. Rozvědky jako slavné hrdinské činy legionářů se staly objektem pozornosti poválečných publikací určených mladým čtenářům. Václav Valenta-Alfa využil několik nejslavnějších akcí, aby demonstroval statečnost, čestnost, míru sebeobětování, fyzickou připravenost a v neposlední řadě bratrství dobrovolců na frontě.⁹⁰⁰ Několik slavných rozvědek vedených Janem Syrovým, Stanislavem Čečkem nebo Rudolfem Medkem představovalo značný symbolický kapitál dobře využitelný v propagandistické činnosti československého odboje.

Krátká období odpočinku nastávala v případě, že voják dostal za odměnu (například za zajatého nepřátelského vojáka) několik dní dovolené, případně mu byla přidělena – muži o pořadí přidělování dovolené mezi sebou losovali. Odjezd z fronty býval vždy ulehčením: „Jaký to byl báječný pocit – sedět v uhánějícím vlaku a mít před sebou tři neděle dovolené!

⁸⁹⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 218, 546, 551, 572.

⁸⁹⁷ Tamtéž, s. 573.

⁸⁹⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 49; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 240, 245, 252.

⁸⁹⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 578.

⁹⁰⁰ V. VALENTA-ALFA, *Vlast máti až nás zavolá... Jak žili, bojovali a umírali Sokolové-legionáři*, Praha 1929, s. 15nn, 34nn, 51nn. Důkazem o využívání rozvědek jako demonstrace schopností a statečnosti Čechoslováků v Rusku by mohla být i báseň Jaroslava Sezemského *Co mi vyprávěl rozvědčík*, *Sibiřská 5*, prosinec 1925, s. 1.

Nebo v nádražní restauraci v klidu pojídat chutné jídlo z talíře nožem a vidličkou. Tomu už jsem za celý rok skoro odvykl,⁹⁰¹ vzpomínal Matěj Němec. Josef Kohák dostal po bitvě u Zborova a ústupu od Tarnopolu čtrnáctidenní dovolenou, kterou se rozhodl strávit v Taganrogu u Azovského moře jako host tamní zajatecké organizace (viz předchozí kapitola).⁹⁰² Všechny dovolené všech vojáků měly jedno společné – byly v jejich očích příliš krátké.⁹⁰³

I při zevrubném čtení dobových pramenů lze nabýt dojmu, že Čechoslováci byli prostě rozenými rozvědčíky, kterým nedělala potíže sebevětší překážka. Je pravda, že vojáci nastupovali na frontu nepřipraveni na budoucí úkoly, ale nemálo z nich prošlo v průběhu prvních válečných let specializačními kurzy pro telefonisty, ženisty, poddůstojnickými a důstojnickými školami a stážemi u ruských řadových jednotek – Jaroslav Čižmář jeden čas pobýval u elitní ruské kavaleristické jednotky⁹⁰⁴ – a vysoce ceněnými specializačními kurzy pro průzkumníky.⁹⁰⁵ Náročnost a náplň takových kurzů dokládá následující vzpomínka na denní program při jednom takovém průzkumnickém kurzu: „V 6 hodin ráno byl budíček, v půl 7. jsme museli mít v ubikacích čisto a museli jsme býti nasnídáni, od půl 7. do půl 8. byl běh, do půl 9. slovesnost (cvičení v ruském jazyku), v půl 9. jsme šli na cvičiště s puškami a ve 12 hodin jsme měli oběd s dvouhodinovým odpočinkem; od 2 do 3 hod. byla signalisace s praporky a Morseova abeceda od 3 do 4 hod., čtení map od 4 do ½ 5., od ½ 5. do ½ 6. hod psaní donesení (hlášení), od ½ 6. do ½ 7. kulometry, od ½ 7. do ½ 8. bomby (granáty) a miny, od ½ 8. do ½ 9. slovesnost, od ½ 9. do 9. hod. bodání do ‚čučela‘ (cvičení s bodákem) a potom prověrka (večerka).“⁹⁰⁶ Stáže a kurzy pokračovaly až do konce roku 1917; jejich smysl je identifikovatelný v kariéře Josefa Mašína, který mezi čtvrtým a desátým říjnem 1917 prošel granátnickým kurzem u štábu třetí ruské armády a posléze sám působil v československých jednotkách jako instruktor.⁹⁰⁷

Rusko a revoluce

Jak vůbec vnímali Čechoslováci obyčejné ruské vojáky a civilní obyvatelstvo? Obě skupiny českoslovenští legionáři viděli jako děti. S jistým přezíráním a pobavením komentovali jejich údajně nedostatečný rozhled, jejich vidění světa, způsob života,

⁹⁰¹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 59n.

⁹⁰² Josef KOHÁK, *Příběhy 2. pluku po Zborovu*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 157.

⁹⁰³ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 204nn.

⁹⁰⁴ J. ČIŽMÁŘ, *Česká družina*, s. 43.

⁹⁰⁵ Z výcviku důstojnické školy v Bereznici, O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 516, 517; srov.: výcvik tzv. sokolské komandy, J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 117.

⁹⁰⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 306.

⁹⁰⁷ J. NĚMEČEK, *Mašínové*, s. 36.

náboženský zápal, podivnou směs dobroty a krutosti, naivitu prý hraničící až s tupostí. Z mnoha vzpomínek je cítit jen špatně ukryvané nebo snad spíše podvědomé pohrdání. Lékař Bohuslav Bouček se při popisu vesničanů ukázal jako nemilosrdný kritik: „Poznal jsem i obyvatelstvo. Mužici jsou šibalové na nejnižším stupni kulturního vývoje. Ženám při svatbě ostříhají vlasy, dělají z nich jakýsi věneček obšitý látkou... a tento věneček už nikdy z hlavy nesdělají! Při vdavkách se konstatuje panenství nevěsty. V pozitivním případě nosí se nevěstina košile potřísněná krví po návsi, v negativním se vyvěsí nade dveřmi červený prapor! Jak živ se nepřevlékají, spí v zavšivených šatech, nemyjí se. Záchodů neznají. Vinu za zubožený stav lidu nese starý režim svou středověkostí a zločinným oblbováním pomocí vodky a pravoslavného popa, ale neméně též ruská inteligence, která vlastně je polointeligenci, nadutá městská cháska bez nejmenšího pochopení pro lid.“⁹⁰⁸ Jednou z vlastností, kterou legionáři vnímali jako typickou pro ruského vojáka, tedy jakousi apatii, se zabýval Zdeněk Němeček: „Tam v zákopě seděla nejpřednější hlídka ruské pěchoty. Několik pravých ruských vojáků tam sedělo. Byli dávno nemyti, strašně zarostlí, mrzutí, do kosti prokřehlí, s hlinitou barvou tváří. Vzbuzovali upřímný soucit. A ta hrozná, rassová apatie k životu!“⁹⁰⁹ Jak odlišně pak zní článek Otakara Husáka z května 1916, který v sobě skrývá rusofilský obraz spojený s idealizací ruského vojáka: „Zrcadlo chci postaviti před oči Vaše – *Zemljáka*... Snad viděli jste, jak oni umírají – umírají oni všude v pustinách Sýrie, vinicích Francie i lukách vlasti! Jak milují, jste neviděli! Vy neviděli jste pohled lásky, obdivu i věrnosti psí, Vám nikdy zmrzlé nohy nehřály jich prsa vychudlá, Vy neslyšeli a necítili nikdy z nadávky směs nevědomé i rodící se lásky k Vám!“⁹¹⁰ Husák se nevyhýbá negativním prvkům (nadávkám), ale interpretuje je zcela odlišně, ať už jen z propagandistických důvodů.

Ruská, demokratická březnová revoluce s sebou přinesla naději nejen pro Rusy, ale též pro Čechoslováky a zároveň vyděsila mnohé představitele Dohody, kteří se (správně) domnívali, že revoluční vření nedovolí slovanské říši pokračovat ve válce a tím uvolní vojskům Ústředních mocností cenné rezervy pro stále ještě zdaleka nerozhodnutý boj na západní frontě.⁹¹¹ Češi zklamaní přístupem carských orgánů přivítali změnu režimu s rusofilským nadšením. Proměna nejsilnějšího slovanského státu v demokratickou zemi souzněla s jejich nenávistí k mnohým představitelům carského režimu. Dobrovolci dobře chápali příčiny, které vedly k požadavku carovy abdikace; vnímali potíže, které byly

⁹⁰⁸ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 153.

⁹⁰⁹ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 17.

⁹¹⁰ O. HUSÁK, *Epištoly*, s. 16.

⁹¹¹ K. PICHLÍK, *Bez legend*, Praha 1991, s. 192nn; S. FITZPATRICK, *The Russian Revolution*; R. PIPES, *Dějiny*; O. FIGES, *Lidská tragédie*; J. HANUŠ – R. VLČEK (edd.), *Interpretace*; kde další literatura; S. POLÁK, *T.G. Masaryk*, s. 185nn.

s režimem spjatý. Předpokládané demokratické Rusko u nich vzbuzovalo větší očekávání než předchozí systém, s jehož zkostnatělostí se tolik potýkali. Dobrovolci se od prvních momentů stavěli do dvojité role aktivních účastníků a zároveň jakýchsi objektivních pozorovatelů. Opět se vynořil způsob popisování typický pro český komentář Ruska té doby, tedy jistý nadhled, možná až pohrdání při pohledu na „obyčejné“ Rusy, opojené dosud neznámým pocitem svobody. Tak ale neuvažovali všichni autoři deníků ani vzpomínajících. Například Karel Fibich komentoval pocity dobrovolců po revoluci následovně: „Dostáváme do rukou *gazety*. Překotně přinášejí nové zprávy o postupu ruské revoluce. Přes veškerou únavu hltáme novinky. Ruský národ neuznává carem určeného zástupce. Prohlášena republika. V čele *Vrjemenného pravitelstva* Rodzianko [sic!] – jmenování noví ministři – germanofilové jsou arestováni – gubernátoři zaměněni – mnoho dřívějších činitelů zabásnuto, toť se ví, že i proslulý generál Meder se svým pobočníkem – iniciativa v rukou vojska – policie zrušena a odesílána na frontu. Prohlášena úplná svoboda – vojsku přiznáno stejné právo jako všem občanům. – Titulatury jsou zrušeny, zavedeno prosté oslovení ‚*gospodin*‘. Ve městech pořádají se velké manifestace pro republiku, zpívá se Marseillaisa, veřejné a státní budovy ozdobeny rudými vlajkami.“⁹¹² Ani Adolf Zeman v jednom z mnoha svých románů nezůstal pozadu: „Rus jest svobodná... Ruský lid vezme nyní sám do rukou řízení svých osudů. Konečně se vzchopí a osvobodí ruskou zem od germánských sveřepých tlap, které vnikly hluboko do jejího nitra. Teď snad se konečně probudí v ruských srdcích slovanské vědomí a láska k rodné vlasti.“⁹¹³ O již ne tak nekritických úvahách vojáků svědčí skeptická a dokonce až pythická promluva, kterou vložil Metoděj Pleský ve svých beletrizovaných pamětech do úst Stanislava Čečka: „Vím, hoši, chápu, že se radujete. I já se těším z toho, že na troskách zpuchřelé monarchie buduje ruský lid svůj nový, demokratický slovanský stát, kéž by jen naše radost nebyla předčasná.“⁹¹⁴ Asi nejobvyklejší reakcí na revoluční vření byl zmatek způsobený informačním zahlcením. Na frontu proudila taková spousta zpráv, fám a informací, že nebylo možno identifikovat ty pravdivé. Rudolf Medek komentoval pocity vojáků následovně: „Ah, těch novinek! Byl jich úplný přival a v našich hlavách byl z toho úplný zmatek. Věru, často jsme nevěděli, máme-li se radovat s radujícími či naříkat s naříkajícími. Neboť všude jsme potkávali muže, kteří se radovali, někdy až přespříliš,

⁹¹² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 266.

⁹¹³ A. ZEMAN, *Jiskrák*, s. 109.

⁹¹⁴ M. PLESKÝ, *Velezrádci III. U Zborova. Vzpomínky ze světové války 1917*, Praha 1938, s. 22.

a muže jiné, kteří nařikali, také někdy přespříliš. Málokdy potkali jsme muže rozumově střízlivé.⁹¹⁵

Nejen výše citovaný Fibichův text odráží náladu, která panovala mezi vojáky v době převratných revolučních změn a zdůrazňuje prvky pro dobrovolce nejdůležitější. Klíčovými pojmy byly: „revoluce“, „republika“, „germanofilové“, „svoboda“ a „manifestace“. Typickým převzatým termínem spojeným s revoluční situací se stalo slovo *meeting*; takové *meetingy* neboli schůze se konaly neustále a na jakémkoliv téma jak v zápolí, tak v blízkosti fronty. Ruští vojáci doufali a věřili, že systém postavený na důstojnickém sboru a vynucené subordinaci nadobro skončil. Češi se podobných meetingů účastnili nebo je pořádali⁹¹⁶ a jejich vzpomínky na revoluční vření mezi ruskými vojáky jsou směsí zklamaného nadšení, údivu a trpkého znechucení. Velké rozčarování vzbuzovaly mezi Čechoslováky kontakty ruských vojáků s Němci a Rakušany na frontě. Záhy po vypuknutí revoluce se rozbujelo tzv. *bratání*. Naivní ruští vojáci se pod dojmem revolučních hesel pokoušeli přátelit s nepřátelskými bojovníky, chápali je jako své bratry (odtud výraz *bratání*) a vnímali rozmluvy a výměny darů, případně letáků a novin, jako známky blížícího se konce války.⁹¹⁷ Od vojáků Ústředních mocností dostávali Rusové různé revoluční tiskoviny a v neposlední řadě jídlo a vodku, jak vzpomínal Rudolf Medek.⁹¹⁸ Legionáři na styky Rusů s nepřítelem nahlíželi skepticky a považovali to za velké nebezpečí pro celou nepevnou frontu. Matěj Němec vzpomínal na to, že Rusové zabraňovali dobrovolcům v bojové činnosti, prý aby Čechoslováci nedráždili nepřítele a zachoval se tak klid na frontě.⁹¹⁹ Konflikty mezi Rusy a Čechy nebyly vždy jen slovního charakteru. Rusové vyhrožovali dobrovolcům „...okamžitým zastřelením, jakmile se odváží se zbraní v ruce překročiti ruské zákopy za účelem výzvědné činnosti proti nepříteli“.⁹²⁰ Legionářům se někdy nepodařilo udržet klid a odpovídali na urážky a provokace fyzickou silou. Když jakýsi ruský voják těsně před bitvou u Zborova označil Čechy střídající je v první linii za „zrádce revoluce“, došlo ke krátké rvačce.⁹²¹ Jan Galandauer připomíná konflikt na jakési ukrajinské železniční zastávce, kdy několik legionářů jen náhodou uniklo napadení

⁹¹⁵ R. MEDEK, *Pout III*, s. 303.

⁹¹⁶ „Hoši jsou celkem dobří. I ti nováčci! Chodí rádi na cvičení. Jenom se mi zdá, že se mezi Rusy naučili meetingovat. To je vám samá debata.“ Týž, *Ostrov*, s. 247.

⁹¹⁷ Václav CHÁB, *Bachmač. Březen 1918*, Praha 1948, s. 8; R. VLASÁK, *Židáček Leo. Příběh legionáře-Žida*, Praha 1933, s. 212-213; fotografie Rusů bratřících se s vojáky Ústředních mocností in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 742, 743; J. FUČÍK, *Generál*, s. 106n.

⁹¹⁸ R. MEDEK, *Pout III*, s. 303-304, 312; týž, *Veliké dni*, s. 411.

⁹¹⁹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 73-74.

⁹²⁰ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 813.

⁹²¹ Týž, *Povstalci II*, s. 18.

ruskými vojáky prchajícími z fronty.⁹²² Čechoslováci byli přímými svědky revolučních excesů svobodou a hesly ovlivněného davu ruských vojáků, kteří vyháněli důstojníky a znehodnocovali válečný materiál, protože už odmítali dále bojovat.⁹²³ Pokusy o místní příměří stojící na základě domluv mezi jednotlivci a jednotkami není specificky ruským fenoménem, hovoří o nich například Jennifer Keene a Martin Gilbert v souvislosti se západní frontou.⁹²⁴

„Vše je dovoleno...“ napsal Rudolf Medek, v pamětech více než skeptický k ruské revoluci (revolucím): „Rozrušovati a ničiti vlastní zákopy, zahazovati drahocennou municí, rozkrádati skladiště potravin a oděvu, ba prodávati haličským sedlákům z okolí děla a vozy s municí, koně a postroje. Vše je dovoleno: přebíhati k Němcům... zabíjeti několik čestných důstojníků... vypravovati samovolně vlaky do zápolí... ničiti vagony... Anarchie jako drzá choroboplná děvka, opásaná rudým hadrem, tu cynicky křepčí po řadrech národa, jenž si jako malé dítě hraje se sirkami v plné stodole.“⁹²⁵ Lékař Bohuslav Bouček, věren své profesi, popsal první ruskou revoluci jako operaci vředu a do několika vět vložil celé zklamání z nadějí vkládaných do této změny: „Rozklad ve správní i vojenské organisaci je příšerný! Mimovolně cítíš hnus a kal, nečestné jednání, zpronevření idejí. Stádo beranů – to je odporný pojem a pocit s ním spojený. Do toho klesla a znásilněna byla skvělá idea svobody, do toho došlo Rusko! Ukázalo celému světu svou slabost, prohnilost. Operace hnusného vředu provedena brilantně, ale organismus už byl prožrán zkázou.“⁹²⁶ Podobně, jako nemoc, vnímal revoluci i další ze vzpomínajících František Šifter, který mluvil o „horečnatých, křečovitých bolestech, které hrozí už přervat žití“ Ruska.⁹²⁷ Voják František Wildmann vzpomínal obraz bezmezného šílenství, kterého byl svědkem: „Na malém nádraží před Tarnopolem odpočívá masa zemljáčků. Venku je liják. Pojednou vyskočí jeden dočista klidně a rozumně vyhlížející starší voják. Zdvihne pěsti a udeří jimi do oken nádražní budovy. Jeho příkladu následují jiní. Malé nádraží vzalo brzy za své. V náhlém návalu divné, šílené zloby zničili zemljáci to, co je chránilo před nepohodou.“⁹²⁸ Vojáci byli svědkem revolučního chaosu a přehmatů nejen na frontě, ale též v zázemí – ve městech i na venkově. Jakýmsi topoi se stává obraz *mužiků* plenících zámečky a usedlosti venkovské šlechty, kdy se terčem

⁹²² J. GALANDAUER, 2. 7. 1917, s. 25.

⁹²³ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 33; k pohledu na rozvrat fronty z ruské strany S. N. BAZANOV (ed.), *Antivoennye vystuplenia na russkom frontě v 1917 godu glazami sovremennikov. Vospominania, dokumenty, kommentarii*, Moskva 2010; B. L. GONČAROV – M. VEČE (ed.), *1917. Razloženie armii*, Moskva 2010.

⁹²⁴ J. D. KEENE, *Doughboys*, s. 113n, M. GILBERT, *První světová válka*, s. 434nn.

⁹²⁵ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 413.

⁹²⁶ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 135.

⁹²⁷ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 90.

⁹²⁸ J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK (edd.), *Od Zborova*, s. 27.

revoluční nenávisti stává vlastně nevinný mobiliář: „Plenili právě rozkošný zámeček nějakého hraběte. Zfanatizovaní mužici odváželi a odnášeli si kusy nádherného starožitného nábytku, části klavíru, okenních rámců, parket, kusy stropů, střech a mladičké ovocné stromky, usekané u země.“⁹²⁹ Pro Rudolfa Medka tvořila předěl ve zmatku revoluce krátká vláda Alexandra Fjodoroviče Kerenského, kdy se „tento šílený nepořádek a zmatek přece trochu urovnal“, ale podzimní revoluce opět dala událostem úplně jiný směr.⁹³⁰ Jan Falář pak při příležitosti začátku roku 1918 bilancoval revoluční události uplynulých několika měsíců a jeho uvažování přibližuje legionářské nahlížení na ruské revoluce: „Veliká jest svatá Rus! Tak mluvil kdysi v nadšení ruský vlastenec. Dnes? Zmítá se obr v bolestech, ruští bratři stápejí se v krvi... Čím dál tím více rozmáhají se nepořádky a boje. Kolem nás dějí se neuvěřitelné věci. Jedna strana potírá druhou. Po venkově bloudí hordy, na účet bolševiků olupují sedláky a řadí mezi pokojnými lidmi. Vojáci kradou koně a výzbroj si nosí domů. Samotní bolševici nemají důstojníky, pouze komisaře! Ukrajinské vojsko je nespolehlivé, které při nejbližší příležitosti odloží zbraně a praští s vojnou.“⁹³¹

Jednou z největších potíží první ruské revoluce v očích legionářů byla neobratnost nových vládnoucích kruhů při manipulaci s armádou. Pád samoděržaví – tedy náhlý rozklad tradiční mocenské struktury a nenadálá svoboda, kterou mnozí chápali jako možnost chovat se dle libosti, všeobecná krize způsobená válečnými výdaji a neefektivním hospodařením, naivně podávaná a přijímaná agitace vzývající mír; to a mnohé další způsobilo rozklad východní fronty. Dobrovolci vnímali revoluci pozitivně do chvíle, než začala negativně ovlivňovat je samotné, jejich plány a sny. Dobrovolci začali svým lpěním na vlastenectví vzbuzovat mezi Rusy podezření jako národnostní šovinisté. Ideály revoluce a demokratizující návrhy revolučních vůdců vzbuzovaly mezi vojáky pozitivní ohlas, revoluční realita už nikoliv. Revoluce bezpochyby hluboce zasáhla československé vojsko a silně ho ovlivňovala. První ruská revoluce roku 1917 představuje v pramenech (většinou vzniknuvších až s odstupem času) slibnou, ale nepovedenou avantýru, která byla provázena událostmi šokujícími i pro bitvami zakalené dobrovolníky. Často popisují dobrovolci obraz rozvratu dopravní sítě v blízkosti fronty. Agitací a neznámým pocitem svobody omámení ruští vojáci se totiž zcela svévolně snažili dostat domů a nebrali ohledy na nic a na nikoho.⁹³² Rudolf

⁹²⁹ *Na ústupu z Ukrajiny*, Sibiřská 5, leden 1926, s. 10; srov.: M. RENDLE, *Defenders*, s. 85n.

⁹³⁰ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 10.

⁹³¹ Záznam ze dne 31. prosince 1917; *Ruská anabáze – vzpomínky Jana Faláře*, in: J. KREJČOVÁ a kol., *Za naši samostatnost*, s. 64.

⁹³² „V etapě i v zápolí podivný, šílený ruch. Sta a sta vlaků se pohybovalo po železnicích, ale jaké to byly vlaky! Jen a jen transporty z fronty, vlaky plné zběhů, zbabělců, zrádců. Dveře i okna vagonů byly vyvráceny, vytlučeny. Vagony přeplněny, natřískány. Na stupátkách, na střechách, na náraznicích, všude tovaryšči. I

Medek ve své *Legionářské epopeji* reprodukoval rozhovor, kterým se snažil charakterizovat myšlení ruských vojáků a ilustroval tím náhled legionářů na ruské *zemljáčky*, obyčejné ruské vojáky: „Eh, přejedla se vojna.“... „Dosti tam krve prolili.“... „Nechť jdou ti ostatní.“... „Buržoazie vyžraná.“... „Generálové.“... „Povídají... u nás na vsi budou půdu dělit.“ ... „Pospěš, Gríšo!“ ... „Svoboda – tak svoboda!“⁹³³ Dialog vystavěný na téměř divadelním napětí přesně ukazuje na prvky, které českoslovenští dobrovolci vnímali jako nejdůležitější v revolučním zmatku v hlavách ruských vojáků. Chaos ve vypravování vlaků proměnil železniční soupravy k nepoznání a nezřídka ústil v krvavé katastrofy.⁹³⁴ Neobvyklé nebylo ani šikanování důstojníků (msty ze předchozí skutečné i domnělé křivdy), které začínalo odpíráním poslušnosti, strháváním hodnostních odznaků, tzv. *pogonů*, a vyústilo ve vraždy.⁹³⁵

Specifickým symbolem revolučních změn v ruské armádě a společnosti byl vznik tzv. *ženských batalionů smrti*.⁹³⁶ Odvaha a odhodlání těchto „novodobých amazonek“ měly ukázat mužům opouštějícím frontu, kde je jejich místo a vyvolat u nich pocit viny. Navíc měly tyto bataliony demonstrovat odhodlání některých skupin v Rusku k pokračování ve válce proti Ústředním mocnostem. Důležitým prvkem je zcela jistě sebeuvědomění těchto žen; obě revoluce v Rusku nezasáhly jen politickou nebo ekonomickou sféru, měly přinést rovnoprávnost všem bez rozdílu. Ženy tímto způsobem dokazovaly své zapojení do revoluce a bezpochyby si tak chtěly vybojovat rovné postavení s muži. Pro Čechoslováky byly *ženské bataliony* terčem humorných výpadů a zároveň uvažování nad novotami. Někteří to komentovali jen lakonicky, jako zajímavost ruské revoluce: „viděli jsme tam též ženy vojáky, které dobrovolně tvořily ‚ženské bataliony smrti‘ a šly na frontu bojovat“;⁹³⁷ „...také jsme měli příležitost viděti ženy a dívky ruské, vystrojené za vojáky, které se s našimi vojáky brzo spřátelily. Byl jejich celý prapor a konaly i frontovou službu.“⁹³⁸ Jiní byli tím vším zaujati mnohem více, jako například Josef Tichák, toho času na cestě do Francie: „V Žitomíru byl

lokomotivu obsadili. Byla jimi v pravém smyslu polepena. Jako by se na ní usadil roj zlostných, zdivočelých sršňů. O každé místočko se ve vlaku úporně, krvavě bojovalo. Na kolejnicích se válely cary lidských těl. To byli nešťastníci, kteří se do vlaku nedostali. V boji o místo podlehli. Byli se stupátek srazení, ušlapáni, vagonem rozdrceni...“ M. PLESKÝ, *Velezrádci IV. Na řece Volze*, Praha 1938, s. 45.

⁹³³ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 407.

⁹³⁴ „Vlaky bývaly přeplněny tak, že cestující seděli i na střeších vagonů... Chodby byly přeplněny a za jízdy bylo vyloučeno, že by se mohl někdo dostat na záchod... Okna všech vagonů byla již dávno vytlučena, ježto divoký dav nastupoval i okny, rozbíjeje před tím okenní tabule holemi nebo tím, co bylo právě po ruce.“ V. RYPL, *Války*, s. 134; srov.: F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 92n.

⁹³⁵ R. MEDEK, *Pout III*, s. 306. „Utrpení ruského důstojníka, které počalo na samém začátku revoluce, vzrůstá. Když zabili generála Duchonina, nechali jeho tělo čtrnáct dní ležet v nákladním vagoně, poněvadž město nechtělo hrdinu pochovat ve svých zdech. V Berdičevě prý zajali nějakého důstojníka a každý, kdo dal třicet kopějek, mohl mu dát políček.“ V. ŠLAJCHRT (ed.), B. OPLETAL, *Zápisky*, s. 92.

⁹³⁶ M. GILBERT, *První světová válka*, s. 461. Jednou ze zakladatelek těchto formací byla Marie Bočkarová, která se v květnu 1918 pokoušela získat pomoc pro Rusko ve Spojených státech; A. S. KALINA, *Krví*, s. 178.

⁹³⁷ C. TOMAN, *Život 3. pluku*, s. 124.

⁹³⁸ S. KRAMER, *Z Ruska*, s. 140.

také umístěn ‚ženský batalion‘, který měl ubikace na hlavní ulici města. Byl to jeden z nešťastných pokusů první ruské revoluce, jak zastavit rozval ruské armády. Když byli muži zbabělci, měly je zastat ženy. Pokus žalostně ztroskotal a ‚ženské bataliony‘ se neosvědčily. Zbytečně bylo utraceno mnoho životů. Morálně pak způsobily spíše opak a nebohé ženy sloužily za posměch ruským vojákům utíkajícím z fronty.⁹³⁹ Podobně reagoval na ženské jednotky Rudolf Medek, který nezapomněl připomenout roli, která podle jeho názoru náležela ženám lépe: ‚Ženské bataliony smrti‘, které se v době nadšení pro ofensivu Kerenského zorganizovaly v Moskvě, v Kyjevě, v Petrohradě a které nyní dorazily na frontu, byly všude vítány posměchem a staly se ihned předmětem nehorázných úštěpků. ‚Báby v kalhotách jdou vytrhnout z brandy tovaryše Kerenského!‘ Nebohé ruské báryšni! Mnohá z nich našla tam v Haliči smrt – snad zbůhdarma! Snad by lépe učinila, kdyby dala Rusku zdravého syna.⁹⁴⁰

Češi a Slováci v ruských službách vkládali do ruské revoluce vlastní ideály; přenášeli na ni vlastní vnímání a získávali od ní upevnění ideálů, snů a v neposlední řadě další terminologii a způsob vyjadřování (velkou dávkou pro Rusko typického patosu). Vojáci vesměs oceňovali ideály revoluce a jejích strůjců, což souviselo se znovu se vracějícím rusofilstvím. Doufali v to, že obrozené Rusko se postaví v plné síle do boje proti Ústředním mocnostem. Rudolf Medek často debatoval na terasách kyjevského hotelu ‚Praga‘ s polským publicistou Jerzym Bandrowskim a předkládal mu ideji svobodných slovanských států, které by existovaly v blízkém svazku s Ruskem, což Banrowski (přes své rusofilské proklamace) odmítal.⁹⁴¹ Naděje o silném demokratickém Rusku neměla dlouhého trvání. Velmi záhy se ukázalo, že revoluce a revolucionáři chtějí spíše válku ukončit než v ní pokračovat. A zatímco Rusové toužili po míru, Češi mír odmítali a chtěli bojovat dál. Zde lze nalézt klíčový prvek rozporu mezi českou (československou) a ruskou revolucí (respektive revolucemi). Dobrovolci vnímali protiválečné aktivity Rusů jako přímou zradu spojenecké věci; a touto optikou nahlíželi většinu revolučních událostí. Legionáři, kteří nejdříve vítali revoluci jako záruku pokračujícího boje proti Němcům záhy změnili náhled k revoluci a v následujících letech (oprávněně) kritizovali situaci, která nastala v ruské společnosti, na frontách a přifrontových územích. S vědomím následujícího bolševického experimentu a s množstvím zkušeností s ruskou náturou, dobrovolci vesměs zdůrazňovali temné proudy revoluce, její excesy, slabost a tragický průběh, který se ukázal být osudový pro více než tři čtvrtiny dvacátého století. Dobrovolci často zdůrazňovali lhostejnost převážné části ruské populace

⁹³⁹ Josef TICHÁK, *S Husákovým transportem ze Žitomíru do Francie*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 131.

⁹⁴⁰ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 91.

⁹⁴¹ Tamtéž, s. 117.

a zdůvodňovali tou apatií neúspěch demokratických kruhů a skupin. Uvažování Františka Šifréra je pak typickou ukázkou vnímání ruské revoluce a postavení legií v jejím rámci: „My, československá revoluční armáda, která od počátku prožívala s Rusí všechny její starosti a bolesti, mnohdy ještě **intenzivněji** než ruští lidé, my jedeme odtud.“⁹⁴² Legionáři z revolučních excesů a z revoluce samotné obviňovali Němce a tzv. „germanofilské“ kruhy (Lenin a další). Neopomínali ani Židy: „I židi, tyto pijavice ruského lidu, mají v tom své nekalé prsty.“⁹⁴³ Jak antisemitismus, tak obviňování vládnoucích ruských kruhů z „germanofilství“ měly kořeny v typicky ruské interpretaci světa a ve vlastních názorech Čechoslováků.⁹⁴⁴ Kromě Židů a německých agentů (v jejich očích se jednalo o dvě navzájem podobné skupiny) považovali dobrovolci za šířitele revoluce vojáky, kteří se navrátili z fronty do rodné vesnice. Typickým takovým revolucionářem byl muž, který byl ve válce zmrzačen, a buď se snažil domáhat spravedlnosti pro všechny, nebo naopak považoval za svou povinnost rozbourat systém, kvůli kterému se stal mrzákem.⁹⁴⁵ Revoluce zásadně ovlivnila (respektive ovlivnily) nejen myšlení jednotlivých dobrovolců, ale také politickou situaci v československém odbojovém hnutí v Rusku – zapříčinila již dříve zmiňovaný pád monarchisticky vedené mocenské skupiny reprezentované Josefem Dürichem – a změny v organizaci jednotek. Začaly vznikat rotné a plukovní *komitety*, orgány vlastní samosprávy, které ještě v letech 1918-1920 budou hrát v životě legií zásadní roli. Konflikty vyvěrající z přebírání idejí ruské revoluce (revolucí) přispívaly ke konfliktům mezi jednotlivými vojáky nebo mezi vojáky a důstojníky.⁹⁴⁶

Na Ukrajině se vojáci setkávali s revolučními excesy v ještě větší míře než na frontě; ruští vojáci prchající z fronty s sebou přinášeli chaos do městeček a vesnic. „Všude se loupí, vraždí, ‚pogromy‘ stávají se zjevem zcela obyčejným. Anarchii provozují davy vojska uprchlého z pluků na frontě nebo v posádkách a veškeré úsilí místních výborů zabránit nepořádkům zdá se býti marné. Nejvíce zakouší majetnější třída a židé, na něž jsou pořádány pravé hony. Loupežné massy, vedené dobrodruhy, ničí bohatý národní majetek. Po zákazu prodeje alkoholu ještě za carství zkoncentrovány všechny lihové nápoje v tak zv. vinných skladech. A ty jsou nyní právě terčem loupežících mass, kde v ssutinách hořících skladů nalézají svoji smrt sta a sta opilých lupičů. Svorně všichni kradou, loupí, vypalují poměštické domy, ale svorně také dovedou soudit. A není hroznější smrti, než dnešní ruský ‚samosúd‘,

⁹⁴² Zdůraznil D. V.; F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 96.

⁹⁴³ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 107; R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 414.

⁹⁴⁴ Srov.: M. RENDLE, *Defenders*, s. 171n.

⁹⁴⁵ R. VLASÁK, *Dědek. Příběh starého vojáka*, Praha 1935, s. 50n; J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 289.

⁹⁴⁶ J. KOHÁK, *Příběhy*, s. 159.

kdy rozvášněný dav se raduje z trápení nebohých obětí, pod ranami umírajících.⁹⁴⁷ Karel Fibich popsal situaci, které byl svědkem během bojů mezi bolševiky a ukrajinskými separatisty v Kyjevě: „Přímou u domu pekárny leží roztrhaná mrtvola mladé ženy s urvanou paží a prsem, po zdi a okenním rámu stékají krvavé cáry lidského masa. V rigolu vedle chodníku leží civilista, jehož mozek vytéká na okraj chodníku.“⁹⁴⁸ O něco později popisuje improvizovanou márnici: „Do mrtvolného zápachu zařezávají se srdcervoucí stony a výkřiky těch, kteří nacházejí mezi nebožtíky své nejdražší. V dlouhých řadách nakladeny jsou mrtví a kusy lidských trupů. Mozky a střeva vytékají na podlahu. Na několika stolech a podstavcích leží pouhé části lidských těl. Na jednom trup s hlavou a pažemi, na jiném hlava s ramenem a na ně položená hlava.“⁹⁴⁹ Zdá se, že naturalistické zdůrazňování brutality bylo jedním ze zásadních prvků legionářského odsudku ruské revoluce. Stejně jako ve vyzdvihování krvavosti bojů na frontě, tak i v důrazu na strašlivost revoluce se skrývá protiválečný, respektive protirevoluční osten.

Tématem, které zůstává v pozadí je propojení náboženství a legií. Jednou z takových událostí, která byla v souladu s rusofilskými (respektive panslovanskými myšlenkami), je přestup většiny dobrovolníků třetího praporu prvního pluku na pravoslavnou víru v prosinci 1916. Nebyl by to snad ani třetí prapor, aby se v argumentaci neobjevovaly prvky spjaté s husitstvím, tak typickým pro budoucí třetí pluk, který později z tohoto praporu vznikl. Telegram o události odeslaný Mikuláši II. zněl takto: „Jeho imperátorskému veličenstvu. Dnes, v den jmenin Vašeho Veličenstva, sjednotilo se 14 důstojníků a 1370 vojáků Čechů-katolíků opět s pravoslavnou církví. Stoupenci slovanské myšlenky, v jejímž základě stojí od věků pevné ruské pravoslaví, potomci Husovi a Žižkovi, přetrvavše řetězy německého otroctví, nemohou zůstat v násilném spojení s katolicismem. Sjednocení, kterým již dříve se dostalo štěstí, že byli osvobozeni Carským slovem, skládají k nohám zbožňovaného Slovanského Monarchy city neomezené oddanosti Vašemu Veličenstvu, slovanské myšlence a ruskému národu a pohotovosti vésti boj do úplné porážky odvěkého nepřítel Slovanů.“⁹⁵⁰ Za tímto demonstrativním přestoupením na pravoslaví nelze hledat náboženské pohnutky. Z vesměs vlažných katolíků se stali vlažní až neteční pravoslavní. Motivy byly v rovině rusofilské a politické. Pro dobrovolce se zdálo být pravoslaví (pochopitelně) náboženstvím slovanským a stavěli ho do pozice s „germánským“ katolicismem. Je nutné si uvědomit, že

⁹⁴⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 576.

⁹⁴⁸ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 230.

⁹⁴⁹ Tamtéž, s. 233.

⁹⁵⁰ *Čechoslovan*, ze dne 7. ledna 1917.

Rusové často nepovažovali za nejnütnější národnost toho druhého, ale jeho náboženství. Dobrovolci se tímto krokem pokoušeli stát bratry Rusů i z hlediska náboženského. Nelze opomíjet aspekt politický; podobná demonstrace měla za úkol získat vojsku podporu nejvyšších ruských (respektive carských) kruhů. Je možné souhlasit s Jaroslavem Kratochvílem, který podmiňoval přestup na pravoslaví těsným sepětím s carským systémem, „reakčním ruským panslavismem“ a „naivním českým slavjanofilstvím“, ale upozorňoval na mnohem pragmatičtější stránky celé události, na „majetkové zájmy Čechů a Slováků“ ve vedení celé akce a na „obchodní praktičnost“ takové akce.⁹⁵¹ S Kratochvílem souhlasil Václav Nikodém, který napsal: „Přestupování na pravoslaví nemělo příčin vnitřně náboženských; přestupovalo se z romanticky mlhavého slovanství, z neznalosti pravoslaví, z odporu ke katolictví, z praktických pohnutek.“⁹⁵² Ze slavofilských pohnutek na pravoslaví přestoupil ještě v zajateckém táboře i budoucí slovenský generál (povýšen do hodnosti generála 23. října 1948) Branislav Manica.⁹⁵³ Matěj Němec uvedl ještě jeden z důvodů této změny náboženského vyznání; velitel prvního pluku, horlivý katolík plukovník Piotrovskij vydal prý rozkaz, že katolíci z jeho pluku musí každou neděli chodit do katolického kostela. Ten byl ale více než deset kilometrů daleko, pravoslavný oproti tomu jen asi pět.⁹⁵⁴ Jaroslav Fingl zase vzpomínal na hromadný přestup asi stovky zajatců v omském táboře, které přesvědčil nejen místní pop, ale hlavně výhody, které se konvertitům nabízely.⁹⁵⁵

Zážitky ze zajetí, z války a z revoluce narušily rusofilství, které zpočátku silně ovlivňovalo propagační rétoriku a myšlení vojáků. Otakar Husák v roce 1916 napsal: „Dnes jinak chápeme, proč naši buditelé hledali spásu na Rusi. Mohla přijít též odjinud? Jsme slabí počtem a budem jimi vždy. Proč hledat podporu, sílu u jiných ras, když za námi stojí ohromná Rus totožná s námi slovanskou krví, příbuzná jazykem, Rus, které patří budoucnost!“⁹⁵⁶ Rusko bylo vnímáno jako podporovatel českých snah. Naděje vkládané do Ruska, ruské politiky, vojska a obyvatel byly příliš velké, než aby mohly dojít naplnění. Nekritický idealismus a nadšené rusofilství české propagandy se v očích čtenářů například Husákových článků srážel s neradostnou realitou. Nelze předpokládat, že úplně stejně exaltované rusofilství jako prezentovali Husák nebo Medek v *Čechoslovanu* nebo *Čechoslováku* bylo

⁹⁵¹ J. KRATOCHVÍL, *Cesta*, s. 20.

⁹⁵² Václav NIKODEM, *Náš zdejší kulturní život*, in: V. ČERVINKA (ed.), *Naši*, s. 216-217.

⁹⁵³ Peter CHORVÁT, *Generál Branislav Manica (1894-1980)*, *Vojenská história* 9, 2005, č. 3, s. 84-100.

⁹⁵⁴ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 70.

⁹⁵⁵ J. FINGL, *Když jsem byl „pleňasem“*, s. 367-368; k náboženským poměrům mezi volyňskými Čechy před válkou J. VACULÍK, *Dějiny*, s. 75-120.

⁹⁵⁶ O. HUSÁK, *Epištoly*, s. 21.

vlastní i všem ostatním vojákům. Přesto například výše uvedená Husákova poznámka popisuje alespoň zčásti pocity dobrovolců k Rusku, ač za použití slov, kterým by se oni vyhnuli. Právě revoluce a naděje, které vzbudila a zanedlouho pohřbila, se zdají být potvrzením rusofilských nálad ve vojsku. Zklamání, které je cítit z mnohých deníků (ať už z období zajetí nebo z revolučního roku 1917) bylo možná tak velké, protože ho cítili muži, kteří původně do Ruska vkládali velké naděje.

Skutečný vztah k Rusům a Rusku byl mnohem pragmatičtější než rusofilské fantazie. Modelovým případem toho, jak Češi vnímali Rusy, byl jejich náhled na ruský důstojnický sbor. Komplikovaný vztah mezi Čechoslováky-revolucionáři a jejich ruskými veliteli logicky procházel množstvím změn a lze vystopovat několik základních podob tohoto vztahu. K České družině bývali dle vzpomínek vojáků přidělováni důstojníci, kteří by údajně nemohli sloužit u gardových ani řadových útvarů. O vojenské kariéře před přeřazením k Družině u důstojníků nižších hodností obvykle mnoho nevíme, a proto výše uvedené tvrzení nelze brát jako fakt. Podstatné je, jak byli vnímáni svými podřízenými a jakým způsobem tito podřízení interpretovali jejich chování. Dobrovolci na velitele aplikovali maxima, která vnímali jako principy dobrovolnického, tudíž pro ně dokonalého vojska. Zdá se – a platilo to pro ruské důstojníky i jejich české, respektive slovenské nástupce – že vojáci prodechnutí revoluční rétorikou a jakýmsi mesianismem požadovali, aby jejich velitelé byli hrdinové bez záporných vlastností.

Typickým případem proměn vnímání ruského důstojníka je druhý velitel České družiny, podplukovník Sozentovič, který sice, jak už bylo řečeno v první kapitole, přivezl z Moskvy prapor a byl nadšeně uvítán, ale záhy ztrácel u vojáků morální kredit; až ho nakonec mnozí nenáviděli a opovrhovali jím.⁹⁵⁷ Dobrovolci odsuzovali jakékoliv špatné chování k podřízeným a jakýkoliv náznak nespravedlnosti – nemluvě o tělesných trestech. Nehodlali důstojníkům dovolit, aby se k nim chovali podobně jako k obyčejným ruským vojínům. Právě výše zmiňovaný Sozentovič „...nebyl oblíben. Dobrovolcům nadával. Sám jsem to zakusil při náhodném zabloudění do jeho kanceláře“.⁹⁵⁸ Velmi tvrdě se o výběru velících důstojníků vyjadřoval Josef Slanička: „...mám dojem, že v čelo českého revolučního vojska úmyslně nám dávali lidi, jichž cílem bylo zdiskreditovati myšlenku našeho národního

⁹⁵⁷ Na prvního velitele podplukovníka Lotockého vzpomínali vesměs dobře, J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 24. Pravděpodobným vysvětlením zcela odlišného náhledu na Lotockého a Sozentoviče může být, že první pobyl u jednotky velmi krátký čas a ve srovnání s druhým se tak jevil vojákům jako lepší.

⁹⁵⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 34.

boje a znechutiti nám další službu.⁹⁵⁹ Konkrétně Sozentovič byl pro Slaničku „tyran, nadutec, urputník, domýšlivec, jakých v ruské armádě nebylo... zasypával urážkami nejen vojáky, ale i důstojníky, ponižoval je před mužstvem... nám říkával, že jsme darmožrouti, nedisciplinovaná banda studovaných fanatiků, ani slova uznání pro nás neměl.“⁹⁶⁰ Přesto, když měl být Sozentovič nahrazen neznámým velitelem, vojáci proti tomu protestovali, údajně se už zlepšil a oni si na něj zvykli. Velkou roli zde jistě hrály obavy z toho, že nový velitel bude ještě horší než Sozentovič. Tím novým velitelem se stal podplukovník Vjačeslav Platonovič Trojanov, jehož působení v československých jednotkách nebylo hodnoceno jen kladně, ale nikdy nebyl tak kritizován a nenáviděn jako Sozentovič.⁹⁶¹

Velkou potíží se ukázala být kriminalita důstojníků – zejména hospodářská. Tou mezi vojáky proslul kapitán Pluto, zásobovací důstojník české družiny, který se údajně obohacoval spolu s tehdejším velitelem Družiny, nenáviděným Sozentovičem, na úkor obyčejných vojáků.⁹⁶² Na kapitána Pluta – dle Josefa Slaničky to byl „jeden z nejhorších důstojníků jaké kdy Družina měla“⁹⁶³ – vzpomínalo s nenávistí nebo alespoň pohrdáním mnoho vojáků a už jen těžko rozhodnout, zda prováděl vše, z čeho ho dobrovolci obviňovali. Pravdou asi zůstává, že přemíru pil, bil vězně a kradl.⁹⁶⁴ Zásobování bylo obecně kritizováno a každý ruský důstojník, který – třeba jen v očích dobrovolců – krátil vojákům přiděly nebo se o ně dostatečně nestaral, byl nenáviděn a opovrhován.⁹⁶⁵ Kriminalita ruských důstojníků nebyla spojena jen s ruskými poddůstojníky a vojáky, Josef Švec vzpomíná, že poručík Uspenskij si jednoho dne vybral na rozvědku některé Čechy a Slováky (dle Švece ty nejhorší vojáky z druhé roty) a „byli kdesi ve Věličce, kde rozbili několik židovských krámů s vínem a napili se do syta“.⁹⁶⁶

Velkým přečinem bylo neporozumění, či dokonce zlehčování myšlenky československého odboje. Někteří ruští důstojníci a vojáci nebyli schopni porozumět, jak mohou Češi a Slováci bojovat proti vlastnímu „carovi“. Nezřídka je podezřívali, že jsou

⁹⁵⁹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 26.

⁹⁶⁰ Tamtéž, s. 119.

⁹⁶¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 145nn.

⁹⁶² „On [Sozentovič, D.V.], který si nacpává vozy cizím majetkem, který spolu s kapitánem Plutem okrádá nás nejen na stravě, nevydávané po celou řadu dní, ale okrádá nás na všem, co mužstvu přísluší, opovízí se vyčítati svěřenému mužstvu peníze, když kdo ví, co sám z těch peněz ukradl.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 58; srov.: A. ZEMAN, *Česká družina*, in: týž a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 10.

⁹⁶³ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 56.

⁹⁶⁴ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 35-36; k opilství dalších důstojníků (poručíci Kržižanovskij a Lescinskij) J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 127, 152, 160.

⁹⁶⁵ „Mnozí hoši neměli již do čeho kousnout, ale u rotného [poručík Kržižanovskij, D.V.] se hýřilo od večera do rána, páchaly se neřesti, ruští poddůstojníci se opíjeli s důstojníky, zuřil karban a to vše na náš účet.“ Tamtéž, s. 157.

⁹⁶⁶ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 97.

převlečenými špióny a zrádci, kteří mohou kdykoliv znovu změnit uniformu. Jeden bohužel nejmenovaný kapitán Pirjatinského pluku, starý veterán, zasypal nadávkami československé vojáky, kteří byli přiřazeni k jeho jednotce: „...a sotva půlčetu Čechoslováků spatřil, zahrnul ji před houfně se sbíhajícími ruskými vojáky přívalem hanlivých slov a podezření, jejichž smysl byl ten, že ‚Avstrijáci‘ jistě přišli Rusy na posici zradit – a jestliže takovou ‚bandu‘ posílá jim na frontu Petrohrad, pak se vyrovnají nejen s ‚Avstrijáky‘, nýbrž i s Petrohradem.“⁹⁶⁷ Situace se příliš nezměnila ani po revoluci.⁹⁶⁸

Dobrovolci se v souladu se svým sebevědomím, furiantstvím a sebeuvědoměním byli ochotni každému bezpráví postavit, ať už slovně nebo fyzicky. K zřejmě nejtvrdějšímu střetu došlo v Tarnówě, kde dvojice opilých důstojníků (poručík Liscinskij a kapitán Pluto) začala zřejmě bezdůvodně bít dva dobrovolce. Ti nejdříve odráželi rány a volali o pomoc, ale když jim nikdo nepomohl, srazili důstojníky k zemi a utekli. To nebylo všechno, protože „...bratr Beran byl tak ztýrán, že krvácel a hrozně si nařikal na bolesti v břiše, kam ho kopal kapitán Pluto“. Pomsta kamarádů zbitých vojáků přišla rychle. „Naši se již neovládli. Vrazili do místnosti, kde se váleli opilí důstojníci, a dali jim co proto.“⁹⁶⁹ Zvláštními zbraněmi v boji proti neoblíbeným ruským důstojníkům byly humor a smích.⁹⁷⁰ Pozdější revoluce a její instituce jako schůze, komitety a komisaři pomohla vojákům československého pluku, aby se zbavili dalšího nenáviděného velitele plukovníka Piotrovského. Byl to údajně „...sprosták a surovec, který nechápal ani trochu duši československého vojáka“.⁹⁷¹ K tomuto důstojníkovi neměl důvěru ani Karel Fibich, Piotrovskij – označovaný vojáky za „germanofila“ – totiž údajně nadával vojákům do „avstrijské svoloče“ a „pro nepatrnou hloupost zřádkoval jednoho dobrovolce.“⁹⁷² Situace došla už tak daleko, že „hoši si slíbili, že ho při nejbližší příležitosti odprásknou a zahrabou“.⁹⁷³ Rudolf Medek o Piotrovském ironicky prohlášoval, že ho „...ruská armáda nemohla nijak užít, a proto ho darovala nové československé brigádě jako velitele“⁹⁷⁴ a označoval ho za „odpad z ruského důstojnického sboru“.⁹⁷⁵ Dobré slovo nenašel

⁹⁶⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 558; srov.: J. KUDELA, *Generál*, s. 8.

⁹⁶⁸ J. FINGL, *Z Kyjeva*, s. 61-62.

⁹⁶⁹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 63. O tom, že kapitán Pluto si svou pozici u dobrovolců uvědomoval, svědčí následující vzpomínka: „K smíchu bylo, když se objevil... rakouský aeroplán, metající do městečka bomby. To se ví, že my hned nabili vintovky a začali po něm pálit. Bylo to v poledne; Pluto chodil po dvoře, ale když viděl, že chápeme se zbraní, dostal takový strach, že prchl jako zajíc. Měl štěstí!“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 97.

⁹⁷⁰ „Celou místností zahřměl smích a plukovník [Sozentovič, D.V.], udeřiv nepodařeného demonstrátora do obličeje, bouchl dveřmi a zmizel.“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 51.

⁹⁷¹ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 145.

⁹⁷² „Stalo se kdysi, že byl u něho věstovými dobrovolce z mé rotý Vyhnis, jehož nespravedlivě stloukl, a brzo potom zbil i na pověrce feldvebla Beránka...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 232.

⁹⁷³ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 150.

⁹⁷⁴ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 288.

ani pro podplukovníka Chotkiewiče, velitele druhého pluku, ten zase pro něj byl „staré nemehlo, jenž sloužil všem za největšího šaška u pluku“. ⁹⁷⁶ Delegation pod vedením dobrovolce Jaroslava Čižmáře si vymohla přístup k veliteli brigády Trojanovovi, ⁹⁷⁷ který prý po delším uvažování s jejich návrhem souhlasil a nenáviděný podplukovník Piotrovskij, přezdívaný „Pšoncka“, z vojska odešel. ⁹⁷⁸ Karel Holý, který působil v roce 1916 v Kyjevě u záložní jednotky, byl dokonce svědkem bitky (on si zapsal „masakr“) mezi čerstvými československými dobrovolníky a ruskými důstojnickými čekateli. Důvodem byla zřejmě jakási třenice v jednom z kyjevských zábavních podniků. ⁹⁷⁹

Oproti tomu se mezi všemi ruskými důstojníky a vojevůdci tyčí ve vzpomínkách legionářů postava Radka Dmitrijeviče Dimitrijeva – Bulhara v ruských službách, který poznal české vojáky v balkánských válkách a údajně je vždy obdivoval a držel nad nimi ochrannou ruku. Pro Jana Karla Mervarta (píšíciho pod pseudonymem J. K. Slavenský) Dmitrijev byl „přítel slovanského národa a podporovatel jeho tužeb, ...hrdina bulharský, vítěz od Lvova...“ ⁹⁸⁰ K dalším oblíbeným vysokým ruským velitelům patřil bezpochyby i Lavr Georgejevič Kornilov, který měl mnoho Čechů ve své „osobní stráž“, v tzv. Slovanském pluku, a kterého propojoval s českým hnutím jeho zachránce ze zajetí, o němž bude ještě řeč později. Opominout nelze ani Alexeje Alexejeviče Brusilova, jenž patřil k jednomu z mnoha vojáků a politiků, kteří v roce 1917 vyzvedli výkon Čechoslováků u Zborova. ⁹⁸¹ Dosavadní výzkum ukazuje, že vojáci kladli na (ruské i české a slovenské) důstojníky nároky podobné tomu, co John Keegan označil za tzv. imperativy pro důstojnický sbor. Jednalo se o imperativ spřízněnosti, imperativ komunikace s mužstvem, imperativy sankcí, jednání a příkladu. Keeganovu metodu nelze na legionáře aplikovat bezvýhradně, přesto v pojmech samotných je možno nalézt blízkou spřízněnost. ⁹⁸²

Zborov

Z potřeby – ve hře byly jistě i ekonomické faktory – dokázat Dohodě, že Rusko je stále ještě aktivní účastník války proti Ústředním mocnostem, vyrostl plán tzv. Kerenského ofenzívy. Ofenzíva měla být zahájena na počátku července 1917, po několika měsících všeobjímajícího chaosu a posléze několika týdnech zoufalých pokusů o znovuuvedení ruské

⁹⁷⁵ Tamtéž, s. 304.

⁹⁷⁶ Tamtéž, s. 288.

⁹⁷⁷ Jeho fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 147.

⁹⁷⁸ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 145n.

⁹⁷⁹ Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 108.

⁹⁸⁰ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 42; srov.: Deníky starodružiníka Karla Holého, s. 104.

⁹⁸¹ V. HOLEČEK – J. KOPTA – F. LANGER a kol. (edd.), *Zborov 1917-1937*, s. 41.

⁹⁸² J. KEEGAN, *Tváře*, s. 274nn.

armády do bojeschopného stavu. Smyslem pokusu o velkolepý úder proti rakousko-uherským a německým armádám byla demonstrace síly revoluční armády a revolučních idejí. Na sjezdu revolučních delegátů se nadšení zástupci nově ustavené československé střelecké brigády přihlásili k ideji ofenzívy a požadovali zařazení do svazku taktických uskupení, která provedou první úder. Je dobře známo, že nedostatečné vybavení a navíc fakt, že brigáda nikdy nebojovala jako celek, způsobilo přesunutí obou československých pluků do méně důležitého sektoru nedaleko městečka Zborov. Tam měli Čechoslováci podporovat útok okolních divizí a dostali tak jen úkol podřadného charakteru. Z původně lokálního úderu, který neměl mnoho šancí na úspěch, se stal jeden ze základů osvobozené legendy. Pluky brigády dostaly posléze čestné označení *pluky osmnáctého června*, což bylo datum, kdy měla být ofenzíva dle ruského nereformovaného kalendáře zahájena.

Již popisy příchodu do městečka Jezerná (Ozerna), *sborného punktu* československé brigády, s sebou přinášejí celou řadu interpretačních stereotypů, které sice ilustrují obraz stvořený *ad hoc* propagandou, ale zahrnují i skutečné názory jednotlivců – jen skryté pod frázovitými hesly. Vojáci vyjadřovali radost nad počtem svých spolubojovníků, nad silou, kterou se podařilo dát přes všechny problémy a potíže dohromady. Radost ze setkávání se známými, kamarády a někdy příbuznými byla jen těžko předstíraná. Stejně tak proklamované vlastenectví, které představovalo společný komunikační rámec brigády: „V Jezerné, na náměstí i v postranních ulicích, vidíš ruské vojáky i domácí obyvatelstvo, jak v hloučcích sledují nezvyklé divadlo. Odněkud z ulice zaznívá rázný vojenský pochod a do něho se mísí jásavý zpěv. To pochodují roty Čechoslováků! V čele pochodujících plukovní hudba, za ní staříčkový praporečník s čestnou stráží a s překrásným praporem a pak rota za rotou, důstojníci na koních, bojovníci ve vzorných čtyřstupech, ve vyrovnaných řadách, s dlouhými a štíhlými puškami na ramenou, roty se svými pestrými vlajkami.“⁹⁸³ Obraz vytvořený vzpomínajícími a propagátory připomíná srdečné rodinné setkání. Malé skupinky čet, polorot a rot se slily do několikatisícového davu, který sice nepostrádal nadšení a entusiasmus, ale pořád připomínal více dav než organizovanou vojenskou jednotku.

Na jednu stranu se zdá, že morálka, válečné odhodlání a nadšení bylo na výši, na druhou stranu však došlo k události, která bývá prakticky bez výjimky odsouvána stranou jak současníky, tak historiky. Nedlouho po koncentrování brigády a těsně před odchodem na frontu *odkázali poslušnost* (tak zní dobový termín) vojáci některých rot, odmítli se přesunout do zákopů. Jednoduché vysvětlení (podané ostatními vojáky) tvrdilo, že muži podlehli agitaci

⁹⁸³ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 42.

bolševických řečníků, kteří proti jakýmkoliv ofenzivním operacím protestovali.⁹⁸⁴ Do jisté míry to je tvrzení pravdivé, vzdorovité roty druhého pluku byly složeny z ruských Čechů, kteří mnohdy nepřišli k brigádě dobrovolně, ale byli k ní převeleni. Muži tedy nebyli tak silně ideově ukotveni v českém myšlenkovém prostředí a mohlo se stát, že nestačili ani přijmout ideologii československého branného odboje úplně za svou. Rozhodnutím velení byli odbojní ruští Češi koncentrováni v druhém praporu druhého pluku, zřejmě za účelem jejich izolace od ostatních dobrovolníků. V těchto rotách nebyl správným směrem orientován další důležitý prvek přijetí a dodržování československé revoluční ideologie – tedy vzájemný tlak vojáků na dodržování daných pravidel – v současné (nejen) vojenské terminologii označovaný jako tzv. *peer pressure*.⁹⁸⁵ Zatímco v ostatních rotách bylo odmítnutí poslušnosti nemožné už jen z hlediska sdílených hodnot komunity, v těchto narychlo postavených formacích podobné hledisko neexistovalo. Je pravděpodobné, že zkušenosti ruských Čechů ze služby v řadových plucích (a argumenty agitátorů) je přesvědčovaly o tom, že útok je zbytečný, a strach o vlastní život přehlušil i pohrdání, nadávky a výčitky, které se na jejich hlavy snesly ze středu loajálních Čechoslováků. Ti je obviňovali nejen ze zbabělosti, ale též ze zrady národní věci. Trochu jiné vysvětlení se týká skupiny tzv. starodružiníků, z nichž někteří také odmítli nastoupit do zborovských zákopů. Zde lze nalézt silnější prvek únavy z boje (byli to vojáci, kteří sloužili už od podzimu 1914) a strachu o vlastní život; strachu, který se jim nepodařilo překonat. Zřejmě se jedná o pokračování epizody z předchozího roku, kdy skupina veteránů odjela do zázemí požádat o zproštění vojenské služby pro špatné zdraví a únavu; nedostatek pramenů nedovoluje blíže specifikovat případnou personální propojenost mezi oběma skupinami. Metoděj Pleský uvádí, že většina starodružiníků, kteří neodešli na frontu, pocházela z řad ruských Čechů a že jistá část veteránů – všichni důstojníci, důstojníčtí čekatelé i část mužstva – se zbytkem rot na frontu přece jenom odešla.⁹⁸⁶ Oba tyto fakty potvrzuje i Václav Menger.⁹⁸⁷ Klíčem k pochopení předchozí epizody je koncept tzv. „combat motivation“, souhrnu faktorů, které vojáka pozitivně nebo negativně motivují vzhledem k jeho případnému aktivnímu zapojení do bojových operací. U některých vojáků zcela převážily faktory negativní, a proto se odvážili postavit i formálním a neformálním autoritám.⁹⁸⁸

⁹⁸⁴ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 9.

⁹⁸⁵ K *peer pressure* v armádě J. R. EBERT, *A Life*, s. 32n.

⁹⁸⁶ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 53.

⁹⁸⁷ V. MENGER, *Jaroslav*, s. 273-274.

⁹⁸⁸ K termínu „combat motivation“ L. WONG a kol., *Why They Fight?*; D. GROSSMAN, *On Killing*.

Konflikty mezi mobilizovanými krajany a dobrovolci nebyly nic nového, započaly již někdy v květnu 1917 a vyvrcholily právě těsně před nástupem do zborovských zákopů. Brigáda tak přišla ještě před bojem o desítky zkušených vojáků, jejich přínos k útoku by však byl více než diskutabilní.⁹⁸⁹ Zdá se totiž, že vůle bojovat mezi krajany byla v té době (v návaznosti na události ruské revoluce) slabá, na druhou stranu ale nejsou známy případy seabemrzačení nebo dezercí, které podobný pokles bojové morálky provázejí. Někteří ruští Češi jako kdyby přejali vzor chování od ruských jednotek, alespoň je z toho bývalí zajatci obviňovali. Konflikty mezi ruskými Čechy a zajatci ve vojsku i v politickém životě odbojové organizace a spory spojené s přivlastňováním nebo odepíráním zásluh pokračovaly ještě dlouho poté a nepřestaly ani po návratu do vlasti.⁹⁹⁰ K odpírání poslušnosti je nutno dodat, že po bitvě u Zborova odepřely druhá, třetí a čtvrtá rota (složené víceméně z veteránů České družiny a zřejmě nejen ze starodružiníků a ruských Čechů) „elitního“ prvního střeleckého pluku nastoupit dne sedmého července do pozic a odůvodnily své rozhodnutí nedostatkem munice a kulometů. Metoděj Pleský tvrdil, že „...se našlo několik strašpytlů, kteří odmítli odejít do zákopů a přemluvili k neposlušnosti ostatní bratry“.⁹⁹¹ Po Medkově plamenné řeči údajně část vojáků rozkaz splnila.⁹⁹²

Příchod vojáků na frontu před Zborovem byl poznamenán nemálo komplikacemi. Vojáci možná šli do pozic se zpěvem, jak vzpomínal Metoděj Pleský, ale jeho následné tvrzení, že „...ani jeden z těch chlapců se neleká smrti“, je nutno brát s rezervou.⁹⁹³ Již první pohled na linii, která byla legionářům určena, v nich musel vyvolávat neradostné myšlenky, nemluvě o perspektivě útoku proti skvěle opevněnému nepříteli. Brigáda přejímala pozice v nedobrému stavu – zákopy byly „...ubohé a zpustlé, místy sesuté, ve spojovacích chodbách a za traverzami výkaly. Záhy zjišťujeme, že v roztřepaných zemljankách je zakopaná munice, pokud ji nezničili a nehodili do latrin. Po ručních granátech ani stopy, rovněž po kulometech.“⁹⁹⁴ Na úseku do té doby sloužila ruská jednotka, která se snažila s nepřitelem vycházet dobře a nezadat mu příčinu k rozsáhlejším bojům. Brigáda se nacházela v nezáviděníhodné situaci, byla určena jen jako podpůrná síla demonstrativního útoku na vedlejším bojišti – nebyla jí tedy věnována ze směru zásobování a vyzbrojení téměř žádná pozornost. Vždyť mnozí vojáci do boje šli ještě v palachách, protože zatím nedostali letní čapky *furažky* a nedostávalo se tzv. svorek nebo *magacínků* k puškám, což způsobilo, že

⁹⁸⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 832.

⁹⁹⁰ J. FINGL, *Z Kyjeva*, s. 60.

⁹⁹¹ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 104.

⁹⁹² R. MEDEK, *Pout IV*, s. 91.

⁹⁹³ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 57.

⁹⁹⁴ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 19.

náboje bylo nutno do pušky nabíjet jednotlivě.⁹⁹⁵ Spíše než o útok se mělo jednat o podpůrný přepad nepřátelských pozic, který by nedovolil protivníkovi přesouvat zálohy do více exponovaných sektorů. Byl nedostatek zbraní (zvláště kulometů), nedostávalo se ani munice a velení obdrželo jen rámcové rozkazy, které bylo nutno rozpracovat.

Celá operace byla poznamenána zmatky, svévolí důstojníků a odvahou útočících, kteří v takřka sebevražedném útoku prorazili první linie a nepřítel zpanikařil. Údajně opilí vrchní velitelé pluků i brigády (ruští důstojníci) nechali přípravu útoku na českých zástupcích.⁹⁹⁶ Vše připravovalo několik poručíků, kteří postrádali formální vojenské vzdělání a improvizovali na základě zkušeností z rozvědkických operací předchozích let. I v následujících letech vedl československé legionáře smíšený důstojnický sbor, který na jedné straně sestával z ruských vojenských profesionálů, ale na druhé straně se v něm objevovalo příliš mnoho amatérů – civilistů, z nichž důstojníky udělala až válka. Rakousko-uherských aktivních důstojníků českého původu do legií do roku 1917 mnoho nevstoupilo a ani v pozdějších letech se situace nezměnila. Lze jen obtížně hodnotit bojové výkony takového důstojnického sboru v souvislosti s jeho vzděláním. Zcela jistě lze hodnotit vystupování takových důstojníků-amatérů z hlediska vztahu s mužstvem; tento vztah byl mnohem uvolněnější (z obou stran), což mohlo způsobovat jisté obtíže. Též způsob velení byl jiný; nešlo jen udílet rozkazy, bylo nutno s vojáky také diskutovat a důstojník, pokud chtěl být respektovaný, musel disponovat kromě autority dané jeho hodností ještě autoritou neformální.⁹⁹⁷

Velení a vojáci se nespokojili s kusými informacemi, které obdrželi od svých předchůdců, ale již od první noci probíhala intenzivní průzkumná činnost a Čechoslováci se snažili získat zajatce, od nichž by vyzvěděli sílu, dispozice a výzbroj rakousko-uherských jednotek. Ve dne i v noci byly pozice legionářů pod někdy sporadickou a tu a tam houstnoucí palbou dělostřelectva, která vojákům nuceným se pohybovat v mělkých zákopech ztěžovala každodenní život, děsila je a způsobovala první ztráty – padlé i zraněné.⁹⁹⁸ Asi nejznámějšími zraněnými byli poručík Jan Syrový, těžce zraněný (přišel o oko) na dělostřelecké pozorovatelně granátem, a poručík Otakar Husák (oba byli zasaženi najednou).⁹⁹⁹ Oblíbený

⁹⁹⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 157.

⁹⁹⁶ A. KLIMEK – P. HOFMAN, *Vítěz*, s. 21.

⁹⁹⁷ K důstojníkům-amatérům v britské armádě J. KEEGAN, *The Face*, s. 278n.

⁹⁹⁸ „Plamen nás oslepil a tlak exploze nás smetl do spojovací chodby i s kotlíky naplněnými ryzotem. Chvilí je nám blbě až k mdlobám. Ruka, vražená do jednoho kotýlku s dosti horkou rýží, přivádí mne opět k plnému vědomí. Habeš se také zvedá. Nechceme ani věřit, že jsme celí... V zákopech nás parta příliš nepochválila za hliněnou přísadu v ryzotu. Že nás podkouřil granát, jsme vyložili, ale o vyklopené rýži ani muk, dlábili jsme ji také.“ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 26-27; srov.: „A nebezpečno bývalo zejména v noci. Vzpomínám na některé krušné chvíle, když Rakušáci bombardovali naše chatrné zákopy minami...“ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 64.

⁹⁹⁹ „Po té jsem usnul. Ráno mne vzbudil telefon; oznamovali mi ze 7. roty, že je můj dobrý druh a soused Syrový raněn a s ním i Husák. Nechtěl jsem tomu věřit, až když mi to Syrový osobně oznamoval a zval mne k sobě.

poručík Jaroslav Igor Vilímek, zvaný pro svou téměř až dívčí jemnost „Zdenička“, při dělostřeleckém přepadu zahynul. „Smrt tohoto něžného důstojníka nás dosti rozrušila,“ zapsal si Rudolf Medek a vojáci od jeho (čtvrté) roty ho hodlali krutě pomstít.¹⁰⁰⁰ Dobrovolci nepřátelské dělostřelectvo nenáviděli, už jen z toho důvodu, že proti němu byli bezbranní. Ruské dělostřelectvo nemělo dostatečné množství munice (dodávky byly přednostně posílány na důležitější místa fronty), ale přesto se snažilo odpovídat dle pokynů, které mu zasílali dělostřelečtí pozorovatelé z československých pozic. Vojáci se připravovali na útok i jinak než jen z taktického hlediska; někteří si nechali ostříhat hlavy velmi nakrátko, jeden ze zdravotníků jim totiž údajně vysvětloval: „Do boje je nejlépe s ostříhanou hlavou!... Na holé hlavě se rána lépe ošetří, rychleji se zahojí a vlasy narostou znovu. Což tedy na tom, vypadáme-li s ostříhanými vlasy nějak nezvykle, směšně!“¹⁰⁰¹ Jeden z hrdinů Koptovy Třetí roty svým spolubojovníkům vysvětluje, že je lepší před útokem na latrínu, aby se pro případ zranění bojovalo s vyprázdněnými střevy.¹⁰⁰²

Zborov prokázal pojem „prázdnoty“ moderního bitevního pole, jednotliví vojáci se ve svých vzpomínkách pohybovali v prostoru obklopení zvířeným prachem a dýmem, který snižoval viditelnost na minimum, bez vizuálního kontaktu s více než několika spolubojovníky.¹⁰⁰³ První vlna *granátčiků* (mezi nimi Karel Fibich) útočila ve volné formaci, aby netvořila dobrý terč pro nepřátelské dělostřelectvo a strojní pušky. Jen mimoděk vnímali vojáci okolní dění, které nesouviselo přímo s nimi. Adrenalin je hnal kupředu bez ohledu na palbu a překážky z ostatního drátu. Ostatní vlny též nepostupovaly ve formacích, ale v menších skupinkách nebo jednotlivě. S bojem u Zborova jsou spojeny kategorie rychlosti a zběsilosti; pamětníci, kteří vyprávěli konzistentní příběh s množstvím detailů, více (třebas mimoděk) čerpali z další válečné literatury, než aby popisovali vlastní zážitky.¹⁰⁰⁴ Komparace se zápisky a deníky z mnoha dalších válečných konfliktů od občanské války v USA do současnosti ukazuje, že vnímání boje je podobno řadě fragmentů a silných detailů, jejichž intenzita není spojena s objektivní důležitostí.

Když jsem tam přišel, viděl jsem ho se zavázaným pravým okem i hlavou. Věděl, že má oko pryč, ale nic si z toho nedělal. Pouze mu bylo líto, že nemůže do nástupu...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 256.

¹⁰⁰⁰ Tamtéž, s. 255. Rudolf Medek, dobrý Vilímkův přítel, byl v době jeho smrti v zázemí: „Kdo?... Podporučík Vilímek... Usedl jsem... Nebyl jsem schopen slova. Mlčeli chvíli všichni ve Vojenské komisi tam na Žiljanské. Komu mohlo být do řeči?“ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 71n; „Můj Bože! Jaký to byl milý, hodný, hezký hoch... Tak laskavý... Tak vřelý... Tak oddaný kráse a ušlechtilosti...“ Tamtéž, s. 72; K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 35.

¹⁰⁰¹ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 47.

¹⁰⁰² J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 289.

¹⁰⁰³ Ke kategorii „prázdnoty bitevního pole“ R. HOLMES, *Battle*, s. 230; J. BLACK, *Rethinking*, s. 175.

¹⁰⁰⁴ R. MEDEK, *Veliké dni*, s. 452nn.

Bitva u Zborova souvisí s celou řadou legend a polopравd. Jedna z nejznámějších se snaží poukázat na nenávist vůči Rakousku, která měla údajně vládnout mezi Čechy v rakouských uniformách. Jakýsi těžce raněný nadporučík od 35. pluku byl dle vzpomínek dobrovolců nadšen tím, že se setkává s českými vojáky, jednomu z nich předal pistoli se slovy: „Nazdar, hochu! Tady máš automatickou pistoli, je to výborná zbraň, model 1917. Tady máš patrony.“ A navíc vojáky varoval před protiútokem: „Zde zprava přijde germánský šturmbatalion do ‚Gegenangriffu‘. Nebojte se, oni o vás zde nevědí. Řežte jim do boku ze strojních pušek.“¹⁰⁰⁵ Rudolf Medek to komentoval následovně: „A v jeho příběhu se zrcadlí nejžalnější tragedie české duše. Jeho příběh mluví nejzřetelněji o tom, co nám udělali Habsburkové. A to my jim nikdy zapomenouti nemůžeme a nesmíme.“¹⁰⁰⁶ Propagandistická hodnota takové události (respektive historiky) je zjevná. Podobně vzpomínal na umírajícího českého důstojníka v c. a k. uniformě Josef Mašín, kterému těžce zraněný předával brašnu i pistoli.¹⁰⁰⁷ Otázkou je, zda Rudolf Medek jen nezpracoval variantu Mašínova příběhu, nebo zda se jedná o dvě na sobě nezávislé epizody. K dalším podobným epizodám patří frekventovaný příběh o tom, jak legionář zajal u Zborova vlastního otce.¹⁰⁰⁸

Bitva u Zborova ze dne 2. července 1917 se nakonec stala zřejmě jediným úspěšným útokem v rámci celé ofenzívy. Mnohé ruské jednotky na zteč vůbec nevyrazily a všechny ostatní byly se značnými ztrátami odraženy, postup byl jen minimální. Československá brigáda získala nejen věhlas – díky dobré práci jejích propagátorů, ale také rozsáhlé zkušenosti se způsobem boje, na nějž vojáci nebyli zvyklí a v Rusku ani vycvičení. Bitva u Zborova představuje zásadní přelom nejen v propagandě, politice, ale i ve vojenství československých legií na Rusi.¹⁰⁰⁹ Ve sledovaném období (1914 – jaro 1918) se jednalo o první příležitost, kdy československá brigáda bojovala jako celek. Byla to jediná bitva, do níž v jeden okamžik zasáhlo hned několik tisíc Čechoslováků najednou. V předchozích měsících se čeští a slovenští rozvědčící účastnili útočných operací v nižších počtech (spíše v rámci čet než rot a praporů) a jen v rámci větších ruských svazků. V čase od vystoupení proti bolševikům na počátku léta 1918 až do odjezdu do vlasti byly do jednotlivých akcí zapojeny prapory a pluky, ale nikdy celé divize nebo dokonce armádní sbor.

¹⁰⁰⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 9.

¹⁰⁰⁶ Tamtéž, s. 10.

¹⁰⁰⁷ V. HOLEČEK – J. KOPTA – F. LANGER a kol. (edd.), *Zborov 1917-1937*, s. 105-106.

¹⁰⁰⁸ V. MENGER, *Jaroslav*, s. 276; R. VLASÁK, *Dědek*, s. 30.

¹⁰⁰⁹ K propagandistickému využívání „malých vítězství“ vybojovaných Čechoslováky a Poláky ve druhé světové válce Z. MARŠÁLEK, *Malá bitva taky bitva. Efektivita a prezentace exilových armád za 2. světové války*, *Dějiny a současnost* 32, 2010, č. 5, s. 41-43. K vnímání bitev obecněji Jiří HUTEČKA, *Dulce et Decorum Est. Bitva v evropských dějinách*, *Dějiny a současnost* 32, 2010, č. 5, s. 30-33.

V bitvě u Zborova se legionáři postavili pravidelným jednotkám Ústředních mocností v podobě rakousko-uherských pluků, což s sebou neslo jakousi trpkou příchut' bratrovražedného boje. Zřejmě ne úplně dobrý výkon „českých“ pluků v rakouských uniformách podnítl vznik mnoha legend na obou stranách. Bitva u Zborova je historiograficky pečlivě zpracována, vždyť byla centrem legionářského paradigmatu za první republiky, s její interpretací se vyrovnávali marxističtí (a nemarxističtí) vědci let 1948-1989 a vrátili se k ní též historici po pádu komunismu. Proto asi není mnoho toho, co by mohl další výzkum přinést na poli čistě vojensko-historickém. Průběh bitvy byl několikrát zpracováván a popsán; manévry jednotlivých oddílů jsou známy natolik, nakolik to dovozovaly písemné prameny a výpovědi pamětníků.¹⁰¹⁰ Záměrem předcházející stati tedy nebylo pokusit se znovu nahlédnout na pohyby rot, zhodnotit bojiště a detailně vypsát počty zraněných, padlých a ukořistěného válečného materiálu. Záměrem bylo nabídnout pohled na událost, která vybočovala z válečné každodennosti československých legií.

Ústup

Jen několik málo dní po neúspěchu ruského útoku pronikla německá a rakousko-uherská vojska ruskými obrannými pozicemi a rychle postupovala proti jen sporadicky se bránícím plukům. Velká část Rusů údajně prchala z bojiště ještě před samotným průlomem, ostatní obrátila na útěk porážka. Nedostatek záloh nedovolil přesunout k průlomu další oddíly a uzavřít ho; vypukla panika. Ruští vojáci odmítali rozkazy k protiútokům a mnohdy se hromadně vzdávali. Zatímco tzv. Kerenského ofenzíva zatlačila vojska Ústředních mocností místy i třicet kilometrů nazad, protiofenzíva doslova vrhla ruské armády až o 160 kilometrů zpět. Byla tak osvobozena převážná část dosud okupovaného rakousko-uherského území a vymazány úspěchy brusilovské ofenzívy předchozího roku.¹⁰¹¹

Jak ale probíhaly operace v mnohem menším měřítku zahrnujícím československou brigádu? V noci z 19. na 20. července prorazily německé a rakousko-uherské pluky ruské pozice v oblasti předchozího zborovského útoku. Městečko Jezerná (Ozerna) nalézající se nedaleko pozic československých dobrovolníků se proměnilo k nepoznání: „...Na úplně tmavých ulicích Jezerné, topíce se po kolena v blátě, s hlučnými kletbami a křikem, vydaní na pospas lijáku, šílení strachem, vozkové vozatajstva a sanitních kolon pokoušeli se dostat do

¹⁰¹⁰ Ke Kerenského ofenzívě a bitvě u Zborova: R. MEDEK – F. SYŘIŠTĚ, *Památce Zborova; Zborov 1917-1937*; M. GILBERT, *První světová válka*, s. 458nn; J. GALANDAUER, 2. 7. 1917; týž, *Povstaňte až bude třeba! Mýtus bitvy u Zborova*, *Dějiny a Současnost* 30, 2008, č. 1, s. 14-16; K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 94nn; R. SAK, *Anabáze*, s. 17, kde další literatura k tématu.

¹⁰¹¹ D. STEVENSON, *1914-1918*, s. 326.

pohybu svá lecjak zapřažená zvířata. Ze všech domů vybíhali na ulici na smrt polekaní lidé. Křik na ulicích splýval v nepřetržitý hluk. Dvě tři pochodně, co chvíli pohasínající pod údery větru, pouze zvětšovaly chmurný úžas tohoto obrazu... Po troskách rozbitých vozů, po pošlapaných lidech a zmrzačených koních smývá se v anarchii a v zamotaných chumlech zběsilý řetěz vozatajských kolon. Horizont se topí v záplavě požárů. Dělostřelba se blíží a blíží, a náhle v nepatrné vzdálenosti dochází k ohlušujícím výbuchům podpálených skladů, tak silným, že celá země se třese...¹⁰¹²

Čechoslováci měli být v době nepřátelského útoku připraveni jako záloha XI. ruské armády. Brigáda byla rozdělena do plukovních skupin – v dobové terminologii „bojových kolon“. Největšími boji prošel druhý pluk u vsi Volosůvka (Volosivka) – jeho první a třetí prapor pod operačním vedením štábního kapitána Radoly Gajdy.¹⁰¹³ Gajdova skupina se dostala do problémů, protože její křídelní jednotky (pluky třetí ruské divize) nekoordinovaně ustoupily. Boje stály pluk minimálně čtyři desítky padlých a ještě o něco více zraněných. Po zdržovacích bojích, které začaly brzo ráno 20. července a pokračovaly hluboko do odpoledne, bylo jasné, že československá brigáda ani demoralizací částečně rozvrácené pluky ruské armády v oblasti nedokáže nepřítele zadržet. Večer toho dne začal ústup od Jezerné (Ozerne) k Tarnopolu. Československé pluky na ústupu pochodovaly samostatně skrze zmatek prchajících Rusů: „Stačí vykřiknouti ‚Germánská kavalerie!‘, aby se celý pluk Rusů dal na útek. Cesty jsou zaplněny artilerií, vozy a lidmi – vše ubíhá bezradně na východ. Jen stěžít, prodírajíce se v tom hrozném zmatku, udržujeme se pohromadě častým voláním: ‚Češi sem!‘“¹⁰¹⁴

Po nervózní noci se 21. července probudili vojáci do pokračujícího zmatku a chaosu podbarveného blížící se nepřátelskou dělostřelbou. Jako předchozí den patřil vojákům druhého pluku, tak 21. červenec patřil třetímu pluku. Bitva u Domaryče začala nenápadnými přestřelkami mezi průzkumnými patrolami obou stran; přestřelky se záhy rozhořely do nepřehledného střetnutí. Opakovala se situace z předchozího dne od Volosůvky (Volosivka). Průlom německých jednotek nebezpečně odkryl křídlo československých rot. Přesto Čechoslováci dostali rozkaz vytrvat. Tlak nepřátelských sil byl tak velký, že se tato provizorní obranná linie zhroutila a Čechoslovákům nezbylo než ustoupit. Hrozilo úplné obklíčení: „U prvního praporu byla snad situace ještě horší. Na jeho levém křídle se Rusové rozutekli. Němci křídlo obešli a zaútočili, ale naši se protiútokem zachránili. Aby nebyli obklíčení,

¹⁰¹² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 59. K tarnopolskému ústupu: K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 104nn.

¹⁰¹³ R. GAJDA, *Moje paměti*, s. 13n.

¹⁰¹⁴ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 67.

ustoupili krátkými přískoky. V této kritické chvíli padl velitel pluku štábní kapitán Alexejev. Naši se snažili udržet okraj vesnice, ale zůstali osamoceni. Rusové je na obou křídlech opustili. Zůstat na místě bylo by šílenstvím,“ vzpomínal Matěj Němec.¹⁰¹⁵ Třetí pluk se stahoval neuspořádaně, vojáci prchali ve skupinkách; o organizovaném manévrování nemohlo být ani řeči. Jak už bylo zmíněno, v bojích padl oblíbený ruský velitel pluku Ivan Fjodorovič Alexejev a zřejmě dalších 20 vojáků, uvádí se zhruba 80 zraněných.¹⁰¹⁶ První pluk se do větších bojů nezapojil, ale přesto měl nízké stavy mužstva způsobené velkým počtem „ztracenců“ – vojáků, které oddělil od útvaru zmatený ústup. Činnost pluku se sestávala z průzkumné a policejní činnosti. Vojáci se na jednu stranu snažili chránit ruský vojenský majetek před rozkrádáním, ale na druhou stranu sami v součinnosti s kozáky vyrabovali velký vojenský sklad oděvu, prádla a výstroje. V tomto kontextu se objevuje následující ospravedlnění: „...je tak lépe, než aby skladiště bylo ponecháno nepříteli.“¹⁰¹⁷ Dny 22. a 23. července byly věnovány shánění potravin pro jednotky, shromažďování rot, sčítání raněných a padlých, odpočinku a v neposlední řadě průzkumným hlídkám jak směrem k nepříteli, tak do zázemí. Hlídky dobrovolců údajně pochytily několik německých a rakousko-uherských „špiónů“ – tedy zřejmě vojáků v převlečení nebo možná místních civilistů, kteří byli v nepravou chvíli na nepravém místě a prostě jen vzbuzovali podezření. O dalších osudech těchto zatčených není nic známo.¹⁰¹⁸

Ruské jednotky nevydržely drtivý tlak nepřítele a německé jednotky prorazily i improvizovanou obrannou linii u Jezerné (Ozerne). Plukovník Mamontov, velitel československé brigády, údajně tou dobou projížděl podél fronty a vyzýval ruské jednotky k protiútok s tím, že do útoku půjdou Čechoslováci. Protiútok skutečně proběhl a alespoň na chvíli pomohl těžce zkoušené obraně před Tarnopolem. Nepřátelské předmostí na řece Seret bylo protiútokem zlikvidováno. Bojů se účastnil i Matěj Němec: „Nepřítel však k večeru překročil řeku Seret, a my jej musíme stůj co stůj zahnat zpět. Rozvinuti do řetězu postupujeme vpřed s ruským 11. plukem na levém boku. A zase známá situace: jakmile levé křídlo ruského pluku obešla jakási německá hlídka, celý pluk je zachvácen panikou a následuje zbrklý ústup. Moje rota, která s ním sousedila, má nyní odhalený bok. Za chvíli jednotku zastavuji a dávám povel k obratu a k střelbě salvami... Rychle přebíhám za rotu. Salvy pokračují. Tu projíždí kolem našeho řetězu plukovník Mamontov a nařizuje útok. Mohutné ‚hurá‘ zní našimi řadami, překvapený nepřítel se dává na ústup. A zase slyšíme

¹⁰¹⁵ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 84.

¹⁰¹⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 72.

¹⁰¹⁷ Tamtéž, s. 73.

¹⁰¹⁸ Tamtéž, s. 75.

výkřiky: ‚Die Rotweissen sind hier!‘ Tak jsme ‚nahnali kvartýr‘ Němcům u Velkých Hájů. Museli se vrátit za řeku Seret.¹⁰¹⁹ Němci a Rakušané brzy získali a následně udrželi další předmostí na východním břehu řeky a znovu obrátili ruské a československé jednotky na útěk. Druhý a třetí pluk ustupoval s hlavním ruským proudem, zatímco některé roty prvního pluku pomáhaly ochraňovat přechody přes řeku Gněznu, kde se přepravovaly ruské jednotky do relativního bezpečí. Zmatek při výše popisovaných bojích byl umocněn skutečností, že ruské a československé jednotky disponovaly jen malou podporou těžkými zbraněmi. Čechoslováci se museli spolehnout jen na ruční zbraně a při nejlepším na kulometry. Ruské dělostřelectvo bylo v rozkladu a do bojů se zapojovalo jen sporadicky.¹⁰²⁰ Izolované a promíchané jednotky zápasící s velkou početní přesilou se pokoušely o aktivní obranu, kdy vojáci podnikali četné protiútoky. Potíže činil úplný rozpad týlového zásobování, takže (nejen) československým jednotkám docházela v průběhu bojů munice a ruční granáty.¹⁰²¹

S ústupovými manévry a boji u Tarnopolu je neodmyslitelně spjat fenomén fám, tzv. *latrín* a panikářů. Krvavý průběh střetů, nejistota v poměrování sil s mocnějším nepřítelem, zmatek daný rozpadem fronty, to vše způsobilo, že velmi rychle se začaly objevovat zprávy o zničení československé brigády. Mezi nejčastější stereotypní obrazy z takových zpráv patří sebevraždy Čechů, kteří si u těla raději odpálili granát, než aby padli do zajetí. Lze opravdu předpokládat, že k několika takovým činům skutečně došlo, nikoliv však v rozsahu, o kterém hovořily některé zprávy. Podobně to bude asi s otázkou toho, zda ranění prosili své spolubojovníky, aby jim dali ránu z milosti.¹⁰²² Podle jiné fámy starý praporečník Heyduk údajně zachránil prapor brigády tím, že si ho omotal okolo těla pod uniformou a nepoznán prochal zmatkem ústupu.¹⁰²³ Zprávy o zničení částí brigády se šířily i mezi jednotlivými pluky. Matěj Němec vzpomínal, že v jeho třetím pluku se roznesla zvěst o tom, že druhý pluk byl obklíčen a pobit.¹⁰²⁴ Nade všemi konkrétními „zprávami“ vystupuje celkové téma: zrada.

¹⁰¹⁹ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 84.

¹⁰²⁰ A navíc, jak vzpomínal Josef Vladislav Dostál, ne vždy přesně: „Jako výsměch ozvalo se kdesi v dáli dělo, a to snad pouze náhodou, jehož náboje však dopadaly téměř do našich řad. Ale i toto jediné toho dne činné dělo po několika málo výstřelech umlкло a neozvalo se již více.“ Josef Vladislav DOSTÁL, *Boj III. pluku u Domamoryče*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 101; fotografie ústupu in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 46, 47, 49, 51, 59.

¹⁰²¹ J. KOHÁK, *Příběhy*, s. 156.

¹⁰²² J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova*, s. 19; J. KOHÁK, *Příběhy*, s. 156; R. VLASÁK, *Jiskrák*, s. 186.

¹⁰²³ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 100.

¹⁰²⁴ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 82; srov.: R. VLASÁK, *Židáček*, s. 222. Jedna z neznámějších fám první světové války souvisela se smrtí britského ministra války lorda Kitchenera, který zahynul při potopení křižníku Hampshire 5. června 1916; křižník s ministrem byl na cestě do Ruska. Záhy se objevily „zaručené zprávy“, že Kitchener katastrofu přežil a nakonec se tajně do Ruska dostal, aby tam připravoval zásadní ofenzívu války; M. GILBERT, *První světová válka*, s. 342.

Rusové měli zradit Čechoslováky, kteří pak byli pobiti v hrdinném boji proti přesile.¹⁰²⁵ Ve fámách a polopravdách se objevují touha po senzačnosti a vliv ruského (nejen) revolučního prostředí, frazeologie a publicistiky – plné patosu a výzev k sebeobětování. Zprávy se šířily neoficiálními cestami – od jednotlivce k jednotlivci, kdy se náhle objevovaly nové tragičtější detaily. Svou roli sehrálo několik mužů, kteří přijeli krátce po bojích do Kyjeva a tam šířili poplašné zprávy. Někteří z nich byli posléze obviňováni ze zbabělosti, z toho, že opustili brigádu ve strachu o vlastní život a pak se snažili své chování nějak odůvodnit.¹⁰²⁶ „Několik panických darebů uteklo, opustilo své oddíly – a hajdy do Kyjeva. Desertěři, nic více, než obyčejní desertěři. Zcela a navlas stejní jako ti ruští.“¹⁰²⁷

Dobrovolci vnímali chování Rusů, kteří se houfně vzdávali postupujícím Němcům a Rakušanům nebo prchali z fronty, negativně. Právě motiv zrady a opuštění československých jednotek na bojišti údajnými spojenci znamenal zlom v legionářském smýšlení a symbolizoval proměny rusofilských nálad v průběhu revolučních měsíců druhé poloviny roku 1917. Rudolf Medek ve své románové epopeji dával průchod nefalšované nenávisti, která nebyla jen literární nadsázkou nebo pouze jeho pocitem: „Taková odporná, zvířecí, sobecká zbabělost! ...taková stáda pomatených ovcí!“¹⁰²⁸ Bojové manévry legionářů při ústupu bývaly narušovány ruským zmatkem a mohly se lehce proměnit v katastrofu popisovanou v novinách. Jen některé údernické, kozácké, junkerské jednotky a trosky elitních pluků držely pozice spolu s dobrovolníky, někdy se uvádí, že bojů se účastnily i *ženské bataliony smrti*.¹⁰²⁹ Nebylo však dostatek sil k zastavení ofenzivy nepřítele. Autoři kroniky *Za svobodu* hledali důvody pro chaos a hrůzu neúspěchu červencové ofenzivy, které vedly k úplné dezintegraci fronty, a našli „...v čem tedy jiném, než v osudném, tragickém opuštění hrdinných ‚pluků 18. června‘ slabošskou vládou a demoralizovaným zápolím je třeba hledati hlavní důvody oné katastrofální pohromy, již skončila tak úspěšně zahájená červencová ofensiva“.¹⁰³⁰

V dnech následujících po porážkách z 21. a 22. července byly pluky stahovány do zálohy a do bojů se dostávaly jen ojedinele.¹⁰³¹ Brigáda byla stažena do městečka Jacovce, kde došlo k několika změnám ve velení pluků; kapitán Konstantin Nikitič Ivšin předal velení

¹⁰²⁵ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 102-103; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 270n; R. MEDEK, *Pout IV*, s. 104.

¹⁰²⁶ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 110.

¹⁰²⁷ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 115; k ústupovým bojům u Tarnopole J. V. DOSTÁL, *Boj*, s. 100nn; J. KOVALČIK, *Vzpomínky z kyjevské nemocnice*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 103n.

¹⁰²⁸ R. MEDEK, *Ostrov v bouři*, s. 117.

¹⁰²⁹ J. KOHÁK, *Příběhy*, s. 156.

¹⁰³⁰ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 47.

¹⁰³¹ Tamtéž, s. 78n.

prvního pluku kapitánu Nikolaji Stěpanovovi¹⁰³² a třetí pluk převzal jako velitel kapitán Čeněk Gibiš, jehož jmenování plukovním velitelem se nelíbilo Matěji Němcovi (viz IV. kapitola). Důležitým aktem bylo definitivní pojmenování všech pluků brigády (do té doby nazývaných jen „československé střelecké pluky“), ke kterému došlo plebiscitem v rotách; třetímu zůstalo jméno 3. střelecký pluk Jana Žižky z Trocnova, první dostal označení 1. střelecký pluk Mistra Jana Husi a druhý jméno 2. střelecký pluk krále Jiřího z Poděbrad. Tato pojmenování byla oficiálně ukotvena rozkazem Československé brigády ze dne 3. srpna 1917, ve kterém bylo určeno označení pro připravovaný čtvrtý pluk: 4. střelecký pluk Prokopa Velikého.¹⁰³³ To už ale prvního srpna vyrazila brigáda z Jacovců do Podvoločisce, kde se v prvním pluku hlasovalo o dvou důležitých otázkách vnitřního života jednotky; za prvé: Jaká hymna se má hrát při vynášení plukovního praporu?; a za druhé: Jaká skladba bude oficiálním pochodem pluku? Rozhodlo se rychle, hymnou se stala *Kde domov můj?* a pochodem *Spějme dál*.¹⁰³⁴ Dne šestého srpna brzy ráno vyrazily jednotky opět na pochod, jejich cílem byla městečka Novosělice a Berezná.

Když se první československá divize soustředila na ukrajinském venkově v oblasti Žitomir, Bobrujsk a Borispol, zdálo se, že vojákům nastalo klidné období. Fronta proti Ústředním mocnostem se ale rozpadala, Ruskem zmítala revoluce a dozvuky těchto velkých změn dosahovaly až na ospalý ukrajinský venkov. V období od léta 1917 až do začátku jara 1918 byli Čechoslováci vystaveni několika náročným zkouškám a byli opakovaně nuceni použít zbraní.

Velmi nepříjemná a komplikovaná byla policejní práce dobrovolců v okolí jejich vlastních ubytovacích oblastí. Ukrajinský venkov totiž místy ovládaly loupeživé bandy, někdy se jednalo o místní nacionalisty (tzv. *hajdamaky*), případně o zbolševizované vzbouřence a občas o obyčejné lupiče, kteří využívali zmatené situace k vlastnímu obohacení. Legionáři se s nimi střetávali při svých výpravách za zásobami, někdy je o asistenci požádali venkované či samotní ruští (ukrajinští) vojáci. Na Vánoce 1917 volala jednotka ruských vozatajců vojáky čtvrtého československého pluku na pomoc proti lupičům, kteří se chtěli zmocnit ruského skladu a odcizit i pokladnu jednotky. Skupina asi dvaceti mužů pod velením poručíka Jana Gayera se vypravila do vesničky Serbinovky, kde legionáři nejdříve nabyli dojmu, že přišli

¹⁰³² Kapitán Konstantin Ivšin též nepožíval žádné zvláštní důvěry svých podřízených, skupina vojáků vedená poručíkem Švecem proti němu velmi silně vystupovala a dá se říci (dle Švecových vzpomínek), že byla jednou z příčin Ivšinova odchodu; právě tato skupina prosazovala jako nového velitele Stěpanova; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 269.

¹⁰³³ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 80.

¹⁰³⁴ Tamtéž, s. 82.

pozdě, ale záhy byli napadeni ze zálohy a utrpěli nepříjemné ztráty.¹⁰³⁵ Údajní viníci byli legionáři dopadeni a v průběhu boje jich nemálo padlo, další lupiči byli dílem postřeleni a dílem oběšeni v průběhu „zatýkání“; velitel celé tlupy byl zatčen a odvezen do Romanówa. Tam ho dle vzpomínky Bohuslava Boučka oběsili „naši arestanti“; není úplně jasné, zda se za tímto označením skrývají čeští vojáci ve výkonu trestu nebo členové tamního strážního oddílu.¹⁰³⁶ Zhruba ve stejné době donutila špatná zásobovací situace československé velení k vyhlášení rekvizicí. Jednotky se měly pokoušet získat nákupem u místních vesničanů nedostatkové potraviny, případně sáhnout ke konfiskacím. Některé vesnice se rekvizicím bránily jen verbálně, ale došlo i k bojům, neboť mezi civilním obyvatelstvem bylo mnoho zbraní. Šestá rota prvního pluku se dostala do takové přestřelky koncem ledna 1918 ve vesnici Kotělna. Skupina zásobovačů, která směřovala k nedalekému skladu obilí a cukru, byla napadena místními sedláky a devět mužů bylo zajato. Tři zajatci byli umučeni údajně „přímo asiatským způsobem“ a velitel oddílu praporčík Stanislav Pergler přežil jen proto, že předstíral, že je mrtev, ač ho „strkali několikrát pod led a jinak jej mučili.“¹⁰³⁷ Uprchnuvší Čechoslováci povolali posily, vzali vesnici útokem a dobyli ji. Místní obyvatelé se při následném vyšetřování údajně bránili, že boj vyvolali cizí lupiči a ne sedláci z okolních vesnic. Několik Ukrajinců bylo chyceno se zbraní v ruce a Matěj Gibson, jeden z účastníků šarvátky, dodal: „Soud byl krátký, rozsudek vynesl lid [?, D.V.], a krátké bylo také jeho vykonání.“¹⁰³⁸ Ostatní vesničané pak pod pohrůzkou vypálení vsi odevzdali zbraně. Takových konfliktů se v průběhu pobytu na Ukrajině neobjevilo málo. Rekvírování potravin pokračovalo až do poslední chvíle, ještě těsně před odchodem z Polonného vojáci čtvrtého pluku zabavili zásoby mouky v místním mlýnu.¹⁰³⁹ V lednu 1918 požádala 1. dělostřelecká brigáda o pomoc velitele divize, který jí poslal k dispozici přes dvě stě pěšáků, kteří měli odradit místní vesničany od případného útoku na dělostřelce, kteří si je rozzlobili zřejmě krádežemi a nekompromisní rekvizicí.¹⁰⁴⁰

V té době měli legionáři za sebou zvláštní epizodu, kdy se někteří z nich aktivně zapojili do třenic mezi ukrajinskými separatisty, bolševiky a Prozatímní vládou; tyto konflikty nakonec přerostly v největším ukrajinském městě v otevřené střetnutí. Prvními svědky pouličních bojů mezi různými frakcemi v Kyjevě byli od konce října členové politických

¹⁰³⁵ M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 81nn.s

¹⁰³⁶ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 162.

¹⁰³⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 739, 740.

¹⁰³⁸ Matěj GIBSON, *Na rekvizici*, in: J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova*, s. 71. Poprava zajatých nepřátel byla zřejmě provedena oběšením; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 293; srov.: M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 81n.

¹⁰³⁹ M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 90.

¹⁰⁴⁰ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 178.

a organizačních složek československého hnutí. Patřili k nim i Rudolf Medek a Janko Jesenský.¹⁰⁴¹ Samotné československé ozbrojené jednotky zůstávaly zatím stranou; situace se však změnila během několika málo dnů. Do Kyjeva byl 9. listopadu 1917 na popud ruské Prozatímní vlády a jejího vojenského velení odeslán druhý československý pluk, první baterie prvního dělostřeleckého pluku a 1. Slovanský úderný pluk (tzv. kornilovci).¹⁰⁴² Úkolem těchto oddílů bylo podpořit vládní jednotky proti bolševikům a ukrajinským separatistům, vše se ale dělo nejdříve bez souhlasu a pak za rezolutního odmítnutí československých politických činitelů. Do Kyjeva se vojáci dostali 11. listopadu a měli sloužit jako spolehlivý strážní útvar na důležitých místech města a uvažovalo se o jejich přímém nasazení do bojů proti bolševikům. Čechoslováci se nakonec bojů účastnili spíše okrajově (přesto měli dva padlé), podporovali jednotky junckerů a spolupracovali s nimi, ale nebrali tíhu bojů na sebe. 13. listopadu se z bojů stáhla většina nasazených československých sil s výjimkou druhého praporu; stažení zajistila politická aktivita Prokopa Maxy, který postupoval přesně v souladu s Masarykovou zásadou nevměšování a vnímal nasazení druhého pluku do bojů jako překročení pravomocí ze strany Prozatímní vlády. Druhý prapor byl stažen o den později a 17. listopadu legionáři opustili Kyjev.¹⁰⁴³ Voják pátého pluku Vojtěch Dudák (správně) viděl v kyjevském dobrodružství jeden z důvodů ochladnutí vztahu mezi Čechy a ukrajinskými nacionalisty, prý „...docházelo k různým konfliktům, naši dobrovolci byli chytáni na nádražích, vytahování z vlaků, odzbrojování, arestování. Dokonce se proslýchalo, že nám Ukrajinci chtějí odebrat i artilérii a náš pluk byl vyzván k obraně...“¹⁰⁴⁴ Josef Švec vnímal kyjevské události jako omyl, který vojsku uškodil v očích Ukrajinců.¹⁰⁴⁵

Na jaře 1918 se po dohodě ukrajinských separatistů s Němci a Rakušany otevřela cesta pro vojska Ústředních mocností do kyjevské oblasti.¹⁰⁴⁶ Československému armádnímu sboru nezbývalo nic jiného než se z náhle nebezpečného sousedství dostat pryč. Jednotky pochodovaly přes Kyjev, kde se některé z nich jednotky střetly s nepřítelem; důležitý byl fakt,

¹⁰⁴¹ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 178nn; J. JESENSKÝ, *Cesta*, s. 90n.

¹⁰⁴² M. PLESKÝ, *Srdce ze zlata i ocele I-II*, Praha 1938; R. MEDEK, *Pout III*, s. 170.

¹⁰⁴³ Vojtěch LUŽA, *Náš druhý pluk v Kyjevě*, in: J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova*, s. 110n; Karel BLATNÝ, *Neblahé zakročení 2. pluku do občanských bojů v Kyjevě*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 191nn; J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 159.

¹⁰⁴⁴ Vojtěch DUDÁK, *U 5. pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 167.

¹⁰⁴⁵ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 279n; k bojům v Kyjevě K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 118n; K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 175-177; J. DÜRICH, *V českých službách*, s. 77nn; E. MAWDSLEY, *The Russian Civil War*, s. 26n. Reakci oficiálních československých odbojových kruhů v Rusku shrnul Josef Kudela v zásadním článku v časopise *Čechoslovák*, kde citoval oficiální prohlášení Odbočky ČSNR: „Zlomyslní provokatéři rozšiřují pověsti, jako by československé vojsko vmísilo se do nynější občanské války na Ukrajině. Protestujeme proti těmto provokacím a prohlašujeme: Československé vojsko je určeno výhradně pro boj s německo-maďarským imperialismem, monarchismem a militarismem.“ J. K. (J. KUDELA), *V Kyjevě v lednu 1918*, in: *Čechoslovák* ze dne 3. února 1918.

¹⁰⁴⁶ E. MAWDSLEY, *The Russian Civil War*, s. 32-35.

že se legionářům podařilo udržet kyjevské mosty. František Prudil na boje v Kyjevě vzpomínal velmi prostě: „Právě na mostě došlo ke srážce. Němce jsme nechali přejít, obtočili, za chvíli kulometry a vintovky pracovaly. Nějaký ztráty byly i mezi námi, ale nebylo to strašný, několik raněných. Zato oddíl Němců rozprášen a mnozí Němci se museli jít vykoupat do Dněpru, tak jsme měli chvíli pokoj.“¹⁰⁴⁷ Od Kyjeva pochodovali vojáci směrem k Bachmači, stále s hrozbou německých pluků v zádech. K bojům došlo až v okolí bachmačského železničního uzlu a legionáři i přes zmatky v bojových operacích uhájili oblast dostatečně dlouho, aby se jim podařilo obsadit desítky vlaků a uniknout po železnici směrem na východ.¹⁰⁴⁸

III. Zranění, nemoc a smrt

Zdravotnictví v České družině a jejích nástupnických formacích

Česká družina původně měla disponovat jen minimem zdravotnického personálu a měla být zcela závislá na službách ruského vojenského zdravotnictví. K jednotce bylo přiřazeno několik Rusů, kteří se starali o zdraví družiníků. Uvádí se, že v České družině sloužil jeden lékař a šest felčarů – všichni Rusové.¹⁰⁴⁹ Česká družina tak disponovala polní ošetrovnou schopnou poskytnout první pomoc u zranění a léčbu lehčích nemocí přímo v poli. S komplikovanějšími zdravotními úkony nebo při potřebě složitějších léčebných procedur se družiníci museli obracet na ruské plukovní nebo divizní lékaře, případně odjížděli nebo byli odvázeni k léčení do týlových nemocnic. Karel Holý onemocněl na podzim roku 1915 tyfem, po neúspěšných pokusech o vyléčení u jednotky byl odeslán do divizního polního špitálu: „Jenom to nebyl špitál, to byl palouček pod širým nebem. Naše lůžka byla ztuhlá, studená zem. Naše ohřívání byl oheň, kde jsme se zkroutili do kolečka, jeden druhému jsme dali hlavy na bok. Zepředu nás hřál oheň a zezadu studený podzimní vzduch. Když nám bylo zima, tak se musel celý kruh okolo ohně obrátit zády k ohni.“ Později byl převezen do Jaroslavl, kde

¹⁰⁴⁷ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 37; srov.: V. LUŽA, *Boj o přechody přes řeku Dněpr*, in: *Od Zborova*, s. 142-144; M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 95nn; K. SVOBODA, *Svichřící*, s. 98; K. ZMRHAL, *Armáda*, s. 12; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 300nn; R. GAJDA, *Moje paměti*, s. 16n; V. M. FIC, *Československé legie I*, s. 262n; Josef MĚCHURA, *Rozvědčíci u Kazaně*, Brno 1932, s. 24.

¹⁰⁴⁸ J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova*, s. 158nn; V. CHÁB, *Bachmač*; Matěj NĚMEC, *Návraty*, s. 92n; kol. autorů, *Bachmač*, Olomouc 1938; K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 140nn; V. M. FIC, *Československé legie I*, s. 262nn.

¹⁰⁴⁹ Z hlediska terminologie je nutné podotknout, že se držím výkladu dobového slova *felčar* jako zdravotníka (slovo by mělo být vnímáno bez jakékoliv negativní konotace); kdežto slovo *medik* bude označovat nedostudované adepty medicíny, kteří pracovali na různých postech v československém vojenském zdravotnictví v Rusku.

udělali nemocnici z bývalých vojenských stájí: „Umíralo v naší cimře hodně ruských vojáků...“¹⁰⁵⁰

Vlastní českou nemocnici ani české oddělení při některé ruské vojenské nemocnici se během prvního roku války prosadit nepodařilo. Teprve v druhé polovině roku 1915 se rozhodlo, že čeští zranění a nemocní budou odesíláni do Kyrillovské nemocnice v Kyjevě, kde jedno z oddělení vedl ruský Čech MUDr. Václav Girs. Zdravotnický systém ruské armády a ruské říše nebyl obecně připraven na příliv raněných a nemocných, který s sebou přinesla první světová válka. Mnozí českoslovenští ranění nebo nemocní proto zažívali na obvazistích a ve špitálech jen těžko popsitelné hrůzy a strašlivou úroveň hygieny.¹⁰⁵¹ A proto se kredit ruských lékařů (a zdravotnického personálu) propadal stále hlouběji, zatímco čeští lékaři získávali svou snahou na respektu. Po početném rozmachu československého vojska z jara 1916 se množily žádosti o přiřazení dalších lékařů k československému pluku (později k brigádě), ale ruské velení těmto žádostem nevyhovělo. Na místa lékařů nastupovali čeští medicí a lékaři, kteří mnohdy nebyli oficiálně schváleni ruskými úřady, což mimo jiné znamenalo, že byli kráceni na žoldu.¹⁰⁵² S nutností získávat další vlastní lékaře se počítalo již při náboru do vojska, emisáři měli za úkol vyhotovovat zvláštní seznamy lékařů a studentů medicíny ochotných vstoupit do legií.¹⁰⁵³

Při nasazení československé brigády u Zborova byla připravena brigádní nemocnice pod velením MUDr. Zacharova v Krasném. Pro okamžité ošetření zraněných vojáků byla důležitější obvazová stanice s polním operačním sálem ve vsi Cecová, kde velel MUDr. Vladimír Haering. Do rukou československých lékařů se údajně snažili dostat zranění ruští vojáci a důstojníci, kteří k nim prý měli větší důvěru než k vlastním.¹⁰⁵⁴ Největším problémem Haeringovy polní obvazové stanice byl absolutní nedostatek dopravních prostředků; naštěstí jednotlivé roty poskytly vlastní povozy, které později svázely do Cecové raněné.¹⁰⁵⁵ Situace zdravotní služby československých jednotek se paradoxně zlepšila s rozpadem ruské fronty. Během ústupu od Tarnopolu a pochodů směrem na východ se podařilo Čechoslovákům zabrat nebo ukrást určité množství zdravotnického materiálu.

¹⁰⁵⁰ Deníky starodružinika Karla Holého, s. 103; fotografie ošetření pod širým nebem in: *K vítězné svobodě*, s. 34.

¹⁰⁵¹ „Ohromná nemocnice vojenská byla tak zaneřáděná, špinavá a zahmyzena, že lékař, který nás přijímal, ironicky prohodil: ‚Nezapomeňte se přivázat k posteli provazem, aby vás vši neodtáhly!‘“ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 171.

¹⁰⁵² V. ČERVINKA, *Vývoj organizace zdravotní služby československého vojska na Rusi*, in: týž (ed.), *Naši*, s. 207nn.

¹⁰⁵³ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 345.

¹⁰⁵⁴ Tamtéž, s. 35n.

¹⁰⁵⁵ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 135.

Během výstavby armádního sboru získala první divize části vybavení dvou ruských divizních lazaretů, dvou převazových oddílů a jednoho epidemiologického oddělení. Druhá divize „ukořistila“ v revolučním zmatku pouze část materiálu jednoho obvazového oddílu. Společně s vybavením lazaretů a obvazových oddílů se legionářům podařilo získat léčiva z rozvrácených polních lékáren.¹⁰⁵⁶

Příkladem budování zdravotnických zařízení přímo u jednotek by mohla být organizace zdravotní služby u československého dělostřeleckého oddílu ustaveného po příchodu na Ukrajinu. Velitelem zdravotní služby dělostřeleckého oddílu byl určen MUDr. Jaroslav Jindra, pozdější divizní šéflékař druhé, respektive třetí střelecké divize. Nejdříve bylo nutné získat zdravotnický personál pro oddílovou ošetrovnu, ten byl částečně získán z řad vojáků, kteří prošli v rakousko-uherské armádě zdravotnickým výcvikem a částečně vycvičením nových zdravotníků. Jaroslav Jindra a jeho spolupracovníci od počátku bojovali s nedostatkem materiálu; nebyl ani dostatek potravin pro hospitalizované vojiny. Jednotliví zdravotníci-poddůstojníci (tzv. sanitáři) byli vysíláni na lékařské prohlídky k jednotlivým bateriím; ambulanční ošetření a krátkodobé hospitalizace (k dispozici bylo šest lůžek) spadaly pod oddílovou ošetrovnu. Vážněji nemocní odcházeli do divizních lazaretů nebo nemocnic. S rozšířením dělostřeleckého oddílu na brigádu byl k Jindrovi přiřazen MUDr. Rudolf Suchánek a díky snaze obou lékařů se podařilo odstranit největší potíže v zásobování materiálem a léky. Oddílový (respektive později brigádní) šéflékař měl za úkol profylaxi a hygienu u svěřených jednotek a doškolování zdravotnického personálu.¹⁰⁵⁷ Potíže udržování zdraví vojáků na Ukrajině ukazuje zážitek Josefa Dufky, který měl problémy se zuby a byl nucen k nejbližšímu zubaři vážít několikahodinovou cestu, při níž byl napaden smečkou toulavých psů.¹⁰⁵⁸ Dar ruského Čecha Klemše z roku 1915 – zubní kabinet – měl být základem zubolékařského oddělení, které však vzniklo až mnohem později.¹⁰⁵⁹

Nemoci a zranění

¹⁰⁵⁶ V. ČERVINKA, *Vývoj*, s. 208snn. K dalšímu vývoji legionářského zdravotnictví v Rusku D. VÁCHA, *Nejen nemoci*, s. 175-200. Stranou jsem se rozhodl ponechat organizování veterinárních ošetřoven, případně „koňských nemocnic“, J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 113nn.

¹⁰⁵⁷ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 115nn. Velmi svérázně popisuje úroveň zdravotnické péče u československých jednotek na Ukrajině Václav Kaplický, který zmiňuje jakéhosi ošetřovatele, který bez rozpaků použil stejnou lžici jak na nanesení vazelíny na hemeroidy jednoho pacienta a pak s ní vyšetřil bolavý krk jiného vojáka, V. KAPLICKÝ, *V Borispole*, s. 64.

¹⁰⁵⁸ J. DUFKA, *Přál jsem si mít křídla*, s. 45nn.

¹⁰⁵⁹ Fotografie zubolékařského kabinetu v O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 499.

S vlastní nemocí nebo zraněním měla zkušenost převážná většina československých dobrovolců v Rusku. Častá bývala nachlazení, která se nepovažovala ani za důvod k hospitalizaci; vojáci se léčili svépomocí nebo za asistence rotného felčara. Špatné ubytování, oblečení nebo pobyt ve vlhkém a studeném prostředí, to vše způsobovalo rychlé šíření respiračních a revmatických onemocnění, jejichž léčba byla obtížná.¹⁰⁶⁰ Lze předpokládat, že v období od října do dubna představovala chronická dýchací a kloubní onemocnění velkou část vojenské každodennosti: „Všichni jsme prolezli reumatismem a nachlazení až bůh brání. Je to sakramentská slota.“¹⁰⁶¹ Nedostatečná hygiena způsobovala šíření kožních nemocí (například svrabu), jejichž léčba by prý pro doktory nebyla problémem, kdyby měli potřebné léky a masti.¹⁰⁶² Objevovala se malárie, cholera, pohlavní choroby a často tyfus.¹⁰⁶³ Například Karel Svoboda krátce po svém příchodu do vojska přešel do důstojnické školy, ale nevydržel tam dlouho, nejdříve onemocněl malárií a posléze tyfem a musel být dlouhodobě hospitalizován v Kyjevě.¹⁰⁶⁴ Tyfus a cholera, z nichž měli dobrovolci oprávněný strach, se ve válečných podmínkách šířily rychle mezi vojáky i mezi obyvatelstvem. Kritické momenty nastávaly v období rozpadu ruské fronty a v průběhu revolučního chaosu.¹⁰⁶⁵ Tehdy nebylo možno zavádět ani ta nejjednodušší profylaktická opatření, jako například karanténu nemocných. Denní rozkaz československé střelecké brigády ze dne 5. září 1917 (v té době byli Čechoslováci již v zázemí na Ukrajině) hodnotil zdravotní situaci ve vesnici Antonovka určené pro ubytování dělostřelců takto: „Vojáci, zajatci a uprchlíci vraceli se do svých domovů a rozšiřovali nakažlivé nemoci. Značně byl rozšířen skvrnitý tyf vedle jiných ještě chorob. Také pohyb domácího obyvatelstva, jdoucího za svým povoláním, přispěl podstatně k rozmachu prudce nakažlivých nemocí, který se stupňoval stísněností při ubytování. Rovněž i smysl obyvatelstva pro veřejnou zdravotní službu byl nepatrný. Odborný dozor na hygienické poměry v obcích nebyl skoro žádný. Nebezpečí nákaz bylo proto veliké.“¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁰ „Několik dnů po návratu z Pilzna onemocněl Slavenský prudkou horečkou a proti své vůli musil odejít do místní vojenské nemocnice. Bohudík, onemocnění to bylo jen silnou chřipkou, spojenou s vysokou horečkou...“ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 41; srov.: „...dostal jsem revmatismus, dosti prudký, že jsem ležel několik dní a nemohl se hnout.“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 114.

¹⁰⁶¹ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 92.

¹⁰⁶² J. KYNCL, *Hrst dojmů z víru revoluce*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 195.

¹⁰⁶³ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 161, 171.

¹⁰⁶⁴ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 92. Zmiňovaná důstojnická škola byla šest týdnů trvajícím kurzem, který měl prokázat schopnosti bývalých rakousko-uherských důstojníků pro službu v legiích. Pokud absolvent prošel kurz bez problémů, hodnost si ponechával, pokud měl menší problémy – byla mu snížena – a v případě neúspěchu byl vyřazen jen v hodnosti střelce nebo poddůstojníka; K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 112.

¹⁰⁶⁵ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 81.

¹⁰⁶⁶ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 47-48.

Právě onemocnění tyfem zahájilo téměř až neskutečné dobrodružství Jana Karla Mervarta. U něho a několika jeho spolubojovníků byl diagnostikován skvrnitý tyfus, a proto byli všichni nakažení evakuováni do nemocnice ve městečku Jaslo. Zde se Mervart po několik dní potácel mezi životem a smrtí, aby byl nedlouho po svém probuzení informován zdravotní sestrou, že nepřítel prorazil frontu a město i nemocnice budou záhy obsazeny Němci nebo Rakušany. Neschopen transportu musel Mervart očekávat osud v nemocniční posteli. V případě prozrazení ho čekala šibenice. Celou situaci komplikoval fakt, že do Ruska přišel teprve nedávno, neuměl ani pořádně rusky; nemohl proto předstírat, že je Rus. Za pomoci zdravotnického personálu unikl pátravým pohledům nepřátelských důstojníků, naučil se rusky a po částečném vyléčení byl odsunut do rakouského zázemí jako zajatec. Předstíral, že je ruský Polák, což mělo vysvětlit jeho těžký přízvuk. Po anabázi po rakousko-uherských lágrech a několika pracovních umístěních se dostal na italskou frontu. Tam spolu s dalšími ruskými zajatci zosnoval plán k útěku do Švýcarska, což se jim podařilo a po téměř dvou letech se posléze vrátil do řad československého vojska na Rusi.¹⁰⁶⁷

Zdravotní problémy samozřejmě způsobovalo také stravování. U některých jednotek se objevila dokonce cinga – nemoc tak dobře známá všem zajatcům, zapříčiněná nedostatkem vitamínů. „Kaše byla ztuchlá, suchary prolezlé červy a polívka z poloshnilých ryb... Kluci chodili jako mátohy. Byli zelení, vyhublí od průjmu, kůže na nich visela jako pytle, zuby se nám viklaly.“¹⁰⁶⁸ Nedostatek zeleniny a ovoce se nahrazoval nejrůznějšími způsoby, například používání mladých výhonků kopřiv.¹⁰⁶⁹ Nejčastěji však trpěli vojáci silnějšími nebo slabšími zažívacími problémy; *diaré*, jak píše Josef Švec, nebylo nic neobvyklého.¹⁰⁷⁰ Teploty hluboko pod bodem mrazu s sebou přinášely nebezpečí omrzlin, zvláštnímu nebezpečí byly vystaveny prsty na ruce i na nohou, nos a uši.¹⁰⁷¹ Josef Kopeček z 2. roty 6. pluku se kvůli omrzlinám stal sanitářem. Z důvodu silného omrznutí přišel o část palce na pravé noze a to mu vadilo během výcviku na Ukrajině v pochodování, a proto byl navržen do sanitního kurzu.¹⁰⁷² Adolf Zeman připomněl nebezpečí zimních rozvědek v Pinských blatech, kdy se voják mohl ledovou krustou na bažinách probořit do studené vody, a pokud rychle nevyhledal sucho a teplo, silně omrzl.¹⁰⁷³ Pohlavní choroby nebyly v letech 194-1918 mezi československými dobrovolci tak rozšířené jako v následujících letech, přesto nebyly ničím neobvyklým.

¹⁰⁶⁷ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 61m.

¹⁰⁶⁸ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 212.

¹⁰⁶⁹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 143.

¹⁰⁷⁰ Tamtéž, s. 101.

¹⁰⁷¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 569.

¹⁰⁷² Josef KOPEČEK, *Bratr Holas*, in: kol. autorů, *Bachmač*, s. 202.

¹⁰⁷³ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 95.

Například Rudolf Vlasák vzpomínal na jednoho vojáka, který velmi často napomínal své spolubojovníky, aby se vyvarovali styků s ruskými dívkami a ženami, nakonec se ale přes všechny teorie nakazil také.¹⁰⁷⁴

K nejobvyklejším zraněním patřily střelné rány způsobené puškovými (resp. kulometnými) náboji, sečné rány, komplikovanější zranění způsobená dělostřeleckými granáty nebo šrapnely. Docházelo k řadě úrazů, k zlomeninám, vykloubeninám, popáleninám a tržným ranám. Nebezpečné byly silné otřesy mozku, případně úrazy či zranění páteře (respektive míchy), které mohly zanechat doživotní následky.¹⁰⁷⁵ Zranění způsobenému neopatrností, nebo snad smůlou, nakonec podlehl dobrovolec Bronislav Hronek, který v nepřehledném terénu mezi zákopy zapadl při návratu z rozvědky do hlubokého příkopu a těžce se zranil vlastním bodákem.¹⁰⁷⁶ Jedním z mužů, kteří utrpěli u Zborova vážné zranění a byli nejdříve ošetřeni československými lékaři, byl Karel Cyril Vašátko. Vašátko byl zasažen do hlavy a měl prasklou lebku, po evakuaci z fronty do týlu strávil dlouhé měsíce po ruských nemocnicích. Do služby se vrátil teprve na jaře 1918, v lednu 1919 se podrobil nové operaci, která měla odstranit problémy se starou zborovskou ránou, ale zemřel během operačního zákroku.¹⁰⁷⁷ Antonín Novák byl též zasažen při zborovském útoku, jeho pravé oko bylo nepříjemně poraněno.¹⁰⁷⁸

Jedním z typických obrazů nejen válečné reality, ale také pozdější její literární reflexe je moment, kdy se těžce raněného snaží jeho spolubojovníci utěšovat, že zranění není příliš vážné, i když situace je ve skutečnosti beznadějná. Zcela klasickým způsobem, který je srovnatelný s mnoha výjevy světových literatur, takovou chvíli popsal Zdeněk Němeček: „... a když Rychnavu svlékli, objevila se jako dlaň široká rána, rozříznutá střepinou granátu. Ranění Linhartovo, ač bylo menší, přec jenom bylo smrtelné, neboť střeva rovněž byla rozříznuta v několika místech. Tři dobrovolníci... tišili bolest, pronášeli mnoho laskavých slov na útěchu, ujišťující, že rána není nebezpečná...“¹⁰⁷⁹ Podobné scény charakterizoval Paul Fussell v dnes klasické práci *The Great War and Modern Memory*, kde zmiňuje například *Hlavu 22* (*Catch-22*) Josepha Hellera (zde se ale jedná o druhou světovou válku) nebo divadelní hru R. C. Sheriffa *Journey's End*. Zkoumání deníkových záznamů a pamětí ukazuje, že tyto literární obrazy mají předlohy v realitě.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁴ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 210.

¹⁰⁷⁵ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 163n.

¹⁰⁷⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 563.

¹⁰⁷⁷ J. FIDLER, *Zborov 1917*, s. 236.

¹⁰⁷⁸ Antonín NOVÁK, *Zborov. 2. července 1917*, Sibiřská 5, červenec 1925, s. 3.

¹⁰⁷⁹ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 141.

¹⁰⁸⁰ P. FUSSELL, *The Great*, s. 33-35.

To, jak vypadala cesta zraněného z bojiště do nemocnice, popsal jeden ze zborovských granátčiků Karel Fibich, který byl u Zborova vážně zraněn a měl být evakuován do týla. Nejdříve ho nosiči odnesli z území nikoho do ruských pozic; vzpomínal na to, jak ho nesli podél řad padlých spolubojovníků.¹⁰⁸¹ Posléze prošel československým polním obvazištěm v Cecové, kde mu poskytli první rozsáhlejší pomoc, a pak ho naložili na vůz směřující k železnici. „Naložili nás na vozy... Sanitní káry daly se v pohyb rozbitou cestou do Krásna. Jízda je hrozná. Cesta plna granátových jam. Z řady povozů ozývají se výkřiky a stony těžce raněných.“¹⁰⁸² Karel Fibich byl vlakem odvezen do Kyjeva, kde ho spolu s ostatními přenesli do tramvají a odvezli do jedné z místních nemocnic. Na rozdíl od ostatních si Fibich na pobyt v lazaretu příliš nestěžoval, možná měl štěstí a byl převezen do jednoho z menších a lépe udržovaných zařízení.¹⁰⁸³ Že dobrovolci trpěli nejen ranami fyzickými, ale též psychickými, dokládá opět Karel Fibich. Během své rekonvalescence se potkal v Kyjevě s jedním ze spolubojovníků, ten ho však vůbec nepoznával a zahrnoval ho dotazy ohledně jakéhosi nepochopitelného matematického příkladu.¹⁰⁸⁴ Zvláštností zpracované pramenné základny je nepřítomnost jednoho jinak (v jiných armádách i válkách) často frekventovaného jevu, radosti, když byl voják zraněn a odsouván do zázemí.¹⁰⁸⁵ Jen těžko říci, zda se jedná o skutečnou výjimku, která vycházela z uvažování vojáků, o neúplnost pramenů nebo o podlehnutí dobovému paradigmatu, které jako kdyby nedovolovalo se radovat z odchodu z boje. U legionářů dosavadní stav výzkumu nedovoluje dokumentovat žádné případy této „radosti“. Oproti tomu například Stephen G. Fritz, který zkoumal německé vojáky druhé světové války – skupinu silně zasaženou dobovým paradigmatem a ideologií – příklady podobného jevu našel.¹⁰⁸⁶

O zraněné se nestarali jen lékaři a zdravotní (milosrdné) sestry, ale též spolubojovníci a zajatci prostřednictvím zakládání fondů pro zraněné (jak už bylo řečeno v druhé kapitole) a v neposlední řadě krajané a krajanky. Češky z krajanských rodin navštěvovaly zraněné

¹⁰⁸¹ „U rakouských drátů leží tu a tam naši mrtví bratři. Jeden dlouhý, hubený zrovna v drátech, jako by v posledním rozmachu ručním granátem. Tvář zsinálá, pramének zaschlé krve rozděluje tuto tvář, obrácenou k rakouským zákopům. Snažím se ho poznat, z naší roty není.“ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 62.

¹⁰⁸² Tamtéž, s. 74; fotografie k transportu a ošetřování zraněných po bitvě u Zborova in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 819-821, 823, 829, 831.

¹⁰⁸³ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 84nn.

¹⁰⁸⁴ Tamtéž, s. 116.

¹⁰⁸⁵ „Do zákopů kolem nich neradostně se ubírají maďarské a polské posily. Každý z vojáků se závistivě dívá na raněné a myslí si: kéž bych byl tady už nyní nebo aspoň za chvíli. Válečného nadšení pohled na raněné nikomu nepřidá.“ Jaroslav Medek, *Zvon padlých*, Praha 1929, s. 53. Jaroslav Medek (bratr Rudolfa Medka) hovoří v tomto případě o rakousko-uherských vojácích na italské frontě.

¹⁰⁸⁶ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 63.

v nemocnicích a lazaretech, posílaly jim různé drobné dárky a dopisy.¹⁰⁸⁷ Krajané mnohdy ubytovali muže v rekonvalescenci.¹⁰⁸⁸ Vojáci po vyléčení a zdravotní dovolené většinou odcházeli k tzv. zdravotní komisi, která usoudila, zda je dotyčný schopen další služby nebo ho klasifikovala jako neschopného. Československé orgány se snažili získat pro zmrzačené vojáky různá zaměstnání, aby nebyli zcela závislí jen na podpoře. Stanislav Kramer například byl zproštěn služby z důvodů omrzlých prstů na rukou, ale nakonec se mu podařilo s pomocí Svazu čs. spolků na Rusi získat místo skladníka do jednoho z mnoha ruských zásobovacích skladů. Stanislav Kramer se však do vojska vrátil a v roce 1917 odjel s tzv. Husákovým transportem do Francie.¹⁰⁸⁹

Smrt

Smrt si poprvé v Družině vybrala svou oběť v Kyjevě, a to Václava Klich, volyňského Čecha z prominentní rodiny (jeho otec byl zmiňovaný zdolbunovský starosta V. Klich). Václav Klich podlehl 5. října 1914 v jedné z kyjevských nemocnic skvrnitému tyfu.¹⁰⁹⁰ K prvním padlým v boji patřili Jihoslovan Džuro Nikolič, Josef Vasický a Antonín Řehák, kteří zahynuli během rozvědky vedené Antonínem Petříkem v blízkosti vesnice Ščepanov. Petříkova patrola byla zaskočena silnější nepřátelskou předsunutou stráží.¹⁰⁹¹ Tolik hovoří o prvních zemřelých družinících vzpomínky a další dochované prameny. Zejména v prvním případě jsou zmínky jen kusé. To, jak vojáci vnímají utrpení, zranění, nemoc a smrt, je zájmem historiků a vojenských psychologů již po dlouhou dobu. Studium je samozřejmě limitováno pramennou základnou. Prvním válečným konfliktem, v němž lze předpokládat vyšší procento gramotných vojáků (nejen důstojníků) – a tedy existující soubory korespondence nebo deníků či pamětí – je americká občanská válka. Zřejmě nejkvalitnější práci spojenou s tzv. prvním moderním válečným konfliktem, při němž se použilo strojních pušek a taktiky spálené země, je kniha Drew Gilpin Faust s příznačným názvem *This Republic of Suffering*. Kniha této americké historičky je založena právě na studiu výše zmíněných typů pramenů.¹⁰⁹² Nejrozsáhlejším polem pro práci historika zabývajícího se tzv. „malými dějinami válek“ a dějinami smrti jsou pak oba dva světové konflikty dvacátého století, neboť

¹⁰⁸⁷ „Pozornost českých krajanek nás mile těší. ‚Přijdeme opět!‘ Slibují při odchodu s ustaraností českých maminek.“ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 91; 113.

¹⁰⁸⁸ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 344.

¹⁰⁸⁹ S. KRAMER, *Z Ruska*, s. 139-140.

¹⁰⁹⁰ V. PRÁŠEK, *Česká družina*, s. 137.

¹⁰⁹¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 62-63.

¹⁰⁹² D. G. FAUST, *This Republic*.

jejich vojáci za sebou zanechali nepřeborné množství více či méně použitelného materiálu, který pro jeho obsáhlost není možné uchopit jinak než na základě reprezentativních sond.

Vojáci České družiny a jejích následnických formací v denících a pamětech nezdřídka uvažovali nad nemocí, zraněními nebo smrtí toho druhého; uvažování nad vlastní chorobou, zraněním nebo smrtelností už tak obvyklé není. Je nutné se vyrovnat se stručností záznamů spojených s těmito tématy. Přesto lze při pečlivém zkoumání odhalit některé aspekty toho, jakým způsobem na dané problémy nahlíželi. Hned zpočátku je ale nutné zdůraznit, že neexistoval žádný obecně sdílený, specificky legionářský náhled na věc. Lze sice mezi sebou srovnávat jednotlivé záznamy a myšlenky; je možné vytvářet dílčí hypotézy, ale sestavení konstruktů, který by byl platný pro většinu vojáků a který by ukazoval jejich přístup k např. vyrovnávání se se smrtelným ohrožením, je nemožné. Takový konstrukt by neměl nic společného s realitou, pouze by vydával dílčí výsledky výzkumu za obecně platné pravdy. Na druhou stranu hrozí nebezpečí úplné fragmentizace problému, kniha by se neměla stát jen souhrnem jednotlivých událostí („historek“), kterým chybí hlouběji promyšlený rámec. Podobný problém se objevil i v tak průkopnické práci, jako jsou *Frontsoldaten* od Stephena G. Fritze.¹⁰⁹³ Ani Fritz se nevyhnul podlehnutí sugestivnosti pramenů – deníků a korespondence německých vojáků za druhé světové války, zejména z východní fronty – a rezignoval v souvislosti s válečnou zkušeností *Landsers* (tak označuje S. G. Fritz německé pěšáky Wehrmachtu) na zasazení do širšího kontextu. Jisté, možná dokonce převládající množství výroků v jím zkoumaných denících týkajících se smrti, zranění nebo nemoci bylo velmi stručného charakteru, mnohdy šlo jen o pouhé suché záznamy; a on je pouze tlumočil, aniž by se pokusil je podrobněji interpretovat. Nepodobně je tomu v souvislosti s deníky československých dobrovolců první světové války, a právě proto jsou neocenitelným pramenem využitelným pro komparaci vzpomínky a beletrizované paměti včetně legionářských románů a texty uveřejněné v soudobých legionářských periodikách. Následující text se tedy nezabývá jen pokusem o rekonstrukci uvažování nad smrtí legionáři v době jejich pobytu v Rusku, ale též v souvislosti s jejich vzpomínáním a zobrazením válečné zkušenosti.

Smrt nebyla rozhodně vojáky vnímána jako abstraktní jev nebo abstraktní událost. Vždy ji reflektovali na konkrétních případech, jako Rudolf Medek, který charakterizoval své uvažování nad mrtvými spolubojovníky takto: „Psátí dnes nekrology o svých přátelích i bratřích vojácích, padlých za svobodu omlazeného národa i za samostatnost překrásných našich zemí – jest vždy provázeno dvěma různorodými city: citem pýchy, že u nás umírají

¹⁰⁹³ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*.

hrdinové slavnou smrtí, jež otvírá brány nového života nešťastnému národu, i citem žalu i stesku, že odcházejí dobří kamarádi, výteční, zlatí hoši, nádherní vojáci a upřímní bratři.¹⁰⁹⁴ Medkova úvaha přibližuje nejen jeho vlastní uvažování nad smrtí, podobně jako Zdeněk Němeček charakterizuje české padlé jako *svaté*.¹⁰⁹⁵ Nejedná se o zcela originální koncept; o mučednictví a *svatosti* padlých dle vnímání přeživších hovoří například D. G. Faust v souvislosti se zemřelými unionistickými vojáky.¹⁰⁹⁶ Podobně uvažoval na stránkách časopisu *Československý voják* i Arnošt Cechmajstr (mimořádně poválečný význačný představitel místní jednoty Československé obce legionářské v Českých Budějovicích), který navíc zdůrazňoval duševní odolnost vojáků při každodenním čelení smrti. Taková odolnost byla pro Cechmajstra výsledkem revolučního zápalu; při vzpomínání na boje roku 1916 uvedl přímo: „Občas přišla i smutná zvěst o smrti či zranění bratří při noční bitce na pozici. Avšak nikoho smutná zpráva nezlomila, s tím každý počítal, že může ztratit život – za cenu života jednotlivců dobude národ samostatnosti.“¹⁰⁹⁷ Ale zpět k Medkovi, jehož vnímání vlivu války na duši člověka je plné silných termínů jako mravní síla, oběť krve, reformní myšlenky, což se silně odráží ve stati *Poznámky o umění*.¹⁰⁹⁸ Podobně vyznívá i báseň *Mrtvým*:

„... Vy všichni, jež svou obětí jste sňali
i naši hanbu, pokoru a bídu –
jste nezemřeli! Čin Váš žije v nás,
a jako zrno vydá hojný klas,
tak Vaše krev kéž v našem srdci vznítí
tu mužnou ctnost a lásku, které vedly Vás...
... Ne, v našem srdci Vy jste nezemřeli,
v tmě zapomenuti jste nezapadli!
Stín Váš zde mezi námi žije rozechvělý!
Ne nadarmo jste zmírali a padli!“¹⁰⁹⁹

Medkovy paměti již znějí trochu jiným tónem; mrtvé kamarády připomíná mnohem teskněji, stopa patosu tak patrného v řádcích válečných textů je sice k nalezení, ale už není tak

¹⁰⁹⁴ R. MEDEK, *Blaník*, s. 31.

¹⁰⁹⁵ Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, Praha 1920, s. 55.

¹⁰⁹⁶ D. G. FAUST, *This Republic*, s. 23-25.

¹⁰⁹⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 558; srov.: „Padlo jich více! Přes sto bratří stál nás Zborov, kamaráde! Ale co dělat?! Svoboda se nedá vymluvit, vypsát, vyprosit, ta se musí vybojovat. Hlavní věc, že jsme zvítězili! Toto vědomí musí mírnit naší bolest nad ztrátou bratří, ono nás musí povzbuzovat k dalším bojům. Nesmíme zoufat! Žal a bolest nesmí nás proměnit v sovy, nebo v zajíce! Musíme zůstat orly, lvy, přichystanými k ráně, letu, ke skoku; lvy, které krev dráždí, ale nepodlamuje.“ R. VLASÁK, *Dědek*, s. 26.

¹⁰⁹⁸ R. MEDEK, *Blaník*, s. 53-56.

¹⁰⁹⁹ Týž, *Mrtvým*, in: týž, *Za domovinu*, s. 292-294.

nebyla zase až tak odlišná. Ztráta kamaráda, bratra – to bylo pro většinu vojáků mnohem důležitější než proměna takového padlého v jakéhosi revolučního mučedníka, i když ani tento aspekt není radno opominout.

Typickým prostorem pro uvažování nad padlými byla reflexe bitvy u Zborova. Mnoho vojáků padlo ve zborovských zákopech ještě před útokem za oběť dělostřeleckým útokům a nad smrtí jednoho přemítal Karel Fibich typickým způsobem, který propojoval ztrátu s touhou po pomstě: „Byl to bratr tak tichý a milý... Proč právě on musel být první...? Krev pění se v žilách, je nám jako po utěti kusu vlastního těla. Všem svítí oči zlověstnými pohledy, stáváme se skoupými na slovo...“¹¹⁰⁷ František Kříž podrobně popsal situaci, kdy našel na zborovském bojišti umírajícího spolubojovníka. V jeho slovech se odráží nejen jistá civilnost prožitku, ale zároveň stereotypy spojené se smrtí a umíráním československých dobrovolců. Jednalo se o „...mladého muže, asi osmnáctiletého, s bezvousým dívčím obličejem“; vyniká tedy touha vypravěče vyzdvihnout kontrast mezi umíráním a mládím, vzbudit soucit u čtenáře. Text dál pokračuje v podobném duchu: „Chrpové jeho oči počaly se obracet a ústa něco zašeptala. Sehnul jsem se k mladíkovi a zaslechl ještě poslední dvě slova, která pronesl: ‚Maminko, maminko.‘ Chudák, měl lehkou smrt...“ Opak, tedy dlouhý boj se smrtí provázený velkými bolestmi patřil k tomu, čeho se vojáci velmi báli. Osmnáctiletý mladíček ve vzpomínkách Františka Kříže zemřel rychlou, milosrdnou smrtí a jako hrdina během zborovského útoku.¹¹⁰⁸ Při návratu do vlastních pozic pozoroval Kříž ostatní československé padlé a ve vzpomínkách zdůraznil smíření se smrtí: „Tu a tam narazili jsme na mrtvá těla padlých bratrů. Některý z nich ležel obličejem vzhůru a hleděl otevřenýma očima k modré obloze, jako by děkoval za smrt, která jej stihla.“¹¹⁰⁹ Popularizátorem fenoménu „usmívajících se“ padlých od Zborova by mohl být Rudolf Medek. Medek napsal tři slova: „všichni se usmívají“ v básni *Zborov*, která vyšla ještě v Rusku a byla zdarma rozdávána mezi vojáky, a připomenul to i ve svých pamětech.¹¹¹⁰ Medek může být popularizátorem legendy, ale nebyl jejím tvůrcem. O usmívajícím padlém psal již v červnu 1916 Otakar Husák a i u něj lze v rovině inspirace (nejen v tomto případě) hledat reminiscence na křesťanské učení, konkrétně na svaté smíření s utrpením a smrtí.¹¹¹¹ Podobně se o padlých u Zborova

¹¹⁰⁷ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 39.

¹¹⁰⁸ František KRÍŽ, *Parný den*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 98.

¹¹⁰⁹ Tamtéž, s. 98.

¹¹¹⁰ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 90. Fenomén „usmívajících se mrtvých“ potvrzuje ze zážitků vojáků na západní frontě M. GILBERT, *První světová válka*, s. 356n.

¹¹¹¹ „I ve sne jsem viděl Tě: Tvá čelist uražena a úsměv přec byl blažený! Ty víš, proč umřel’s!“ O. HUSÁK, *Epištoly*, s. 20; srov.: J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 127. Rudolf Vlasák v jednom z mnoha románů píše o československých zraněných u Zborova, kteří se i přes své rány usmívali, zatímco Rusové proklínali všechno okolo sebe; R. VLASÁK, *Rozvrat II*, Praha 1938, s. 179.

vyjádřil MUDr. Vladimír Haering: „V prostranném hrobě ležela těla našich mrtvých hrdinů, jedno vedle druhého, klidně, smířeně...“¹¹¹²

Stereotypem myšlení, který se objevuje v mnoha denících, pamětech i románech je předtucha smrti. To, jak takový muž tušící vlastní smrt vypadal a jak se choval, mělo pravidla a několik mnohokrát se opakujících slovních vyjádření. Typicky to pojímal Metoděj Pleský: „...byl zabit dobrovolník Poláček. Bratr Poláček jako by svou smrt tušil již tehdy, když s námi putoval do Tarnopolu. Byl smutný, zamlklý, pravý opak ostatních družiníků.“¹¹¹³ Také jedna z postav Medkova románu *Legenda o Barabášovi* vykazuje podobné příznaky: „Chlapec byl v posledních dnech... smutný a zamlklý. Stál již na stezce, která vede k smrti?“¹¹¹⁴ Právě nekomunikativnost, stranění se společnosti druhých, smutný výraz v obličejí, to jsou typické prvky obsažené v popisech mužů trpících zlověstnou předtuchou. Otázkou zůstává, nakolik se vojáci při popisech těchto událostí nechávali inspirovat literaturou. Některé obrazy jakoby přímo vystupovaly ze stránek prózy a poezie romantismu. Dobrovolce Bednář tušení přímo vyjádřil v rozhovoru s Josefem Slaničkou: „Snad mne zabijou, mám jakési tušení.“ Bednářův případ zahrnuje několik prvků, které se u ostatních neobjevují. Zejména jde o jeho halucinační stav, kdy viděl, „že se jakási žena plouží podél chalupy a vchází k vám do kolny. Křikl jsem na ni, neozvala se.“ Po chvíli beznadějného hledání dochází Bednář k závěru: „Snad to byla smrt a šla si pro mne.“ Později Bednář i přes chorobu (má horečku) odchází raději na rozvědku, než aby byl označen velitelem za ulejšváka. Po návratu rozvědky chybí tři muži, Bednář mezi nimi, byl zastřelen.¹¹¹⁵ „V blízké Ryglici pochovávali toho dne vojáka, který si pokládal za čest, sloužiti své vlasti. Bratra Bednáře. Položili ho do hrobu, vyrytého pod jabloní za chalupou, kde den před tím padl. Bez dlouhých ceremonií, jen rota se s ním rozloučila, vojensky, stručně, ale se slzami v očích.“¹¹¹⁶ Špatný pocit měl i Matěj Němec, když měl jít na poslední rozvědku před dovolenou – jeho dva předchůdci totiž místo na dovolené skončili v nemocnici, respektive na hřbitově. I přes podivný průběh rozvědku přežil a na dovolenou nakonec odjel.¹¹¹⁷ Předtucha tedy nebyla jen

¹¹¹² Vzpomínka Vladimíra Haeringa in: V. HOLEČEK – J. KOPTA – F. LANGER a kol. (edd.), *Zborov 1917-1937*, s. 43.

¹¹¹³ M. PLESKÝ, *Vezelrádci II*, s. 151; srov.: Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 20.

¹¹¹⁴ R. MEDEK, *Legenda o Barabášovi aneb Podivuhodná dobrodružství kapitána Mojžíra Ivánoviče Barabáše a Jozefa Jelítka, sluhy jeho*, Praha 1932, s. 418.

¹¹¹⁵ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 102nn.

¹¹¹⁶ Tamtéž, s. 116. Jak vypadal hrob dobrovolce viz fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 144, 605.

¹¹¹⁷ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 58.

výsadou těch, kteří posléze skutečně zahynuli, ale pochopitelným pocitem v psychicky náročných situacích.¹¹¹⁸

S předtuchami jsou jistě spojené i nepříjemné sny zahrnující ohrožení života nebo dokonce smrt, bohužel vojáci sny zaznamenávali jen výjimečně. Výjimkou by mohl být Josef Švec, který si jednu takovou noční můru zapsal: „Zdalo se mi, že Rakušáci vnikli do naší chalupy a jeden z nich mě začal škrtit tak silně, že jsem nemohl volat o pomoc. Probudil jsem se a opravdu cítil jsem silný tlak na hrdlo, který působila naplněná patronami patronaška, sklouznuvší z hrudi na krk.“¹¹¹⁹ Podobně Karel Fibich prožíval ve spánku boj znovu a znovu, ač už byl z bojiště pryč: „Noční snění strhuje tě zpět do vřavy boje. Drápeš se uřícen na dýmící násep, rdousíš se s nepřítelem, balancuješ na jedné noze, vzpíráš se, odrážíš napřažený bodák... Procitneš zpocen... Ospalým pohledem přesvědčuješ se, že nejsi již v zákopech, nýbrž v kolébajícím se vagoně pohodlného sanitního vlaku. Opětuješ s nevrlym zabručením laskavíci úsměv, chvíli nasloucháš tlukotu kol, dokud tě sladký spánek nanovo neomámí.“¹¹²⁰ Předtuchy smrti a noční můry lze považovat za jevy provázející strach, vrcholné napětí nervů v souvislosti s všudypřítomnosti bolesti, utrpení a smrti. Deník Josefa Švece obsahuje ještě jeden velmi zajímavý moment, který dobře ilustruje nejen jeho přemýšlení o konci lidské existence: „...viděli jsme mnoho mrtvol, hlavně rakouských – někteří ubožáci byli přímo zkrouceni agonií. Napadla mě myšlenka, že snad mezi nimi nachází se i můj bratr – s hrůzou jsem zaháněl od sebe takovou myšlenku.“¹¹²¹

Josef Slanička ve svých pamětech, stejně jako mnozí ostatní, zaznamenal mnoho strašlivých válečných obrazů, které nazval *kaleidoskopem*: „Jako v kaleidoskopu vytvářejí barevné střeptiny nové a nové obrazy, tak i naše další cesta, na které místo pestrých střeptin viděli jsme neúprosnou skutečnost válečných dějů, rozbité vozy, raněné, mrtvé, poházené zbraně, střelivo, zdechliny zvířat, doutnajících trosky měst a vesnic, vytvářela před naším zrakem nové a nové obrazy, které nyní zachycuji svým pérem.“¹¹²² Východní fronta zůstává zcela ve stínu zákopové války na Západě, přestože dosahovala stejné krutosti. „Celé pole, mírně se od našeho opevnění svažující, bylo pokryto spoustami mrtvých a raněných rakouských vojáků. Doléhal k nám řev bolesti, sten umírajících, úzkostlivé volání o pomoc. Čerstvě napadaný sníh osvětlený reflektory, zdál se přímo hořeti jedním plamenem. Tak byl zakrvácený. A k tomu ty šedomodré uniformy nebožáků, vztyčujících se bezmocně,

¹¹¹⁸ O předtuše smrti u letců RAF hovoří například Kevin WILSON, *Bomber Boys. The Ruhr, Dambusters and Bloody Berlin*, London 2005, s. 193.

¹¹¹⁹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 80.

¹¹²⁰ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 82.

¹¹²¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 89.

¹¹²² J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 98.

vztahujících ruce k nebi...“¹¹²³ Slaničkův a nejen jeho *kaleidoskop* je pln výjevů, které zahrnují stereotypy vystopovatelné v dalších válečných konfliktech historie. Jedním z nich jsou obličejové mrtvých, podobně jako u zborovských hrdinů: „...ku podivu nenašel jsem ve tváři žádného mrtvého stopy hrůzy, nebo strachu, naopak všichni se spíše usmívali jako v sladkém spánku.“¹¹²⁴ Josef Slanička v pamětech nezřídka překračuje úzký rozhled, tak vlastní ostatním vzpomínajícím nebo autorům deníků. V jeho vzpomínkách se rozkládá rozsáhlý obraz zkázy, nejedná se o téměř komorní dramata jako u ostatních. Šíře záběru je autentizována pisatelovým prožitkem a specifickým pozorovatelským talentem. Ač původním povoláním krejčí, podařilo se mu načrtnout děje tak, že lze vnímat nejen skupinky československých rozvědčků při jejich v celkovém kontextu téměř bezvýznamných operacích, ale náhle je viditelná celá scéna východní fronty.

Vojáci před útokem (například zborovským) prováděli rituály, které lze nalézt v chování vojáků mnoha dalších válek a konfliktů. „Krátké srdečné loučení, stisknutí pravic, políbení vroucí a bratrské...“¹¹²⁵ Touha pocítit ještě před útokem lidskou blízkost. „Máte naše adresy, bratři... kdyby jako tento...tak vyřídíte našim...Nazdar! Nazdar! Snad na shledanou...Doufejme pevně!“¹¹²⁶ Strach ze smrti byl spojen s přáním spojit se ještě se vzdálenou rodinou. Psaní posledních dopisů, které měly být odeslány nebo odevzdány v případě smrti pisatele. Bohuslav Opletal si zapsal: „Večer před bojem píšu při blikající lampičce dopisy na rozloučenou. Padnu-li, odveze Kuba všechny mé věci s dopisem do Tjumeně Jeleně Josifovně, která pak dá zprávu mým rodičům.“¹¹²⁷ Vojáci chtěli alespoň zprostředkovaně kontaktovat vzdálený domov a dát o sobě zprávu. Pak už samota, ač třeba uprostřed davu: „Přes všechnu odhodlanost a náladu vkrádá se divná úzkost do nitra, kopeš do ní, zaplašuješ dotěrnou chmůru.“¹¹²⁸ Čekání, dlouhé čekání na rozkaz k útoku a alespoň v pramenech nepřítomný náboženský rozměr, o modlení se a o Bohu téměř nikdo nemluvil. Zdá se, že v legiích nehrálo náboženství příliš velkou roli a vojáci v něm před bojem nehledali žádnou útěchu. Stav, v němž se voják nacházel těsně před bojem, se moderní terminologií označuje jako *battle stress*.¹¹²⁹ Jeho nejmocnější součástí je strach. Stephen G. Fritz popisuje německé vojáky před bojem jako „apprehensive, anxious, restless, withdrawn, they waited

¹¹²³ Tamtéž, s. 144; srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 34n.

¹¹²⁴ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 115.

¹¹²⁵ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 45.

¹¹²⁶ Tamtéž, s. 45.

¹¹²⁷ V. ŠLAJCHRT (ed.), B. OPLETAL, *Zápisky*, s. 76.

¹¹²⁸ Tamtéž, s. 47.

¹¹²⁹ V denících ani pamětech však nenalzáme jeden prvek, který je obecně považován za jeho nedílnou součást, tím prvkem je neovladatelné vyprázdnění střev, srov.: J. R. EBÉRT, *A Life*, s. 167n. Absence popisů defekace je spíše spojena s autocenzurou deníků a pamětí než s realitou.

uneasily for their baptism of fire, the stress increased by the uncertainty of what was to come and the fear of their reaction to it.“¹¹³⁰ Podobně se cítili i vojáci v americké občanské válce: „I felt my gorge rise, and my stomach and intestines shrink together in a knot, and a thousand things rushed through my mind.“¹¹³¹ Karel Fibich vzpomínal na poslední okamžiky před útokem u Zborova následovně: „Zdá se mi, že již to nevydržím; bojuji s dotěrnou malátností, cítím divoký tlukot srdce, teď mne sevřel pocit děsu a strachu, zhluboka vydechuji, abych zahnal mdlobu.“¹¹³² A pak přišel útok: „Bratři! Kupředu! Vítězství nebo smrt! Hurá!“¹¹³³ Divoký běh kupředu, adrenalin proudící celým tělem, obzor sevřen jen na cíl tam vpředu.

Popisy bitev z per legionářů se dají v zásadě rozdělit na dvě velké skupiny. Záznamy v první skupině lze označit za převážně autentické – jsou útržkovité, nevynikají příliš velkou návazností, jsou spíše sledem jednotlivých sugestivních obrazů.¹¹³⁴ Ty z druhé skupiny vycházejí také z autentických zážitků, ale jsou mnohem silněji zasaženy vlivem četby – jsou uspořádané, logické, nezřídka se v nich objevují obecnější informace o bojišti nebo průběhu boje. Pokoušejí se být spíše popisem bitvy jako celku a ne tolik popisem prožitku jednotlivce. Paul Fussell správně před lety připomněl konflikt „...between events and the language available“ – očitému svědku může prostě chybět slovní zásoba nebo slovesné nadání k tomu, aby vyjádřil, co viděl. Velmi výstižně to vyjádřil Egon Ervín Kisch ve svých válečných pamětech, kdy vzpomínal na boje na srbské frontě: „...nevím, co mám psát. Kde mám začít, když chci mluvit o té bezpříkladné hrůze? Jsem ještě plný všeho děsu, zatímco s chvěním píši tyto řádky uprostřed mrtvých za výbuchu šrapnelů.“¹¹³⁵ Je proto nucen někdy přejímat vzory z jiných zdrojů, od ostatních vojáků, z knih a publicistiky. Těžko však historikovi od stolu rozhodovat, jaká část výpovědi je převzatá jen z hlediska cizí slovní zásoby nebo pojmosloví a kdy se jedná o převzetí větší části výpovědi.¹¹³⁶ Paul Fussell uvádí i klišé, která jsou ve vyprávění britských vojáků zjevně převzatá; podobně je tomu u československých legionářů, zvláště v případech pojmů jako hrdinství (statečnost), obětování, „let“ (ve smyslu útok), bratři a u mnohých jiných. Vždyť už jen používání rusismů v denících, vzpomínkách a románech je

¹¹³⁰ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 33; k boji samotnému tamtéž, s. 35nn; ke strachu a panice tamtéž, s. 70n.

¹¹³¹ J. D. WERT, *The Sword*, s. 349. Srovnání ukazuje, že válečný prožitek československých legionářů v Rusku v letech 1914-1918 se nijak zásadně neliší od prožitku jiných vojáků v jiných válečných konfliktech. Jeden velký rozdíl přesto k nalezení je; příprava legionářů k boji neobsahuje aspekt náboženský, který naopak vyzdvihuje D. G. Faust u své knihy o americké občanské válce (D. G. FAUST, *This Republic*, s. 19), což je zřejmě způsobeno paradigmatem ovlivňujícím sepsování pamětí, deníků a románů, kde nemělo a nemohlo mít náboženství (a zejména katolictví) místo.

¹¹³² K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 53.

¹¹³³ Tamtéž, s. 53.

¹¹³⁴ K funkci smyslů jednotlivce při vnímání bojových operací S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 150nn.

¹¹³⁵ Egon Ervín KISCH, *Vojákem pražského sboru*, Praha 1965, s. 81.

¹¹³⁶ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 169-174.

pokusem o to jazykově se vymezovat. Paul Fussell uvedl do širšího povědomí termín *military memory* označující skupinovou paměť ovlivňovanou společným prožitkem a jeho pozdější reflexí, která je více či méně pod vlivem vojenských hodnot a oficiální vojenské rétoriky, případně historiografie.¹¹³⁷ Tento fenomén bezpochyby ovlivňuje prameny, které nevznikly bezprostředně s popisovanou událostí. Historik by měl brát v potaz i tzv. „bullfrog effect“, který představil vojenské historii John Keegan.¹¹³⁸ Jedná se o vědomé přehánění vlastních úspěchů, které je pochopitelně patrné ve většině propagandistických článků té doby a nemělo by být opomíjeno ani při zkoumání vzpomínek nebo deníku samotných. Typickým případem textu zasaženého tímto „bullfrog effect“ byly rozkazy obsahující pochvaly za provedené akce (rozvědky apod.), propagandistické články v krajanských novinách a posléze poválečná publicistika nebo první pokusy o historiografické zhodnocení pobytu legionářů v Rusku. Jako příklad by bylo možno využít rozkazů, které publikoval Josef Kudela v práci o Stanislavu Čečkovi. Jsou to pojmy jako „obtížná a velmi nebezpečná úloha“, „obratný postup“, „odvážný náběh“, které se zdají být charakteristikou mnoha popisů rozvědek i u jiných autorů a vzpomínajících.¹¹³⁹

První světová válka byla konfliktem, který uvedl do každodenní válečné praxe mnoho technických novinek a dosud nepříliš využívaných válečných vynálezů. Dobrovolci některé z těchto vynálezů obsluhovali a jiným byli zase terčem. Jednalo se o kulometry, rychlopalné dělostřelectvo, opakovací pušky a komunikační vybavení včetně telegrafů a telefonických přístrojů. Andrew N. Liaropoulos považuje tyto technické novinky za součást revolučních změn ve vojenství (tzv. *Revolution in Military Affairs*) v souvislosti s první světovou válkou. Jednalo se o technologický aspekt této revoluce, úzce propojený s aspekty taktickými a konceptuálními.¹¹⁴⁰ Vojáci se setkávali s další novinkou první světové války, s válečným letectvem, zažili bombardování a ostřelování letouny Ústředních mocností pro ně nebylo nic neobvyklého.¹¹⁴¹ Oproti nebezpečí útoku letounu se pak zdá být pozorování vzdušného souboje mezi dvěma a více stroji podobné sportovnímu utkání, tak tomu bylo na západní

¹¹³⁷ Tamtéž, s. 326.

¹¹³⁸ J. KEEGAN, *The Face*, s. 31.

¹¹³⁹ J. KUDELA, *Generál*, s. 6-8.

¹¹⁴⁰ Andrew N. LIAROPOULOS, *Revolutions in Warfare. Theoretical Paradigms and Historical Evidence. The Napoleonic and First World War Revolutions in Military Affairs*; in: Gary SHEFFIELD (ed.), *War Studies Reader. From the seventeenth Century to the Present Day and Beyond*, New York 2010, s. 148n.

¹¹⁴¹ „A zažili jsme nálet nepřátelských letounů právě v Lunici. Prušáci shodili na nádraží několik pum, ale s nevalným výsledkem, neboť kromě zranění dvou žen nic zvláštního se nestalo. Po hodině Němci svůj nálet na stanici opakovali, ale tehdy už zasáhla ruská protiletadlová děla a nepřátelské letce obrátila na útěk.“ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 80; R. MEDEK, *Ostrov*, s. 31; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 141; K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 13.

frontě. Méně časté už bylo setkání s obrněnými vozidly.¹¹⁴² Například Josef Švec se dle svých záznamů s obrněným vozem setkal poprvé až na jaře 1918 při ústupu z Ukrajiny.¹¹⁴³ Na rozdíl od západní fronty nebylo ani příliš obvyklé setkání s bojovými plyny. Přesto vojáci měli výcvik pro případ plynového přepadu a tu a tam byl plynový poplach na Čechy obsazených pozicích vyhlášen.¹¹⁴⁴ Karel Fibich zmiňoval několik německých plynových granátů údajně vystřelených před bitvou u Zborova¹¹⁴⁵ a použití střel se slzným plynem – *plynových granátů působících slzení* – během útoku.¹¹⁴⁶ Možnost plynového útoku vojákům připomínala plynová maska, kterou obdrželi a museli nosit s sebou.¹¹⁴⁷ Důležitým tématem, které se prolíná mnohými vzpomínkami, je speciálně upravená munice do ručních palných zbraní. Vojáci obou stran se vystavovali nebezpečí, pokud u sebe měli ve chvíli zajetí nestandardní munici; takové náboje se obecně nazývaly *střely dum-dum*. Zranění způsobená takovými náboji patřila k velmi těžkým a obtížně léčitelným, po vyléčení zůstávaly velké jizvy. Vojáka, který podobné náboje používal a nestačil se jich zbavit před zajetím, čekala jistá smrt. Družiníci vzali spravedlnost do svých rukou a potrestali viníka sami hned na frontě: „Jeden poddůstojník, u kterého byly nalezeny rozryvné kule (dum-dum), byl na místě usmrcen bodáky.“¹¹⁴⁸

A právě zabíjení je druhou stránkou věci. Bohužel, dochované prameny nedovolují rekonstruovat pocity vojáků v okamžiku, kdy stříleli po nepříteli, respektive byli protivníka nuceni zabít zblízka nožem, bodákem nebo polní lopatkou či holýma rukama.¹¹⁴⁹ Střelba na vzdálenější „terč“ s sebou nese jistý emoční odstup od procesu zabíjení, jakési odlidštění celého procesu (nemluvě o dělostřelcích nebo letcích).¹¹⁵⁰ Verbalizace takového emočního odstupu může v některých případech přerůst až v téměř sportovní nebo loveckou terminologii. Josef Švec ve svém deníku píše o zabíjení před útokem u Zborova takto: „Okopy byly mizerné... První den byl raněn... Kůrka, jehož však hoši brzo pomstili; položili za několik

¹¹⁴² Nejznámější epizodou boje s obrněnými vozidly nepřítele je krátká přestřelka, která proběhla během ústupu z Ukrajiny v únoru 1918; nedaleko Žitomiru byl zadní voj prvního pluku překvapen několika obrněnci, které způsobily Ševcově jednotce ztráty na životech i na zraněných; *Od Zborova*, s. 132nn; srov.: *Deníky starodružiníka Karla Holého*, s. 108.

¹¹⁴³ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 301n.

¹¹⁴⁴ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 271, 280; Týž, *Povstalci II*, s. 119, 120; fotografie vojáků v plynových maskách in: *K vítězné svobodě*, s. 51.

¹¹⁴⁵ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 40.

¹¹⁴⁶ Tamtéž, s. 120.

¹¹⁴⁷ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 533.

¹¹⁴⁸ Tamtéž, s. 67; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 89; Z. NĚMEČEK, *Legionářské novely*, s. 60; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 190.

¹¹⁴⁹ K vlivu zabíjení zblízka na psychiku vojáka D. GROSSMAN, *On Killing*, s. 115n, 120n.

¹¹⁵⁰ K emočnímu odstupu od zabíjení Tamtéž, s. 89nn, 157nn.

hodin vysunuvšího se z okopu Rakušáka.“¹¹⁵¹ Švecův zápis odhaluje hned dva faktory odstupu od procesu zabíjení, vojáci nepřátelské vojáka *položili* (využívání eufemismů nebo loveckých termínů je časté i u vojáků jiných armád jiných válek) a voják je označen jako *Rakušák* – není vnímán jako individuum, ale jako pouhý anonymní představitel nenáviděného nepřítele. Obtížnější pokus o interpretaci nastává v případě výše popsanych událostí ve vesnici Serbinovka na Vánoce 1917. Při přestřelce s bandity byli těžce zraněni Karel Dimitrij Šašek a praporčík Bohumil Tomek (oba zanedlouho svým zraněním podlehl). Zajatí bandité měli být eskortováni do vězení, ale údajně se doprovodu během přesunu vzepřeli a byli všichni postříleni. Bylo by příliš odvážné hledat za tímto „útekem“ mstu za zranění (respektive smrt) oblíbených spolubojovníků? Prameny nám jasnou odpověď nedávají.¹¹⁵² Smrt Vilímkova, zranění dalších důstojníků Syrového a Husáka, případně zranění pěšáka Kůrky, nalezení střel *dum-dum* a zřejmě i smrt Šaškova a Tomkova, to vše vyvolávalo u dobrovolců silnou touhu po odvetě. Pomsta představuje důležitý faktor v proměně vojáka v zabijáka. Jedná se o faktor, který motivuje jedince nebo spíše celou skupinu k tomu, aby se snažili vědomě ublížit nepříteli. Tento fenomén se obvykle v anglofonní historiografii označuje termínem *revenge killing*.¹¹⁵³

Moderní vojenská psychologie a psychiatrie zkoumají na základě poznatků z obou světových konfliktů a následujících válečných střetnutí (válka v Koreji, ve Vietnamu, v bývalé Jugoslávii atd.) mnoho prvků, které mají pozitivní nebo naopak negativní vliv na psychiku vojáka, a následně na jeho výkon (většinou se označuje jako *performance*). Přední americký vojenský psycholog Dave Grossman¹¹⁵⁴ načrtl na základě studie R. L. Swanka a W. E. Marchanda¹¹⁵⁵ teoretický průběh pobytu vojáka na frontě z hlediska jeho psychického stavu a zdraví. Prvních několik dní na frontě (Swank a Marchand společně s Grossmanem hovoří zhruba o deseti) se voják stává tzv. *battlewise*, tedy získává první zkušenosti s tím, jak se v nebezpečném prostředí chovat, učí se pozorováním od veteránů, improvizuje a snaží se využít (vědomě či nevědomě) poznatky získané při výcviku. Mezi zhruba desátým a třicátým dnem by měl být voják na vrcholu sil, nejefektivněji využívat výcvik, nové i staré zkušenosti.

¹¹⁵¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 251; výrazu „položít“ ve smyslu zastřelit používá Švec opět v souvislosti se střety s ukrajinskými sedláky; tamtéž, s. 293.

¹¹⁵² M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 82.

¹¹⁵³ Ke konceptu *revenge killing* viz Brian DOLLERY – Craig R. PARSONS, *Prisoner Taking and Prisoner Killing. A Comment on Ferguson's Political Economy Approach*, *War in History* 14, 2007, 14, s. 509; D. GROSSMAN, *On Killing*, s. 179n; J. R. EBERT, *A Life*, s. 179nn.

¹¹⁵⁴ D. GROSSMAN, *On Killing*, s. 43nn.

¹¹⁵⁵ R. L. SWANK – W. E. MARCHAND, *Combat Neuroses. Development of Combat Exhaustion*. *Archives of Neurology and Psychology* 55, 1946, s. 236-247.

A poté nastává fáze *Combat Exhaustion* (válečného vyčerpání), které končí při intenzivním nasazení v bojové oblasti po šedesáti dnech emocionálním vyčerpáním a voják se chová spíše jako automat než samostatná myslící a cítící lidská bytost.¹¹⁵⁶ Mezi symptomy *Combat Exhaustion* patří únava, zmátenost, hysterie, úzkost a obsedantní stavy.¹¹⁵⁷ U družiníků a později dalších dobrovolců lze identifikovat většinu výše uvedených symptomů. Psychicky náročná průzkumná činnost si na nich vybírala nemalou daň. V pamětech Metoděje Pleského lze objevit jednu nepříliš známou epizodu z dob České družiny, kdy řada starodružiníků se cítila již tak unavena, že si prosadila lékařské vyšetření, které mělo prokázat jejich neschopnost dále vykonávat vojenskou službu na frontě.¹¹⁵⁸ Jako hlavní důvod uváděli právě „únavu“. Nakolik se chtěli vyhnout dalšímu nebezpečí a nakolik se jednalo opravdu o potíže hlubšího psychologického charakteru, lze s odstupem času jen odhadovat. Vše skončilo tak trochu ostudou pro zúčastněné, většina z nich byla poslána zpět na frontu – lékaři neshledali na jejich stavu nic zvláštního; možná také proto, že v té době bylo zkoumání bojové únavy (granátového šoku, jak praví soudobá terminologie) ještě v plenkách i v armádách vyspělých západních zemí.¹¹⁵⁹ S primárními projevy bojového stresu bezpochyby souvisí záznam z deníku Josefa Švece, který pozoroval u jednoho ze svých spolubojovníků během nepřátelského dělostřeleckého přepadu, že ten „...se všemu smál, ale nějak divně; mně do smíchu nebylo – měl jsem strach a proto zlost na sebe.“¹¹⁶⁰

Pohřeb a komemorace

Zatímco padlých pozvolna přibývalo, pohřební rituály zůstávaly stejné, v letech 1914-1917 se od sebe jednotlivé pohřby téměř nelišily. Pohřby, pokud vůbec proběhly, byly rychlé, prosté a obvykle postrádaly jakýkoliv vnější náboženský rozměr (přítomnost kněze apod.).¹¹⁶¹ Pokud se náboženství přece jenom v této souvislosti objevilo, bylo to pravoslaví, nikoliv katolicismus.

Vojáci se snažili zemřelým spolubojovníkům vystrojit v rámci možností důstojný pohřeb, a pokud bylo možno, dbali na správné, trvanlivé a viditelné označení hrobu. Často se

¹¹⁵⁶ Termín *Combat Exhaustion* je moderní záležitostí. Psychiatr a historik Ben Shephard datuje počátek širšího a hlavně systematictějšího a vědeckého vnímání změn psychického stavu vojáků k první světové válce a ve své knize *A War of Nerves* provádí pečlivou analýzu činnosti (anglosaských) vojenských psychiatrů, včetně proměn terminologie; B. SHEPHARD, *A War*; srov.: J. KEEGAN, *The Face*, s. 334n; R. R. GRINKER – J. P. SPIEGEL, *War Neuroses*, New York 1945.

¹¹⁵⁷ Srov.: O. DZIAKOVÁ, *Vojenská psychologie*, s. 42-48.

¹¹⁵⁸ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 233nn.

¹¹⁵⁹ K vývoji vnímání psychologických potíží spojených s bojovým nasazením B. SHEPHARD, *A War*.

¹¹⁶⁰ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 83.; k bojovému stresu: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 87n.

¹¹⁶¹ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 87.

pohřbívalo v blízkosti venkovských hřbitovů, v případě nutnosti byli vojáci ukládáni do neposvěcené půdy. Typický obraz pohřbu zborovských padlých ukazuje, že „...byli pohřbeni za prostých obřadů, z kropení ryzími, horkými slzami loučících se s nimi spolubojovníků a spoluvítězných bratří, oplakávání hořce a bezútěšně posledními z tragicky hynoucích ve vojenském plášti ruských vlastenců“.¹¹⁶² Popis potvrzuje, že emotivnost byla důležitou součástí obrazu československého vojáka – pláč nebyl ničím neobvyklým ani v denících ani ve vzpomínkách, nemluvě o autobiografických románech. Vždyť také Metoděj Pleský vzpomínal, že slavnostní řečník u mohyly nad Cecovou praporečnick Heyduk nebyl pro pláč téměř schopen slova.¹¹⁶³ Právě Metoděj Pleský ve svých vzpomínkách navíc odkazuje na jeden nepřilíš zdůrazňovaný symbol zborovské bitvy, který ji jakoby na dálku propojil s jiným bojištěm na druhé straně Evropy.¹¹⁶⁴ Jedná se o rudé vlčí máky, slavný symbol bitevního pole ve Flandrech, který se objevil ve slavné básni Johna McCrae *In Flanders Fields*. Rudé máky neopominul ani Rudolf Medek (na kterého zřejmě Pleský navazoval) v básni *Zborov*:

„Planoucím létem
zde kvetou horké, rudé máky.“¹¹⁶⁵

Jen těžko však hledat mezi oběma básníky jiné propojení než náhodu. Báseň chirurga kanadské armády Johna McCrae byla sice napsána již v roce 1915 (poprvé vyšla v časopise *Punch* 8. prosince 1915), ale lze jen těžko předpokládat, že ji Rudolf Medek v roce 1917 (kdy jeho báseň *Zborov* vznikala) znal. Přesto asi Medek znal symboliku této květiny, která se koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století stala častou rekvizitou anglicky píšících básníků.¹¹⁶⁶ Oproti tomu Metoděj Pleský již mohl báseň nebo alespoň symbol rudého máku jako symbolu veteránů v roce 1936, kdy vyšly jeho paměti, znát.

Zatímco nemnozí *ruští vlastenci* se údajně přišli podívat na pohřeb Čechoslováků u Zborova, Čechoslováci se nezřídka účastnili pohřbů ruských vojáků, zejména později na Ukrajině. Pohřbu nešťastně zahynuvšího ruského pilota se účastnila československá vojenská hudba, ale dle vzpomínek tehdy praporečníka Josefa Obrovce (původním jménem Josef Obergries, jméno si změnil podobně jako mnoho dalších mužů s německými příjmeními) nebylo jasné, jakou hymnu mají zahrát. Stará carská hymna se už hrát nesměla a nová hymna ještě určena nebyla. Čechoslováci se rozhodli zahrát *Kde domov můj?*, což prý značně zmátlo Rusy, kteří si pochvalovali: „Hle, jaká je krásná a velebná ta naše nová hymna; odkud se jí ti

¹¹⁶² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 36.

¹¹⁶³ M. PLESKÝ, *Velezrádci III*, s. 103.

¹¹⁶⁴ Tamtéž, s. 157nn.

¹¹⁶⁵ R. MEDEK, *Lví srdce. Básně 1914-1918*, Irkutsk 1919, s. 31.

¹¹⁶⁶ K Johnu McCrae a symbolice květu vlčího máku P. FUSSELL, *The Great War*, s. 245nn;

Čechoslováci už naučili...“¹¹⁶⁷ Zda tato epizoda skutečně proběhla nebo zda se jedná jen o pokus propagovat československou hymnu spojený s ironizováním ruské hlouposti, těžko odhadovat.

Rozsáhlejší pohřební festivity lze doložit z období pobytu československého armádního sboru na Ukrajině. Ukazuje se též občasný posun od zcela sekulárních obřadů k přítomnosti kněze a některým náboženským prvkům při pohřbech. Pohřeb nám bohužel neznámého zemřelého vojáka v Berdičevě doložený fotografií ukazuje funebrální průvod městem. V čele jde pop, za ním československá kapela a pak nesou rakev se zemřelým, scéně přihlíží nemálo místních obyvatel.¹¹⁶⁸ Při působení československých jednotek v revoluci zmítaném Kyjevě byli při pouličních bojích 12. listopadu 1917 zabiti podporučík Hrdina a střelec Kožený. Za oba padlé byla „v kapli kadetského korpusu odsloužena panychida, načež rakev, ozdobené věnci, na dělových lafetách, provázeny čestnou stráží a celým plukem, byly odvezeny na hřbitov...“.¹¹⁶⁹ Oproti tomu například při pohřbu trojice vojáků zabitých na rekvizicích při střety s místními „bandity“ se náboženská tematika objevuje ve volbě slov – zemřelí jsou popisováni jako „mučedníci“ (otázkou zůstává, zda současníci toto slovo vůbec chápali v jeho náboženských konotacích).¹¹⁷⁰ Josef Švec dokonce u tohoto konkrétního pohřbu dokládá navíc přítomnost katolického kněze – pohřeb označuje přímo za „katolický“ a připomíná pláč některých vojáků v průběhu smutečních řečí a písni *Kde domov můj?*¹¹⁷¹

Hroby družiníků tvořily pevné body v prostoru. Existuje nemálo vzpomínek na návštěvy hrobů padlých družiníků, ač ten, kdo hrob navštívil, nemusel mrtvého vůbec znát. Pokud byl čas, muži se snažili o takové hroby pečovat, obnovovat jejich výzdobu, případně je opravovat. Jen málo rovů se však lišilo od pouhé zasypané díry v zemi označené jednoduchou tabulkou se jménem a případně životními daty nebo číslem jednotky. Hroby dobrovolců zemřelých během nebo po zborovské bitvě byly roztroušené v Jezerné (Ozerne), na cecovském hřbitově a v cecovském údolí a označovaly je kříže. V Jezerné se jednalo o individuální hroby ohraničené jakýmsi nízkým dřevěným plotem. Většina zborovských padlých byla pohřbena do společné mohyly nad vesnicí Cecovou.¹¹⁷² Je ikonograficky doloženo několik individuálních a skupinových pomníků okrášlených jednoduchými či komplikovanějšími plastikami, které odrážely nejen klasickou funebrální tematiku, ale též

¹¹⁶⁷ Vzpomínka praporčíka Obrovce, in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 186n.

¹¹⁶⁸ Tamtéž, s. 429.

¹¹⁶⁹ Tamtéž, s. 604; srov.: K. BLATNÝ, *Neblahé zakročení*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 195.

¹¹⁷⁰ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 740.

¹¹⁷¹ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 294.

¹¹⁷² Fotografie O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 21, 22, 23.

témata ideologického nebo národního ražení. Například v Nové Čartoryji byl na návsi vztyčen pomník padlým Čechoslovákům: „...štihlý to jehlan, ozdobený hvězdou, husitským kalichem a palmou, nahoře byl pak sokol.“¹¹⁷³ Kříž se v této souvislosti objevuje asi spíše jako navyklý způsob označování hrobů než symbol křesťanské víry. Zatím se mi nepodařilo zjistit, zda existovalo nebo snad dokonce existuje zvláštní oddělení některého kyjevského hřbitova, kde by byli pohřbíváni českoslovenští vojáci, kteří zemřeli na následky nemoci nebo zranění v kyjevských nemocnicích. Hroby Čechoslováků byly až na výjimky v posledních devadesáti letech zničeny.

A na závěr této kapitoly je nutno poznamenat, že zatímco například v americké občanské válce prosperovalo zvláštní obchodnické odvětví, jehož reprezentanti se specializovali na získávání, úpravu a převoz ostatků padlých jejich rodinám k řádnému pohřbení,¹¹⁷⁴ z Čechoslováků zemřelých v Rusku se do vlasti vrátily ostatky jen málokterých. To ale platí pro první světovou válku jako celek. Z výjimek lze uvést například tělesné pozůstatky Neznámého vojína od Zborova (respektive Neznámých vojinů z let 1922 a 2009)¹¹⁷⁵ a pak ostatky plukovníka Josefa Jiřího Švece a podplukovníka Karla Vašátka v roce 1933.¹¹⁷⁶

¹¹⁷³ J. KOHÁK, *Příběhy*, s. 158.

¹¹⁷⁴ D. G. FAUST, *This Republic*, s. 91nn.

¹¹⁷⁵ Ostatky prvního Neznámého vojína byly vyzvednuty z hromadného hrobu u Zborova 22. června 1922 a převezeny do Prahy a byly provizorně umístěny v kapli Staroměstské radnice, neboť zamýšlené místo hrobu Neznámého vojína na Vítkově v Památníku osvobození nebylo hotovo. K přenesení ostatků nikdy nedošlo. Nedlouho po dokončení prostor na Vítkově v roce 1938 došlo k okupaci. V noci z 22. na 23. října 1939 byly ostatky z kaple Staroměstské radnice odstraněny Němci, v dubnu 1945 pak veškeré stopy mizí. Proto byla iniciována v roce 2009 druhá exhumace, která přivezla do České republiky už druhého Neznámého vojína od Zborova, který byl uložen do rekonstruovaného hrobu Neznámého vojína už opravdu v Památníku osvobození na Vítkově v den 65. výročí konce druhé světové války; J. GALANDAUER, *Bitva*, 89nn. Jaroslav BERÁNEK, *Obnovení tradice Neznámého vojína od Zborova*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 4, s. 112-115; http://zpravy.idnes.cz/praha-si-pripomina-konec-valky-na-vitkov-ulozili-ostatky-neznameho-vojina-lud-domaci.asp?c=A100508_090545_domaci_bar.

¹¹⁷⁶ J. MICHL, *Kult sebevraha-hrdiny plukovníka Švece*, P. KOURA – J. RANDÁK (edd.), *Hrdinství*, s. 171.

KAPITOLA ČTVRTÁ

V ZÁZEMÍ

Jedním z výsledků vítězné zborovské bitvy byl vstřícnější postoj ruské Prozatímní vlády a Alexandra Fjodoroviče Kerenského; klíčového ruského politika, který do té doby odmítal rozšíření české akce. Bylo rozhodnuto, že tři existující pluky budou doplněny čtvrtým střeleckým plukem a dalšími formacemi, aby mohla vzniknout kompaktní střelecká divize, které by velel plukovník Mamontov. Neomezený nábor mezi zajatci a zřejmě i po-zborovské nadšení přivedlo do československých jednotek tolik dobrovolníků, že mohla být postavena druhá divize, té velel nepříliš oblíbený plukovník N. J. Šiškovskij. Druhá divize sestávala z 5. střeleckého pluku Pražského (původně 1. záložní pluk, od 21. listopadu 1917 přejmenován na 5. střelecký pluk T. G. Masaryka), z 6. střeleckého pluku Hanáckého, ze 7. střeleckého pluku Tatranského a 8. střeleckého pluku Slezskeho.¹¹⁷⁷ Vzápětí velmi rychle přibývaly dělostřelecké, záložní, technické, zásobovací a zdravotnické oddíly, které společně s řadovými pluky zápasily s nedostatkem materiálu a často s nedostatkem kvalitních důstojníků. Svět legionářů mezi létem 1917 a jarem 1918 se soustředil na prostor okolo měst, městeček a vesnic v oblasti Žitomíru (tam byli vojáci umístěni do budov věznice¹¹⁷⁸), Borispolu, Berezaně, Novosělic, Polonnoje, Pirjatina, Labuně a Bobrujska.¹¹⁷⁹ Kraj byl fádni a městečka si byla podobná: „...Borispol. Svým typicky jihoruským vzhledem utápí se úplně v monotónní, nekonečné rovině ukrajinské stepi, kterou jen tu a tam oživuje stromoví jako drobounká zelená skvrna, ztrácející se v mírně zvlněných dalekých obzorech. Přizemní stavení borispolská jsou téměř vesměs dřevěná, a jen domky zámožnějších občanů svítí sytou červení nebo světlou zelení plechem pobitých střech.“¹¹⁸⁰ Zde vojáci cvičili, sžívali se s neustále rostoucím organismem československého vojska, sledovali revoluční změny v ruské politice i společnosti a bezpochyby uvažovali nad tím, co s nimi bude dál. Odchod z Kyjeva nebyl příliš vítaný; z metropole plné divadel, kabaretů a restaurací se vojsko přestěhovalo do městeček a vesnic spícího ukrajinského venkova, někdy označovaného jako „věžeňská separace“.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁷ K. PICHLÍK – B. KLÍPA – J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 106; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 142n.

¹¹⁷⁸ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 134; fotografie in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 163.

¹¹⁷⁹ Fotografie z výše uvedených městeček a vesnic in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 192, 193, 199.

¹¹⁸⁰ Tamtéž, s. 215.

¹¹⁸¹ Tamtéž, s. 173. K obrazu Ukrajiny v díle Františka Langra Bohdan ZILYNSKYJ, *Idyla nebo zakletí? Ukrajinský pobyt československých legií v tvorbě Františka Langra*, in: *Legie a múzy*, s. 111-132.

I. Týlová každodennost

(Ubytování – vojenské povinnosti – stravování – volný čas)

Ukrajinská městečka a vesnice, které byly vybrány jako posádková sídla československých jednotek, neposkytovaly zvláště kvalitní ubytování. Podobně jako na frontě, tak i na Ukrajině vojáci žili v zemljankách (tentokrát mnohem větších stavbách určených pro desítky vojáků), v domcích místních obyvatel a jen výjimečně ve skutečných kasárnách nebo dalších veřejných budovách (ve školách, ve věznicích apod.). Nejcharakterističtějším ubytováním byly velké zemljanky, jejichž interiér i exteriér záhy vykazoval mnohé prvky přítomnosti československého revolučního vojska. Zemljanky obvykle stávaly v blízkosti městeček v táborech oddělených od ostatního prostoru strážným plotem¹¹⁸² a byly určeny zhruba pro sto až dvě stě mužů. Podél stěn se nacházely několikapatrové pryčny, uprostřed jednopatrové. K vytápění sloužila kamna umístěná v pravidelných vzdálenostech v ose zemnice. Osvětlení bylo nedostatečné, přírodní světlo se do budovy dostávalo jen okny ve štítech střech.¹¹⁸³ Velmi často se stávalo, že přidělené zemljanky byly ve velmi špatném stavu, v Berezani obdrželi vojáci vznikajícího sedmého pluku Tatranského zcela nevyhovující zemnice: „Jelikož okna byla pouze v bočních štítech, osvětlování bylo naprosto nedostatečné... stěny neustále vlhké...vzduch pro přeplnění, neustálou vlhkost a nedostatečnou ventilaci byl odporně prosáklý výpary těl, nepříjemně syrový a páchnoucí plesnivinou. Život v takovýchto barácích stával se na podzim nesnesitelným a byl pravým utrpením. Opravy byly takřka zbytečné a také nemožné.“¹¹⁸⁴ Václav Kaplický se o přidělených zemljankách vyjadřoval značně sarkasticky: „Třetina baráku je v zemi, dvě

¹¹⁸² Jeden takový pohled na tábor v Bobrujsku představuje fotografie O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 81. Karel Fibich popisuje bobrujský tábor takto: „Vcházíme do rozsáhlého barákového ležení... řady dlouhých nízkých baráků s dehtovanými a plechovými střechami, před nimi rozsáhlá plocha – execírák, v pozadí zděné, dvoupatrové kasárny. Tábor obehnan plotem, za ním zeleň mohutných stromů, pevnostní vály pokryté hustým trávníkem.“ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 125.

¹¹⁸³ F. DOBŠÍK, *U 8. pluku v Baryševce*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 183.

¹¹⁸⁴ Václav IVIČIČ, *Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti*, Praha 1924, s. 9; srov.: „Vojenské baráky, v nichž jsme v Borispoli bydleli, byly veliké a zpolovice v zemi; jen okna a střechy se zvedaly nad terén. Uvnitř byly tři řady postelí s jedním ‚poschodím‘. Převzali jsme je po ruských vojácích, kteří nám tam zanechali plno hladových blech a vši, jež se do nás pustily s plnou chutí... Bylo to až hrozné pozorovat, jak mi ta cizopasná drobotina skákala po obličejích a rukou pěkně jedna za druhou, jako by pořádaly nějaké závody.“ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 92. „Domácí zvířata. Byly to vlastně jen vši a blechy. Vedlo se mnoho debat o tom, jsou-li lepší blechy nebo vši. Převládá názor, že jsou vši lepší než blechy, a sice proto, že veš je líná, nechá se snadno chytit a i její zárodky se dají zničit, kdežto blecha je zvíře provozující lehkou atletiku z profese. Kouše více a hrubé mužské prsty nejsou naprosto stvořeny k chytání blech; tato práce po věčné časy byla vyhrazena pouze ženám. V Borispoli bylo blech do milionů. Podlaha v barácích byla jen z udupané hlíny a pod pryčnami ukládal se prach a smetí. Zde byla jejich líheň.“ V. KAPLICKÝ, *V Borispoli*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 64. „Vnitřek byl rozdělen prkennými palandami v několik poschodí, na obou stranách byly chodby. Střechy protékaly a za dob velkých dešťů teklo na lidi a v chodbách stály louže...“ J. ČERVINKA, *Cestou*, s. 102.

třetiny nad zemí. Střecha je z prken a pokryta hlinou. Takováto střecha má tu výhodu, že když mrzne, je pod ní teplo a když prší, prosakuje voda skrze ni a do zemljanky teče jako pod okapem.“¹¹⁸⁵ Přesto popis borispolských zemljanek nakonec pojal značně smířlivě: „V zemljankách bylo vždycky šero, vždycky páchlo výpary mnoha lidí – a přece se tam žilo krásně, neboť žilo se budoucností a nikoli přítomností.“¹¹⁸⁶ Ani marnost takového počínání neodradila vojáky od pokusů vylepšit si úroveň bydlení a odstranit alespoň největší problémy.¹¹⁸⁷

Rozlehlé, mírně zkosené střechy se staly doslova plakátovací plochou, na níž mnohočlenné skupiny vytvářely rozsáhlé obrazy z minulosti a současnosti českého (a méně už slovenského) národa. Obrazy představovaly motivy husitské či sokolské a mnohdy byly průnikem obrazu a textu, neboť se nezapomínalo ani na rozličná hesla. V Borispolu se na střeše jedné zemljanky objevil obraz kněžny Libuše věšticí vznik Prahy a nápis: „Aj, město vidím veliké, jeho sláva se hvězd dotýká“.¹¹⁸⁸ Další nesly nápis: „Tužme se“ a znak sokolské organizace, případně připomínaly Bílou horu, husitství („Kdož jsou boží bojovníci“), atlet (sokol?) zápasil s hydrou germánství a další.¹¹⁸⁹ Vojáci opět využívali k vytváření obrazů a nápisů písek, úlomky cihel, drny, jeřabiny, uhlí, mech a březovou kůru.¹¹⁹⁰ Výzdoba zemljanek představovala další rovinu vnitřního konkurenčního boje ve vojsku, obyvatelé jednotlivých zemnic chtěli mít tu nejlepší výzdobu a trávili jejím zhotovováním mnoho času, investovali do svého díla nemálo invence a námahy. Josef Kudela dokumentoval případ, kdy vojáci svou původní výzdobu zničili a pustili se urychleně do nové, protože se jim zdálo, že sousední rota je v kvalitě předstihla.¹¹⁹¹

V případě rozhodnutí ubytovat vojáky v ukrajinských vesničkách bylo vybráno několik potencionálních oblastí a do těch vyslali velící důstojníci „ubytovatele“. Ti měli za

¹¹⁸⁵ V. KAPLICKÝ, *V Borispole*, s. 62.

¹¹⁸⁶ Tamtéž, s. 63.

¹¹⁸⁷ J. ČERVINKA, *Cestou*, s. 103. 7. pluk Tatranský měl být původně složen pouze ze Slováků, ale nedostatek dobrovolců slovenského původu nedovolil tento záměr naplnit, přesto se zdá, že ti Slováci, kteří do vojska nakonec vstoupili, se snažili být značně vidět a propagovat slovenské otázky, srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 236.

¹¹⁸⁸ Fotografie in: Tamtéž, s. 104.

¹¹⁸⁹ J. K. (J. KUDELA), *V našem vojsku. Dopisy z Kyjeva, Čechoslovák ze dne 21. října 1917*; fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 105, 230n; *K vítězné svobodě*, s. 89, 104; A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 170, 176. Srov.: „Řady zemljanek ve velikém obdélníku, na jejich střechách jsou krásné plastické výzdoby z písku a hlíny, úlomků červených cihel a drnů se zelenou trávou. Namnoze opravdu umělecká díla. Dojemné obrazy, symbolizující celý náš revoluční boj s násilím a barbarstvím našich utlačovatelů, se surovým militarismem, dále obrazy vyjadřující naši lásku, denní naše vřelé a vroucí vzpomínky na vlast, přední muže a vůdce její...“ F. ŠIFTER, *Ruské obrázky*, s. 80.

¹¹⁹⁰ Alois BORKOVEC, *U 7. pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 176.

¹¹⁹¹ „Mezi zemlankami živé závodění: na jedné udělali vypuklou figurální ozdobu z hlíny – sousední rota ‚smazala‘ celou výzdobu své střechy a začíná právě lepit Libuši nebo co to bude.“ J. K. (J. KUDELA), *V našem vojsku*.

úkol zhodnotit vybranou vesnici nejen z hlediska ubytovacích kapacit, ale též z hlediska možného zásobování mužstva i koní a z hlediska hygienického. Jak už bylo řečeno v předchozí kapitole, v mnohých vesnicích se objevoval tyfus a cholera.¹¹⁹² Obyčejní vojáci byli ubytováni hromadně v usedlostech a chatách jednotlivých vesnic; „...mužstvo spalo na slámě rozestřené na hliněné podlaze anebo – ponejvíce – na peci, která zaujímala víc než čtvrtinu celého prostoru obývací místnosti.“¹¹⁹³ Důstojníci měli nárok na samostatné ubytování a obsazovali přednostně lepší domy bohatších vesničanů nebo obchodníků. Některé jednotky, například 6. Hanáckého pluku, byly umístěny na velkostatkách, kde byli spokojeni ubytování i majitelé: „Efekt byl dvojitý. Velkostatkáři se nemuseli bát o své velkostatky a jednotky byly poměrně dobře ubytovány v sýpkách, konírnách, ve školách apod.“¹¹⁹⁴

Vztahy s místními bývaly alespoň zpočátku popisovány jako korektní až srdečné, což se však postupem času změnilo. Vojáci se v některých případech opět stávali náhradními „manžely“ nebo dokonce „otci“ a „strýci“ v místních válkou postižených rodinách.¹¹⁹⁵ František Prudil psal o pomoci jedné ukrajinské rodině s obstaráváním vody, sekáním dřeva a o hraní si s dětmi jako o zcela samozřejmé věci.¹¹⁹⁶ Josef Dufka během rekonvalescence vyučoval čtení a psaní syna svého ubytovatele.¹¹⁹⁷ V blízkosti fronty i na Ukrajině vznikala krátkodobá „válečná manželství“ nebo vztahy na jednu noc. Průběh typického příchodu do takové haličské, ukrajinské nebo jakékoliv jiné vesnice popsal Karel Fibich: „Část hochů se rozbíhá po vesnici za zálety. Je tu mnoho pěkných děvčat...“¹¹⁹⁸ Vojáci se snažili získat místní dívky a ženy na svou stranu všemi různými způsoby, nejlepší strategií bylo narušit nudu vesnické těžké práce a života bez mužů uspořádáním tanečního večera. Ve Volkově, městysu na Volyni se silnou českou menšinou, zorganizovali dobrovolci večírek, kam „česká děvčata jak makové květy slétla se z celého městečka. Kdo netančí, aspoň se pobaví, vždyť je to milá změna, vpadnout tak nenadále mezi krajany“.¹¹⁹⁹ Při jiném tanečním večírku „...přivedli dvě děvky, obě jak zvadlé růže,“ které doplnily nevelký počet tanečnic.¹²⁰⁰

¹¹⁹² J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 46.

¹¹⁹³ Tamtéž, s. 88.

¹¹⁹⁴ Václav STRATIL, *Ze vzpomínek velitele 11. roty 6. střel. Hanáckého pluku*, in: kol. autorů, *Bachmač*, s. 173.

¹¹⁹⁵ R. VLASÁK, *Junák Boris. Příběh malého hrdiny*, Praha, nedatováno.

¹¹⁹⁶ O. BRŮNA – O. JURMAN (edd.), *Legionářská odyssea*, s. 35.

¹¹⁹⁷ J. DUFKA, *Přál jsem si mít křídla*, s. 48.

¹¹⁹⁸ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 233.

¹¹⁹⁹ Tamtéž, s. 264; srov.: „Po večeri hází se chasa ‚do pucu‘; tančí se bez oddechu. Děvčata mohou duše vypustit, jdou na dračku. Bratři se potí, až z nich teče...“ Tamtéž, s. 234. Zcela jinak vypadalo přivítání některých vojáků v jiné české vsi, v Hruškovcích: „...mladá žena... uvařila nám vodu a dala nám k ní dvě jablíčka s poznámkou, že jsou letos drahá. Vypili jsme čaj bez chleba, ač se usmíval na nás na stole pěkný, bílý, domácí. Večer jsme si donesli mokrou slámu ze stohu, suché ze stodoly bylo by nám prý škoda...“ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 598.

¹²⁰⁰ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 184, 211.

Podobně jako v předchozích letech se vojáci snažili i na Ukrajině pořádat taneční zábavy, na které lákaly místní ženy a dívky. Někdy se žádné tanečnice nedostavily a tak se „...pořádala tancovačka, ovšem bez dámské společnosti.“¹²⁰¹ Cyril Toman vzpomínal na tancovačky ve vesnici Novosělice; taneční zábavy probíhaly dokonce na místním zámku za přítomnosti a spoluúčasti místního hraběte. Nedostatek tanečnic byl řešen podobným způsobem jako výše.¹²⁰² Václav Stratil vzpomínal na jeden večírek po divadelním představení, kdy také vojáci tančili „...jeden s druhým“. Ale on tvrdil, že tamějších dívek bylo dost, jen „...západoevropské tance neznaly“. Nejoblíbenějšími partnery u vojáků byli prý důstojníci; „štábní kapitán [Ludvík Krejčí, D.V.] se něco natancoval. On uměl ohromně ‚válet‘“.¹²⁰³ Po opulentní oslavě konce roku 1917 se u 6. Hanáckého pluku tančilo až do rána.¹²⁰⁴ A při odchodu z takového sídla, kde Češi pobýli alespoň nějaký ten den: „Trvalo to pěknou chvíli, než se všichni slezli, toť se ví, že kvůli loučení s ženskými...“¹²⁰⁵ Voják František Křídlo se při příležitosti vzpomínání na odchod z Ukrajiny pustil do obecnější úvahy ohledně citových investic z obou stran vztahů: „Avšak vojáci jsou v milování nestálí. Dnes je tu a zítra tam a každý doufal, že je jinde také svět plný roztoužených, dívčích srdíček, a proto je utěšovali lakonickou, vojáckou písničkou:

„Neplač holka pro vojáka, usuš slzy,
vždyť ty na něj zapomeneš zase brzy,
zapomeneš na milého, zejtra se zas
zamiluješ do jiného.“¹²⁰⁶

Pro sexuální osvětu v legiích byly typické výzvy lékařů k opatrnosti nebo úplnému vyhýbání se (placenému) sexuálnímu styku s místními ženami. Důvodem bylo velké rozšíření pohlavních chorob. Součástí osvěty bylo i morální odsouzení nakažených, které dovedl do extrému slovního vyjádření Otakar Husák: „Český voják onemocněvší pohlavní nemocí, jest skvrnou čistého našeho štítu. Nesmí nikdo z řad našich uraziti nazváním ‚bratře‘ a nikdo nesmí oslovením provinilce tímto slůvkem znesvětiti cenu drahého nám bratrství. Jeho onemocnění jest nejenom naším vlastním neštěstím, ale i přestupkem proti naší mravnosti, i svévolným útekem z našich řad! Provinilec není více naším bratrem. Své vlastní zásluhy

¹²⁰¹ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 198.

¹²⁰² C. TOMAN, *Život*, s. 123.

¹²⁰³ V. STRATIL, *Ze vzpomínek*, s. 174.

¹²⁰⁴ F. BOUŠKA, *U 6. Hanáckého pluku*, s. 172.

¹²⁰⁵ Tamtéž, s. 262.

¹²⁰⁶ František KŘÍDLO, *Vzpomínky na Bachmač*, in: kol. autorů, *Bachmač*, s. 144. Podobné téma na příkladu amerických vojáků v Německu (v Porýní) v letech po první světové válce zkoumala Erika KUHLMAN, *American Doughboys and German Fräuleins. Sexuality, Patriarchy, and Privilege in the American-Occupied Rhineland, 1918-23*, *The Journal of Military History* 71, 2007, č. 4, s. 1077-1106.

poplival! Vinu svoji vykoupiti může pouze stonásobnou prací, která nahradí to, co svojí nemocí promeškal a poškodil.“¹²⁰⁷ Mnozí vojáci měli dobrou vůli udržet si od ruských žen odstup, ať už z hlediska přesvědčení (odmítání krátkodobých vztahů) nebo z hlediska touhy po dodržení věrnosti manželce či snoubence ve vlasti.¹²⁰⁸

Vojáci často kritizovali hygienické nebo další návyky vesničanů. Oblíbeným terčem byla pověřčivost; jedním z příkladů může být popis požáru ve Velké Berezné. Zatímco sebe dobrovolci chválili za rychlou a rozumnou reakci: snažili se zamezit šíření požáru na okolní stavení namočením střešní krytiny; vesničanky „...běhaly kolem ohně, lily do něj mléko, házely svaté obrázky, chléb“.¹²⁰⁹ Zvláštní situace nastala ve vesnici Kolomyjce pro ubytovanou šestou rotu pátého pluku; vesnice byla dle vzpomínajících: „...zapadlá v bahně, plná ruských zběhů, proslulá vařením ‚samohonky‘... V chatách, přeplněných domácími, žil náš voják několik měsíců, vypomáhal domácím v práci, aby dostal trochu najíst. Jídlo u roty v prvních týdnech bylo nedostatečné, ani chleba nebylo...“.¹²¹⁰ Revoluční ideje týkající se údajného rozdělení půdy velkostatkářů narušily vesnickou společnost natolik, že čeští vojáci, kteří nezřídka svou přítomností bránili v zabírání majetku bohatší vesnické vrstvy, případně si k potravinám nebo pící pro koně pomáhali krádežemi, začali být považováni za nepřítel. J. M. Šmíd označoval některé krádeže eufemisticky jako „nutností vyvolané zasahování našich vojáků do soukromého majetku“ a omlouval to soucitem vojákům s jim svěřenými zvířaty.¹²¹¹ Docházelo k výtržnostem a násilným střetům mezi vesničany a do těchto střetů se občas dostávali i Čechoslováci nebo ruští vojáci českého armádního sboru. Vrcholem konfliktů bylo několik tvrdých ozbrojených srážek, o kterých pojednává předchozí kapitola.

Na Ukrajině se budovaly nové jednotky, výcvik tedy pochopitelně patřil k obvyklým činnostem. Prováděl se základní pořadový výcvik v rámci čet i rot; fyzická příprava byla opět podložena sokolskými dovednostmi a znalostmi. Probíhal teoretický výcvik a vojsko (nebo nadšení jednotlivci) pořádalo vzdělávací přednášky na různá témata. Pracovalo se na mnoha úrovních, od obyčejného střelce přes kulometné či dělostřelecké kurzy až po poddůstojnické

¹²⁰⁷ O. HUSÁK, *Epištoly*, s. 32.

¹²⁰⁸ Zvláštním případem odmítání intimního styku s místními ženami je promluva, kterou vložil do úst jedné ze svých postav Josef Kopta: „Pořádný voják se nesmí zamotat do hloupých ženských sukni.“ V následujícím rozhovoru postavy hovoří o protikladu lásky k ženě a lásky k revoluci a vlasti, kdy láska k ženě údajně oslabuje. Zdá se však, že se nejedná o reálný rozhovor, spíše se skrže něj Kopta pokusil nahlédnout na konflikt Rusko (symbolizovaný ženou) a česká revoluce; J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 108nn; srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, zejména s. 77n.

¹²⁰⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 277.

¹²¹⁰ Tamtéž, s. 760.

¹²¹¹ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 177-178; srov.: J. DUFKA, *Přál jsem si mít křídla*, s. 51, 56-57, 62.

a důstojnické školy.¹²¹² Úroveň výcviku nebyla zcela ideální, omezoval ji nedostatek vhodných prostor, specializovaných instruktorů, učebních materiálů, výstroje a výzbroje. Nepopiratelnou výhodou byla skutečnost, že do vojska přicházeli ze zajateckých táborů muži, kteří už prošli základními (i specializovanými) kurzy v rakousko-uherské armádě a měli válečné zkušenosti. Špatnou kvalitu výcviku konkrétně u 4. pluku dle Metoděje Pleského ovlivňoval nezáměr ruského velitele pluku, který nechával veškerou práci na svých podřízených.¹²¹³ Vzdělávání a výcvik byly ohroženy sháněním zbraní, munice, píce, výstroje a potravin, neboť mnoho vojáků pobývalo krátkodobě nebo dlouhodobě mimo jednotku. Roty a baterie byly doplňovány postupně, mužstvo k jednotkám přicházelo v malých skupinkách či jednotlivě, nezbývalo tedy nic jiného než již probranou látku s nově příchozími opět opakovat, což celý proces značně brzdilo.¹²¹⁴ Nelehká situace byla u specializovaných zbraní; například dělostřelecké baterie postrádaly personál a bylo nutno k dělostřelectvu převelet mnoho pěšáků, kteří postrádali základní dělostřelecký výcvik. Jak vypadal výcvik právě u dělostřelců, dokládá Jan M. Šmíd; první den byli nově příchozí rozděleni dle bývalých hodností, předchozí specializace a znalosti ruského jazyka. Bývalí důstojníci a jednoroční dobrovolníci, dělostřelci a ti, kteří ovládali ruštinu, byli vyhlédnuti pro vytvoření poddůstojnického kádru, případně jako instruktoři. Výcvik denně vojákům zabíral minimálně šest hodin a večer se navíc pořádaly teoretické kurzy.¹²¹⁵ Vzpomínky a další prameny uvádí mnoho stesků na úroveň střeleckého výcviku. Počet funkčních zbraní byl téměř u všech jednotek na počátku jejich pobytu na Ukrajině nedostačující a obecně chyběl potřebný objem puškové munice (používané i do kulometů a „samočinných pušek“) a dělostřeleckých nábojů.¹²¹⁶ Aktivity zásobovačů směrem k centrálním ruským vojenským intendantním orgánům občas slavily úspěch a dovolovaly krátkodobé zlepšení situace, ač podstatná část získané munice nebyla uvolněna pro výcvik, ale ponechána ve skladech pro případ bojových střetů. Jinak než u nově ustavených jednotek to vypadalo u starších pluků. František Langer s odstupem času (v roce 1938) vzpomínal na to, že v prvním veteránském pluku se mnoho necvičilo. A pokud ano, tak jen z toho důvodu, že pluk byl doplněn novými vojáky a bylo je nutno secvičit s ostatními.

¹²¹² Jan Mlčoch vzpomínal na to, že v poddůstojnické škole 3. pluku vládla tvrdá disciplína; označil ji jako „...po starém ruském i rakouském způsobu“; Jan MLČOCH, *Střelec pluku Jana Žižky z Trocnova*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 153. V druhé polovině roku 1917 sídlily československé důstojnické školy v Bobrujsku (později přesunuta do Žitomiru) a v Borispolu. V Kyjevě vedli francouzští instruktoři kurzy velitelů kulometných čet vybavených lehkými kulomety Chauchat; kol. autorů, *Deset let I*, s. 147.

¹²¹³ M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 75.

¹²¹⁴ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 143.

¹²¹⁵ Tamtéž, s. 148.

¹²¹⁶ Tamtéž, s. 105; srov.: F. KŘÍDLO, *Vzpomínky*, s. 143.

Pro veterány byly hodiny výcviku „už pouhé opičky“. ¹²¹⁷ Podplukovník Edvín Vitásek s odstupem dvaceti let kritizoval úroveň výcviku z hlediska zastaralosti používané taktické doktríny, hlavně využití kulometů. ¹²¹⁸ Důstojníci se pokusili dát dnům svých podřízených jasný řád, například v 5. pluku byl stanoven denní režim následovně: „V 5 hodin budíček; od 6-7 hod. ranní přehlídka, modlitba, čaj; od půl osmé do půl jedenácté hod. strojové (cvičební zaměstnání); v půl dvanácté hod. oběd; do půl třetí hod. oddych; od půl třetí do půl šesté hod. škola („slovesnyja zaňatija“); od šesti do sedmi hod. večere; v půl deváté hod. čepobití („zarja“).“ ¹²¹⁹ Že se jednalo spíše o plán než o každodenní realitu je možná zbytečně dodávat. Též nelze zcela důvěřovat pramenům, které ukazují československé vojáky jako bez přestávky cvičící nadšence plně si vědomé důležitosti teoretické i praktické přípravy. Vojáci bezpochyby cvičili a učili se, ale s notnou dávkou reptání a kritiky. ¹²²⁰ K různým zaměstnáním vykonávaným vojáky dle rozkazů velitelů patřily například příprava dřeva pro kuchyně a strážní služba.

Zatímco zpočátku pobytu na Ukrajině využívaly československé jednotky převzatých ruských vojenských a disciplinárních řádů, v listopadu 1917 došlo k zásadní změně. Československé oddíly v Rusku byly T. G. Masarykem prohlášeny za součást francouzské armády a koncem téhož měsíce (26. listopadu) byl v rámci rozkazu o ustanovení armádního sboru zaveden francouzský disciplinární řád. Tento disciplinární řád byl již po celý podzim vojáky diskutován a stal se předmětem vášnivých debat, z nichž často vyvěraly fámy o jeho nedemokratičnosti. Někteří vojáci tvrdili, že budou zbaveni všech práv a velení si s nimi pod hrozbou drakonických trestů bude moci dělat cokoliv. Jan M. Šmíd přijetí nového řádu okomentoval následovně: „Nespokojenost mužstva s novým řádem byla veliká. Bylo naděláno mnoho nepříjemností ještě dříve, než došlo k uveřejnění jeho znění. Že nový řád byl přivítán s ironickými úsměšky, způsobila ta okolnost, že přišel pozdě, totiž v době, kdy už mužstvo bylo proti němu zaujato a podrážděno.“ ¹²²¹

Čechoslováci na Ukrajině byli stále závislí na vnějším zásobování, přesto se situace měnila ve prospěch jisté autonomie v oblasti shánění potravin. Zásobovací důstojníci byli zodpovědní za zajištění dostatečného množství surovin (nákupem nebo rekvizicí přímo v okolí) a předávali získané potraviny do pravomocí rotních zásobovačů a jejich kuchařů.

¹²¹⁷ F. LANGER, *Legionářské prózy*, s. 425.

¹²¹⁸ E. VITÁSEK, *Bitva*, s. 14.

¹²¹⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 222. Slovo „čepobití“ označuje večerku.

¹²²⁰ Tamtéž, s. 750.

¹²²¹ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 135.

Zásobování každé roty fungovalo v závislosti na plukovní struktuře distribuce zboží a materiálu; jednotliví rotní hospodáři se dle svých schopností, zaujetí a možností místních trhů snažili zásobovací situaci vylepšovat transakcemi s místními. Vznikla instituce *nákupčíků*: „Tito byli vysíláni, aby vyhledávali zdroje nutných potravin a nakupovali je. Nedostatečně oděni, dnem i nocí za mrazu i při nepořádkách, které tou dobou panovaly na železnici, jezdili, sháněli, kde se dá co koupit, a kupovali. Dostávali za tuto velmi namáhavou, nevděčnou a později i nebezpečnou činnost nepatrnou odměnu, odhlasovanou jim komitétem baterie, v částce 0,90 až 1,40 rublu za den, za kterýžto obnos při stále klesající kupní hodnotě peněz nedalo se skoro nic opatřiti.“¹²²² S *nákupčíky* úzce spolupracovaly vozatajské roty, jejichž úkolem bylo přepravit získané zásoby ze skladů nebo nádraží až k jednotkám. Že ani práce vozatajce nebyla jednoduchá, dokládá František Macoun: „Každodenně v časných hodinách ranních vyjížděli jsme v kolonách, do Pečanovky se svážely zásoby pluku. Nebyla to práce, byla to dřina. Po ruských cestách, polem a příkopy, ve vesnicích rozblácené cesty rozbité, k tomu nespolehlivý potah, několikerým odkládáním a nakládáním pytlů na cestě, to jistě nebylo záviděníhodné, avšak dělali jsme všichni rádi, neb dělali jsme službu pro naše bratry, kteří by museli hladověti, kdybychom my vypověděli službu. Občas pro změnu jeli jsme do okolních vesnic pro krmivo pro koně a tu vyjížděku jsme pokládali za odpočinek.“¹²²³ Rekvizice bez náhrady (krádeže nebo zabavování zásob) byly v pozdějších měsících považovány za legitimní čin. Vojáci aktivity zdůvodňovali tím, že vesničané krmivo, obiloviny a dobytek stejně ukradli z vydrancovaných statků.¹²²⁴

Došlo k posunu stravovacích zvyklostí vzhledem k osamostatnění přípravy jídla. Až na výjimky vymizely rybí pokrmy, tak typické pro ruskou armádu, a v případě příloh byl velký důraz kladen na knedlíky, které ruská vojenská kuchyně vůbec neznala.¹²²⁵ Přesto nelze říci, že nezávislost s sebou přinesla všeobecné dosažení ideálního stavu v kuchyních a úplné spokojenosti strávníků. Revolucí a stále ještě probíhající válkou poškozované a deformované zásobování mělo velký vliv na konečné výsledky snahy hospodářů i kuchařů. Strava byla jednotvárná a ne vždy poskytovala vojákům veškeré živiny (o vitamínech nemluvě), které by potřebovali. Karel Svoboda vzpomínal na špatnou úroveň zásobování takto: „V tehdejší době bylo stravování pramizerné, místo chleba jsme dostávali trochu sucharů, místo obvyklého

¹²²² Tamtéž, s. 94.

¹²²³ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 39.

¹²²⁴ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 553.

¹²²⁵ Sedmý pluk byl na počátku podzimu 1917 téměř výhradně závislý na zásobování z ruské strany, a vojáci museli tolerovat tzv. „postní dny“ ruského náboženského kalendáře. Pluk měl na tyto dny dostávat čerstvé ryby, ale většinou obdržel jen nakládané slanečky; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 780.

hovězího masa jsme mívali denně koňské maso, připravované jako guláš.¹²²⁶ Podobně jako v zajetí a na frontě, též v ukrajinských vesničkách a městečcích bylo jídlo, jeho shánění, úprava a konečně konzumace klíčovým tématem volného času vojáků. Nákupy, lov a krádeže byly opět těmi nejklaasičtějšími způsoby toho, jak si obstarat něco navíc a vylepšit si hubený jídelníček. Potíže byly někdy i s tím, jak získané jídlo upravit, nádobí ani kvalitních kuchyní se nedostávalo. Vojáci průzkumné jízdní jednotky si pochutnali třeba na buchtách s marmeládou a mákem upečených v peci místního pravoslavného popa.¹²²⁷

Vojáci měli každý den obdržet dostatek potravin k přípravě vlastních pokrmů nebo případně již pokrmy hotové. Dělostřelecká brigáda na Ukrajině měla denní dávku potravin určenou takto: 800g mouky nebo 1000g chleba nebo 700g sucharů, 90g rýže (případně makaronů, hrachu, fazolí), 40g soli, 20g sušené zeleniny nebo 250g čerstvé zeleniny nebo 250g kyselého zelí, 200g masa a menší množství pepře, tuku, čaje a 80g cukru.¹²²⁸ Je zcela evidentní, že výše uvedený seznam je pouze ideálním stavem, kterého se nepodařilo vždy dosáhnout. Maso se vydávalo buď čerstvě poražené nebo solené či zmražené. Zásobovací potíže však občas donutily zásobovače a kuchaře se vrátit k neoblíbeným rybím pokrmům ze sušených, nakládaných nebo solených ryb.¹²²⁹ V některých případech zásobovači prodávali ryby, které obdrželi od ruských intendantů, místním obchodníkům a za získané peníze nakupovali hovězí maso.¹²³⁰ Chléb byl pečen v polních pekárnách nebo v místních chlebových pecích.¹²³¹ Obecně denní strava vypadala asi následovně: „Ráno a večer byl čaj a ruský vojenský chléb, pečený z mouky, mleté z celého zrna. Oběd pozůstával z polévky, masa a příkrmu. Byly to knedlíky, hrách, kaše prosná nebo pohanková, které se říkalo ‚vražda‘, mrkev nebo čočka. Místo hovězího masa bývalo často skopové.“¹²³² Postupem času došlo k systematizaci rozdělení i přípravy potravin, která vedla k tomu, že každá rota měla svoji vlastní kuchyň. Vybavení takových kuchyní nebylo nijak dobré, většinou disponovaly jen jedním velkým kotlem, v němž se vařilo vše potřebné.¹²³³ Cukr byl v revolučním období obvyklým platidlem a často nahrazoval nestabilní měnu. Některé české jednotky měly cukru

¹²²⁶ K. SVOBODA, *S vichřici*, s. 94; srov.: „Co je k obědu?“ tázal se. „Vosolená voda z fizulí a černá Máry“...“ R. VLASÁK, *Zrádce?? Román ze života legionářského*, Praha 1929, s. 118. „Černou Máry“ byla myšlena tmavá pohanková kaše.

¹²²⁷ J. MĚCHURA, *Rozvědčící*, s. 9.

¹²²⁸ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 92.

¹²²⁹ V. Kaplický tvrdil, že „...jeden moskevský pluk se přidal na stranu revoluce jen proto, že mužstvu po několik měsíců byla vařena protivná polévka z rozmačkaných malých rybiček.“ V. KAPLICKÝ, *V Borispole*, s. 64.

¹²³⁰ F. DOBŠÍK, *U 8. pluku*, s. 185.

¹²³¹ Fotografie polní pekárny in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 157-158.

¹²³² V. KAPLICKÝ, *V Borispole*, s. 64.

¹²³³ F. DOBŠÍK, *U 8. pluku*, s. 185.

nadbytek, neboť jejich zásobovači získaly velká kvanta této pochutiny z ruských vojenských skladů. Václav Kaplický s nevelkou nadsázkou tvrdil, že „...bohatství jednotlivcovo měřil se podle toho, kolik kdo měl našetřeno cukru“. Za ušetřený cukr se dal nakoupit tabák, ale „...byli i takoví, kteří si kupovali za cukr věci ještě sladší, tj. lásku u borispolských chachlušek...“.¹²³⁴

V některých jednotkách ti podnikavější (znovu-)zahájili provoz tzv. *lávky*, tedy jakýchsi obchůdků. Zárným příkladem byla prodejna 3. střeleckého pluku, která začala se základním kapitálem sebraným mezi vojáky a důstojníky, nakoupila zboží (potraviny, drobnou galanterii a další potřebné věci včetně mýdla, papíru a tabáku) a prodávala ho s desetiprocentním ziskem.¹²³⁵ Uvádí se, že tato plukovní prodejna měla obrát až okolo třiceti tisíc rublů měsíčně.¹²³⁶ *Lávky* nebo *lávočky* nahrazovaly nedostatky centrálního zásobování (ohledně tabákových výrobků¹²³⁷ a mýdla) a položily základy pozdější samostatné intendantní služby z dob jara 1918 a roků následujících a v konečném důsledku přispěly ke vzniku legionářských peněžních ústavů.¹²³⁸ Plukovní zásobovači se pokoušeli chovat v souladu s dlouhodobými potřebami jednotek, například v šestém pluku byla v únoru 1918 zřízena vlastní jatka (nákup poraženého masa byl příliš drahý) a vydán pokyn k shromažďování zásob mouky a k výrobě trvanlivých sucharů.¹²³⁹ Fakt, že vojáci pronikli na poměrně dlouhou dobu do ukrajinských rodin, měl za následek, že vojáci se blízce seznámili s typickou ukrajinskou (maloruskou) kuchyní a zároveň i hostitelé získali zkušenosti s kuchařskými dovednostmi těchto vojáků v ruských uniformách, kteří mluvili (dobře či špatně) rusky s neznámým přízvukem. Velké potíže zásobovacího charakteru nastaly během ústupu před německými jednotkami přes Kyjev; nebylo možno péct chleba a jen s vypětím sil se rozdávala vojákům mouka, z níž si ve vesnicích, kterými se procházelo, pekli chléb nebo různé placky.¹²⁴⁰

¹²³⁴ V. KAPLICKÝ, *V Borispole*, s. 64.

¹²³⁵ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 71.

¹²³⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 725; srov.: R. VLASÁK, *Židáček*, s. 206.

¹²³⁷ Tabák vojáci sháněli doslova svépomocí, Metoděj Pleský si například přišel na „tabáku celý ranec“, když pobýval na dovolené v Besarabii, v oblasti, kde se tabák pěstoval. Po návratu k jednotce jím podělil přátele; M. PLESKÝ, *Velezrádci IV*, s. 22.

¹²³⁸ J. ZABLOUDILOVÁ, *Vojenská spořitelna*, s. 98-120; J. ZABLOUDILOVÁ – D. BRÁDNEROVÁ, *Banka*, s. 345-378; srov.: Ludmila DĚDKOVÁ, *Prameny k hospodářské a finanční politice ruských legií*, *Historie a Vojenství* 19, 1970, č. 3, s. 458-465.

¹²³⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 770.

¹²⁴⁰ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 191.

Nedobrá zásobovací situace se nedotýkala jen potravin, ale vztahovala se na oblečení, boty a další části vojenské výstroje včetně opasků, řemení a batohů. Hlavním zdrojem nových uniforem a výstroje bylo aktivní chování Čechoslováků, kteří se nijak nerozpakovali před plnými ruskými vojenskými sklady a získávali z nich (loupeží, „koupí“ nebo podplacením stráží) vše potřebné. Do skladů v oblasti rozpadající se fronty byly vysílány skupiny *nákupčků*, jejichž úkolem bylo sehnat to, co se nedařilo vyžádat oficiální cestou. Dobrovolci přijímali výzbroj od rozpadajících se ruských jednotek a postupem času se jim podařilo vyzbrojit a vystrojit větší část svých jednotek do alespoň ucházejícího stavu. Zvláštní kapitolu tvořil „nákup“ koní pro trén, jízdní průzkumnou jednotku a pro dělostřelecké formace, které potřebovaly jak schopné koně tažné, tak koně jezdecké. Zde se osvědčily schopnosti improvizace, mnozí získaní koně totiž trpěli různými nemocemi, neléčenými zraněními a podvýživou. Veterináři v řadách vojska podporovaní dalšími profesionály (bývalými rolníky nebo chovateli) totiž dokázali udržet naživu mnoho již odepsaných zvířat a zařadit je do aktivního stavu. Podobné to bylo se zbraněmi (včetně děl) a dopravním materiálem (vozy apod.), Čechoslováci dokázali zprovoznit poškozené nebo poničené kusy, o které neměl nikdo zájem. Činitelé odbojové organizace se snažili získat zásoby a vybavení na všech stranách, mnohé naděje však zmařila revoluční situace. Generál Jaroslav Červinka dostal v květnu 1917 informaci o odzbrojování polské divize nedaleko Tarnopolu. Čechoslováci měli převzít její materiál včetně rozsáhlého vozového parku, ale přesun se nikdy neuskutečnil a navíc se skupina dobrovolců páté roty 5. pluku vyslaných v druhé polovině července pro vybavení ocitla v ohrožení postupujícími německými vojsky.¹²⁴¹ Vojáci pod velením poručíka Jindry se dostali jen do jakéhosi opuštěného zbrojního skladiště, kde každý vzal dvě pušky a nějakou municí. Do Borispolu se jim povedlo vrátit k pluku až poslední červencový den.¹²⁴²

Na Ukrajině se velení vojska pokoušelo unifikovat výstroj a výzbroj jednotek. Zatímco z hlediska výzbroje se to podařilo, z hlediska oblečení a pokrývek hlavy nebyl úspěch tak všeobecný. Revoluční situace změnila rozlišování důstojníků – už se nesměly nosit odznaky hodnosti tzv. *pogony* – a některým ruským revolucionářům se nelíbily ani československé *lentočky*, které zůstávaly povinnou součástí legionářské výstroje. Došlo k několika pokusům o větší rozlišení Čechoslováků od ruské armády. Poručík Stanislav Čeček, věrný své pověsti vynálezce, nechal vytvořit tzv. *čečenky*, čapky charakteristického tvaru, které po něm vojáci pojmenovali. Stále však trvala zmatená situace, kdy výstroj (včetně úpravy uniformy a čapky) jednotlivých vojáků se od sebe lišila a *lentočky* zůstávaly jediným zřetelným distinktivním

¹²⁴¹ J. ČERVINKA, *Trp kozáče*, s. 485n.

¹²⁴² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 224.

rysem. Lepší situace byla u důstojnických uniforem, které se obvykle sestávaly z letní polní čepice, *papachy*, *gymnastorky* (blůzy), *frenče* (kabátu), jezdeckých kalhot, dlouhého pláště, vysokých jezdeckých bot, důstojnického řemení včetně brašny, ostruh, rukavic a prádla.¹²⁴³ Špatná zásobovací situace jen podporovala podnikavost jednotlivců. Ti se seznamovali s ruskými vojáky, kteří uprchli z fronty a procházeli vesnicemi s československými posádkami. Od těchto dezertérů za chléb a tabák kupovali boty, oblečení a dokonce i zbraně. Josef Dufka si od takového dezertéra „koupil pušku a nádherný, stříbrem okutý kindžál.“¹²⁴⁴ Karel Zmrhal hovořil o získávání oblečení, zásob a zbraní na konci zimy 1917-1918 následovně: „namnoze se hladovělo, [ale, D.V.] bylo možno ozbrojiti se po zuby.“¹²⁴⁵ Na druhou stranu, u československé dělostřelecké brigády situaci zhoršoval počet dezertérů z řad ruských vojáků, kteří zase výstroj a oblečení odnášeli s sebou.¹²⁴⁶ Velení se pokoušelo též vylepšit hygienickou situaci ve vojsku. V Baryševce byla například pro vojáky 7. pluku zřízena koupelna a hlavně prádelna. Do té doby si vojáci prali oblečení sami v potoku nedaleko za městečkem.¹²⁴⁷

K důvodům, proč vojáci věnovali tolik času například úpravám zemljanek ať už v blízkosti fronty nebo na Ukrajině patřila nuda. Nuda je, jak už bylo zdůrazněno výše, stálým průvodcem většiny vojáků v dějinách. Válka se totiž zdá být dlouhým obdobím nudy, očekávání a napětí, které jen tu a tam přeruší uragán bojového střetnutí. Nuda je fenomén, který hraje velkou roli v souvislosti s morálkou jednotky, jak dokládá Josef Slanička: „...prohlíželi jsme si dobytek, který odváděli na porážku, ale dlouho nás to nebavilo. Nudili jsme se za chvíli, jak se patří.“¹²⁴⁸ Život jednotky se odehrával jak v přítmí zemljanek, tak na prostranstvích před nimi. Dochované fotografie odhalují, že tábor v Moročné disponoval několika „altány“, kde se hrály karty, kouřilo nebo si vojáci jen popovídali. Nedaleko altánů byla tělocvična pod širým nebem,¹²⁴⁹ vojáci si postavili několik kuželníků.¹²⁵⁰ Ve volných chvílích muži odpočívali, a když tomu přálo počasí, s oblibou se opalovali.¹²⁵¹ Na řece Styru by se tak rozprostřela před nečekaným návštěvníkem na jaře 1917 docela nevojenská scéna:

¹²⁴³ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 102n.

¹²⁴⁴ J. DUFKA, *Přál jsem si mít křídla*, s. 51.

¹²⁴⁵ K. ZMRHAL, *Armáda*, s. 8.

¹²⁴⁶ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 101.

¹²⁴⁷ F. DOBŠÍK, *U 8. pluku*, s. 183, 184.

¹²⁴⁸ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 126; srov.: „Jediné, co nás trápilo, byla dlouhá chvíle...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 224; J. R. EBERT, *A Life*, s. 220.

¹²⁴⁹ Fotografie in: *K vítězné svobodě*, s. 30, 32.

¹²⁵⁰ Fotografie tamtéž, s. 45; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 491.

¹²⁵¹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 316.

„Na travnaté výšině u řeky běhají se nahá těla. Opálené obličej se divně se odrážejí od bílých trupů. Vypadá to jako na sádrové soše nasazený hliněný květináč. Tělocvikáři tahají na pařezech stoje na rukou neb zkoušejí výdrže ve váze oporem v lokty, sekají přemety, jiní skáčou po hlavě do vody. Kdosi s sebou plácl na břicho, že voda vystříkla jak při výbuchu granátu.... Závan mládí nás rozpoutává, omlazuje. S vojenským rubášem, pohozeným u lesa neb rozvěšeným na křovinách, odložil každý nejméně patnáct let svého věku. Všichni vypadáme jako kluci, skotačící na návsi u rybníka.“ Idylu vzápětí roztrhla divoká letní bouře, která naštěstí netrvala dlouho.¹²⁵² Nuda čekala vojáky i na Ukrajině, stejně tak jako boj s ní: „Hoši hrají divadlo, pořádají se přednášky – úplný mír, pravím tobě, mír, tábor skautů, výlet, tak něco! A rozhovory jako ve studentských čítárnách, debaty, dokonce – hádej – nu, o náboženství. Zřizují se knihovny, čtou se knížky, krajané posílají i všelijaké staré kalendáře, vše se čte. Konají se přednášky, nedávno měl jeden profesor z osmé rotý přednášku o Chelčickém... byla velmi zajímavá.“¹²⁵³

Večer se nejčastěji povídalo, debatovalo a vzpomínalo. Hovořilo se hlavně o vzdáleném domově, o rodině¹²⁵⁴ a mnoha dalších tématech: „Zpěv, humor, válčení, situační úvahy, vzpomínky na domov, zajetí a minulost vůbec naplňují program večerního sněmování při mohutném ohni pod dubem.“¹²⁵⁵ Držely se tzv. černé hodinky „...pod pláští. Střídavě vypravujeme příhody ze života. Chvillemi je slyšet zvuky, jako vzdálenou střelbu z pušek. ‚Fronta se protrhla‘! Vrčí kdosi pod pláštěm. ‚Je slyšet střelbu.‘ Jiný potahuje nosem a tvrdí: ‚Čerta starýho, fronta, to Vašek zbodl tuplovanou porci hrachové kaše...‘“¹²⁵⁶ Jan Karel Mervart-Slavenský vzpomínal na volný čas u fronty jako na čas čištění zbraní, doplňování výstroje, na dobu šachových turnajů s improvizovanými figurkami vyrobenými z chleba a karetních posezení, při nichž se hrálo o cukr; ne o peníze, protože měsíční žold ve výši 75 kopějek velký hazard nedovoloval.¹²⁵⁷ Občas přišel vojákům dopis z vlasti; dopisy nebo poštovní lístky putovaly do zajateckého tábora, pak po různých institucích (např. Červený kříž) až na frontu nebo na Ukrajinu. Zpoždění takového psaní mohlo být i několik měsíců. Z dopisů se vojáci dozvídali spíše smutné než veselé zprávy. Mnoho vzrušení vzbuzovaly zmínky

¹²⁵² Tamtéž, s. 321-322.

¹²⁵³ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 196.

¹²⁵⁴ A. ZEMAN, *Zborov*, s. 130.

¹²⁵⁵ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 145; „Sněmování se točí kolem otázky starodružiníků, naší národní rady, mluví se o Dürichovi a Svazu, o ruském germanofilství a jiném. Předčítají se pilně noviny, které přivezl bratr Zanáška z Kijeva.“ Tamtéž, s. 221.

¹²⁵⁶ Tamtéž, s. 139.

¹²⁵⁷ J. K. SLAVENSKÝ, *Ze spárů*, s. 47; „Z drnových kominů některých zemljanek vyletují proudy jisker. Uvnitř hrají se šachy nebo mažou karty.“ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 147, 70; fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67.

o bratrech, otcích a jiných mužských rodinných příslušnících, kteří byli s rakousko-uherskou armádou odesláni na ruskou frontu. „Kdybych čapl svýho bráchu..., tož mu v nejlepším trumlfajeru [bubnová palba, D.V.] vysázím pětadvacet. Z domova mně píšou, že je už přes rok na frontě v 1. linii. Už měl dávno zařezávat, parchant mizernej!“¹²⁵⁸ Někdy si na nové Čechy a na krajany vzpomněli jejich přátelé, příbuzní z Kyjeva, Moskvy nebo Petrohradu a potěšili je buď psaním, nebo hned celým balíčkem.¹²⁵⁹ Pro srovnání lze zmínit situaci ohledně poštovního spojení u britských jednotek na francouzské frontě. Historik Paul Fussell uvádí, že poštovní spojení mezi bojujícími jednotkami a anglickým zázemím bylo tak rychlé, že někteří vojáci a důstojníci si nechávali posílat domácí perníčky, koláče, čerstvé ovoce, máslo a vejce. Noviny obvykle chodily jen se čtyřiašedesátihodinovým zpožděním, dopisy a balíčky šly dva až čtyři dny.¹²⁶⁰ Něco takového bylo pro české dobrovolníky doslova nepředstavitelné.

Knih byl v jednotkách zoufalý nedostatek a české knihy byly přímo raritou. Téměř každá jednotka (od rot či baterií po pluky) na Ukrajině disponovala alespoň malou knihovničkou, která se sestávala z knih darovaných vojáky nebo krajany. Dělostřelecká brigáda obdržela v prosinci 1917 od kyjevských krajanů 31 knih, které byly rozděleny do jednotlivých baterií a vytvořily tak základ budoucích oddílových knihoven.¹²⁶¹ U 3. pluku byl postup obrácený, od jednotlivých rot byly získávány knihy, které posléze založily tradici plukovní knihovny.¹²⁶² Ohledně knih se dokonce intrikovalo. První rota 1. pluku vymyslela plán na zvětšení vlastní knihovny na úkor ostatních. Vojáci chtěli všechny knihy soustředit v tzv. praporečnické knihovně, která by byla umístěna právě u první roty; plán se však setkal s odporem.¹²⁶³ V hlavní knihovně právě 1. pluku v Berezani chvíli sloužil i Jaroslav Hašek.¹²⁶⁴ Že se legionářské sbírky nesestávaly pouze z ruských a českých knih dokládala knihovna 2. pluku, která obsahovala tisky polské, anglické, italské a francouzské.¹²⁶⁵ Nejčastěji ale vojáci četli česky nebo rusky, Josef Švec psal o tom, že „po obědě celé půldne

¹²⁵⁸ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 276. Zprávy z vlasti se objevovaly jen sporadicky a většinou přes ruské noviny nebo zvěsti od zajatců. Velmi často byly zprávy o politické, sociální nebo vojenské situaci v českých zemích zkomolené, přehnané a zasažené vlivem fám, O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 159, 355, 357-358, 360.

¹²⁵⁹ „...a laskominy se mi sbíhaly nad jemným tabáčkem, čokoládou aj. Bylo tam několik párů rukavic, prádlo a zimní šál. S některými druhy jsem se podělil. Válek tehdy dostal také zásilku se suchary... mimo to přišla posílka ještě na mne... s uzeným masem a papirosami...“ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 99.

¹²⁶⁰ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 65.

¹²⁶¹ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 119.

¹²⁶² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 725.

¹²⁶³ Tamtéž, s. 728

¹²⁶⁴ F. LANGER, *Byli*, s. 63.

¹²⁶⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 729.

jsem byl doma; četl jsem Gončarova Oblomova...“ . Později četl ještě „Taktičeskaja pisma“ a „Carstvo ženščin, naslědije Petra Velikago“.¹²⁶⁶

V zemljankách a vesnických chalupách při frontě i na Ukrajině vznikla tradice, která měla přetrvat ještě na palubách zaoceánských lodí mířících v letech 1918-1920 do Evropy, a ještě na území svobodného československého státu. Nedostatek knih, novin a časopisů motivoval vojáky k vydávání frontových nebo zákopových časopisů. Ty vycházely v malých nákladech a byly vytvářeny doslova na koleně – byly ručně psané i ilustrované. Redakce takových časopisů nezdávka tvořili předváleční novináři, literáti (profesionální i amatérští), divadelníci a ochotníci, malíři a ilustrátoři – muži všech možných profesí a zálib. V časopise *Karabáč* pracoval například Rudolf Medek, který se při práci na časopise, debatách a rozmluvách setkával s Vojtěchem Holečkem, s nímž později po válce spolupracoval na vytváření monumentální kroniky *Za svobodu*.¹²⁶⁷ Medek sám vzpomínal na nadšení členů redakce při vytváření každého nového čísla a na netrpělivost čtenářů očekávající arch papíru s reálnými nebo vymyšlenými zprávami z jednotky a ze světa, s básněmi, parodiemi a karikaturami. Ostatně humor a parodie byly obvyklou náplní těchto listů. Svéráznému legionářskému humoru neunikl vůbec nikdo ani velitelé – ze Stanislava Čečka si často dělal legraci redaktor Houška, „seklý komediant“ a vedoucí časopisu *Čmelák*.¹²⁶⁸ Pracovat v takovém časopise nebylo bez jistého nebezpečí. Karel Fibich spoluzakládal časopis *Rozvědčík*, v jehož druhém a třetím čísle vtípkovali na účet jejich ukrajinské domácí, která sice česky nerozuměla, ale komu patří smích pochopila. Jediný exemplář třetího čísla redaktorům zničila dříve, než se dostal ke čtenářům.¹²⁶⁹ Časopisů existovalo mnoho, u třetího pluku vydávala snad každá rota svůj vlastní.¹²⁷⁰

Během pobytu vojska na Ukrajině se situace nezměnila, v Bobrujsku vznikl *Český revolucionář* a parodicky laděné *Bodláči*.¹²⁷¹ První rota 1. pluku pokračovala ve vydávání *Za svobodu*, čtvrtá rota téhož pluku měla *Novou vosu*, pátá rota *Tuláka*, šestá rota *Bič* a devátá *Světlo a stíny*. U 3. pluku se objevovaly časopisy *Táborita* (nejdříve plukovní časopis 3. pluku a posléze týdeník 1. československé Husitské divize), *Slovan* a *Kolomazník*, dvanáctá rota měla časopis *Naše rota*.¹²⁷² U 6. pluku vycházel jako oficiální tiskový orgán pluku *Hanák*

¹²⁶⁶ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 297, 299.

¹²⁶⁷ R. MEDEK, *Pout III*, s. 104; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 146.

¹²⁶⁸ Tamtéž, s. 229.

¹²⁶⁹ Tamtéž, s. 252.

¹²⁷⁰ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 71; srov.: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 414-416.

¹²⁷¹ Tamtéž, s. 188.

¹²⁷² Tamtéž, s. 254-256.

a dále pak *Ječmínek* a *Veselý rozvědčík*.¹²⁷³ V 7. pluku vycházel list *Naše snahy* a humoristické časopisy *Mošna*, *Drn*, *Strouhák* a kulometných rot *Kulomet* a *Maxim*.¹²⁷⁴ Záložní pluk v Žitoměru vydával *Českého revolucionáře*.¹²⁷⁵ Knihy, noviny a časopisy buď kolovaly mezi jednotlivci nebo bývaly umístěny v čítárnách přilehlých ke knihovnám či prostorám určeným k pořádání kabaretů a koncertů.¹²⁷⁶

Některých časopisů vyšlo jen několik čísel (občas bylo to první zároveň posledním), náklad kolísal od jediného kusu k pěti nebo šesti exemplářům, které kolovaly mezi vojáky až do rozpadnutí. Na půjčování existovaly rozpisy určující, která chalupa nebo zemljanka má kdy právo na přečtení. Čtení časopisů a hodnocení jejich obrazového doprovodu nebylo individuální činností, bylo veřejné – vybraný voják předčítal příspěvky nahlas. Zájem býval ohromný, i když někdy způsobovaly karikatury a parodie konflikty mezi redakcí a jejich čtenářstvem nebo dokonce nadřizenými. Již v improvizovaných časopisech, z nichž později třeba vznikly plukovní listy nebo o nichž za půl roku již nikdo nevěděl, se objevoval pragmatický přístup legionářů k životu a k mytologii, která je obklopovala. Husitství, sokolství, obrozenci, psohlavci, sv. Václav a mnohé další důležité součásti legionářského propagandistického arzenálu získávaly v časopisech (a posléze v kabaretních a divadelních výstupech) zcela jiný náboj než v oficiálních člancích v *Čechoslovanu*, *Čechoslováku* nebo v svoláních *Svazu* k zajatcům, vojsku nebo ruskému publiku. Časopisy, jejich tvorba, sdílení a předčítání, pomáhaly vytvářet „duch jednotky“; sloužily jako součást utužování vztahů mezi vojáky a spoluvytvářely jejich myšlenkový svět. Články totiž odrážely společné zážitky a zaznamenávaly kolektivní způsob vidění, vnímání a interpretace světa. Příkladem mohou být slovní zásoba plná rusismů a jakási kodifikace přezdivek spolubojovníků a velitelů, která na jednu stranu refleктоvala legionářské vidění světa a na druhou stranu jej upevňovala. Zákopové časopisy vycházely i na západní frontě, například slavný *The Viper's Times*.¹²⁷⁷ Dle nejnovějších výzkumů Roberta L. Nelsona patří právě časopisy a noviny vydávané samotnými vojáky k důležitým pramenům pro sociální a kulturní dějiny. Jeho studie je založena na komparaci časopisů vojáků britské, francouzské a německé armády z období

¹²⁷³ Fotografie redakčního kruhu časopisu in: Tamtéž, s. 265.

¹²⁷⁴ Tamtéž, s. 779, 785.

¹²⁷⁵ Obálky a ukázky z obsahu některých výše jmenovaných in: Tamtéž, s. 513, 519, 529, 531, 533, 535, 539.

¹²⁷⁶ Tamtéž, s. 728, 730.

¹²⁷⁷ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 28. Ostatně humor patřil neodmyslitelně k životu československých dobrovolníků v zázemí i na frontě. Různé žertíky, žerty a naschvály se objevovaly vždy a všude. Metoděj Pleský vzpomínal na jeden moment, kdy se jeho kamarád přestrojil za ženu a vydal se k jiné skupině vojáků „na námluvy“, které se mu téměř vydařily, jeden spolubojovník se na převlek nachytil: „A už se smíchem válejí všichni i báryšna se chytá za břicho. Jediný Hanák bohopustě nadává...“ M. PLESKÝ, *Velezrádci II*, s. 88.

první světové války a jeho závěry potvrzují některé domněnky o důležitosti pozice těchto časopisů ve formování válečného prožitku a jeho reflexe vojáky.¹²⁷⁸

Říjen 1917 s sebou přinesl vznik důležitého časopisu budoucích měsíců. 11. října vyšlo první dvojčíslo věstníku pod názvem *Československý voják*. V redakci časopisu se sešli Rudolf Medek, Vojtěch Holeček a Josef David, nakonec ale práce ležela na prvních dvou. Časopis měl odrážet život ve vojsku, a proto byli vojáci vyzváni k aktivní spolupráci s listem a následně bylo mnoho jejich příspěvků opravdu publikováno. Jedna z částí měla být zaměřena odborně, na stati s taktickým nebo technickým obsahem, a celkově měl časopis (původně zamýšlený jako týdeník, ale zpočátku vydávaný jako nepřiliš pravidelný čtrnáctideník) působit na vlastenecké cítění čtenářů.¹²⁷⁹ Za dva měsíce došlo k založení ještě důležitějšího orgánu československého odbojového hnutí na Rusi, který měl vyřešit problémy seskupené okolo dvou již existujících (a s problémy zápasících) periodik, tedy *Čechoslovana* a *Čechoslováka*. Vznikly noviny, které jasně deklarovaly jednotný směr odboje v Rusku pod vedením T. G. Masaryka, jmenovaly se *Československý deník* a jejich první (respektive nulté) číslo bylo pouhým dvojlistem. Po potížích se získáním písma pro sazbu (způsobené též údajnou neochotou Věnceslava Švihovského, majitele tiskárny, kde vznikal *Čechoslovan*) *Československý deník* začal vycházet pravidelně. V jeho redakci se objevili mimo jiné Bohdan Pavlů, Vojtěch Holeček, Josef David a Rudolf Medek; redakce se tedy překrývala s okruhem *Československého vojáka*. Nový deník měl propagovat pojetí odboje, které bylo vlastní právě Masarykovi a výše uvedeným mužům. Původní členové ruských krajanských spolků kyjevského a petrohradského (vydavatelů *Čechoslovana* a *Čechoslováka*) a tedy první nositelé českého (československého) odboje v Rusku nepřiliš dobrovolně přepouštěli mocenské pozice mužům vzešlých z řad přeběhlíků a zajatců.¹²⁸⁰

Noviny a časopisy, ať už profesionální (*Čechoslovan*, *Čechoslovák*, *Československý deník*) nebo amatérské (výše uvedený R. L. Nelson je označuje za *soldier's newspapers*) sloužily nejen jako důležitý informační kanál, ale jako prvek udržování a rozšiřování základní ideologické (politické) výzbroje vojska. Zatímco pevné se přihlášení k idejím československého odboje (ať už se jednalo o jakýkoliv směr) je patrné již z vnějších prvků takového časopisu (název, úvodník, ilustrace a motivy protknuté implicitní i explicitní národní terminologií), obsah časopisů nezdědka operuje s obrazy blízcími se *esprit-de-corps*. Nad

¹²⁷⁸ R. L. NELSON, *Soldiers Newspapers. A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond*, War in History 17, 2010, č. 2, s. 167-191.

¹²⁷⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 555n; R. MEDEK, *Pout IV*, s. 144nn.

¹²⁸⁰ Ke vzniku Československého deníku O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 671nn.

novinami a časopisy se často ohnivě diskutovalo, zejména o politice. Vždyť ruská revoluce a politické změny či inspirace s ní spojené tvořily ideální prostředí podobných úvah a hádek. Na podzim 1917, v zimě a na jaře 1918 patřilo k velmi častým tématům zvažování politických aktivit ve vojsku. Mnoho emocí vzbuzovaly aktivity socialisticky orientovaných vojáků, které vyústily v založení opozičních, socialisticky zaměřených novin *Svoboda*, které byly spjaty s Aloisem Munou, předválečným členem sociální demokracie.¹²⁸¹ Později vycházela pod vedením Karla Knoflíčka a Františka Beneše ještě radikálnější *Pochodeň*.¹²⁸² Socialisté ve vojsku cítili v ruské revoluci velkou posilu i pro své vlastní názory a záměry, nezdědka však při svých debatách naráželi na odpor jinak smýšlejících spolubojoovníků.¹²⁸³

Jednou ze součástí kulturní činnosti byl tzv. UMLIST – Umělecko-literární-statistická komise – vedený Fr. Parolkem. Jejím úkolem bylo organizování sběru listinných archiválií a dokumentů k historii československého odbojového hnutí na Rusi, součástí UMLISTu se stala i fotografická laboratoř. Dle slov samotného zakladatele komise bylo jejím úkolem nejen materiály sbírat, ale používat je k propagaci cílů hnutí. Komise se skládala ze sekce výtvarnické, literární, statisticko-organizační a reprodukční.¹²⁸⁴ Pořádaly se také přednášky doslova na jakékoliv téma, František Langer přednášel „O literatuře“, objevovala se témata jako například „O Venuši, Marsu a spojení mezi hvězdami“, „O vůli“ nebo „O válečném umění od nejstarších dob po náš věk.“, „O světové válce a jejích příčinách“, „Co jsme a co chceme“, „O významu našeho československého vojska“, „O rostlinstvu“, „O významu půdy pro náš národ“, „Přehled českých dějin“, „Vývoj státního práva“, „Všeobecný přehled dějin české literatury“.¹²⁸⁵ Některé přednášky byly přímo vojensko-vzdělávacího charakteru: „Život v zákopech“, „Zdravotní péče ve vojsku“, „O dusivých plynech.“¹²⁸⁶ K vzdělávání patřilo pořádání jazykových kurzů, nejčastěji kurzů ruštiny a francouzštiny, jen občas angličtiny a dalších jazyků.¹²⁸⁷ Vojáci byli k učení francouzskému jazyku motivováni už jen tím jednoduchým faktem, že se plánovalo převést celý armádní sbor do Francie na západní frontu.

Legionáři v Rusku nebyli v informační izolaci, proudily k nim zprávy z celého Ruska i ze západní Evropy a Ameriky, pochopitelně s jistým časovým zpožděním; a někdy i notně zkomolené. Informace se legionářům dostávaly prostřednictvím autentických tiskovin, převzatých zpráv v médiích ruských či československých v Rusku, a v neposlední řadě

¹²⁸¹ S. POLÁK, *T. G. Masaryk V*, s. 223.

¹²⁸² K. PICHLÍK, *Bez legend*, s. 287.

¹²⁸³ V. M. FIC, *Československé legie I*, s. 148n; K. PICHLÍK, *Bez legend*, s. 254n; T. G. MASARYK, *Světová revoluce*, s. 216n; R. VLASÁK, *Zrádce??*, s. 74, 78.

¹²⁸⁴ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 261n.

¹²⁸⁵ Tamtéž, s. 728, 759, 775, 778, 779; J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 297.

¹²⁸⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 779; C. TOMAN, *Život 3. pluku*, s. 124.

¹²⁸⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 728, 730, 779, 785.

prostřednictvím jednotlivců. Vždyť příjezd Tomáše G. Masaryka znamenal značný posun ve znalostech o aktivitách západního odboje, podobně tomu bylo u krajana Emanuela Vosky a několika dalších činitelů (Koukol, Švarc, Martínek) ze Spojených států. Voskovým úkolem bylo nejen zpravit politické vedení (včetně T. G. Masaryka) a vojsko o činnosti odbojového hnutí ve Spojených státech, ale získat informace, které pak měly tomuto hnutí v USA pomáhat.¹²⁸⁸ Vojáci měli intenzivní kontakty například s belgickými pomocnými oddíly (jednalo se o jednotku obrněných vozidel, automobilní baterii u štábu VII. armády v Proskurově).¹²⁸⁹ Informační kanály vedly obousměrně, do ústředí západních odbojových organizací byly odesílány nejen oficiální informace a tisk, ale od roku 1917 se začal zintenzivňovat osobní styk. V listopadu 1917 byli do USA vysláni na agitační a propagační cestu veterán od Zborova štábní kapitán Zdeněk Fierlinger a člen Odbočky Národní rady Slovák Ján Janček, který měl pomoci s mobilizací slovenských emigrantů a měl působit na jejich přibližování k českým organizacím a cílům. Oba měli navíc získávat finanční fondy pro odboj.¹²⁹⁰

Volný čas trávili vojáci často sportem. K nejoblíbenějším týmovým sportům patřil fotbal.¹²⁹¹ V Radziwillówě sehráli dobrovolci fotbalové utkání na hlavní třídě a posléze na náměstí. „Hra láká obecnost i zástupy zemljáků v nevídaném množství. Místo do ‚gólu‘ čutá se z psiny do obecnstva. Jednomu váženému občanovi nasazuje prudká rána buřinu přes uši. Dav se řehťá jako v cirkusové aréně.“¹²⁹² Vojáci hráli kopanou v Jezerné (Ozerne) těsně před tím, než nastoupili do zborovských zákopů.¹²⁹³ V Borispolu při jedné příležitosti sehrál utkání tým posluchačů důstojnické školy s družstvem první roty, výsledek se bohužel nedochoval,¹²⁹⁴ velmi často hrála proti sobě mužstva jednotlivých pluků.¹²⁹⁵ V Pirjatině byl 28. října 1917 sehrán u příležitosti oslav pátého pluku zápas s družstvem francouzských vojáků, Čechoslováci hnáni podporou diváků zvítězili 10:1 (jiný zdroj uvádí

¹²⁸⁸ Fotografie E. Vosky u vojska in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 155, 462n. K osobnosti E. Vosky Ivan BROŽ, *Masarykův vyzvědač*, Praha 2004. „Po cvičení pronesl pan Voska, delegát Českého národního sdružení z Ameriky, řeč o tom, jak pracuje a pracovala až dosud pro naši věc československá Amerika, jakou ohromnou službu přinesla právě ona spojencům a tím i naší věci. Ze slov jeho pocítili naši dobrovolníci, že nejsou sami, pocítili ještě více síly, neboť věděli, že s námi stojí nejen národ ve vlasti, ale i mocná, energická a nadšená větve československá v Americe,“ R. MEDEK, *Blaník*, s. 40.

¹²⁸⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 376.

¹²⁹⁰ S. POLÁK, *T. G. Masaryk V*, s. 222; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 469, 682.

¹²⁹¹ Fotografie in: Tamtéž, s. 92.

¹²⁹² K. FIBICH, *Povstalci*, s. 328.

¹²⁹³ Tamtéž, s. 11; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 251.

¹²⁹⁴ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 177.

¹²⁹⁵ J. K. (J. KUDELA), *V našem vojsku*.

dokonce 12:1).¹²⁹⁶ Nezapomínalo se ale ani na sokolská cvičení a v jejím rámci na atletiku.¹²⁹⁷ Vojáci cvičili pod vedením nadšených cvičitelů v poledních přestávkách a odpoledne po ukončení teoretické či praktické výuky.¹²⁹⁸ Nezřídka se připravovali na veřejná sokolská představení, jejichž zlatým hřebem bývala prostná a cviky na náradí dle posledního předválečného sokolského sletu. Sokolové pro nedostatek cvičebních úborů obvykle vystupovali ve vojenských botách, vojenských kalhotách a bílých košilích (resp. rubaškách).¹²⁹⁹ Sokolové předváděli tzv. „rytmická cvičení“, což připomínalo jakýsi silový balet propojený s živými obrazy,¹³⁰⁰ které se většinou označovaly jako „alegorie“.¹³⁰¹ Závodilo se v klasických atletických disciplínách, ke kterým přibyl například běh v plné polní přes překážky.¹³⁰² Ke sportovnímu vyžití by se mohly řadit „sněhové bitvy“ – bitvy sněhovými koulemi.¹³⁰³ Oblíbené byly karetní nebo deskové hry, například mariáš, hrál se i pasíans, nebo dáma a šachy.¹³⁰⁴ První pluk měl ve svých řadách vynikajícího předválečného hráče Karla Hromádku (mistra Čech v šachu z roku 1913),¹³⁰⁵ který organizoval šachový kroužek a šachové turnaje.¹³⁰⁶ Tento divácky ne úplně atraktivní sport byl propagován též simultánními partiiemi – Karel Hromádka sehrál jednu se studenty v Žitomiru¹³⁰⁷ – a dle pamětníků velkolepým představením s figurami v životní velikosti (herci): „Vítězná bitva ruských vojsk s Turky na šachovnici 1304 m² velké pod vedením bratra Gregoriče podle slavné partie Morphy-Domininger (hra čtyř jezdců v obraně). Bouře

¹²⁹⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 767. Fotografie týmů pátého a osmého pluku in: *K vítězné svobodě*, s. 106; V. DUDÁK, *U pátého pluku*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 166.

¹²⁹⁷ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 93, 131.

¹²⁹⁸ V. VALENTA-ALFA, *Kolébka československého dělostřelectva na Rusi*, in: A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 147.

¹²⁹⁹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 129, 177, 219, 221; srov.: *K vítězné svobodě*, s. 65.

¹³⁰⁰ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 181.

¹³⁰¹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 187.

¹³⁰² O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 717. k podpoře sportu A. WATSON, *Junior Officership*, s. 438.

¹³⁰³ „Když sněžný příkrov pokryl silnou vrstvou naše cvičiště i zemljanky, uspořádali hoši k večeru pravé boje sněhovými koulemi, přičemž mnohá tabulka v okně zařinčela a bylo po ní. Celý boj byl provázen velikým hlukem a řevem, takže i obyvatelé se polekali, co prý se to děje.“ F. DOBŠÍK, *U 8. pluku*, s. 185; srov.: J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 50.

¹³⁰⁴ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 244; srov.: J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 306; „Některí už, pravda, spali. Jiní však seděli dosud za dlouhým stolem uprostřed světnice, vypravovali, jiní čtli, druzí hráli nějakou hru. Na plátně bílé a černě kostkovaném posunovali proti sobě nějaké figurky ze dřeva vyřezávané. Rozeznával jen věžičky, vždy jedna bílá, jedna černá, jedna bílá, jedna černá...“ R. MEDEK, *Kolja*, s. 161.

¹³⁰⁵ Karel Hromádka byl zraněn v bojích o Penzu koncem května 1918 a posléze dosáhl hodnosti plukovníka československých legií; Jaroslav ČÁP, *Šachy – hra královská. Z nejstarší historie organizovaného šachu na Náchodsku*,

http://www.chess.cz/kraje/khss/separatum_cap.pdf

¹³⁰⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 181, 189.

¹³⁰⁷ Tamtéž, s. 728.

nadšení neutuchla nad porážkou sultána, na kterým pyšně se vznášel Allah v podobě půlměsíce...¹³⁰⁸

V třetí baterii československé dělostřelecké brigády vznikl hudební kroužek, který se postupně rozšiřoval a zdokonaloval, až se stal po sloučení s dalšími hudebními tělesy a příchodem dirigenta a hudebního skladatele Rudolfa Karla proslulým československým sibiřským symfonickým orchestrem. Počátky tohoto hudebního tělesa byly obtížné; hudebníků bylo dost, ale opačná situace byla ohledně nástrojů. Po velkém úsilí se podařilo po jednom sehnat housle, klarinet a další. Nebylo však možné obstarat basu. Nejdříve jeden voják napodoboval zvuky basy za pomoci prkna a posléze dvojice truhlářů jakousi basu vyrobila. Improvizovanou basu nebylo možno naladit jinak než za pomoci kleští, hřebíků a kleští.¹³⁰⁹ Na podzim měli v baterii k dispozici dvoje housle, violu, klarinet, flétnu a zmiňovanou basu.¹³¹⁰ Zatímco dělostřelci museli improvizovat pouze basu, kulometčíci 3. pluku neměli téměř žádné nástroje: „Jedni použili pusy místo fléten a klarinetů, jiní hráli na hřebeny, některý tloukl na starý hrnec a byla muzika k veliké radosti bratří účinkujících i posluchačů...“¹³¹¹ Rota Karla Fibicha měla ve svém středu dobrovolce Malovce, což byl „imitátor trombonu, basy a helikonu, s dřevěným džberem na vodu“.¹³¹² V 7. pluku zjistili, že v Simbirské gubernii je možno velmi levně získat hudební nástroje, například heligon byl pětkrát levnější než v Kyjevě. V okamžiku se zorganizovala sbírka a záhy měli k dispozici 10.000 rublů.¹³¹³ O aktivitách československých hudebníků svědčí například skupinová fotografie kapely 6. pluku Hanáckého o více než šedesáti členech plně vybavených hudebními nástroji.¹³¹⁴ Podobně byl početný též pěvecký soubor u 1. pluku.¹³¹⁵ Vojáci pořádali veřejná vystoupení, kterým přihlíželi nejen legionáři, ale také místní obyvatelé. Repertoár takových hudebních uskupení nebyl příliš široký, obvykle se jednalo o „Kde domov můj?“, několik pochodů a národních písní. Teprve později se rozšiřovaly možnosti větších a plukovních

¹³⁰⁸ R. MEDEK, *Blaník*, s. 42; O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 717; K. FIBICH, *Povstalci II.*, s. 157.

¹³⁰⁹ „Jeden silný člověk chytil kleštěmi hlavičku kolíku a vši silou počal jím otáčeti, zatímco kapelník brnkal na strunu a ladil. Třetí muž stál zatím připraven opodál s kladivem a hřeby. Jakmile zazněla struna správně, mrkl kapelník na toho prvního, aby držel. A tehdy přišla doba pro třetího. Ten přiskočil, proklál hřebem dno kolíku a přibíl jej k hlavě basy, že se nemohl ani hnouti. Tak se ladila struna po struně a pak se mohlo hrát.“ V. VALENTA-ALFA, *Kolébka*, s. 147.

¹³¹⁰ Srov. článek dobrovolce Karla Macha o osvětové a kulturní činnosti mezi dělostřelci in: *Československý voják č. 5*, ze dne 28. listopadu 1917.

¹³¹¹ J. MLČOCH, *Střelec*, s. 153.

¹³¹² K. FIBICH, *Povstalci I*, s. 166.

¹³¹³ A. BORKOVEC, *U 7. pluku*, s. 177.

¹³¹⁴ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 259.

¹³¹⁵ Tamtéž, s. 258.

hudeb, problémem už byl jen nedostatek notového materiálu. Kapely a orchestry doprovázely prakticky každou událost ve vojsku: slavnosti, přehlídky, divadelní představení atp. Hudební produkce nebyly jen určené publiku, legionáři doprovázeli zpěvem své každodenní aktivity. Jeden z hrdinů Medkovy pentalogie si při čištění bot zpíval:

„Všecko je stvoření boží,

i ta mrcha ženská,

i ta mrcha ženská!

Jenom jsem s ní jednou nebyl,

A už se mně stejská,

A už se mně stejská!“¹³¹⁶

Čeští vojáci se pokoušeli rozbít nudu všemi možnými způsoby. K těm nejoblíbenějším patřilo divadlo.¹³¹⁷ Pod tímto termínem si nelze představovat klasickou činohru a organizovaná představení děl světových klasiků, i když i na ně postupem času došlo. To, co vojáci nazývali divadlem, se blížilo kabaretním pásmům, volnějším komponovaným večerům (odpoledním), které někdy spojovala jen osoba samozvaného konferenciéra a někdy ani to ne. Kabaretní pásma obsahovala mluvené slovo, zpěv, hudbu a různé alternativní výstupy. Cílem kabaretů bylo narušit nudu, a proto se jednalo o humorné nebo parodické scénky, jejichž témata i obsah čerpaly jak z vnitřního života jednotky, tak z obecnějšího kulturního prostředí doby. Divadelní, respektive kabaretní výstupy se objevovaly v zajateckých táborech i v průběhu existence České družiny a československého střeleckého pluku a jejich působení na frontě. Klíčovým obdobím pro vývoj těchto kulturních podniků se staly měsíce, které rozrůstající se vojsko trávilo na Ukrajině. Kabaretiéři, zpěváci a baviči z improvizovaných představení na frontě i jejich kolegové ze zajateckých táborů (tedy ti, co nakonec vstoupili do vojska) se na Ukrajině setkali v plodné spolupráci, která v konečném důsledku přesahovala hranice vojska a jednotlivých rot. Divadelní představení byla součástí aktivit, které přispívaly k duševní hygieně vojáků a současně utužovaly morálku a kohezi v jednotkách. Nelze opominout ani zřetelně ideologicky zbarvené (ač humorně podávané) scénky – například na oblíbené téma František Josef I. či Vilém II. Tyto scénky byly součástí budování *esprit-de-corps*, do výstupů se totiž silně promítala politika a ideologie celého odbojového

¹³¹⁶ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 203; srov.: „V zemljankách bylo veselo. Zpíváme, bavíme se statečně bratrsky, až konečně uléháme se vzpomínkou na vzdálenou, drahou nám vlast.“ A. BORKOVEC, *U 7. pluku*, s. 176.

¹³¹⁷ K činnosti divadelních souborů a spolků v československých legiích v Rusku Věra VELEMANOVÁ, *Život a kulturní (zvláště pak divadelní) činnost čs. legionářů v Rusku 1914-1920*, in: V. VEBER, *Československé legie*, s. 14-44; Táž, *Dlouhý pochod múz. Kulturní a zvláště pak divadelní činnost čs. legionářů v Rusku*, in: *Legie a múzy*, s. 133-152.

hnutí. Vlastenecké prvky tvořily v těchto případech vizuálně vlivnou součást výzdoby (více či méně) improvizovaných divadélek. Vždyť téměř každý kabaret začínal, nebo ve svém programu alespoň zahrnoval, píseň *Kde domov můj?* a scéna často zobrazovala Prahu, Říp, symboly českého království (například znak lva) nebo jakoukoliv jinou zřetelnou reminiscenci na Čechy a na jejich výjimečnost. Část kabaretů byla pořádána u příležitosti různých oslav nebo svátků. Skvělou příležitostí k uspořádání takového podniku bývaly Vánoce. V Tiranovce, umístění 1. baterie dělostřelecké brigády, na Vánoce proběhl kabaret určený i pro důstojníky z dalších baterií a pro ruské hosty; večírek orámovala hudba a zpěv (včetně francouzské Marseillaisy a *Kde domov můj?*), recitace a nenáročná divadelní jednoaktovka „Vánoce“ Václava Mengera.¹³¹⁸

Právě postava Václava Mengera je důležitá pro pochopení legionářského divadelnictví v Rusku. Václav Menger (narozen 1888) hrál u kočovných společností a krátce zakotvil ve Švandově divadle v Praze. Nedlouho poté, co přišel v rakousko-uherské uniformě na ruskou frontu, byl zajat a později se v Kyjevě setkal s Jaroslavem Haškem – po válce se stal Haškovým prvním životopiscem a úzce spolupracoval s Vlastou Burianem. Hned po zajetí byl odvezen na Sibiř, kde se v táboře seznámil s trojicí podobně naladěných Čechů a vznikla kabaretní skupinka „Sibiřská čtyřka“. Členové „Sibiřské čtyřky“ vstoupili do vojska a sehráli první, údajně velmi zdařilé, představení v Kyjevě. Brzy potom se vojsko přesunulo do Borispolu, kde se k Mengerovi připojilo několika dalších nadšenců (jedním z nich byl i Václav Bok, o němž bude řeč vzápětí), a tak vzniklo cosi, co vojáci sami označovali za první stálé československé divadlo v Rusku. Ze skromných počátků, kdy se hrálo na několika prknech položených přes chodbičku mezi *narami* (palandami) rychle vyrostlo divadélko s vlastním zázemím, kulisami a kapelou. Na záležitosti umělecké dohlížel režisér, dramaturg a herec Václav Menger, o záležitosti finanční se staral tehdy praporčík Josef Obergrieß-Obrovec, který na počátku investoval do podniku vlastní peníze.¹³¹⁹ Další výrazný divadelní soubor vznikl v Labuni a Karel Fibich přiblížil genezi celého divadla, která byla velmi podobná situaci v Borispolu: „...tak jsme hledali divadelní sál, ale marně. Tu jsme kápli na větší ‚saraj‘ (kolnu) sloužící za seník a přezimování dobytka. Kluci se hned zmobilizovali, natahali desek, trámů a ráhen a než bys řekl švec, měli jsme miniaturu ‚Národního divadla‘. Sehrálo se pár pěkných představení pro potěšení kluků a civilního obyvatelstva“.¹³²⁰ V Koloděžně se divadlo pořádalo v místní škole, ale po konfliktu s místní bolševicky

¹³¹⁸ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 121n.

¹³¹⁹ Srov. vzpomínky Václava Mengera in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 174nn.

¹³²⁰ K. FIBICH, *Povstalci II*, s. 272.

smýšlející učitelkou byla získána polorozpadlá chalupa na okraji vesnice. Chalupu si vojáci opravili a pojmenovali *První české stálé a svobodné dělostřelecké divadlo*.¹³²¹ Jsou doložena představení pod širým nebem.¹³²²

Herecké osazenstvo takových improvizovaných nebo i stálejších souborů pocházelo z mužstva jednotlivých rot, případně pluků. Nedostatek talentu nebo zkušeností – skutečných předválečných herců nebylo mnoho, častěji se objevovali bývalí ochotníci – se nahrazoval nadšením a zápallem pro věc. Ke klíčovým problémům takových souborů bezpochyby patřilo obsazování ženských rolí. Žen ve vojsku nebylo mnoho a v divadlech ještě méně, samozvaným režisérům nezbývalo nic jiného, než do ženských rolí obsazovat muže. A že takových *subret* nebo *milovnic* nebylo málo, dokládají prameny, stejně jako dokládají fakt, že někteří muži-herečky zvládali úlohy s přehledem a natolik brilantně, že dokázali své obecenstvo úplně zmást. Nelze říci, že v ženských rolích excelovali pouze homosexuálové nebo transvestité (už jen doložit podobné zaměření nebo případně úchylku je více než obtížné). Přesto někteří, ti nejvíce vzpomínání, ženské role nejen hráli na jevišti, ale též přenášeli toto vystupování i mimo divadlo. Rudolf Vlasák dokládá epizodu, která postavila jednoho československého důstojníka (zde označovaného jako praporčíka Horlivého) do nepříliš příjemné situace. Během představení ho okouzila jedna z ruských hereček (byl to namaskovaný legionář), které divadelníci údajně přizvali k představení na hostování. Poslal jí květinu a požádal o schůzku. Při procházce se začal s *ruskou herečkou* líbat, ale záhy zjistil svůj omyl a utekl. Druhého dne požádal o přeložení.¹³²³ Tento příběh je v různých variacích opakován ve vzpomínkách mnohých vojáků, někdy dokonce stojí na straně ctitele ruský důstojník. U několika ze slavných představitelů ženských rolí v legionářských divadlech na Ukrajině – Jana Voborníka známého pod přezdívkou „Elza“ a Václava Boka zvaného „Mařena“ – lze doložit jejich převleky též ikonograficky. A dá se říci, že namaskování a převlek obou mužů z Mengrova souboru nemají daleko k dokonalosti.¹³²⁴ Vzpomínku na výkony Václava Boka před pozvanými ruskými důstojníky zanechal i František Langer: „Hlavně Bok, naše primadona, se činil ve své subretové úloze. Tančil – neřekl jsem, že byl v míru nějakým kabaretním tanečníkem? – opravdu překrásně a zpíval svým vysokým tenorkem jedna radost. I úlohu uměl dokonale, ostatní herci mu ji vtloukli do hlavy, protože

¹³²¹ V. VALENTA-ALFA, *Kolébka*, s. 150-151.

¹³²² K. FIBICH, *Povstalci I*, s. 166; D. VÁCHA, *Legionářští ochotníci. Kabarety československých dobrovolců v letech 1914-1918*, Fakta a svědectví 3, 2001, č. 4, s. **stránkování**.

¹³²³ R. VLASÁK, *Veselá anabase*, s. 201-203.

¹³²⁴ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 165, 166. Fotografie Jana Voborníka v uniformě ukazuje tmavovlasého muže, který jako by se svými ženskými postavami neměl nic společného; Tamtéž, s. 161.

sám sotva dovedl čísti a psát. Ale to vše ještě nebylo nic proti jeho odvážné dekoltáži, kterou ukazoval svá sádelnatá ramena a tukem porostlý krk i klíční kosti, jak se kroutil ve stažené šněrovačce a jak delikátně nadhazoval své tlusté nohy a házel očima po pánech od divize, kteří zaujali první lavice před jevištěm.¹³²⁵ Josef Kudela mluvil o Bokově kostýmu jako o svérázném, „žádné slepé následování Módních listů“.¹³²⁶ Na skupinové fotografii ke hře *Farář a jeho kostelník* sehrané divadelním kroužkem prvního pluku je k nalezení několik „žen“, převážně se jedná o parodicky laděné převleky se zdůrazněním ženských atributů postav.¹³²⁷ Některé hry dokonce požadovaly dětské postavy, jako například parodie *Žorž, jeho syn* sehraná 28. října 1917 divadlem sedmého pluku; jedenáctiletého hlavního hrdinu prý bezchybně sehrál voják Prokeš.¹³²⁸

Texty buď vojáci sepisovali z paměti (jeden z herců z paměti sepsal například Mahenova *Jánošíka*,¹³²⁹ hrál se Jiráskův *Emigrant*¹³³⁰), případně se snažili texty sehnat u krajanů či vytvářeli vlastní jednoaktovky. Jako například praporčík Šešín, který sepsal *Prsten štěstí*; umělecky zřejmě nepříliš kvalitní kus, který se ale hrál v československých legionářských divadlech ještě poté, co mladý důstojník padl v létě 1918 u Kazaně.¹³³¹ Rekvizity, kostýmy a kulisy byly dílem svépomocných aktivit a jejich kvalita závisela jen na šikovnosti a mazanosti „produkčních“.¹³³² Josef Kudela byl před jedním představením zbaven kabátu, který pak „hrál úlohu císařského kabátu“.¹³³³ Československé časopisy a noviny nezdávka zpravovaly čtenáře o kulturním životě ve vojsku, jeden z článků Josefa Kudely publikovaný v *Čechoslovanu* 6. listopadu 1916 byl příznačně pojmenován *Vlastencové z boudy*.¹³³⁴ Vstupné bývalo obvykle dobrovolné, podobně jako poplatek za šatnu. Divadelní společnosti žily z obětavosti svých členů a podporovatelů, případně z dobré vůle a nadšení

¹³²⁵ Pokračování: „Všecky Bokovy dámské evoluce budily u našich chlapců obrovské salvy smíchu, ale pány z divize omračovaly ohnivé pohledy naší primadony, jeho ženské spodní prádlo s krajkami (vypůjčené od nějaké čtenky v Žitomiru) i dámské střevíce, ušité naším ševcem, sice obrovského čísla, ale s úctyhodným vysokým podpatkem. Byli přesvědčeni, že mají před sebou skutečnou dámu od divadla, a obraceli se ke mně s otázkami: „Kdepak jste sebrali tak hezkou báryšnu (slečnu)? Možná poznakomíša?“ F. LANGER, *Legionářské prózy*, s. 307. O Václavu Bokovi, který se ztratil nedaleko Zlatoustu při přechodu uralského předhůří, šly dlouho fámy, že přešel k bolševikům a stal se u nich komisařem; zřejmě však ve Zlatoustu při bojích s bolševiky padl; tamtéž, s. 330.

¹³²⁶ J. K. (J. KUDELA), *Vlastencové z boudy*, *Čechoslovan* ze dne 6. listopadu 1916. V divadle 1. pluku v ženských rolích exceloval také dobrovolc Alois Pěkný; K. RICHTER, *Na dole*, s. 268.

¹³²⁷ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 167.

¹³²⁸ Tamtéž, s. 777.

¹³²⁹ F. LANGER, *Legionářské prózy*, s. 297.

¹³³⁰ V. DUDÁK, *U pátého pluku*, s. 168.

¹³³¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 727.

¹³³² F. LANGER, *Legionářské prózy*, s. 302.

¹³³³ J. K. (J. KUDELA), *Vlastencové*.

¹³³⁴ Tamtéž.

jednotky. Případný výnos z představení se používal na vylepšení vybavení divadelních „sálů“, garderoby, líčení a nákup hudebních nástrojů, mnohdy byla část výtěžku odevzdávána do fondů pro zraněné dobrovolce.¹³³⁵ Alternativním způsobem divadelnictví byly eskapády oblíbených loutkoherců a v Borispolu krátce působilo též svérázné „bramborové divadlo“.¹³³⁶ K nejslavnějším loutkohercům patřil Bradna ze šesté roty prvního pluku.¹³³⁷ Další část programu mohla obsahovat doslova cokoliv, záleželo jen a jen na invenci „ochotníků“, specialitou byly „stínové obrazy“, kdy za nataženou plachtou prováděl „lékař“ nemožné operace pacientů, „z nichž ... vytahuje trakaře, pušky, bedny, boty, králíky a nakonec kolo od vozu...“¹³³⁸ Divadelní představení bývala navštěvována československými vojáky a důstojníky i místním obyvatelstvem a ruskými důstojníky z blízkých posádek.¹³³⁹ Na „posvícení“ pátého pluku se objevilo hned několik spojeneckých francouzských, belgických a rumunských důstojníků a nemálo vojáků. Rudolf Medek komentoval oslavu následovně: „Vůbec, tento den byl dnem nezapomenutelného sbratření franko-belgicko-rumunsko-československého.“¹³⁴⁰

Program jednoho takového komponovaného večera si zapsal Josef Kudela: „1. Carská hymna. 2. Romance o světové vojně. 3. Chanson. 4. Prosná cvičení s tyčí. 5. Hudba. 6. Mimické žerty. 7. Chanson. 8. Nokturno. 9. Apačský tanec. 10. Hudba. 11. Staropražské obrázky. 12. Hudba. 13. Cyklus „Vojna“ (živé obrazy). 14. Hudba. 15. Strýček z Kamčatky. 16. Hudba.“¹³⁴¹ A Jan M. Šmíd zaznamenal program dalšího večera: „Program byl dosti rozmanitý. Zahájen byl informační přednáškou o našem národě, o příčinách zřízení našeho vojska. Zábavná část, sestávající se ze zpěvu, veselohry ‚Spiritisté‘ a kupletů, z nichž některé byly velmi dobře předneseny, vykazovala sice malé nedostatky, zaviněné nedostatkem času – ale celkem potkal se večírek s úspěchem.“¹³⁴² Původně oznámený program, nemusel být úplně závazný: „Měli jsme program sice předem stanovený, ale jen proto, abychom se jím neřídili.“¹³⁴³

Proč vůbec ve válce pořádat podobné akce? Kabarety a další aktivity volného času působily jako možnost krátkodobého osvobození od tlaku, okolního stresu a možná chvilkového zapomenutí na utrpení, smrt, nudu, mizerné jídlo. To všechno velkou měrou

¹³³⁵ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 182-183.

¹³³⁶ Tamtéž, s. 181.

¹³³⁷ Tamtéž, s. 728.

¹³³⁸ K. FIBICH, *Povstalci I*, s. 167.

¹³³⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 183.

¹³⁴⁰ R. MEDEK, *Blaník*, s. 39.

¹³⁴¹ J. KUDELA, *S našim vojskem*, s. 16

¹³⁴² J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 121.

¹³⁴³ Vzpomínky Václava Mengera in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 177.

přispívalo k tolik nutné duševní hygieně válečníků žijících v nekončících nejistotách. „Divadlo bylo pro ně spásnou kotvou, které se všichni drželi pevně a vesele v tom moři borispolského bláta, erární černé i bílé kaše, skopoviny a sušených ryb. Všechno, co se nahromadilo ve vojenském životě nepříjemného, vysršelo na divadelní scéně v bujnou a vtipnou satiru, v dobrácky posměšnou písničku, v jiskřivou i za uši přitaženou anekdotu – a bylo po nepříjemnostech a po trpkosti, smálo se ‚načalstvo‘ [velitelé, důstojníci], smáli se ‚řadoví‘, smál se celý Borispol...“ vzpomínal Václav Menger.¹³⁴⁴ Divadlo tvořilo důležitou spojnici mezi vojskem a okolním obyvatelstvem, které mnohdy tvořilo velkou část publika. Václav Stratil vzpomínal na to, jak se hrály „...dokonce ruské veselohry. Bylo to jistě poprvé, kdy se ve Vel. Kruči divadlo vůbec hrálo. Proto se také první kus musel třikrát opakovat. Napřed před dobrovolci, pak pro plukovní honoraci z Pirjatina, a na konec pro místní obyvatelstvo.“¹³⁴⁵

Někdy ze vzpomínek a románů vyplývá důležitý prvek, jenž by bylo snadné přehlédnout. Je to skoro až zoufalá snaha vojáků se bavit. Smích přecházel až do křeče, šlo o touhu pobavit se za každou cenu. Mnohdy se objevuje škodolibost a zapomínat nelze ani na důležitý prvek sebeironie či rozšířený černý humor. Vojáci si dokázali dělat legraci sami ze sebe, ze všeho okolo, ze světa, z války, ze smrti. Improvizované skeče byly odrazem jejich skutečného života, jejich myšlenek, jejich tužeb, jejich snů, možná i jejich děsů a strachů, které nezdědka přecházely až do absurdní roviny. Soustavné studium pramenné základny včetně výše uvedených postřehů o vnitřní propagandě, vzpomínek současníků a pohledů do programů kabaretů umožňuje říci, že kabaretní a divadelní představení stmelovala morálku a přispívala k tomu, co lze označit jako *koheze* a v konečném důsledku i *esprit-de-corps*. Společný prožitek při tvorbě programu, při jeho přípravě nebo alespoň při sledování z hlediště (které bylo ve skutečně intimním spojení s jevištěm) posiloval vzájemné vztahy mezi vojáky jednotky. Význam kabaretů a využití národních nebo propagandistických prvků v budování a udržování vnitřní integrity legií nelze kvantifikovat. Jedná se však o jeden z mnoha stavebních kamenů *esprit-de-corps*, o upevňování jednoty celého československého hnutí.

K náplni volného času přispívali i pracovníci americké organizace YMCA, s nimiž se právě na Ukrajině začali vojáci častěji setkávat. Zřejmě první rozsáhlejší zmínkou o působnosti organizace YMCA u československého vojska byl článek v *Čechoslovanu* ze dne 2. prosince 1917 o daru pěti tisíc rublů na zakoupení knih pro vojsko. Členové této humanitární organizace začali s Čechoslováky pracovat zřejmě někdy v průběhu konce

¹³⁴⁴ Tamtéž, s. 178.

¹³⁴⁵ V. STRATIL, *Ze vzpomínek*, s. 174.

podzimu 1917.¹³⁴⁶ Tito „strýčkové“, tak je dobrovolci familiárně označovali, zakládali různé tzv. vojenské domovy – čítárny a písárny propojené s možností občerstvení a výuky angličtiny. Organizace věnovala vojsku nikoliv nepodstatné finanční částky, které měly být použity mimo jiné k nákupu knih.¹³⁴⁷ Jedna z fotografií vojenského domova YMCA v Čartoryji ukazuje podlouhlou místnost, na jejímž vzdálenějším konci se nalézají jakýsi bar s čajovými konvicemi a gramofonem. U oken a uprostřed místnosti jsou dlouhé stoly s lavicemi; na stolech leží knihy a psací potřeby, nedá se bohužel rozpoznat, co představují obrazy rozvěšené po zdech. Trámy jednopatrové budovy jsou ozdobeny chvojím a nevelkou americkou vlajčkou. V místnosti se nacházejí českoslovenští vojáci a několik civilistů, z nichž alespoň jeden bude pracovníkem organizace YMCA.¹³⁴⁸ Specifickým způsobem trávení volného času známým ještě ze zajetí (viz druhá kapitola) byl spiritismus. Tedy žertovné i vážné pokusy o kontakt se záhrobím a světem duchů. Rudolf Medek psal o jednom spiritickém kroužku, který podporoval i „jeden bratr hypnotizér“.¹³⁴⁹

Jaroslav Kratochvíl vyzdvihoval kulturní a sportovní aktivity Čechoslováků na Ukrajině. Psal o tom, že je „...nutno poukázat na civilizační vliv legií v Rusku... Pokud legie žily na Ukrajině v míru, musili agilní, energičtí, veselí a družní Čechoslováci buditi obdiv domácího obyvatelstva a získavati si oblíbenost zejména u středních vrstev. Jejich organizátorským schopnostem se všichni divili. Na české koncerty, divadla, zábavy, sokolská cvičení a akademie i na prosté české pochodové zpěvy bude vzpomínati Ukrajina ještě dlouho.“¹³⁵⁰ Zcela na jiných názorových pozicích než nadšení divadelníci, loutkáři a přednášející stál jakýsi důstojník 7. pluku, se kterým rozmlouval na cestách po vojsku Josef Kudela: „Velice ho zaměstnávají otázky vnitřní organizace našeho vojska. Doma byl aktivním důstojníkem, v Rusku sloužil v srbské armádě – záleží mu na tom, aby naše vojsko bylo především vojsko řádně a pevně disciplinované, dobře připravené. Proto se mu zdá, že ta vzdělávací a zábavná činnost může zajít příliš daleko, že jednou místo vojska budeme mít hotový spolek...“¹³⁵¹ Ke Kudelovým postřehům lze jen dodat jednu kritickou poznámku, nebo spíše řečnickou otázku. Byl ten důstojník 7. pluku, údajný veterán srbského tažení,

¹³⁴⁶ Čechoslovan č. 47, ze dne 2. prosince 1917.

¹³⁴⁷ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 692.

¹³⁴⁸ Fotografie in: *Tamtéž*, s. 229.

¹³⁴⁹ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 448; srov.: „Přichozí viděli, kterak Matějka s Polívkou drží roztažené prsty obou rukou na jakémśi předmětu a zdvíhají lokty dosti vysoko nad stůl. Ona věc, která i z dálky činila dojem čehosí křehkého, se po stole, na němž byl rozprostřen veliký papír, bludně pohybovala, a bylo zřejmo, že čtyři ruce jsou jí voděny z místa na místo, kam se jí právě zachce. Tu krouží na jednom bodě v obloučcích zcela nepatrných, tu se rozběhne v dlouhé přímce na druhý konec stolu a Matějka s Polívkou musí povstati, aby nepřerušili její rozlet.“ J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 98.

¹³⁵⁰ J. KRATOCHVÍL, *Cesta*, s. 27.

¹³⁵¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 756.

skutečnou osobou nebo jen anonymním přenašečem Kudelových názorů? Nijak zvlášť by to nevybočovalo z praxe, která byla posléze vlastní legionářským romanopiscům. Náhled na množství času tráveného jinými než vojenskými aktivitami se různil též mezi jednotlivými pluky; veteráni 1. divize údajně označovali spolubojovníky z druhé divize (5. až 8. střelecký pluk) za fotbalisty a divadelníky. Na jednom z románových hrdinů Rudolfa Vlasáka veteráni vyzvídají, jestli hraje „centra, křídlo nebo golmana?“, obviňují ho z toho, že pěstoval spiritismus nebo „hraje divadlo a sháněl nové kusy“.¹³⁵²

II. Koheze, esprit-de-corps nebo bratrství?

Rozmístění vojáků České družiny (a jejich nástupnických formací) v malých skupinkách mezi masy ruských vojáků stálo u zrodu a vývoje fenoménu roztržitého, který charakterizoval existenci československých legií v Rusku. Loajalita jednotlivých vojáků náležela méně početným skupinkám, které určovaly rytmus každodenního života vojska. Z kamarádkých vazeb vyrůstaly širší vazby v rámci rot, posléze pluků a v konečném důsledku vědomí příslušnosti k celému československému hnutí (nejen) v Rusku.

Komplikovaný systém sociálních vztahů mezi jednotlivými vojáky, respektive skupinami vojáků, je v posledních letech klíčovou součástí tzv. nových vojenských dějin. Tento nový přístup využívá metod a poznatků moderní vojenské psychologie a psychiatrie. Nejdůležitějším termínem pro sociální interakci (včetně různých rituálů) v jednotce se zdá být *cohesion* (dále v textu *koheze*),¹³⁵³ který se využívá k popisu sítí vztahů v jednotce. Současná vojenská věda zkoumá tento pojem ve vztahu *výkonnost:koheze*, tedy bojové výkonnosti vojáků v závislosti na stupni jejich začlenění do kolektivu a na kvalitě kolektivu. Zatímco někteří badatelé zůstávají v polovině cesty a využívají tyto kategorie pouze v oblasti tzv. *battle motivation* (schopnosti a ochoty jedince nebo skupiny bojovat),¹³⁵⁴ jiní se pokoušejí dokázat, že princip *koheze* je využitelný při komplexnějším pohledu na sociální život ve vojsku.¹³⁵⁵ Termín (možná spíše kategorie) původně pronikl do širšího povědomí skrze výzkumy Edwarda A. Shilse a Morrise Janowitz, kteří zkoumali sociální vztahy v německém

¹³⁵² R. VLASÁK, *Ve víru II*, s. 260.

¹³⁵³ Rozhodl jsem se pro lepší srozumitelnost textu využívat českého ekvivalentu *koheze*, spíše než původního anglického termínu. Tyto pojmy jsou vzájemně zaměnitelné, jedná se jen o převedení jiného jazyka, nikoliv o změnu významu.

¹³⁵⁴ Thomas A. KOLDITZ, *Research in Extremis Settings*, *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 655-658; Robert J. MACCOUN – Elizabeth KIER – Aaron BELKIN, *Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat?*, *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 646-654; L. WONG, *Combat Motivation in Today's Soldiers*, *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 659-663; L. WONG a kol., *Why They Fight*.

¹³⁵⁵ Zejména James GRIFFITH, *Further Considerations Concerning the Cohesion – Performance Relation in Military Settings*, *Armed Forces & Society* 34, 2007, č. 1, s. 138-147.

Wehrmachtu.¹³⁵⁶ Tento termín, který Shils s Janowitzem zpopularizovali nedlouho po druhé světové válce, dosud ovlivňuje diskusi historiků, ač ho někteří odmítají a pokouší se ho nahradit. Náhradním termínem měla být *subkultura jednotky*, kterou přinesli do historiografie Richard Holmes a na něj navazující James R. Ebert. Tento pojem je jen novým pojmenováním Shilsova a Janowitzova konceptu.¹³⁵⁷ Já jsem se rozhodl přidržet se ve svém výzkumu teoretických východisek spojených s *kohezí*, respektive *cohesion*. Spíše než na původní výzkum Wehrmachtu navazuje předkládaná práce na teoretická východiska, která se objevila v devadesátých letech. Jedním z význačných konceptů zpřesňujících *kohezi* přispěl do diskuse Frederick J. Manning v roce 1994. Tehdy rozdělil široké pole sociální interakce ve vojsku na tři oblasti, které korespondují i se situací v československých legiích v Rusku. Manning totiž rozděluje (nejen) pro něj příliš široký pojem *koheze* do tří pod-kategorií. První z nich (tu nazývá *morale*, morálka) definuje společně s psychologem armády Spojených států jako „...the mental, emotional, and spiritual state of the individual. It is how he feels - happy, hopeful, confident, appreciated, worthless, sad, unrecognized, or depressed.”¹³⁵⁸ Morálka-*morale* označuje souhrn postojů, hodnot a duševních stavů jednotlivce. Druhou pod-kategorií je *koheze*, v tomto případě omezená na sociální síť v rámci menšího útvaru (v konkrétním případě legií lze uvažovat do velikosti roty). Součástí *koheze* je osobní přátelství mezi vojáky, které upevňuje morálku jednotlivce a přispívá k větší soudržnosti jednotky. Právě k důležitosti přátelství v souvislosti s *kohezí* se vyjádřil Orlando Figes: „Comradeship was also crucial to military cohesion and effectiveness. Soldiers tend to give their best in battle if they feel some sort of loyalty to a small group of trusted comrades, or ‘buddies’, according to military theorists.”¹³⁵⁹ Menší skupiny propojené osobními přátelstvími (*comradeship* nebo *camaraderie*) označovali Shils s Janowitzem jako *primary groups* a podobně jako později Manning je považovali za klíčové součásti *koheze*. Rota nebo pluk by pak byla označena jako *secondary group*.¹³⁶⁰ Jak připomíná S. G. Fritz, pokud má být *koheze* pozitivně působícím faktorem, měla by prostupovat všechny úrovně jednotky. Měla by pronikat do vztahů mezi vojáky a poddůstojníky, mezi vojáky a důstojníky i mezi poddůstojníky a důstojníky.¹³⁶¹ Třetím termínem popisujícím sociální interakce ve vojenském prostředí je pak *esprit-de-corps* (duch

¹³⁵⁶ E. A. SHILS – M. JANOWITZ, *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*, Public Opinion Quarterly 12, 1948, S. 279-315.

¹³⁵⁷ J. R. EBERT, *A Life*, s. 149.

¹³⁵⁸ Citováno dle přehledové studie Frederick J. MANNING, *Morale and Cohesion in Military Psychiatry*, in: Franklin D. JONES – Linette R. SPARACINO – Victoria L. WILCOX – Joseph M. ROTHBERG, *Military Psychiatry. Preparing in Peace for War*, Washington D.C., s. 3.

¹³⁵⁹ O. FIGES, *The Whisperers*, s. 420; srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 82n, 156n, 167.

¹³⁶⁰ E. A. SHILLS – M. JANOWITZ, *Cohesion*, s. 280-315.

¹³⁶¹ S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 235

jednotky, kvantitativní a kvalitativní rozšíření *koheze*), který zahrnuje nejširší sociální pole; v této práci celé československé legie v Rusku.¹³⁶²

Dobově, geograficky a ideově podmíněným termínem, který se blížil novodobým pojmům *koheze* a zejména *esprit-de-corps* byl výraz „bratrství“. Karel Fibich pocity bratrství nevysvětloval složitě: „Oslovení ‚bratře‘ zní mi zde ještě mnohem důvěrněji a úchvatněji, než nám znělo dosud. Cítíš, že je zcela na místě, že ve svém druhu vidíš skutečného bratra – ba ještě více – celé vlastní já.“¹³⁶³ A Rudolf Medek jednu prózu, určenou dětem a mládeži, zakončil jasným obrazem legionářského bratrství: „A to bylo veselé a krásné, i když chodila kolem smrt a zkáza. Protože všichni tito přemáhali smrt i zkázu láskou, bratrstvím a hrdinstvím.“¹³⁶⁴ Zatímco v průběhu výcviku (případně zajetí, viz první a druhá kapitola) se vztahy mezi vojáky teprve budovaly a vznikala komplikovaná síť sociálních vazeb s mnohdy symbolickou hodnotou,¹³⁶⁵ na frontě a při bojových operacích se kvalita těchto vazeb měnila. Život na frontě přiváděl jednotlivé vojáky k sobě blíže než během výcviku (resp. zajetí) a záhy je začala spojovat společně sdílená a prožívaná válečná zkušenost. Rudolf Medek ji charakterizoval následujícím způsobem: „I když tato veliká láska bratrská se nevyjadřovala zženštilými slovy nebo bratrskými frázemi, byla silná jako smrt; i když se zastírala drsnou mluvou mužů-vojínů, i když se úmyslně vyhýbala každé sentimentalitě, i když po odchodu některého z bratří na věčnost se potápěla v ponuré, těžké mlčení, často tak bolestné, že sotva se našel méně šetrný chlapec, aby je přerušil.“¹³⁶⁶ Dobrovolci všech hodností (včetně důstojníků) se oslovovali „bratře“ a navíc si mezi sebou tykali. Při uvažování nad tykáním a oslovováním „bratře“ se objevuje odkaz na sokolství, ale například Josef Kudela tento názor poopravoval: „... je zavedeno tykání a vzájemné oslovování: bratře. Doma někteří lidé prohlašovali povinné tykání, zavedené v sokolských jednotách a dělnických organizacích, za formu celkem bezvýznamnou. Zde je to zcela něco jiného, zde se tím vyslovuje, že máme všichni jeden cíl a že v poměru k tomuto cíli jsme si všichni rovni, všichni bratři, synové jedné matky. Přijdeš jako mezi své. Na každého se můžeš obrátit jako na člověka blízkého.

¹³⁶² F. J. MANNING, *Morale*, s. 1-18. Terminologické problémy souvisí dozajista nejen s přesnějším vymezením tématu a definováním zkoumaného objektu, ale též s jazykem samotným. Jak *cohesion*, tak *esprit-de-corps* by bylo možno do češtiny přeložit například jako „duch jednotky“ nebo „morálka kolektivu“. Proto jsem se rozhodl k tomuto přesnějšímu vymezení názvů jednotlivých kategorií a k využití termínů, které jsou obecně používány v anglosaské historiografii, psychologii a psychiatrii.

¹³⁶³ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 157.

¹³⁶⁴ R. MEDEK, *Kolja Mikulka. Dětská historie z velké války*, Praha 1932, s. 164.

¹³⁶⁵ Srov.: S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 11-13.

¹³⁶⁶ R. MEDEK, *Pout III*, s. 96, s. 107n.

Na mne to tykání udělalo ten dojem, že tím mne naši vojáci takřka přijali mezi sebe; měl jsem z toho radost a jsem jim za to vděčen.¹³⁶⁷

Bratrství lze zkoumat i s ohledem na sociální interakce ve vztahu dvou slov kamarád : bratr. Slovo kamarád (přítel a další synonyma) vyjadřovalo pocit přátelství, bližší emocionální vazby; kamarád byl identifikován jako konkrétní jedinec. Kamarádství tvořilo neformální primární skupiny, které představovaly mocenský a socializační faktor ve struktuře legií. Oproti tomu označení bratr (bráška atp.) určovalo jakéhokoliv člena československé ozbrojené akce, identifikovalo jedince jako součást celku, což dokládá Josef Kudela výše. V případě, že se jednotlivec nechtěl vyčlenit, byl nucen podřídít se všeobecně uznávaným pravidlům. Hlavně u primárních skupin se nejednalo o jasně stanovená nebo neměnná pravidla a tento princip byl totožný i pro větší celky. Tvoření, proměna a kontrola dodržování pravidel byly dynamické a nevědomé procesy. Oslovení „bratře“ není neznámé ani v dalších válečných konfliktech a armádách, i když tam vycházelo z jiných souvislostí a kořenů. Asi nejznámější populárně historicky podaná kolektivní monografie vojenské jednotky, napsaná Stephenem Edwardem Ambrosem, nese název *Band of Brother*; tak se totiž vnímali vojáci jedné paradesantní roty US ARMY.¹³⁶⁸ Podobně se mezi Američany ve Vietnamu rozšířilo oslovení *brother* nebo *bro*, které bylo původně vyhrazeno pro komunikaci mezi Afroameričany, ale postupně pronikalo přes všechny etnické hranice.¹³⁶⁹

Jak v legiích, tak v dalších armádách je a byla běžná tendence k vnímání menších i větších uskupení mužů jako rodin. V legiích tak byly nejčastěji označovány roty, ale také celé legionářské hnutí.¹³⁷⁰ S konceptem rodiny souvisí ostatně i vzájemné oslovování „bratře“. Označení „rodina“ se přímo nachází ve stanovách komitétu pátého pluku, kde jsou takto označováni všichni vojáci jednotky (viz dále v textu). Tyto „rodiny“ nebyly složeny jen ze samých bratrů; oslovování nebo označování starších dobrovolníků a velitelů rot jako „otců“, „tátů“ a „tatíků“ bylo běžné.¹³⁷¹ Dle britského historika Alexandra Watsona je právě „paternalismus“ důležitou součástí *koheze* jednotky; zejména v kontextu vztahu mezi nižším důstojníkem (zhruba do funkce velitele roty) a jeho podřízenými. Takový vztah by měl

¹³⁶⁷ J. K. (Josef KUDELA), *V druhé československé divizi, Československý voják č. 1-2 ze dne 28. září 1917.*

¹³⁶⁸ Česky S. E. AMBROSE, *Bratrstvo.*

¹³⁶⁹ J. R. EBERT, *A Life*, s. 141.

¹³⁷⁰ „Rota – to byla vpravdě a podle vnitřního zákona rodina.“ R. MEDEK, *Pout III*, s. 102.

¹³⁷¹ Matěj KYPSON, *Vzpomínka*, in: R. MEDEK, *Za domovinu*, s. 111. Pojem „stáří“ byl v kontextu legií relativního charakteru; muži, kteří přesáhli čtyřicet let věku (mnohdy i třicátníci) byli v kolektivu dvacetiletých mladíků považováni za starce. Moderní armády znají podobný systém velmi dobře a například při výcviku nováčků americké námořní pěchoty bývá služebně starší výcvikový instruktor označován jako *daddy* (měl by se tak i chovat) a má být jakýmsi protipólem ostatních instruktorů, kteří působí na nováčky drsnějšími metodami; srov. T. E. RICKS, *Making*, s. 65.

zahrnovat nejen vzájemný respekt podmíněný rozdílnými hodnotami, a tedy pozicemi v armádní struktuře, ale též citovou stránku vztahu. Watson považuje „paternalismus“ za klíčový prvek *koheze* u německých a britských jednotek na západní frontě první světové války, kterými se zabýval. Dosavadní výzkum dokazuje, že tento pojem není vzdálen možnému popisu reality sociálního prostředí v československém vojsku v Rusku.¹³⁷² Známy je příklad poručíka Jana Gayera ze čtvrtého střeleckého pluku, který byl nazýván vojáky „naším tátou“.¹³⁷³ Otakar Husák důstojníky označoval jako „starší bratry“.¹³⁷⁴ V legiích tento otcovský vzor chování neplatil jen pro důstojníky, starší vojáci se nezřídka starali o blaho mladších vojáků. Někdy „otce“ a „syna“ dělilo jen deset let věku (viz druhou kapitolu o zajatcích).¹³⁷⁵

S vnímáním legií jako rodiny lze spojit frekventované vnímání pluků (potažmo celé armády) jako domova. Například Rudolf Medek vzpomínal: „Když jsme přišli blíže, slyšeli jsme i zpěv. Český zpěv. Byli jsme tedy doma. Nemajíce ještě svobodné vlasti, měli jsme už svobodný domov. Naše vojsko.“¹³⁷⁶ Podobně František Langer psal o tom, že první československý střelecký pluk, ve kterém sloužil „...byl naším tátou, rodným domem, naší pevností, zkrátka vším... Bylo v tom poměru nás k pluku něco takového patriarchálního... Když jsme si o něčem řekli, že čest pluku vyžaduje toho či onoho, tedy jsme poslechli dokonaleji, než po nejdůraznějším příkazu. Pro čest pluku se ‚vytahovali‘ muzikanti, herci, tělocvikáři, ba i v boji snaha o vítězství byla daleka řevnivosti, abychom nepozbyli bojovnického primátu mezi československými pluky...“.¹³⁷⁷ Bohuslav Bouček tvrdil, že s vojáky „...tvoříme si do značné míry svou vlastní republiku. Náš pluk se mi stává nade vše drahým“.¹³⁷⁸ O tom, jak vojáci vnímali základní stavební jednotky *koheze* – ty početně nejzanedbatelnější sociální skupiny, vydává svědectví Karel Fibich: „Čety žijí svým životem a tvoří oddělené celky v půlotě, právě tak, jako party v četách. V partách jsou zase dvojice, které žijí v naprostém ideálním komunismu. Od peněz do kartáče mají vše společné, o vše se dělí, jeden bez druhého se ani nenají, ani si nezakouří. Mezi těmito dvojicemi a partami

¹³⁷² Alexander WATSON, *Junior Officership in the German Army during the Great War 1914-1918*, War in History 14, 2007, s. 429-454, zejména s. 430, 434n.

¹³⁷³ F. MACOUN, *Úryvky*, s. 38.

¹³⁷⁴ O. HUSÁK, *Epistoly*, s. 27.

¹³⁷⁵ F. LANGER, *První pluk*, in: R. MEDEK, *Za domovinu*, s. 220. Že se nejednalo o jev v širším kontextu zcela neobvyklý, dokládá např. O. FIGES, *The Whisperers*, s. 417; S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 164.

¹³⁷⁶ R. MEDEK, *Pout III*, s. 95.

¹³⁷⁷ F. LANGER, *První pluk*, s. 221; ke konkurenci mezi jednotkami S. G. FRITZ, *Frontsoldaten*, s. 173; S. E. AMBROSE, *The Victors. The Men of World War II*, London 1998, s. 33n.

¹³⁷⁸ B. BOUČEK, *Prosím*, s. 155.

panuje zdravá řevnivost na poli válečném i na poli vnitřního života. Dá se to pozorovat ve všech chatách.¹³⁷⁹

S termínem *koheze* úzce souvisí zmíněné pojmy *combat motivation* a *combat performance* (výkonnost v boji). Obecně předkládané teorie ukazují, že právě úroveň *koheze* určuje motivaci vojáků, proč jít do boje, a také jejich výkonnost v bitvě. Nejen Leonard Wong a kolektiv předpokládají, že mnoho vojáků bojuje pro své spolubojovníky, za vlastní jednotku („rodinu“), a že další motivační prvky jsou spíše podružného charakteru. Ukazuje se, že podobná teorie je platná též pro československé dobrovolce v Rusku, kteří bezpochyby chápali a vnímali cíle celého hnutí jako důležité, ale v konečném důsledku byla jejich motivace k boji podložena *kohezí*.¹³⁸⁰ Za viditelné příklady vnitřní *koheze* jednotky spojené s motivací k boji by bylo možné označit pokusy vojáků zachránit zraněné spolubojovníky, což je vzor chování, který se objevuje napříč všemi válkami dějin. Například Rudolf Svoboda se při jedné prozrazené rozvědce pokusil vynést do nohy raněného praporčíka Kincla, ten však byl záhy zabit a sám Svoboda těžce raněn do břicha.¹³⁸¹ Úspěšnější byli vojáci při vynášení dobrovolce Kocourka, který byl odnesen na improvizovaných nosítkách vyrobených z pušek, v tomto případě nikdo z nosičů nebyl zraněn a Kocourek přežil.¹³⁸² Nedaleko vesnice Volosůvka (Volosivka) byli při ústupu vojáci druhého československého pluku téměř obklíčeni a probíjeli se ze sevření jen s vypětím sil, ale přesto se snažili s sebou odnést všechny zraněné a podnikali protiútoky, aby získali čas: „Dějí se nadlidské pokusy, aby ranění mohli být odneseni a zachráněni. Tam odnášejí raněného bratra Kovalčíka, tam zase Krtička táhne raněného Šaura a sám je při tom raněn.“¹³⁸³ Za součást skupinové *koheze* lze považovat touhu pomstít padlého nebo zraněného kamaráda, tzv. *revenge killing* bylo zmíněno v předchozí kapitole.¹³⁸⁴

Dalším z projevů *koheze* bylo uvažování v pojmech protikladů; základními kategoriemi byly „my a oni“. Válka je obecně vnímána jako boj mezi „námi“ a „jimi“. Dokládá to i Paul Fussell pro vojáky západní fronty.¹³⁸⁵ Pro legionáře byli „jimi“ Němci a Rakušané, případně Maďaři. Germanofobie československých legionářů prostupovala celé jejich nazírání vojáků stojících na druhé straně; docházelo k démonizaci nepřítele, k jeho odlidštění, což mělo posléze usnadňovat zabíjení. Američtí vojáci byli při výcviku za

¹³⁷⁹ K. FIBICH, *Povstalci*, s. 209.

¹³⁸⁰ Například L. WONG a kol., *Why They Fight?*, kde i další literatura k tématu.

¹³⁸¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I.*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 636.

¹³⁸² J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 221; k sebeobětování ve válce srov.: O. FIGES, *The Whisperers*, s. 416n.

¹³⁸³ J. KOPTA – F. LANGER – R. MEDEK, (edd.), *Od Zborova*, s. 19.

¹³⁸⁴ J. KUDELA (ed.), *Deník*, s. 249; D. G. FAUST, *This Republic*, s. 35.

¹³⁸⁵ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 75.

vietnamské války přesvědčování, že jejich protivníci jsou *subhuman species – parasitic and evil*.¹³⁸⁶ Čechoslováky o negativních kvalitách Němců a Maďarů zpravovala propaganda, která měla kořeny v národnostně vypjatém předválečném prostředí. Jednotlivec – jeden z „nich“ – mohl být v některých případech chápán jako člověk (z toho pramenily některé téměř až milosrdné činy legionářů – viz vánoční setkání Matěje Němce). Skupina nepřátelských jednotlivců už byla vnímána jako masa zodpovědná za válečné zločiny a za smrt kamarádů.¹³⁸⁷ Ke slovu se dostávaly stereotypy – německá výkonnost, tvrdost, poslušnost, nemilosrdnost atp. Kromě nepřítele byli jako „oni“ označováni Rusové (což souviselo s revolucí a později s bolševiky) a v některých případech, nikoliv překvapivě, vlastní důstojníci a politici. Ve vzpomínkách Matěje Němce je k nalezení vzpomínka, která by stejně dobře mohla být uvedena v memoárech vojáků americké občanské války, druhé světové války nebo války ve Vietnamu: „Kyjev – to byl náš týl, naše zázemí. Pracoval tam náš komitét, a jak říkali bratři ‚bylo tam zapíchnutejch dost ulejšáků‘. Krajané v týlových komitétách se hádali o své zásluhy, rozdělovali nekompetentně podpory, a jak jsme se na to dívali my? Že by měli prokázat vlastenectví na frontě.“¹³⁸⁸ Rudolf Medek využíval rozdílů fronta – zázemí k zdůrazňování skutečného hrdinství a bratrství na frontě v opozici k zázemí, kde bylo „práce nad hlavu, ale mezi tím i hádky, politikaření, prázdné kušnění, podezřívání“. Medek ukončil tuto úvahu povzdechnutím: „Sladká fronta...“¹³⁸⁹ Paul Fussell věnoval tomu, jak vojáci vnímali „ty v zázemí“, nemálo prostoru a došel k podobným závěrům – štábní důstojníci, intendanty a množství nevojenských profesí byli frontovými veterány nenáviděni podobně jako vojáci v nepřátelských zákopech, možná více.¹³⁹⁰ Na druhou stranu Fussellem diskutovaná propast mezi důstojnickým sborem a mužstvem na frontě se nezdá být u československých jednotek v letech 1914-1917 tak silná jak u britského expedičního sboru.¹³⁹¹ Pro Čechoslováky lze tento *gap* (odstup) pozorovat ve vztahu k ruským důstojníkům a k československým důstojníkům v případě některých bývalých rakousko-uherských důstojníků.

¹³⁸⁶ J. R. EBERT, *A Life*, s. 61n.

¹³⁸⁷ K demonizaci nepřítele D. G. FAUST, *This Republic*, s. 43.

¹³⁸⁸ M. NĚMEC, *Návraty*, s. 64; k sporům mezi Kyjevskými a Petrohradskými krajaný tamtéž, s. 72.

¹³⁸⁹ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 41.

¹³⁹⁰ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 75; srov.: A. WATSON, *Junior Officership*, s. 440n; N. FERGUSON, *The War*, s. 118.

¹³⁹¹ P. FUSSELL, *The Great War*, s. 82; k důstojníkům v první světové válce Gary SHEFFIELD, *Leadership in the Trenches. Officer–Man Relations, Morale and Discipline in the British Army in the Era of the First World War*, Basingstoke, 2000; Leonard V. SMITH, *Between Mutiny and Obedience. The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I*, Princeton 1994.

Mírně netypickým příkladem, který však vypovídá o celkové náladě a pohledu na důstojníky, je jmenování jednoho bývalého rakouského důstojníka Hynka (Ignáce) Gibiše do vysoké velitelské funkce. Když tento důstojník převzal velení 3. střeleckého pluku, Matěj Němec to komentoval: „Ten ovšem k naší slávě moc nepřispěl. Nikomu nemohlo imponovat, že prolomil zásadu postupu od píky. A navíc byl v rakousko-uherské armádě jen důstojníkem skladištním...“¹³⁹² Do té doby totiž postupovali družiníci v hodnostech opravdu od „píky“, teprve Hynek Gibiš díky uznání hodnosti z rakousko-uherské armády získal vyšší ruskou hodnost a následně i funkci. Matěj Němec, který v té době velel jedné z rot třetího pluku a byl Gibišovým podřízeným, od píky skutečně postupoval. Kariéru začal jako voják České družiny a došel až k hodnosti divizního generála Československé armády, kterou získal 27. října 1946.¹³⁹³ Jedním ze závažných případů střetů mezi vojáky a bývalými rakousko-uherskými „oficíry“ byla aféra, která vypukla v 5. rotě 6. pluku. Vojáci obvinili velitele z „rakouských způsobů“ a z „týrání vojáků“. Nejednalo se jen o příběh tohoto anonymního důstojníka, „různé věci se tvrdily i o jiných důstojnících a vytýkal se jim nedostatek demokraticismu“.¹³⁹⁴ Posléze přišel nový velitel roty, který se svými podřízenými „s počátku... neuměl zacházet,“ ale jeden z vojáků „mu vysvětlil, jak se hoši dívají na dobrovolnickou disciplínu“.¹³⁹⁵ V nepřiliš barvitě řeči vzpomínek se odhaluje rozsáhlý konflikt ve vnímání disciplíny různými skupinami ve vojsku, který se měl s postupujícím časem prohlubovat. Podobným způsobem jako Matěj Němec a vojáci 6. pluku kritizoval nové velitele rebel a budoucí voják Rudé armády Josef Dufka, který údajně s jedním takovým bývalým rakousko-uherským důstojníkem měl nemálo konfliktů.¹³⁹⁶ Negativní názory na nové důstojníky byly jistě spojeny s osobními vztahy. Pohled z druhé strany – ze strany bývalého rakousko-uherského důstojníka, kterému byla přiznána důstojnická hodnost i v legiích – nabízí vzpomínky (tehdejšího) poručíka Karla Svobody: „U záložního pluku jsme byli tamními důstojníky, kteří si svoji důstojnickou hodnost vysloužili, jak se říká ‚od píky‘, a kteří již jako legionáři prodělali mnohé srážky s nepřítelem, méně cenění a přezírání. Časem se jejich mínění změnilo v náš prospěch, zejména když jsme svým hrdinstvím v pozdějších bojích dokázali, že dovedeme též bojovat a umírat.“¹³⁹⁷ Delegace 8. pluku T. G. Masarykovi

¹³⁹² M. NĚMEC, *Návraty*, s. 85.

¹³⁹³ J. FIDLER, *Generálové*, s. 216. H. Gibiš posléze odjel s jedním z transportů do Francie, později získal generálskou hodnost a po odchodu z armády působil v blízkosti Radoly Gajdy ve Národní obci fašistické (NOF), v roce 1927 v direktoriu strany; A. KLÍMEK – P. HOFMAN, *Vítěz*, s. 155; T. PASÁK, *Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945*, Praha 1999, s. 85, 92, 116, 121.

¹³⁹⁴ František BOUŠKA, *U 6. Hanáckého pluku*, in: Adolf ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 174.

¹³⁹⁵ F. BOUŠKA, *U 6. Hanáckého pluku*, s. 174.

¹³⁹⁶ J. DUFKA, *Přál jsem si mít křídla*, s. 45.

¹³⁹⁷ K. SVOBODA, *S vichřicí*, s. 94.

předložili petici popisující problémy, se kterými se vojáci setkávali. Kromě potíží se zásobováním šlo o stížnosti na „nebratrské“ chování některých velitelů. Mezi vojáky se tu a tam roznesly (ať už pravdivé nebo smyšlené) zprávy o mnohem lepším zásobování důstojnické kuchyně, což bylo roznětkou nových problémů.¹³⁹⁸

K důležitým tématům existence českých legií patří také jejich doplňování. Česká družina bývala doplňována sporadicky, ale postupem času přicházelo na frontu stále více Čechů a Slováků v ruských uniformách. Proces promíchávání veteránů s nováčky byl velmi pozvolný a již v letech 1915-1917 předjímal pozdější systém stratifikace československých legií dle zásluh nebo délky služby. Nováčci – bývalí zajatci – měli problémy se zpočátku plně začlenit do existujících sociálních struktur drobných jednotek, do sítě přátelství, antagonismů a společně prožitých krizových okamžiků. Jednou z potíží mohla být specifická mluva, která v řadách dobrovolců žila vlastním životem: „Novým dobrovolcům připadala dosti podivnou hantýrka starších bratří, plná ruských slov a nečeského přízvuku.“¹³⁹⁹ Rudolf Medek dokládá konflikty mezi veterány a nováčky na příkladu fronty u kuchyně, kdy si veteráni osobovali právo jít dříve než nováčci, kteří argumentovali rovností a demokracií ve vojsku.¹⁴⁰⁰ Důležitým prvkem změny struktury legií v průběhu pobytu na Ukrajině bylo snižování procentuálního zastoupení Rusů v československých jednotkách. Ruští důstojníci všech hodností a funkcí byli pozvolna nahrazováni nově povýšenými Čechy nebo Slováky,¹⁴⁰¹ i když na druhou stranu Rudolf Medek vzpomíná na množství žádostí o přijetí do legií z řad vysokých ruských důstojníků. Jednalo se zřejmě o pokus zachránit si v divoké revoluční době život.¹⁴⁰² Národnostní poměr v důstojnickém sboru, který na počátku České družiny zcela jednoznačně mluvil pro nečeské národnosti, se obrátil. Podobně tomu bylo i u mužstva, které sice ve střeleckých oddílech bylo převážně české, ale u specializovaných jednotek (např. u dělostřelectva) sloužilo mnoho Rusů. Ti od podzimu 1917 a v zimě 1917/1918 žádali o propuštění či dezertovali.¹⁴⁰³ Od vojska odcházeli ruští Češi, kteří byli ostatně nezřídka

¹³⁹⁸ Rudolf Medek charakterizoval tyto nálady řečí, kterou vložil do úst jedné ze svých radikálně naladěných postav: „[důstojníci] se nás straní. Včera si uspořádali vepřové hody, vím to. V důstojnické jídelně se chlastalo. Páni oficíři žrali jitrnice a chlastali pivo, jež jim poslali nějací volyňští Češi z pivovaru, mám přesné zprávy. Mezi nás nechodí, jsme jim patrně moc sprostí. Stále více se prohlubuje propast mezi námi a jimi.“ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 478.

¹³⁹⁹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 548.

¹⁴⁰⁰ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 231.

¹⁴⁰¹ Ruskými důstojníky jsou v textu označovány důstojníci jiné než české nebo slovenské národnosti, nejednalo se totiž jen o etnické Rusy, ale též o Poláky, Ukrajince, Bělorusy a příslušníky mnoha dalších národů ruského impéria.

¹⁴⁰² R. MEDEK, *Pout IV*, s. 157.

¹⁴⁰³ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 134-135.

kritizování za chování, které bývalí zajatci vnímali jako „hlazení klik, strýčkování“ atp.¹⁴⁰⁴ Jako jedno z velkých vnitřních nebezpečí bylo označováno „politikaření“. Masaryk i další vyzývali k alespoň dočasnému odklonu od předválečných politických preferencí směrem k apolitické jednotě. Činnost předválečných politických stran ve vojsku byla utlumena, ač politických pracovníků a aktivních sympatizantů té či oné strany do armády vstoupilo nemálo. Otakar Husák veškerou politiku ve vojsku ze zásady odmítal a tvrdil, že „... jedinou politikou českého vojáka jest: Osvobození vlasti.“¹⁴⁰⁵ Partikulární politická činnost byla vnímána jako protiklad následování směrnic Národní rady, respektive T. G. Masaryka. Velmi aktivní byla sociálně demokratická organizace mezi zajatci v Kyjevě, získávala dokonce podporu i mezi vojáky. Tato skupina vědomě využívala k získání podpory všech poklesků Svazu a posléze potíží Národní rady a donutila i Masaryka k odsouzení její politické činnosti.¹⁴⁰⁶ Nepřátelství posléze vyvolávalo založení československé komunistické organizace a vstupování Čechů a Slováků do rudých gard.

K vnějším projevům *esprit-de-corps* v blízkosti fronty a posléze na Ukrajině patřily slavnosti, které měly ukázat sílu odbojového hnutí, podpořit soudržnost jednotek a vyzdvihnout jedince, kteří se zasloužili o bojové úspěchy. Josef Slanička byl na jedné z takových slavností dekorován křížem sv. Jiří; oslavy se účastnili ruští velitelé z nedalekých jednotek a spolu se Slaničkou bylo vyznamenáno šest dalších mužů. Vyznamenání byla předávána pod rozvinutým praporem České družiny a zazněla i píseň *Kde domov můj?*. Josef Slanička, tvrdý kritik ruských poměrů a důstojníků Družiny, s odstupem času přiznal, že na něj ceremoniál hluboce zapůsobil: „Byl jsem dojat do hloubi srdce, že ani nevím, co vše kolem mne se odehrávalo.“¹⁴⁰⁷ A následně rozkryl princip duality vnímání podobných slavností – z pohledu přímo zapojeného účastníka a z pohledu nezúčastněného pozorovatele: „Člověk jest jen přec slabý tvor, podlehne dojmům a nechá jim na sebe působiti i v těch případech, které dříve nazýval komedií.“¹⁴⁰⁸ Vypravěčovo dojetí mohlo být způsobeno i chatrnějším zdravím a obavami, že z tohoto důvodů je „...tato slavnost... již poslední událost, kterou prožívám se svými kamarády...“¹⁴⁰⁹ Slaničkův popis události odhaluje, že pro něj osobně byl důležitější kolektivní prožitek a muži okolo něj než jinak ceněný řád sv. Jiří.

¹⁴⁰⁴ J. BROŽ, *U štábu*, s. 161.

¹⁴⁰⁵ O. HUSÁK, *Epištoly*, s. 31.

¹⁴⁰⁶ O. VANĚK – V. HOLEČEK, – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 150nn.

¹⁴⁰⁷ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 169.

¹⁴⁰⁸ Tamtéž, s. 169; srov.: K. FIBICH, *Povstalci*, s. 69, 76; fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67.

¹⁴⁰⁹ J. SLANIČKA, *Ze slavných dob*, s. 168.

Vojáci na frontě oslavovali i výročí svěcení praporu České družiny, například v Pinsku v roce 1915 za přítomnosti velitele Družiny podplukovníka Trojanova a velitele 3. armády generála Leše.¹⁴¹⁰

Ke klíčovým prvkům slavností patřily přehlídky. Pečlivě připravené vojenské divadlo mělo působit na diváky, ale bylo ještě důležitější pro vojáky samotné.¹⁴¹¹ Generál Jaroslav Červinka zcela v souladu s dobovou rétorikou popsal jednu takovou přehlídku, kterou vykonal T. G. Masaryk v Borispolu 6. srpna 1917 u nově vznikajících pluků: „Všichni si byli vědomi vážnosti okamžiku, a po výrazu tváře, držení těla a celém zevnějšku, podle vzrůstu seřazených statných postav československých dobrovolců, zkušené oko každého odborníka na první pohled vidělo, že to nejsou šiky obyčejných vojáků, sebraných odvodem a vydresovaných, nýbrž nadšené řady dobrovolníků, spojené družným, společným duchem, kteří vědí, co chtějí a proč se do vojska sami postavili: Že chtějí vybojovati za každou cenu svému domovu svobodu, svým rodinám a celému národu šťastnější budoucnost...“¹⁴¹² Červinka ve vzpomínkách vyzvedl způsob, jakým vojáci chtěli působit na okolí, což bylo ještě umocněno Masarykovou přítomností. Vojáci se na plukovní slavnosti připravovali velmi pečlivě. V rámci oslav se objevovaly průvody alegorických vozů s různými náměty. Na slavnosti sedmého pluku si vojáci připravili model vzducholodě (několik metrů dlouhé), na které bylo azbukou napsáno *Kyjev-Praha*,¹⁴¹³ vůz se znázorněním zatčení Jánošíka, vůz husitského vojska, sokolský vůz a vůz, na němž voják představující Františka Josefa I. hrál na flašinet.¹⁴¹⁴ Při příležitosti odhalení pomníku padlých od Zborova v Čertoryji vyjelo hned osm alegorických vozů včetně Lešetínského kováře, Loučení Komenského, Žižkova válečného vozu, Osvobození Čechie, Na stráži a Po bitvě na Bílé hoře. Jednalo se o vyhotovení oblíbených živých obrazů na různě vyzdobených a upravených povozech.¹⁴¹⁵ Že slavnosti nebyly jen exaltovanými oslavami národní hrdosti, ale také zábavou, ukazují fotografie, kde se objevují namaskovaní „indiáni“ a „svěrázný“ cirkus.¹⁴¹⁶ Na jedné plukovní slavnosti bylo k vidění dokonce „muzeum rarit, šatlava, šašci atd.“¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁰ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 214n.

¹⁴¹¹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 205, 207.

¹⁴¹² J. ČERVINKA, *Cestou našeho odboje. Příspěvek k historii vývoje formací československého vojska na Rusi v roce 1914-1918*, Praha 1920, s. 121.

¹⁴¹³ Fotografie in: tamtéž, s. 127.

¹⁴¹⁴ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 776.

¹⁴¹⁵ Tamtéž, s. 720.

¹⁴¹⁶ Tamtéž, s. 163, 171.

¹⁴¹⁷ Tamtéž, s. 767.

Zcela specifickou – a v konečném důsledku unikátní – festivitou bylo přijetí Františka Mrňáka za člena České družiny. Je nutné připomenout, že rakouský voják, Čech František Mrňák pomohl ruskému generálu Lavru Grigorejeviči Kornilovovi k útěku z rakouského zajetí a na útěku ho doprovázel. Tato kauza zásadním způsobem (po Kornilovově dramatickém, ale nakonec úspěšném návratu do Ruska přes Rumunsko) zasáhla propagandu československého hnutí. Odbojové kruhy v Rusku vnímaly událost jako jeden z důkazů podporujících tvrzení, že odpor proti Rakousko-Uhersku není jen záležitostí emigrantů a přeběhlíků, ale že má v české společnosti mnohem širší rozsah. František Mrňák se s Kornilovem ale do Ruska nedostal. Byl zadržen, když se pokoušel získat pro oba prchající potraviny. Kornilov, který situaci sledoval z blízkého lesíka, nabyl dojmu, že jeho zachránce v nerovném boji padl. Posléze probleskla zpráva, že zatýkání Mrňák přežil, ale byl popraven v Bratislavě. Tuto informaci považovali v Rusku za pravdivou. Zrodila se legenda, ke které se Čechoslováci v Rusku rádi a rychle přihlásili. František Mrňák byl rozkazem velitele brigády zařazen do první roty prvního pluku jako její čestný člen, oficiálně *in memoriam*. Při *prověrce* mělo být Mrňákovo jméno vyvoláváno hned na začátku a četař první roty na vyvolávání odpovídal: „Za spásu generála Kornilova dle rozsudku uherského vojenského soudu zastřelen v městě Prešpurku!“ V uvedeném příkladu lze vysledovat tendenci k neustálému navyšování propagandistického kapitálu, k vyhledávání propagandistických témat a jejich přivtělování k legendě a rituálům (součástí *esprit-de-corps*) československého branného odboje.¹⁴¹⁸

Mnoho slavností, přehlídek a kulturních událostí probíhalo v době Masarykových návštěv u vojska. Nejznámější a zřejmě nejlépe dokumentovanou návštěvou byl pobyt v Berezně u první divize, kde ho čekala nejen zmíněná přehlídka nastoupených jednotek a řečnění z tribuny (postavené z březových kmínků), ale též vystoupení pěveckého sboru.¹⁴¹⁹ Typický záznam jednoho setkání vojáků s Masarykem zanechal Jan Mikuláš Šmíd, historik československého dělostřelectva na Ukrajině: „Vyrovnané kolony pluků defilovavších před milovaným vůdcem, ještě více nás přesvědčily o nezlomnosti ducha slavných vojsk. Historická řeč, pronesená profesorem Masarykem, zažehla lásku k borci za svobodu, k borci za neodvislost, k borci za sebeurčení národů, k tatíčkoví Masarykovi i k bratřím Čechům

¹⁴¹⁸ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 67; K. FIBICH, *Povstalci*, s. 552n, srov.: B. JIROUŠEK, *Ruský generál L. G. Kornilov v českém meziválečném dějepisectví*, in: J. PETRÁŠ (ed.), *Regiony a první světová válka*, České Budějovice 2001, s. 89-93; podrobněji: týž, *Ličnost generála L. G. Kornilova v osvětění českých autorů mezivojenného období*, in: L. N. BUDAGOVA (ed.), *Pervaja mirovaja vojna v literaturach i kulturne zapadnyh i južnyh slavjan*, Moskva 2004, s. 245-253; Jana ZAŤKOVÁ, *Útek generála. Dokumenty k okolnostem útěku generála Lavra Georgejeviča Kornilova z rakúsko-uhorského zajatia*, *Vojenská história* 13, 2009, č. 1, s. 67-73.

¹⁴¹⁹ Fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 142-144, 146-148.

a Slovákům.¹⁴²⁰ Šmídova vzpomínka propojuje několik prvků, které se zdají být klíčové v tom, jak vojáci vnímali a interpretovali T. G. Masaryka v kontextu legií. Na jedné straně stojí „borec“ Masaryk, ale na druhé straně je „nezlomný duch slavných vojsk“ a láska vojáků patří nejen „tatičkovi“, ale též „bratřím“. Masaryk byl vojáky přijat za vlastního, přesto stále zůstával obraz jakéhosi vzájemného doplňování. Ve vzpomínkách a zápiskách se neobjevuje jen Masarykova genialita, současně je zdůrazňována důležitost českých dobrovolců. Masaryk (podoben více kategorii myšlení než jednotlivci) chápající potřeby vojska se tak stával neodmyslitelnou součástí myšlenkového světa legionářů. Jedním z často zdůrazňovaných momentů, který ho měl představit jako soucitného vůdce s otcovskými kvalitami, byly jeho návštěvy v nemocnicích. Zejména neděle 29. července 1917 v Kyjevě, kdy navštívil vojáky zraněné v bojích u Zborova a Tarnopolu: „Zářily tváře našich hochů, plály oči, jako kouzlem zmizely všechny bolesti a strasti a ze všech mluvilo odhodlání, vrátiti se co nejdříve do milované brigády.“¹⁴²¹

Březnová ruská revoluce měla na československé vojsko velký vliv i po stránce organizační. Dle politických a vojenských nařízení se na jaře 1917 zakládaly ve vojsku tzv. komitěty. Jednalo se o orgány vojenské samosprávy, o demokratickou protiváhu důstojnického sboru. Komitěty měly řešit zásobovací a osvětovou činnost, působit na kázeň mužstva, dohlížet na důstojníky, vyvolávat a vést diskuse ohledně rozkazů. Zatímco komitěty v ruských řadových jednotkách způsobovaly více problémů než vylepšení, v legiích byly zpočátku jen vnějším nátěrem, splněním požadovaného zadání. Komitěty v československých rotách a plucích se staraly o osvětovou činnost a zásobování. Členové komitětů zasahovali do jednání s bolševiky, u nichž vzbuzovali větší důvěru než důstojníci.¹⁴²² Ve vojsku existovaly i funkce komisařů, ale opět spíše z formálního hlediska. Například ale Rudolf Raše, komisař 6. pluku, vykonal mnohé důležité při jednáních s bolševiky v Bachmači.¹⁴²³ Ač se nezdálo, že se pořádaly tzv. *mitingy*, na nichž se veřejně diskutovalo o rozkazech a plánech velení, v období od jara 1917 do léta 1918 se samosprávné orgány vojska nestaly opoziční platformou, jak tomu bylo později.

Příkladem by mohl být plukovní komitét (plukovní výbor) 5. pluku, který byl ustanoven rozkazem č. 37 v září 1917. Pětičlenný výbor roty nebo oddílu (tzv. *komand*, například telefonisté) svolával schůze (pro jejich legitimitu bylo nutno deset procent mužstva),

¹⁴²⁰ J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 33.

¹⁴²¹ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 195; srov.: S. POLÁK, *T.G. Masaryk V*, s. 207.

¹⁴²² Edvín VITÁSEK, *Bitva u Bachmače*, in: kol. autor, *Bachmač*, s. 14.

¹⁴²³ Rudolf RAŠE, *Bachmač*, in: kol. autor, *Bachmač*, s. 156n; M. PLESKÝ, *Dějiny*, s. 72n.

na nichž se volil delegát do plukovního komitétu, hospodář roty (na dobu šesti měsíců) a jeho pomocníci. Volby bývaly veřejné i tajné, princip úspěšného zvolení byl zřejmě většinový.¹⁴²⁴ Dvě místa v plukovním komitétu 5. pluku obdrželi frekventanti důstojnické školy a oproti ruské armádě měli v komitétu místo a slovo i důstojníci, a to v počtu poloviny *rotných* a *komandových* důvěrníků. Stanovy komitétu byly následující: „I. Cíl. Založen za účelem nejlepšího uskutečnění národního sjednocení všech vojáků v pluku v mocnou vojenskou rodinu. K dosažení tohoto cíle: a) rozhoduje otázky vnitřního bytí; b) podporuje spojení se středisky zajatců k úplnému sjednocení všech Čechoslováků, hledě k zvětšení počtu dobrovolnického vojska; c) stará se o nejlepší hospodaření v pluku; d) rozhoduje o vyloučení nespolehlivých dobrovolníků; e) spolupůsobí při duševní výchově, zřizuje knihovny, pořádá zábavy atd.; f) o své činnosti uvědomuje velitele pluku...“¹⁴²⁵ Členové plukovních komitétů byli zproštěni povinností včetně výcviku, dozorcí a strážní služby, byli však povinni se účastnit bojových operací ve svých původních rotách.¹⁴²⁶

Je nutno zmínit specifickou legionářskou mluvu, jejíž existence už byla naznačena výše v souvislosti se vztahem mezi veterány a nováčky. Nelze se odvolávat jen na jednoduché tvrzení, že mluvu každého jednotlivce (jeho slovní zásobu) poznamenává delší pobyt v jazykově odlišném prostředí. Je možné v zásadě zdůraznit čtveřici důvodů, proč k pronikání rusismů do mluvy československých dobrovolců docházelo. V rámci toho prvního lze souhlasit s vlivem jazykového prostředí, kdy muži možná ne zcela vědomě využívali obecných slov z ruštiny. Zvláště ti méně vzdělaní vojáci nedokázali rozlišovat mezi češtinou spisovnou a obecnou a podobně se chovali k ruštině. Jejich mluva se stávala jakýmsi propojením mezi češtinou, ruštinou a zkomoleninami, které dotčení považovali za ruštinu.¹⁴²⁷ S prvním vysvětlením souvisí úzce druhé. Již zcela vědomým procesem bylo přejímání odborné slovní zásoby týkající se hlavně vojenské terminologie. Pro některé odborné termíny nebyly v češtině ekvivalenty, nebo je vojáci nechtěli používat pro jejich německý základ.¹⁴²⁸ Třetím důvodem bylo rusofilství. Používáním ruštiny a rusismů dávali vojáci najevo sympatie k Rusku. Rudolf Vlasák psal o tom, že legionáři „...ctili Rusko“, a proto „...naučili se rusky, nikoliv podle knížek a gramatických pravidel, nýbrž podle toho, jak slyšeli mluvit – ty

¹⁴²⁴ O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu I*, s. 754.

¹⁴²⁵ Tamtéž, s. 754.

¹⁴²⁶ Tamtéž, s. 754; J. M. ŠMÍD, *I. dělostřelecká brigáda*, s. 123.

¹⁴²⁷ V tomto kontextu je nutné připomenout potíže, které způsobovala legionářům slova na první pohled shodná s češtinou. Příkladem může být slovo „ženščina“ v ruštině bezpříznakové v protikladu s českým „ženština“, výrazem negativním. Podobně to bylo se slovem „grob“, které v ruštině znamená rakev; srov.: J. KOPTA, *Třetí rota*, s. 133.

¹⁴²⁸ Do češtiny proniklo používání slov jako ešelon, těpluška, kulomet a sumky; k formování odborného českého vojenského názvosloví na počátku dvacátých let kol. autorů, *Deset let*, s. 255n.

mužiky na vesnici, dělníky v továrnách, vojáky v kasárnách...“.¹⁴²⁹ S Vlasákem je možno souhlasit i ohledně „tvrdších jazyků legionářů“, kteří si proto ruštinu upravovali, a tak vznikl hybrid „čechoslovácká ruština“.¹⁴³⁰ Obecně si ve vojsku tento jazykový posun, tyto nemalé změny slovní zásoby, uvědomovali spíše ti vzdělanější vojáci. Dokládá to článek z Československého deníku z prosince 1919: „Naše čeština je jakási ostrá, špičatá, nervósní, rusko – česká. Myslím, že jsme na nejlepší cestě, aby se nám skutečná čeština stala jakýmsi museálním, neživoucím ballastem jako u Čechů – kolonistů amerických nebo ruských. Zdá se mi, že v naší sibiřské češtině se zračí všecko výjimečné utrpení našich ‚mnohozkušených‘ odysseovských duší: je v ní všechna palčivá bolest i zloba proti ‚nevěrným‘ spojencům, doktrinářská suchost, vypěstovaná našim mnohdy chorobným politikářením, je v ní i ‚grust‘ melancholické ruské krajiny i bezradný stesk, že nemáme, koho bychom bezprostředně, vroucně a cele milovali. Tuto svoji zlobu, bol, neuspokojenou hrdost a sklamaní [!] – to vše jsme vtělili do naší rusko – češtiny. Proto čeština Krejčího a Hilberta,¹⁴³¹ kteří k nám přišli z teplého ohniska obrozeného českého ducha, zdá se nám tak zvlášť melodickou, sladkou, řekl bych otcovsky laskající a léčivou.“¹⁴³² Jako příklad sebereflexe pokřivení vlastního „jazyka“ lze uvést parodicky laděný článek – povídku Františka Langera „Bedrníkův čaj“, která vyšla poprvé pod šifrou F.S. v Kalendáři Prvního střeleckého pluku Jana Husa na rok 1919.¹⁴³³ Čtvrtým a závěrečným důvodem je pokus vymezit se proti okolí. Používání legionářské mluvy se blížilo využití slangu, který má identifikovat mluvčího s určitou skupinou. Jednou z nevyslovených podmínek přijetí do „bratrstva“ legií (nikoliv do vojska samotného) bylo zvládnutí jejich mluvy a její používání. Slovní zásoba byla vesměs známá většině vojáků, proto lze tento aspekt života legií zařadit spíše k *esprit-de-corps*. Zatímco druhý a třetí důvod byly vědomými procesy (nebo si je vojáci uvědomovali alespoň zpětně), identifikační role legionářské mluvy není vojáky samotnými příliš zdůrazňována.

III. Do těplušek

Jak už bylo řečeno v předchozí kapitole, vpád vojsk Ústředních mocností na Ukrajinu donutil čechoslovenské vojáky opustit stále neklidnější území okolo Borispolu, Žitomíru

¹⁴²⁹ R. VLASÁK, *Houpačky na magistrále II*, Praha 1929, s. 51.

¹⁴³⁰ Tamtéž, s. 52. R. Vlasák na stejném místě uvádí příklad typické „čechoslovácké ruštiny“ v praxi. Mluvu vojáků neobohacovala jen ruština, lze nalézt slova japonská či srbská a slova z dalších jazyků, s jejichž mluvčími se vojáci setkali.

¹⁴³¹ Členové čechoslovenské delegace z vlasti v roce 1919; F. V. KREJČÍ, *U sibiřské armády*; D. VÁCHA, *Zklamané naděje*.

¹⁴³² Československý deník ze dne 7. prosince 1919.

¹⁴³³ F. LANGER, *Legionářské prózy*, s. 219-222.

a dalších městeček a vydat se přes Kyjev směrem do Ruska. Pochod byl náročný a celá operace dobře prověřila schopnosti československých zásobovačů na úrovni jednotlivých taktických celků, většinou rot. Až do Kyjeva byl přesun víceméně mírumilovný, ale právě v Kyjevě došlo k několika srážkám s Němci a Rakušany při přecházení mostů přes Dněpr. Rudolf Medek byl v té době v Kyjevě: „Slyším nad sebou dokonce hukot motoru německého letadla. Rozeznávám zřetelně na jeho křídlech znaky železných křížů. Naši chlapeci kulometčící i jednotliví střelci, vycvičení v lovech na koroptve, bažanty a tetřevy, posílají mu československý pozdrav. Žel, vesměs bez úspěchu. Přesto mne neopouští ten zvláštní pocit: Němci jsou v Kyjevě! Němci jsou na ulicích máti ruských měst. Kam jste si to troufli, Němci? Nebudete toho litovat? Nicméně jsem snědl jednu studenou konzervu, již jsem na svůj neprospěch zapil kyselým mlékem, koupeným od jedné dobré ukrajinské babky za babku.“¹⁴³⁴ Ikonografické prameny ukazují dlouhé řady vojáků pochodujících jednotvárnou ukrajinskou krajinou za náročných povětrnostních podmínek, na mnoha místech ještě ležel sníh. Vojáci se pohybují vesměs pěšky, jen někteří jsou na vozech společně s výzbrojí a výstrojí nebo zásobami, někteří se vezou na dělech tažených koňmi.¹⁴³⁵ Čekal je střet u Bachmače a už se rýsovaly i konflikty s bolševickou mocí. Rudolf Medek v jednom z románů zaznamenal píseň, která vznikla na ústupu z Ukrajiny:

„Je to chůze na tom světě,
kam se noha šine,
Ukrajinci, hajdamáci,
Austrijci a bolševici,
Němci, Turci, Bulhaři,
všelijací srabaři,
sotva necháš jedné fronty,
hned se najdou jiné.“¹⁴³⁶

ZÁVĚR

¹⁴³⁴ R. MEDEK, *Pout IV*, s. 187.

¹⁴³⁵ Ústup Čechoslováků k Bachmači je velmi dobře dokumentován obrazově, fotografie in: O. VANĚK – V. HOLEČEK – R. MEDEK (edd.), *Za Svobodu II*, s. 550, 551, 553, 556, 557, 559, 562, 572, 573, 578, 579, 581; A. ZEMAN a kol. (edd.), *Cestami III*, s. 204, 206, 207; J. MĚCHURA, *Rozvědčící*, s. 16.

¹⁴³⁶ R. MEDEK, *Ostrov*, s. 544.

Již při odchodu z Ukrajiny se začalo legionářské bratrstvo pozvolna rozpadat. Někteří volyňští Češi požádali o uvolnění z jednotky nebo se prostě jen nevrátili z dovolené a odjeli domů. Josef Měchurka píše o tom, že z jeho nevelké jízdní jednotky ještě v průběhu pobytu v kyjevské oblasti dezertovalo sedm mužů, z toho šest ruských Čechů.¹⁴³⁷ Další vojáci nesouhlasili s odchodem na francouzskou frontu a rozhodli se v Rusku zůstat a pomáhat mu. Byli to zejména někteří bývalí příslušníci tzv. kornilovců a další vojáci, kteří se pak často sešli v donské oblasti v jednotce, kterou pomáhal organizovat například Zdeněk Němeček. Zatím jen nepatrná menšina se dala zlákat bolševickou propagandou nebo sliby hmotných výhod a přešla do rudých gard. Z Bachmače zamířily vlaky s většinou dobrovolníků směrem do ruského vnitrozemí. Plánem bylo dostat se co nejdříve na západní frontu a bojovat proti německým armádám. Klíčovým městem příštích několika týdnů se pro dobrovolce měla stát Penza, kde československý armádní sbor slíbil dle dohody se sověty odevzdat drtivou většinu zbraní včetně veškerého dělostřelectva, vozového parku a několika letadel. Každodennost vojáků se na cestách po ruských železnicích zásadním způsobem změnila. Jejich novým životním prostředím se stala *těpluška*, nákladní vagon upravený k převozu osob. Cesta do Vladivostoku měla trvat mnoho týdnů i v tom nejlepším možném případě; železniční trať byla narušena revoluční situací a hrozily zejména problémy na Dálném Východě. Transport se však zpomalil více než čekali. Vojáci začali chápat, že v *těpluškách* a *ešelonech* (vlacích) stráví mnoho času. Prvotní, provizorní úpravy vagonů se proměnily v rozsáhlejší vylepšení včetně vnější výzdoby, která svým ideologickým obsahem připomínala výzdobu zemljanek na frontě a v městečkách nedaleko Kyjeva.¹⁴³⁸ Mezi vojáky narůstala nervozita, neboť dle jejich pohledu byla situace velmi nejistá a zdálo se jim, že jsou terčí mnohých provokací ze strany sovětů a bolševických komisařů. Dohody o odevzdávání zbraní byly porušovány z obou stran – sověty chtěly i zbraně, které Čechoslovákům ponechávaly dohody, a ti zbraně a munici zase ukrývali ve falešných výdutích vagonů. Svou roli v provokacích, konfliktech a nepřijemnostech hráli též českoslovenští komunisté, kteří se právě v Penze aktivně snažili získat brance pro sovětské ozbrojené síly a pokoušeli se nabourávat morálku dobrovolců. To se jim příliš nedařilo, spíše v nich vzbuzovali hněv, který se po následujících bojových střetnutích vybíjel v lynčování zajatých českých bolševiků. Vlaky byly zdržovány, odstavovány na vedlejších kolejích a zasypávány propagačními materiály.

¹⁴³⁷ J. MĚCHURA, *Rozvědčící*, s. 10.

¹⁴³⁸ D. VÁCHA, *Těplušky*.

Celkové těleso legií bylo pozvolna rozdělováno do menších a menších částí. V tomto kontextu lze hovořit o fragmentaci československých legií, která dosáhla pomyslného vrcholu na počátku června 1918 s vypuknutím ozbrojeného boje proti bolševikům. Základním stavebním kamenem *koheze* se stalo osazenstvo *těplušky*, případně *ešelonu*. Legionářské vlaky byly totiž v okamžiku započetí bojů doslova rozházeny po tratích od Penzy až do Vladivostoku. Vnímání sociálních vztahů v jednotkách a vlastně i ve vojsku procházelo rozsáhlými změnami, které rámovaly zpočátku vítězné boje proti bolševikům. Roztříštěnost, tak typická již pro léta 1914-1918 se stále prohlubovala s příchodem nováčků do vojska, někteří nebyli ani dobrovolci, ale byli mobilizováni na základě přihlášení se k české nebo slovenské národnosti. Nelze podceňovat ani vliv okolního prostředí a revolučních myšlenek. Vždyť sami legionáři se považovali za revolucionáře a ruské prostředí jim dávalo k přemýšlení až příliš mnoho podnětů. Masaryk na jaře 1918 s rozmyslem varoval před politizujícími frakcemi v armádě a věděl, o čem mluví, když apeloval na nutnost podřídit vojsko vedení Národní rady a zejména na neutralitu vzhledem k ruským událostem. Přesto nedlouho po jeho odjezdu od vojska důstojnický sbor podporovaný zřejmě velkou částí mužstva opustil hranice neutrality a rozhodl se zcela proti Masarykovým direktivám prosadit si cestu do Vladivostoku silou. Z těchto rozhodnutí učiněných v Čeljabinsku vyvěrá pozdější aktivní zapojení Čechoslováků do intervenčních bojů na straně Spojenců a nemalé politické aktivity legionářských důstojníků v Rusku a na Sibiři. Doslova politický rozkol začal ve vojsku v roce 1919, kdy vojáci už odmítali zůstat v Rusku, neboť cíl jejich snah (samostatné Československo) už byl naplněn. Je složité analyzovat skutečnost, že československé vojsko na Rusi „přežilo“ až do odjezdu do vlasti a nerozpadlo se v ruských revolučních poměrech a občanské válce.

Někdy v létě 1918 lze předpokládat, že se na pomyslném vrcholu ocitlo rusofilské cítění ve vojsku, rozhodně jeho vnější projevy. Osvobozování měst a vesnic od bolševických sil stavělo legionáře v očích místních obyvatel (alespoň na chvíli) do pozic hrdinů. Důstojníci i obyčejní vojáci byli zváni místními rodinami na obědy, večeře, pořádaly se slavnosti, legionáři měli úspěchy u žen a mnohé pohřby padlých Čechoslováků se proměnily v jakési velké manifestace vzájemné rusko-české (československé) lásky. Je nutné ještě pečlivě prozkoumat skutečnou míru československého rusofilství té doby, zejména s ohledem na jeho rozšíření i mimo řady legionářských elit. Ve stejné době je potřebné prověřit hypotézu, zda se nakonec nejednalo spíše o opojení vítězstvími, k němuž se přidávala vlastenecká hrdost s přídatkem rusofilství. Na příkladu měsíců a let následujících po odjezdu legionářů z Ukrajiny je rozhodně co zkoumat. Většina tendencí naznačených v této práci má

pokračování a možná jakési rozřešení právě v době od druhé poloviny roku 1918 až do odjezdu posledního legionářského transportu do vlasti na podzim 1920.

Předložená práce si vytknula za cíl analyzovat některé aspekty každodenního života a myšlení československých legionářů v Rusku v období od léta 1914 do jara 1918. Jejím přínosem by mohl být pokus o zahrnutí moderních metod zkoumání válečných dějin, kdy inspirací byly zejména historiografie anglická a americká, tedy historiografie anglosaská nebo anglofonní. Ač anglosaská *military history* má ve svém středu nemálo vlastních kritiků, typickým příkladem je Jeremy Black, kteří poukazují na metodologické a tématické nedostatky studia dějin válek, je tato historiografie (právě metodologicky) vpředu, zvláště ve srovnání s historiografií českou. Přístupy inspirované Anglosasy nebyly do této práce převzaty mechanicky nebo bezmyšlenkovitě, bylo nutné respektovat pramennou základnu a odlišný způsob vytváření historiografického textu podmíněný ne zcela stejným uchopováním problémů. Předkládaná práce není jen fakty a citáty „zavěšenými“ na převzatý rámec. Pokusil jsem se v ní vytvořit příkladovou studii, která by mohla sloužit jako odrazový můstek pro nové zkoumání moderních válečných dějin v českém prostředí. Potíží samozřejmě byla kombinace primárního a sekundárního výzkumu, neboť literatura k tématu je orientována téměř bezvýhradně faktograficky a bylo tedy nutno na mnoha místech do textu zahrnout jednotlivé případové studie a více analytické pasáže vysvětlující popisované jevy.

Oblast první světové války je zajímavým výzkumným polem pro více kulturně nebo sociálně orientované bádání už jen z toho důvodu, že konflikt přešel do sféry kulturní paměti a nevyvolává obecně příliš velké emoce. Příkladem někdy až příliš emotivního přístupu k válečným dějinám jsou částečně inspirativní, ale mnohdy až matoucí příspěvky německých a jiných historiků k dějinám druhé světové války a zejména holocaustu. Proto jsem se rozhodl ponechat až na výjimky (např. W. Wette) německou historiografii stranou. Holocaust je stále živým problémem v Německu a Izraeli a veřejná diskuze tak silně ovlivňuje diskuzi odbornou. Je tedy nutné přistupovat k těmto publikacím s vědomím jejich úzkého sepětí se současností. Oproti tomu, první světová válka sice sestoupila do oblasti kulturní paměti, jak už bylo řečeno, a obecně nevyvolává potřebu celospolečenské diskuze, přesto však ještě není veřejností odsunuta stranou. Téma československých legionářů je stále živé, i když stále více zahalené v patosu a šablonovitém výkladu. Česká republika se k legionářskému odkazu oficiálně hlásí, dokladem může být nejen v textu zmiňované přenesení ostatků Neznámého vojína do Památníku osvobození, ale též přerod České obce legionářské v Československou obec legionářskou, která se snaží navazovat styky i na Slovensku, a pojmenovávání ulic či náměstí.

V legionářské tématice se kromě možností použít moderní historiografické metody skrývá ještě velký potenciál vyprávěcí. Je zvláštní, že po listopadu 1989 v Československu, respektive v Čechách a na Slovensku, nevznikl žádný celovečerní film věnovaný tomuto tématu. Prvorepublikové filmy jako například *Zborov* (1938, režie J. A. Holman, Jiří Slavíček), *Jízdní hlídka* (1936, r. Václav Binovec), *Třetí rota* (1931, r. Svatopluk Innemann) nebo *Poručík Alexandr Rjepkin* (1937, r. Václav Binovec) jsou většinou současným divákům nesrozumitelné (ostatně v televizi se objevují jen sporadicky) a ani o jejich uměleckých kvalitách není možno sáhodlouze diskutovat. Legionáři se v poslední době objevují jen jako negativní, vlastně bezejmenné figury v ruském velkofilmu *Admirál* (2008) režiséra Andreje Kravčuka, kde postavu admirála Alexandra Kolčaka ztvárnil charismatický Konstantin Chabenskij. Větší prostor dostal snad jen tehdejší velitel československého vojska na Rusi francouzský generál Maurice Janin, vykreslený spíše negativně. Podobně nevznikají ani díla literární (byly už všechny romány o legionářích napsány?), což je pochopitelné vzhledem k extensivní produkci legionářských románů za první republiky a k velmi problematickému uchopení tématu dnešními spisovateli. Historiografie tohoto období se také tváří být vyčerpána, a ona vlastně vyčerpána je, tedy historiografie faktograficky orientovaná. Proto je možná nutné se na toto klíčové období moderních českých (československých) dějin podívat znovu a z jiných úhlů, k čemuž snad přispěla i tato práce.

PRAMENY A LITERATURA

1. Prameny

1.1. Archivní prameny:

Rozkazy 5. střeleckého pluku, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha.

Rozkazy 8. československého střeleckého pluku Slezského – Historie 8. střeleckého pluku Slezského, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha.

Deník Františka Mareše, archiv autora.

Deník Karla Novotného a fragmenty pozůstalosti, archiv autora.

Pozůstalost kapitána ruských legií Jaroslava Čecha, archiv autora.

1.2. Vydané prameny:

Album bývalých příslušníků a zakladatelů 6. střeleckého Hanáckého pluku, Olomouc 1938.

Album vítězné ofensivy gen. A. Brusilova na paměť 20. výročí 1916-1936, Praha 1936.

Armáda a národ, Praha 1938.

ANDRŠ, Bohuslav, *Česká Alexandrovka. Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi*, Praha 2009.

BABKA, Alois, *Za polární kruh. Kus historie československého vojska za hranicemi*, Praha 1924.

Bachmač, Olomouc 1938.

BAZANOV, S. N. (ed.), *Antivoennye vystuplenia na ruskom frontě v 1917 godu glazami sovremennikov. Vospominania, dokumenty, kommentarii*, Moskva 2010.

BEAUMONT, Albert, *Hrdinské činy československých legií*, Praha 1919.

BEDNAŘÍK, František – D. GERMANO POLI, *Rota „Astico“. Život a činnost československé výzvědné roty v Itálii*, Praha 1923.

BENEŠ, Edvard, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa I – III*, Praha 1935.

BENEŠ, Vojta, *Československá Amerika v odboji*, Praha 1931.

BENEŠ, Vojta, *Děti v bouři revoluce. Literární obraz práce a bojů amerických Čechoslováků za svobodnou domovinu*, Praha 1947.

BENEŠ, Vojta, *Masarykovo dílo v Americe*, Praha 1925.

BERZJOKIN, A.V., *USA. Aktivní organizátor a účastník vojenské intervence proti Sovětskému Rusku*, Praha 1953.

BLÁHA, Silvestr, *Co dal Masaryk armádě a brannosti národa*, Praha 1990.

- BLOCKÝ, Ferdinand, *Malý rozvědčík*, Praha nedatováno.
- BLOK, Aleksandr Aleksandrovič, *Dvanáct*, Praha 1977.
- BLOK, Aleksandr Aleksandrovič, *Poslední dny carské vlády*, Praha 1923.
- BLÜMLOVÁ, Dagmar (ed.), Václav TILLE, *Moskva v listopadu*, České Budějovice 2009.
- BLÜMLOVÁ, Dagmar (ed.), *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce 15. III. 1939 – 21. III. 1941*, Bernartice 2001.
- BOHÁČ, Jaroslav (ed.), *Kronika Československé legie ve Francii. Kniha první. Rota Nazdar 1914-1916*, Praha 1938.
- BORSKÝ, Lev, *Z civilního generálního štábu*, Praha 1924.
- BORSKÝ, Lev, *Znovunabytí samostatnosti*, Praha 1928.
- BOUČEK, Bohuslav, *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*, Praha 1998.
- BOUČEK, Jaroslav (ed.), *Haličská fronta roku 1914 v dopisech z pozůstalosti Jana Heidlera*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 2, s. 337-343.
- BOUČEK, Jaroslav (ed.), *Rok 1915 v dopisech Václava Chaloupeckého*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 1, s. 49-58.
- BRUSILOV, Aleksej Aleksejevič, *Vzpomínky na světovou válku a vlastní životopis*, Praha 1929.
- BUZKOVÁ, Pavla, *Legionářská tragédie*, Praha 1930.
- CECHMAJTR, Arnošt, *Sestra Věra. Dobrovolník 10. roty*, Brno nedatováno.
- CENDRARS, Blaise, *Uříznutá ruka*, Praha 2000.
- ČAPEK, Karel, *Hovory s TGM*, Praha 1969.
- ČECHUROVÁ, Jana (ed.), *Listy Aloise Rašína z vězení manželce a dětem*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 1, s. 87-93.
- ČERMÁK, Jiří, *Boje pod Bachmačem a ústup z Ukrajiny roku 1918*, Praha 1925.
- ČERMÁK, Jiří, *Naši v srbské armádě*, Praha 1924.
- ČERMÁK, Pavel, *Cestou ke svobodě*, Brno nedatováno.
- ČERVINKA, Jaroslav, *Cestou našeho odboje*, Praha nedatováno.
- ČERVINKA, Jaroslav, *Trp, kozáče, budeš atamanem*, Praha 1929.
- ČERVINKA, Vincenc, *Naši na Sibiři. Kapitoly vlastní i cizí*, Praha 1920.
- ČERVINKA, Vincenc, *Sibiřské děje a postavy. Rozptýlené kapitoly*, Praha 1921.
- ČIŽMÁŘ, Jaroslav, *Ruské a naše vojsko v revoluci*, Brno 1932.
- DOTSENKO, Paul, *The Struggle for a Democracy in Siberia 1917-1920. Eyewitness Account of a Contemporary*, Stanford 1983.

- DRTINA, Prokop, *Československo můj osud I-II*, Praha 1991.
- DĚNIKIN, Anton Ivanovič, *Očerki ruských smutů I-VI*, Paris 1921-1926.
- DĚNIKIN, Anton Ivanovič, *Put' ruskova oficiera*, Moskva nedatováno.
- DĚNIKIN, Anton Ivanovič, *Ruská revoluce*, Praha 1935.
- DÝMA, Josef, *Anabase. Úvahy a besídky uveřejněné v Rusku 1918-1919*, Praha 1922.
- DÝMA, Josef, *Cestou k svobodě. Revoluční propagace. Úvahy a besídky otištěné v Rusku 1915-1917*, Praha 1920.
- DUB, Radim, *Legionářský kurýr. Román ze života československých legií*, Moravská Ostrava nedatováno.
- DUFKA, Josef, *Přál jsem si mít křídla. Vzpomínky hluckého legionáře z let 1919-1920*, Velehrad 2002.
- DÜRICH, Josef, *V českých službách. Vypsání mého pobytu za hranicemi 1915-1918*, Klášter nad Jizerou 1921.
- ĎURIŠ, Rudolf, *Ako sme bojovali proti Rusom za prvej svetovej vojny*, Nitra 2008.
- ELIÁŠ, Alois – PASÁK, Tomáš – MOŽNÁ-MEISNEROVÁ, Fanny, *V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše*, Praha 1999.
- FIBICH, Karel, *Povstalci I-V*, Praha 1938.
- FINK, Pavel, *Bílý admirál. Profil kolčakovštiny, poznámky a dokumenty, ze zápisníku válečného korrespondenta*, Praha 1921.
- FINK, Pavel, *Mezi mohylami. Kniha „Bílý admirál“ díl druhý, glossy a materiály, ze zápisníku válečného korrespondenta*, Praha 1922.
- FINK, Pavel, *Válčící národ*, Praha 1925.
- FINK, Pavel, *Voják sedmé velmoci*, Brno 1945.
- FLEISCHMANN, Václav, *Paměti lékaře 1910-1920*, Praha 2002.
- GAJDA, Radola, *Moje paměti*, Praha 1920.
- GALANDAUER, Jan (ed.), *Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914-1920*, Historie a vojenství 51, 2002, č. 4, s. 913-934.
- GONČAROV B. L. – VEČE M. (ed.), *1917. Razloženie armii*, Moskva 2010.
- HARTMAN, Ant'a, *Cestou ze Sibíře. Dojmy československého legionáře*, Praha 1920.
- HAŠEK, Jaroslav, *Nešťastný policejní ředitel. Neznámé a nově nalezené texty*, Praha 2006.
- HAŠEK, Jaroslav, *Osudy dobrého vojáka Švejka*, Praha 1983.
- HAŠEK, Jaroslav, *Povídky z Ruska*, Praha 1925.
- HAŠEK, Jaroslav, *Povídky II*, Praha 1988.
- HAŠEK, Jaroslav, *Velitelem města Bugulmy. Z tajemství mého pobytu v Rusku*, Praha 1966.

- HOBST, Leonard (ed.), *Český důstojník na frontách monarchie. Válečný deník*, Brno 2003.
- HOFMAN, Petr (ed.), *Deník Vojtěcha Borise Luži*, Historie a vojenství 45, 1996, č. 5, s. 131-152.
- HOLEČEK, Vojta – KOPTA, Josef – LANGER, František (edd.), *Zborov. Památník k třicátému výročí bitvy u Zborova 2. července 1917*, Praha 1947.
- HUSÁK, Otakar, *Epištoly k zajatcům a jiná revoluční prósa*, Praha nedatováno.
- CHÁB, Václav, *Bachmač*, Praha 1948.
- CHARVÁT, Josef, *Cestou ze Sibíře do vlasti*, Praha 2001.
- CHARVÁT, Vincenc – PŘIBYL, Bohuslav, *Ruský oddíl*, in: *Náš odboj. Tourné výstavy „Památníku odboje“ 1920*, Praha 1920.
- IVIČIČ, Václav, *Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti*, Praha 1924.
- JANIN, Maurice, *Moje účast na československém boji za svobodu*, nedatováno.
- JANIN, Maurice, *Pád carismu a konec ruské armády. Moje misse na Rusi v letech 1916-1917*, Praha 1931.
- JELÍNEK, Hanuš, *Zahučaly lesy*, Praha 1947.
- JESENSKÝ, Janko, *Cestou k slobode. Úryvky z deníka 1914-1918*, Martin 1936.
- JESENSKÝ, Janko, *Spisy IV*, Bratislava 1960.
- JIRÁSEK, Josef, *Můj zápisník od počátku světové války r. 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibíři*, Červený Kostelec 2009.
- JURMAN, Oldřich (ed.), *Legionářská odysea. Deník Františka Prudila z ruské fronty*, Praha 1990.
- KÁPAR, Josef, *Cestou kamenitou*, Cleveland 1919.
- KAPLICKÝ, Václav, *Gornostaj*, Praha 1982.
- KÁREK, Ota, *Radola I-III*, Praha 1927.
- KARMELSKÝ, Jan (ed.), *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka*, Praha 1953.
- KISCH, Egon Erwin, *Vojákem pražského sboru*, Praha 1965.
- KLIMENT, Josef, *Zápisky legionářovy. Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914 – 1919*, Středokluky 2005.
- KOPTA, Josef, *Cesta do Moskvy*, Praha 1928.
- KOPTA, Josef, *Cestou k osvobození, cestou z Irkutska na východ* 1919.
- KOPTA, Josef, *Smějte se s bláznem*, Praha 1939.
- KOPTA, Josef, *Třetí rota*, Praha 1947.

- KOPTA, Josef, *Třetí rota na Magistrále I-II*, Praha 1931-1935.
- KOPTA, Josef, *Třetí rota doma I-II*, Praha 1935.
- KOPTA, Josef, *Úsměv nad hrobem. Čtení o milém Japonsku*, Praha 1922.
- KOPTA, Josef – LANGER, František – MEDEK, Rudolf (edd.), *Od Zborova k Bachmači. Památník o budování československého vojska pod vedením T. G. Masaryka*, Praha 1938.
- KOSINA, Jaroslav, *Velikáni našich dějin. Obrazy životopisné a kulturní*, Praha 1933.
- KOUDELKA, Jaroslav, *Sociální demokracie v československé revoluci*, Plzeň 1920.
- KRAMÁŘ, Kramář, *Paměti*, nedatováno.
- KRAMÁŘ, Kramář, *Jak jsme začínali... Vzpomínky Karla Kramáře na počátky v české politice*, Dějiny a současnost 29, 2007, č. 11, s. 41-43.
- KRATOCHVÍL, Jaroslav, *Cesta revoluce*, Praha 1928.
- KREJČÍ, František Václav, *U sibiřské armády*, Praha 1922.
- KRETŠÍ, Jindřich, *Vznik a vývoj československé legie v Itálii*, Praha 1928.
- KŘÍŽ, Karel – VANĚK, Otakar, *Pátý československý střelecký pluk „Pražský“ T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917-1920*, Praha 1934.
- KŘÍŽEK, Jaroslav, *Penza. Slavná bojová tradice Čs. rudoarmějců*, Praha 1955.
- KŘÍŽEK, Jaroslav, *Dvacátý transport čs. legií*, Praha nedatováno.
- KŘÍŽEK, Jaroslav, *Vznik Československa*, Praha 1978.
- KŘÍŽEK, Jurij – ŘÍHA, Oldřich, *Bez Velké říjnové socialistické revoluce by nebylo Československa*, Praha 1951.
- KUBÍČEK, Adolf, *Hanáci v revoluci. Kronika 6. čsl. střeleckého pluku Hanáckého*, Olomouc 1928.
- KUBKA, František, *Mezi válkami. Masaryk a Beneš v mých vzpomínkách*, Praha 1969.
- KUDELA, Josef, *S naším vojskem na Rusi I-II. V době příprav*, Brno 1922-1923.
- KUDELA, Josef (ed.), *Deník plukovníka Švece*, Praha 1923.
- KULICHOVÁ, Marie (ed.), *Zapomenuté hlasy. Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*, Hradec Králové 1986.
- K vítězné svobodě, 1914-1918-1928*, Praha 1928.
- LANGER, František, *Byli a bylo*, Praha 1991.
- LANGER, František, *Jízdní hlídka*, Praha 2000.
- LANGER, František, *Legionářské prózy. Železný vlk. Z časů legií*, Praha 2003.
- LANGER, František, *Pes 2. roty*, Praha 1923.
- LANGER, František, *Ráno*, Praha 2000.

- LANGER, František, *Vítězové*, Praha 2000.
- LANGER, František, *Železný vlk. Příběhy z naší anabase*, Praha 1933.
- LANGER, František, *Za cizí město. Zlomek kroniky, Irkutsk* 1919.
- LANGER, František (ed.), *Pamětní kniha 1. střeleckého pluku Jana Husi*, Praha 1920.
- Legionářský almanach 1923*, Praha 1923.
- LUDVÍČEK Jiří (ed.), *Z Vizovic kolem kontinentu. Příběh legionáře Josefa Sulíčka*, Vizovice 2010.
- MÁCHA, Jaroslav, *Legionářské a jiné humoresky*, Praha 1922.
- MARIANI, Soběslav, *Kašpárek v legiích. Loutková hra se zpěvy o 4 jednáních*, Praha 1933.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Světová revoluce*, Praha 1925.
- MEDEK, Jaroslav, *Třetí batalion*, Praha nedatováno.
- MEDEK, Jaroslav *Zvon padlých*, Praha 1929.
- MEDEK, Rudolf, *Anabase*, Praha 1931.
- MEDEK, Rudolf, *Blaník. Úvahy, poznámky, sny, výzvy a dokumenty o československém revolučním vojsku 1916-1920*, Praha 1921.
- MEDEK, Rudolf, *Do nejkrásnější země světa*, Praha 1922.
- MEDEK, Rudolf, *Kolja Mikulka. Dětská historie z velké války*, Praha 1932.
- MEDEK, Rudolf, *Legenda o Barabášovi aneb Podivuhodná dobrodružství kapitána Mojmíra Ivánoviče Barabáše a Jozefa Jelítka, sluhy jeho*, Praha 1932.
- MEDEK, Rudolf, *Legionářství ve vlasti*, Praha 1924.
- MEDEK, Rudolf, *Lví srdce. Básně 1914-1918*, Irkutsk 1919.
- MEDEK, Rudolf, *Mohutný sen*, Praha 1930.
- MEDEK, Rudolf, *Ohnivý drak*, Praha 1935.
- MEDEK, Rudolf, *O našich legiích, dětech a zvířátkách v Sibiři*, Praha 1933.
- MEDEK, Rudolf, *Ostrov v bouři*, Praha 1936.
- MEDEK, Rudolf, *Plukovník Švec*, Praha 1930.
- MEDEK, Rudolf, *Pout do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914-1920 I-IV*, Praha nedatováno.
- MEDEK, Rudolf, *Veliké dni*, Praha 1935.
- MEDEK, Rudolf, *Voják a bůh Dionýsos*, Praha 1930.
- MEDEK, Rudolf (ed.), *Za domovinu*, Praha nedatováno.
- MEDEK, Rudolf – HOLEČEK, Vojta, *Bitva u Zborova a československý odboj*, Praha 1923.
- MEDEK, Rudolf – SYŘIŠTĚ, František, *Památce Zborova 1917-1927*, Praha 1927.
- MĚCHURA, Josef, *Rozvědčíci u Kazaně*, Brno 1932.

- MENGER, Václav, *Jaroslav Hašek. Vězeň číslo 294217*, Praha 1934.
- MICHALEC, Jaroslav, *Humor na Sibíři*, Olomouc 1930.
- NAJBRT, Václav, *Berezovka. Ze zajateckého tábora do řad legií*, Praha 1924.
- Náš odboj. Tourné výstavy „Památníku odboje“ 1920*, Praha 1920.
- Návrat československých legií kolem světa*, Praha 1921.
- NEČÁSEK, František – PACHTA, Jan (edd.), *Dokumenty o protisovětských piklech československé reakce. Z archivního materiálu o kontrarevoluční činnosti Masaryka a Beneše v letech 1917-1924*, Praha 1954.
- NEJEDLÝ, Otakar, *Malířovy dojmy z francouzského bojiště*, Praha 1921.
- NEJEDLÝ, Zdeněk, *Komunisté. Dědici velikých tradic českého národa*, Praha 1946.
- NEMASTA, Josef, *Básně*, Charbin 1920.
- NĚMEC, Matěj, *Návraty ke svobodě*, Praha 1994.
- NĚMEČEK, Zdeněk, *Legionářské novely*, Praha 1920.
- NOVOTNÝ, Josef, *Smrtí k životu. Kronika přerodu sibiřského legionáře*, Praha 1921.
- OPLETAL, Bedřich, *Anabáze hanáckého medika 1914-1920*, Praha – Litomyšl 1998.
- Osobní deník Jana Hejla*, in: Jana KREJČOVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Prachatice*, Prachatice 2000, Prachatice 2000.
- Osobní deník Jana Faláře*, in: J. KREJČOVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Prachatice*, Prachatice 2000.
- Osobní deník Jana Čížkovského*, in: Miroslava CTIBOROVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu České Budějovice*, České Budějovice 2000.
- Osobní deník Bohumila Vestfála*, in: M. CTIBOROVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu České Budějovice*, České Budějovice 2000.
- Osobní deník Jarolíma Fialy*, in: Jarmila PSÍKOVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Jindřichův Hradec*, Jindřichův Hradec 2001.
- Památník III. manifestačního sjezdu čs. legionářů konaného pod protektorátem pana prezidenta republiky dra. T. G. Masaryka ve dnech 4. – 7. července 1935 v Praze.*
- Památník IV. manifestačního sjezdu čs. obce legionářské konaného v Praze ve dnech 5. a 6. července 1947 pod záštitou a za účasti dr. Edvarda Beneše, prezidenta Republiky Československé*, Praha 1947.
- PEKAŘ, Josef, *Na cestě k samostatnosti*, Praha 1993.
- PERGLER, Karel, *Amerika a československá nezávislost*, Praha 1926.
- PEROUTKA, Ferdinand, *Budování státu I-IV, 1918-1923*, Praha 1991.

- PEŠEK, Bohumil (ed.), *Josef Houra. Hudba České družiny*, Historie a vojenství 48, 1999, č. 3, s. 619-630.
- PETRAŠKO, Ľudovít, *Spomienky vystaľovalca Karola Maníka na prvú svetovú vojnu*, Vojenská história 13, 2009, č. 3, s. 110-124.
- PICHLÍK, Karel (ed.), *Deník Zdeňka Rejmana*, Historie a vojenství 49, 2000, č. 3, s. 658-686.
- PÍSECKÝ, Ferdinand, *Světlem za svobodu. Osudy československého legionáře*, Praha 1920.
- PLESKÝ, Metoděj, *Bratr generál. Památce Stanislava Čečka*, Praha 1931.
- PLESKÝ, Metoděj, *Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Holého 1917-1920*, Praha 1937.
- PLESKÝ, Metoděj, *Velezrádci I-V*, Praha 1938.
- PRÁŠEK, Vojtěch, *Česká družina*, Praha 1934.
- PRAŽSKÝ-SLADKOVSKÝ, F. I., *Medvídci presidenta Masaryka*, Praha 1934.
- PRAŽSKÝ-SLADKOVSKÝ, F. I., *Vítězství. Román ze života ruského legionáře*. Praha 1934.
- PREININGER, Ladislav (ed.), *Československá legie ve Francii. První sborník francouzských legionářů k desátému výročí samostatnosti českoslov. republiky*, Praha 1928.
- PŠENKA, Jaromír R., *Mlhami jitra svobody*, Praha 1923.
- RADA, Jan, *Pan Brouček na Sibíři a jiné satiry*, Praha 1928.
- RAJLICH, Jiří, *Šest týdnů v Exeteru. Osobní deník Wing Commandera Františka Doležala*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 4, s. 74-101.
- RAŠE, Rudolf, *Na cestu domů. Několik rad a pokynů evakuovaným*, Irkutsk 1919.
- RAŠÍN, Ladislav (ed.), *Paměti Dr. Aloise Rašína*, Praha 1994.
- RICHTER, František, *Pod prapory legií. Z táborů zajateckých do Sibíře a kolem světa*, Praha 1920.
- ROBL, Rudolf, *Praporečník Karel Bezdíček*, Brno 1935.
- ROSŮLEK, J.V., *Černožlutý mumraj I-II*, Praha 1934.
- ROSŮLEK, J.V., *Krví a železem I-II*, Praha 1930.
- ROSŮLEK, J.V., *Noha, plukovník zeleného kádru*, Praha 1928.
- ROSŮLEK, J.V., *Nová země*, Praha 1930.
- ROSŮLEK, J.V., *První*, Praha 1927.
- ROSŮLEK, J.V., *Veteráni republiky*, Praha 1930.
- ROSŮLEK, J.V., *Věrnost*, Praha 1928.
- RYPL, Václav, *Války rub a líc. Ze vzpomínek ruského legionáře*, Praha 1929.
- RÝDL, Václav, *Na dně propasti*, Mladá Boleslav 1931.
- SAIDL, Josef, *Českoslovenští železničáři v sibiřské Anabasi*, Praha 1924.
- SEIDLOVÁ, Božena, *Přes bolševické fronty*, Praha 1923.

- SKÁCEL, Jaroslav, *S generálem Syrovým v Sibíři*, Praha 1923.
- SLANIČKA, Josef, *Ze slavných dob České Družiny. Vzpomínky starodružiníka*, Praha 1929.
- SLAVENSKÝ-MERVART, Jan Karel, *Ze spárů dvouhlavé orla. Příběhy prožité legionářem-starodružiníkem v rakouském válečném zajetí a na útěku do Švýcar r. 1915-1916. Paměti jednoho z nejmenších*, Praha 1925.
- SLAVÍK, Jan (ed.), *Ruská revoluce březnová ve vzpomínkách současníků*, Praha 1930.
- SLAVÍK, Jan (ed.), *Ruská revoluce listopadová ve vzpomínkách současníků. Vítězství Leninovo*, Praha 1931.
- SLAVÍK, Jan, *Smysl ruské revoluce. Úvahy a kritiky*, Praha 1927.
- SOUŠEK, Vladimír, *Z Olomouce na perské hranice. Vzpomínky ze světové války*, Brno 1930.
- SVOBODA, Karel, *S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře*, Praha 2006.
- SVOBODA, Ludvík, *Cestami života II*, Praha 1992.
- SVOBODA, Viktor, *Soudnictví v čsl. vojsku na Rusi*, Praha 1924.
- SYCHRAVA, Lev – WERSTADT, Jaroslav, *Československý odboj*, Praha 1923.
- ŠIFTER, František, *Ruské obrázky I-II*, Praha 1920.
- ŠMÍD, Jiří Mikuláš, *I. dělostřelecká brigáda „Jana Žižky“ na Ukrajině*, Praha 1937.
- ŠUSTA, Stanislav, *Svědkové vzdálené přítomnosti*, Praha 1987.
- ŠUSTA, Stanislav, *Ešalon smrti*, Praha 1974.
- ŠVEJDA, Gabriel, *Paměti*, rukopis, archiv autora.
- ŠVYHNOS, Lev, *Třemi legiemi*, Brno 1935.
- Tam a zpátky. 15 próz o první světové válce*, Praha 1964.
- TAUDYOVÁ, Hana (ed.), *Válečná milostná korespondence Jaroslava Havlíčka*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 94-105.
- TERINGL, Karel, *Desátá rota pod Kazaní*, Praha 1935.
- TOMAN-TOMÁNEK, J.V., *Deník legionáře. Šlehy a postřehy 1985*, New York – Praha 1985.
- TŘÍSKA, Jan F., *Zapomenutá fronta. Vojákův deník a úvahy jeho syna*, Praha 2001.
- URBANOVÁ, Blažena – VRÁBEL, Ferdinand (edd.), *Spomienky ruského legionára Andreja Šikuru z Mošoviec*, *História a vojenství* 14, 2010, č. 2, s. 139-175.
- VÁCHAL, Josef, *Malíř na frontě. Soča a Itálie 1917-18*, Praha 1996.
- VÁCIETIS, Jukums, *S vojáky revoluce*, 1987.
- VAIS, Vitalij, *BOS. Bojovníci-Oběti-Spekulanti I-IV*, Praha 1933.
- VALENTA-ALFA, Václav, *Do legie. Povídky o našich na Sibíři*, Praha 1924.

- VALENTA-ALFA, Václav, *Na magistrále*, Praha 1930.
- VALENTA-ALFA, Václav, *Sibiřské jedovatosti*, Praha 1925.
- VALENTA-ALFA, Václav, *U bajkalských tunelů*, Praha 1934.
- VALENTA-ALFA, Václav, *Vlast máti až nás zavolá... Jak žili, bojovali a umírali Sokolové-legionáři*, Praha 1929.
- VALIŠ, Zdeněk (ed.), Zdeněk STAV, *Povinnost nade vše. Legionářský deník a autentická výpověď plukovníka Zdeňka Stava, který prošel jednotkami ve Francii, Anglii a Sovětském svazu a osobně se účastnil bojů u Sokolova, Kyjeva a bojů o Dukelský průsmyk*, Brno 2009.
- VANĚK, Karel, „Charašó, pán, da?!“ *Zápisky všelijaké vojáka 1914-1919*, Praha 1924.
- VANĚK, Karel, *Osudy dobrého vojáka Švejka v ruském zajetí a v revoluci*, Praha 2004.
- VANĚK, Otakar – HOLEČEK, Vojta – MEDEK, Rudolf (edd.), *Za svobodu I-IV*, Praha 1926-1929.
- VÁVRA, Vlastimil (ed.), *S hvězdou na čepici. Vzpomínky československých rudoamějců*, Praha 1977.
- VEITER, Ferdinand, *Na vzbouřených vlnách*, Praha 1928.
- VLASÁK, Rudolf, *Bratři I-II*, Praha 1937.
- VLASÁK, Rudolf, *Dědek. Příběh starého vojáka*, Praha 1935.
- VLASÁK, Rudolf, *Dědicové kozácké slávy*, Praha nedatováno.
- VLASÁK, Rudolf, *Houpačky na Magistrále I-II*, Praha 1927-1929.
- VLASÁK, Rudolf, *Hyeny bojiště*, Praha 1935.
- VLASÁK, Rudolf, *Jiskrák. Román jednoho z mnohých*, Praha 1930.
- VLASÁK, Rudolf, *Junák Boris. Příběh malého hrdiny*, Praha nedatováno.
- VLASÁK, Rudolf, *Kozáci a naši. Román z ruské legie*, Praha 1937.
- VLASÁK, Rudolf, *Rozvrat. Paměti a vzpomínky jednoho brášky I-III*, Praha 1937.
- VLASÁK, Rudolf, *Stíny velké doby. Román z legií*, Praha 1930.
- VLASÁK, Rudolf, *Veselá anabase brášky číslo X*, Praha 1927.
- VLASÁK, Rudolf, *Ve víru I-III*, Praha 1931.
- VLASÁK, Rudolf, *Vojáci Císařovi I-II*, Praha 1933.
- VLASÁK, Rudolf, *Vojáci Revoluce I-II*, Praha 1934.
- VLASÁK, Rudolf, *Vojáci Republiky I-II*, Praha 1934.
- VLASÁK, Rudolf, *Zrádce?? Román ze života legionářského*, Praha 1929.
- VLASÁK, Rudolf, *Z těplušky do těplušky a jiné houpačky*, Praha 1929.
- VLASÁK, Rudolf, *Židáček Leo, Příběh legionáře-Žida*, Praha 1933.

- VOCŮ, F. V., *Naši v Dobrudži. Drobné črty a vzpomínky ze srbské dobrovolnické divize*, Praha 1929.
- VONDRÁČEK, František, *Husité dvacátého století. Deník ruského legionáře*, Praha 1922.
- Vzpomínky Františka Macouna*, in: František STAŠKA, *Legionáři ze Sobotecka*, Sobotka 1998.
- Vzpomínky Josefa Chuchla*, in: M. CTIBOROVÁ, *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu České Budějovice*, České Budějovice 2000.
- WARD, John, *With Die-Hards In Siberia*, nedatováno.
- WELLS, Herbert George, *Soumrak Ruska*, Praha 1921.
- WERSTADT, Jaroslav, *Literatura a dokumenty k našemu osvobození 1-10*, Český časopis historický 26-34, 1924-34, č. 26-27, 29-30, 32-34.
- ZAHÁLKA, Jan (edd.), *Rudolf Holeka. Kronika prvního vojenského letce národnosti české*, Praha 1997.
- ZEMAN, Adolf, *Bílý kapitán*, Praha 1932.
- ZEMAN, Adolf, *Československá odyssea. Dojmy čsl. novináře-dobrovolce z cesty na lodi ‚Prezident Grant‘ z Vladivostoku do vlasti, Tichý oceán, květen-červen 1920*, Praha 1920.
- ZEMAN, Adolf, *Osvoboditelé*, Praha 1931.
- ZEMAN, Adolf, *Piráti svobody*, Praha 1935.
- ZEMAN, Adolf, *Plukovník Švec*, Praha nedatováno.
- ZEMAN, Adolf, *Proklatci*, Praha 1933.
- ZEMAN, Adolf, *Sirotci*, Praha 1935.
- ZEMAN, Adolf, *Veliká hra*, Praha 1936.
- ZEMAN, Adolf, *Zborov. Román hrdinských srdcí*, Praha 1936.
- ZEMAN, Adolf a kol. (edd.), *Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly československé legie I-V*, Praha 1926-1929.
- ZMRHAL, Karel, *Armáda ducha druhé míle. Příspěvek k historii československého revolučního boje*, Praha nedatováno.
- ZUMAN, František, *Osvobozenecká legenda. Vzpomínky a úvahy o československém odboji v Rusku I-II*, Praha 1922.
- ŽIPEK, Alois a kol. (edd.), *Domov za války I-IV. Svědectví účastníků. 1914-1918*, Praha 1929-1931.

Periodika:

Čechoslovan 1914, 1916
Čechoslovák 1915-1918
Československý deník 1917-1920
Československý voják 1917-1919
Sibiřská 5 1925-1928
Návrat 1920
Volnost 1920

2. Literatura

- AKSAKAL, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge 2008.
- ALACHVERDOV, G.G. – KUZMIN, N.F. a kol., *Stručné dějiny občanské války v SSSR*, Praha 1962.
- ALEKSANDROV, Sergej A., *Lider rossijskich kadetov P. N. Miljukov v emigracii*, Moskva 1996.
- AMBROSE, Stephen Edward, *Bratrstvo neohrožených. Rota 506. pluku 101. vzdušné výsadkové divize z Normandie až do Hitlerova Orlího hnízda*, Brno 2002.
- AMBROSE, Stephen Edward, *Vítězové. Od pláže Utah přes bitvu v Ardenách až k Hitlerovu Orlímu hnízdu*, Brno 2006.
- AMBROSE, Stephen Edward, *V nebezpečných výšinách. O mladých mužích bojujících v letech 1944-1945 v letounech B-24*, Brno 2006.
- APPLEBYOVÁ, Joyce – HUNTOVÁ, Lynn – JACOBOVÁ, Margaret, *Jak říkat pravdu o dějinách, Historie, věda, historie jako věda a Spojené státy americké*, Brno 2002.
- BALCAR, Miroslav (ed.), *Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus. Sborník z mezinárodní konference v Praze*, Praha 1999.
- BARTLOVÁ, Milena (ed.), *Pop History*, Praha 2003.
- BARTUŠKA, Václav, *Anabáze legií*, National Geographic Česká republika 2004, č. 6, s. 14-25.
- BEACH, Jim, *British Intelligence and German Tanks 1916-1918*, War in History 14, 2007, č. 4, s. 454-475.
- BECKER, Jean Jacques, *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique, printemps-été 1914*, Paris 1977.

- BECKER, Jean Jacques, *Réflexions sur la guerre en 1915 sur le front occidental (d'après les notes des généraux Fayolle et Haig)*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 55, 2005, č. 3, s. 5-13.
- BERÁNEK, Jaroslav, *Obnovení tradice Neznámého vojína od Zborova*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 4, s. 112-115.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na začátku 20. století*, České Budějovice 2005.
- BĚLINA, Pavel, *Slavné porážky, hanebná vítězství. O vztahu novodobého českého národa k válečné minulosti*, *Dějiny a Současnost* 27, 2005, č. 11, s. 40-43.
- BÍLEK, Jan – VELEK, Luboš (edd.), *Karel Kramář (1860-1937)*, Praha 2009.
- BÍLEK, Jiří, „*Armáda jde s lidem*“. *K úloze československé armády ve dnech února 1948*, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 1, s. 59-74.
- BÍLEK, Karol – KÁBOVÁ, Hana (edd.), František KUTNAR, *Historik Jaroslav Werstadt*, *Práce z dějin Akademie věd* 2, 2010, č. 1.
- BIX, Herbert P., *Hirohito and the Making of Modern Japan*, New York 2001.
- BLACK, Jeremy, *Rethinking Military History*, London 2004.
- BLANDFORD, Edmund, *Obě strany invaze*, Praha 2005.
- BLÜMLOVÁ, Dagmar a kol. (edd.), *Čas optimismu a ctizádostivých nadějí. Prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetileté samostatného státu (1918-1929)*, *Jihočeský sborník historický* 78 – Supplementum 1, České Budějovice 2009.
- BOROVAN, Václav, *Historie československého vojenského letectva 1914-1945*, Praha 1998.
- BOROVÍČKA, Michael, *Legionáři na cestě kolem světa*, *Lidé a země* 59, 2010, č. 1, s. 122-125.
- BOROVSKÝ, Tomáš – HANUŠ, Jiří – ŘEPA, Milan (edd.), *Kultura jako téma a problém dějepisectví*, Brno 2006.
- BOU, Jean, *Cavalry, Firepower, and Swords. The Australian Light Horse and the Tactical Lessons of Cavalry Operations in Palestine, 1916-1918*, *The Journal of Military History* 71, 2007, č. 1, s. 99-126.
- BRÁTKA, Petr a kol., *Husitská tradice a československé legie 1914-1920. Českoslovenští legionáři rodáci okresu Tábor*, Tábor 1999.

- BRINKLEY, Georgie A., *The Volunteer and Allied intervention in South Russia 1917-1921. A study in the politics and diplomacy of the Russian civil war*, Notre Dame 1966.
- BROADBERRY, Stephen – HARRISON, Mark, *The Economics of World War I*, Cambridge 2009.
- BROFT, Miroslav – DANGL, Vojtěch a kol., *Vojenské dějiny Československa II. 1526 -1918*, Praha 1986.
- BROCH, Hermann, *Román-mýtus-kýč*, Praha 2009.
- BROKLOVÁ, Eva, *Prezident Republiky československé. Instituce a osobnost T. G. Masaryka*, Praha 2001.
- BROWN, Malcolm – SEATON, Shirley, *Christmas Truce. The Western Front December 1914*, London 1999.
- BROWNING, Robert R., *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, Praha 2002.
- BROŽ, Ivan, *Masarykův vyzvědač*, Praha 2004.
- BROŽ, Ivan, *Promarněné vítězství. Rusko-japonská válka 1904-1905*, Praha 2008.
- BŘACH, Zdenko, *Úvahy představitelů francouzské vojenské mise z let 1919-1925 o úloze Československa v různých variantách konfliktu*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 2, s. 284 – 312.
- BUBENÍK, Daniel, *„Házíme sníh ve dne v noci“: Alpské bojiště očima českého vojáka Roberta Mráze*, Dějiny a současnost 32, 2010, č. 1, s. 14-17.
- BUBNOV, A. – POKROVSKIJ, M. – THOMAS, J., *Dějiny občanské války v Rusku 1917-1921*, Praha nedatováno.
- BULLOCK, David, *The Czech Legion 1914-20*, New York 2009.
- BURKE, Peter, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006.
- BYSTROV, Vladimír, *Osud generála. Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojcechovského*, Praha 2007.
- CASEY, Steven – WRIGHT, Jonathan (edd.), *Mental Maps in the Era of Two World Wars*, New York 2008.
- COHEN, Gary B., *Němci v Praze 1861-1914*, Praha 2000.
- CONNAUGHTON, Richard Michael, *Vycházející slunce a skolený medvěd. Rusko-japonská válka 1904-1905*, Praha 2004.
- CROZIER, Brian, *Vzestup a pád sovětské říše*, Praha 2004.

- CTIBOROVÁ, Miroslava a kol., *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu České Budějovice*, České Budějovice 2000.
- ČECH, Zdeněk, *Potlučený lev aneb Od monarchie k republice*, Řitka 2006.
- ČECHUROVÁ, Jana, *Karel Kramář – vůdce české pravice? Nedostatečná vůle k moci prvního československého premiéra*, Dějiny a současnost 29, 2007, č. 11, s. 37-40
- ČECHUROVÁ, Jana – ŠTAIF, Jiří (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI, Sociální dějiny dnes*, Praha 2002.
- ČEJKA, Zdeněk., *Československé Nieuporty*, Historické sešity 1, Praha 1998.
- ČERVENÁ, Soňa, *Můj Václav*, Brno 2001.
- ČORNEJ, Petr, *Boží bojovníci. Dva vzorce husitského mýtu*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 9, s. 14-16.
- ČORNEJOVÁ, Ivana, *Zapalte kacířské bludy. Mýtus na téma „temno“*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 11, s. 14-17.
- DAVIES, Norman, *Bílý orel, Rudá Hvězda, Polsko-sovětská válka 1919-1920 a „Zázrak nad Vislou“*, Praha 2006.
- DAVIES, Norman, *Boj o Varšavu, Povstání Poláků proti nacistům 1944*, Praha 2005.
- DAVIES, Norman, *Evropa ve válce 1939-1945. Žádné jednoduché vítězství*, Praha 2007.
- DAVIES, Norman – MOORHOUSE, Roger, *Mikrokosmos. Portrét jednoho střeoevropského velkoměsta*, Praha 2006.
- DAWS, Gavan, *Zajatci Japonců. Váleční zajatci druhé světové války v Tichomoří*, Praha 2008.
- DĚDKOVÁ, Ludmila, *Prameny k hospodářské a finanční politice ruských legií*, Historie a vojenství 26, 1970, č. 3, s. 458-465.
- Dějiny vojenského umění. Vojenské umění v období imperialismu*, Praha 1955.
- DĚRJABIN, Andrej, *Graždanskaja vojna v Rossii 1917-1922. Nacionalnyje armii*, Moskva 1998.
- Deset československé republiky I-III*, Praha 1928.
- DITTMER, Lowell, *Political Culture and Political Symbolism. Toward a Theoretical Synthesis*, World Politics 29, 1977, č. 4, s. 552-583.
- DOLEŽAL, Jaromír, *80 let T.G. Masaryka*, Praha 1929.
- DOLLERY, Brian – PARSONS, Craig R., *Prisoner Taking and Prisoner Killing. A Comment on Fergusson's Political Economy Approach*, War in History 14, 2007, č. 4, s. 499-512.

- DOUBEK, Vratislav, *Česká politika a Rusko (1848-1914)*, Praha 2004.
- Dr. Karel Kramář. *K šedesátým narozeninám*, Praha 1920.
- DUBÁNEK, Martin, *Pevnost Vladivostok a československé legie v Rusku*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 2, s. 64-75.
- DUFFACK, J. J., *Štefánik a Československo*, Praha 2007.
- DVORSKÝ, Josef, *Naše vojsko a československý důstojník v projevech T. G. Masaryka*, Praha 1991.
- DZIAKOVÁ, Olga, *Vojenská psychologie*, Praha 2009.
- EBERT, James R., *A Life in a Year. The American Infantryman in Vietnam*, New York 2004.
- ECKERTOVÁ, Eva, *Kameny na préríi. Čeští vystěhovalci v Texasu*, Praha 2004.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří – VYKOUPIIL, Libor (edd.), *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*, Brno 2008.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008.
- FASORA, Lukáš – KLADIWA, Pavel, *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850-1918*, Český časopis historický 102, 2004, č. 4, s. 796-827.
- FAUST, Drew Gilpin, *This Republic of Suffering. Death and the American Civil War*, New York 2008.
- FEJTOVÁ, Olga – LEDVINKA, Václav – PEŠEK, Jiří a kol., *Evropská velkoměsta za druhé světové války. Každodennost okupovaného velkoměsta. Praha 1938-1945 v evropském srovnání*, Praha 2007.
- FERGUSON, Niall, *Nešťastná válka*, Praha 2004.
- FERGUSON, Niall, *The War of the World. History's Age of Hatred*, London 2007.
- FEYERABEND, Paul, *Rozprava proti metodě*, Praha 2001.
- FIC, Victor Miroslav, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914-1918 I-III*, Praha-Brno 2006-2008.
- FIDLER, Jiří, *Generálové legionáři*, Brno 1999.
- FIDLER, Jiří, *Unifikace československé branné moci*, Vojenské rozhledy 8 (40), č. 4, 1999.
- FIDLER, Jiří, *Velitelé vyšších velitelství čs. branné moci v letech 1918-1939*, Historie a vojenství 48, 1999, č. 4, s. 848-872.
- FIDLER, Jiří, *Význam francouzské vojenské mise pro výstavbu československé branné moci*, Vojenské rozhledy 8 (40), č. 2, 1999.
- FIDLER, Jiří, *Zborov 1917*, Brno 2003.
- FIGES, Orlando, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha 2000.

- FIGES, Orlando, *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*, Praha-Plzeň 2004.
- FIGES, Orlando, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*, New York 2007.
- FILÍPEK, Štěpán, *Horší než gestapo. Životní osudy novináře Karla Horkého*, Dějiny a současnost 29, 2007, č. 5, s. 17-20.
- FILIPOWICZ, Marcin – ZACHOVÁ, Alena, *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové, Červený Kostelec* 2009.
- FIRSOV, E. F., *Rukopisnyje žurnaly na rodnom jazyke češských dobrovolcev v Rosii v 1916-1917 gg, ili Čechia – zemja obětovanaja*, in: L. N. BUDAGOVA a kol., *Pervaja mirovaja vojna v literaturach i kulture zapadnych i južnych slavjan*, Moskva 2004, s. 221-236.
- FIRSOV, Jevgenij, *Hektografické materiály a korespondence v propagandě patriotického hnutí českých a slovenských zajatců v Rusku*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 1, s. 23-36.
- FIŠERA, Josef, *Válečné hroby ve Francii*, Praha 2003.
- FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution*, New York 2001.
- FOUCAULT, Michael, *Dějiny sexuality III. Péče o sebe*, Praha 2003.
- FRITZ, Stephen G., *Endkampf. Soldiers, Civilians, and the Death of the Third Reich*, Lexington 2004.
- FRITZ, Stephen G., *Frontsoldaten. The German Soldier in World War II*, Lexington 2005.
- FRYŠČOK, Miloslav Alexej, *Legionáři, car a rudá vlajka*, Brno 1998.
- FUČÍK, Josef, *Boje Britů s rakousko-uherskou armádou v r. 1918*, Historie a vojenství 49, 2000, č. 3, s. 507-554.
- FUČÍK, Josef, *Generál Podhajský*, Praha-Litomyšl 2009.
- FUČÍK, Josef, *K posledním bojům a rozpadu rakousko-uherské armády v říjnu 1918*, Historie a vojenství 48, 1999, č. 1, s. 26-51.
- FUČÍK, Josef, *Na Piavě zvečera. Aneb jak jsme nikdy nebojovali*, Dějiny a současnost 28, 2006, č. 12, s. 40-43.
- FUČÍK, Josef, *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka I. světové války*, Praha 2006.
- FUČÍK, Josef, *Piava 1918*, Praha 2001.
- FUČÍK, Josef, *Soča (Isonzo) 1917*, Praha-Litomyšl 1999.
- FUSSELL, Paul, *The Great War and Modern Memory*, New York 2000.
- GABRIEL, Richard A., *No More Heroes. Madness and Psychiatry in War*, New York 1987.
- GALANDAUER, Jan, *Bitva u Zborova*, Praha 2002.
- GALANDAUER, Jan, *František Ferdinand d'Este. Následník trůnu*, Praha – Litomyšl 2000.

- GALANDAUER, Jan, *Hrob Neznámého vojína v proměnách času*, Historie a vojenství 48, 1999, č. 2, s. 251-273.
- GALANDAUER, Jan, *Knoflík ze šatů paní Linhartové. Špionážní nehoda prvního odboje*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 9, s. 30-32.
- GALANDAUER, Jan, *O samostatný československý stát 1914-1918*, Praha 1992.
- GALANDAUER, Jan a kol., *Od Sarajeva k Velké válce I-II*, Praha 1995.
- GALANDAUER, Jan, *Pád dvouhlavého orla po padesáti letech. Výprava československých historiků do Vídně v říjnu 1968*, Dějiny a současnost 31, 2009, č. 7, s. 25-27.
- GALANDAUER, Jan, *Povstaňte až bude třeba! Mýtus bitvy u Zborova*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 1, s. 14-16.
- GALANDAUER, Jan, *T.G. Masaryk a vznik ČSR*, Slovo k historii 14, Praha 1988.
- GALANDAUER, Jan, *Wacht am Rhein a Kde domov můj. Válečné nadšení v Čechách v létě 1914*, Historie a vojenství 45, 1996, č. 5, s. 22-43.
- GALANDAUER, Jan a kol., *Slovník prvního československého odboje 1914-1918*, Praha 1993.
- GALANDAUER, Jan – HOFMAN, Petr – ŠEDIVÝ, Ivan, *Zborov 1917-1997*, Praha 1997.
- GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan, *Druhá republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl 2004.
- GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (edd.), *Česká společnost za velkých válek 20. století. Pokus o komparaci*, Praha 2003.
- GILBERT, Adrian, *POW. Allied Prisoners in Europe, 1939-1945*, London 2006.
- GILBERT, Martin, *První světová válka. Úplná historie*, Praha 2003.
- GILBERT, Shirli, *Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghetto and Camps*, Oxford 2005.
- GLENNY, Misha, *Balkán 1804-1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, Praha 2003.
- GOLDHAGEN, Daniel Johan, *Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holocaust*, Praha 1997.
- GREGOROVIČ, Miroslav, *Kapitoly o českém fašismu*, Praha 1995.
- GREGOROVIČ, Miroslav, *První československý odboj. Čs. legie 1914-1920*, Praha 1992.
- GRIFFITH, James, *Further Considerations Concerning the Cohesion-Performance Relation in Military Settings*, Armed Forces and Society 34, 2007, č. 1, s. 139-147.
- GRINKER, Roy Richard – SPIEGEL, John Paul, *Men under Stress*, New York 1963.
- GRINKER, Roy Richard – SPIEGEL, John Paul, *War Neuroses*, Manchester 1979.
- GROSSMAN, David, *On Killing*, London 1995.

- GUDAITIS, Gitis, *Armeen Russlands und Deutschlands im 1. Weltkrieg und in den Revolutionen von 1917 und 1918. Ein Vergleich*, disertační práce, Eichstätt-Ingolstadt 2004.
- HAFFNER, Sebastian, *Německá revoluce 1918-1919*, Brno 1998.
- HÁJKOVÁ, Dagmar, *Jakou má pohled historii? Dějiny umění, vizuální studia a vizuální obrat*, *Dějiny a současnost* 29, 2007, č. 6, s. 30-32.
- HÁJKOVÁ, Dagmar, *Krycí jméno Victor. Emanuel Voska za první světové války*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 9, s. 36-40.
- HÁJKOVÁ, Dagmar, *Masarykův exil. Svědectví dopisů*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 74-86.
- HÁJKOVÁ, Dagmar, *Role propagandy ve válečných aktivitách T. G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, s. 14-37.
- HANUŠ, Jiří – VLČEK, Radomír (edd.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno 2008.
- HANZLÍK, František, *Generál Heliodor Píka. Tragický osud vlastence*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 2, s. 72-80.
- HANZLÍK, František, *Legie v Rusku, v Itálii a ve Francii 1914-1918 na cestě k samostatné Československé republice*, in: *Demokratické principy vzniku Československa, Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*, Brno 1998, s. 23-38.
- HARNA, Josef, *Idea národa československého na stránkách týdeníku Přítomnost*, *Moderní dějiny* 17, 2009, č. 1, s. 169-194.
- HART, Liddell, *Historie první světové války*, Brno 2001.
- HASTINGS, Max, *Armageddon. Bitva o Německo 1944-1945*, Praha 2008.
- HAUNER, Milan, *Masaryk v Rusku a v Americe. Kolem dvou dopisů Seton-Watsonovi*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 2, s. 344-353.
- HAYNES, Alex D., *The Development of Infantry Tactics in the Canadian Expeditionary Force 1914-1918*, *Canadian Military Journal* 8, 2007, č. 3, s. 63.
- HAVEL, Petr, *Sloužit až do roztrhání těla. Doba vojáková „ležení“ od konce třicetileté války dodnes*, *Dějiny a současnost* 28, 2006, č. 12, s. 30-32.
- HAVEL, Petr – HODÍK, Milan, *Stravování jako součást zaopatření vojáků c. (a) k. armády do roku 1918*, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 4, s. 860-883.
- HAVEL, Petr – LANDA, Pavel, *Vojenská kuchařka totiž Kuchařská kniha c. a k. vojska se 178 recepty, mnoha vyobrazeními a odbočkami až do současnosti*, Praha 2004.

- HAINES, R. P. W., *Reassessing the Japanese Prisoner of War Experience. The Changi POW Camp, Singapore 1942-5*, London 2003.
- HAVRÁNEK, Jan, *Rodina jako stále pevná základna společnosti za 1. a 2. světové války*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 71-73.
- HECZKOVÁ, Jana, *Malé akty vzdoru. Hudba v nacistických vyhlazovacích a zajateckých táborech*, *Dějiny a současnost* 32, 2010, č. 6, s. 34-36.
- HEŘTOVÁ, Yvette, *Zákopová válka*, Praha 1983.
- HILBERG, Raul, *Pachatelé. Oběti. Diváci. Židovská katastrofa 1933-1945*, Praha 2002.
- HINES, Jason, *Sins of Omission and Commission. A Reassessment of the Role of Intelligence in the Battle of Jutland*, *The Journal of Military History* 72, 2008, č. 4, 1117-1153.
- HITCHCOCK, Edward B., *Zasvětil jsem život míru. Životopis Edvarda Beneše*, Praha 1947.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ, Petr, *Dějiny pražských lékařských fakult 1348-1990*, Praha 1993.
- HODÍK, Milan, *Pohodlí jen pro vyvolené. C. (a) k. vojsko na vozech*, *Dějiny a současnost* 28, 2006, č. 12, s. 37-39.
- HOFMAN, Jiří – ŠIRC, Václav – VACULÍK, Jaroslav, *Volýňští Češi v prvním a druhém odboji*, Praha 2004.
- HOJDA, Zdeněk, *Jak slaví národ Husův. Jan Hus jako české jubileum*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 8, s. 41-43.
- HOLMES, Richard, *Acts of War. The Behavior of Men in Battle*, New York 1985.
- HOLMES, Richard, *Firing Line*, London 1985.
- HOLMES, Richard, *Shots from the Front. The British Soldier 1914-1918*, London 2008.
- HONZÍK, Miroslav, *Legionáři*, Praha 1990.
- HONZÍKOVÍ, Miroslav a Hana, *1914-1918. Léta zkázy a naděje*, Praha 1984.
- HORSFALL, Jack – CAVE, Nigel, *Cambrai 1917. „Pravý hák“ Hindenburgova linie*, Brno 2002.
- HORSKÁ, Pavla, *Sladká Francie*, Praha 1996.
- HOŘEC, Jaromír, *První kroky svobody. Podkarpatská Rus 1918-1921 (1920)*, Praha 1999.
- HOTMAR, Josef, *Zrození svobody 1914-1918*, Brno 2005.
- HRABICOVI, Pavel a Zdeněk, *Zapomenutý generál Karel Klapálek*, Praha 2006.
- HRBEK, Jaroslav, *Velká válka na moři I-V*, Praha 2001-2002.

- HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít – KOKOŠKA, Stanislav – PILÁT, Vladimír – HOFMAN, Petr, *Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945 I-II*, Praha 2009.
- HUTEČKA, Jiří, *Dulce et Decorum Est. Bitva v evropských dějinách*, Dějiny a současnost 32, 2010, č. 5, s. 30-33.
- CHAMBERLAINOVÁ, Lesley, *Parník filozofů. Lenin a vyhnání inteligence*, Praha 2009.
- CHORVÁT, Peter, *Generál Branislav Manica (1894-1980)*, *Vojenská história* 9, 2005, č. 3, s. 84-100.
- CHURCHILL, W. S., *Světová krize 1911-1918 I-III*, Praha 1932.
- JÄCKEL, Eberhard, *Německé století. Historická bilance*, Praha 2004.
- JAKEŠOVÁ, Elena, *Slovenskí vysťahovalci. Civilní „zajatci“ v Kanade (1915-1916)*, *Vojenská história* 9, 2005, č. 4, s. 83-91.
- JANKA, Otto, *Generál Stavovský. Letec a gentleman*, Praha 1997.
- JANOUSEK, Jaromír, *Vzory chování a prožívání v historickopsychologickém a kulturněpsychologickém kontextu*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století* 7, 1997 s. 23-29.
- JAWORSKI, Rudolf, *Mezi politikou a trivialitou. Sudetoněmecké grenzlandromány 1918–1938*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 1, s. 27-31.
- JENDEKOVÁ, Božena, *Osudy legionářů z Brandýsa nad Orlicí a jeho okolí*, Ústí nad Orlicí 2001.
- JIRÁNEK, Tomáš, *Druhý, tzv. Gibišův transport československých legií z Ruska do Francie (1917-1918)*, *Theatrum historiae* 1, 2006, Pardubice 2006, s. 233-247.
- JIRÁNEK, Tomáš, *Přijetí prvního překladu Remarqueova románu Na západní frontě klid v Československu*, in: D. BLÜMLOVÁ a kol. (edd.), *Čas optimismu*, s. 337-353.
- JIROUŠEK, Bohumil, *Ličnosť generala L. G. Kornilova v osveščenii češskich avtorov mežvojennoho perioda*, in: L. N. BUDAGOVA (ed.), *Pervaja mirovaja vojna v literaturach i kul'ture zapadnyh i južnyh slavjan*, Moskva 2004, s. 245-253.
- JIROUŠEK, Bohumil, *Ruský generál L. G. Kornilov v českém meziválečném dějepisectví*, in: Jiří PETRÁŠ (ed.), *Regiony a první světová válka*, České Budějovice 2001, s. 89-93.
- JIROUŠEK, Bohumil a kol., *Proměny diskursu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*, České Budějovice 2008.
- JUDT, Tony, *Poválečná Evropa. Historie po roce 1945*, Praha 2008.

- JUZA, Josef a kol., *Čs. legionáři okresu Rychnov nad Kněžnou 1914-1921*, Rychnov nad Kněžnou 1998.
- KABELKOVÁ, Markéta – SAK, Robert – GÖSSEL, Gabriel – HYVNAR, Josef, *Státní hymna České republiky v proměnách doby*, Praha 2008.
- KALETA, Petr – MARTÍNEK, František – NOVOSAD, Lukáš (edd.), *Národnostní otázka v Polsku a Československu v meziválečném období: Sborník z mezinárodní vědecké konference*, Praha 2005.
- KALINA, Antonín Svatopluk, *Krví a železem dobytá československá samostatnost*, Praha
- KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918-1938) I-III*, Praha 2000-2003.
- KÁRNÍK, Zdeněk, *Osobní korespondence jako víceúrovňová politická instruktáž (Poznámky k dopisům Edvarda Beneše bratru Vojtovi do USA za Velké války)*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 44-49.
- KÁRNÍK, Zdeněk – MĚCHÝŘ, J. (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí IV. Zvraty a převraty 1939–1992*, Praha 2001.
- KÁRNÍK, Zdeněk – ŠTAIF, Jiří (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*, Praha 1999.
- KAŠPAR, Lukáš, *Český hraný film a filmaři za protektorátu. Propagace, kolaborace, rezistence*, Praha 2007.
- KEEGAN, John, *První světová válka*, Praha-Plzeň 2003.
- KEEGAN, John, *The Face of Battle*, New York 1978.
- KEEGAN, John, *Tváře velení. Velitelé v bitvě*, Praha-Plzeň 2006.
- KEENE, Jennifer D., *Doughboys. The Great war and the Remaking of America*, Baltimore 2001.
- KELLET, Anthony, *Combat Motivation*, The Hague 1982.
- KENNEDY, Paul, *History from the Middle. The Case of the Second World War*, *The Journal of Military History* 74, 2010, č. 1, s. 35-51.
- KHVOSTOV, Michail, *The Russian Civil War II. White Armies*, New York, USA, 2005.
- KIAER, Christina – NAIMAN, Eric (edd.), *Everyday Life In Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside*, Bloomington, 2006.
- KISELKOVA, Natalija, *Obraz Ruska v českém periodickém tisku v 60. a 70. letech 19. století*, *Slovanský přehled* 93, 2007, č. 3, s. 377-387.
- KLECANDA, Vladimír, *Operace čs. vojska na Rusi v letech 1917-1920*, Praha 1921.
- KLEVANSKIJ, Aleksandr Charitonovič, *Českoslovenští internacionalisté a legionářský sbor v Rusku*, Praha 1973.

- KLÍMA, Jan, *Pod německou vlajkou. Příběh jedné koloniální říše*, Praha 2005.
- KLIMEK, Antonín, *Boj o Hrad I-II*, Praha 1996-1998.
- KLIMEK, Antonín, *Jak se dělal mír roku 1919. Československo na konferenci ve Versailles*, Slovo k Historii 19, Praha 1989.
- KLIMEK, Antonín, *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XIII. 1918-1929*, Praha 2000.
- KLIMEK, Antonín, *Vítejte v první republice*, Praha 2003.
- KLIMEK, Antonín – HOFMAN, Petr, *Vítěz, který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha – Litomyšl 1995.
- KLIMENT, Charles K. – NAKLÁDAL, Břetislav, *Slovenská armáda 1939-1945*, Praha 2006.
- KLIMPL, Josef, *Vojtěch Preissing: PRO REPUBLIKU*, Historie a vojenství 57, 2008, č. 3, s. 107-109.
- KLÍPA, Bohumír, *Československá legie v Itálii*, Historie a vojenství 42, 1993, č. 1, s. 17-97.
- KLUSÁKOVÁ, Luďa (ed.), „*We*“ and „*the Others*“. *European Societies in Search of Identity*, Studies in Comparative History, Studia historica 53, Philosophica et Historica 1–2000, Praha 2004.
- KLUSÁKOVÁ, Luďa – KUBIŠ, Karel (edd.), *Meeting the Other. Studies in Comparative History*, Philosophica et Historica 2 – 2003, Studia historica LVI, Praha 2006.
- KNOPP, Guido, *Zajatci. Život za ostnatými dráty*, Praha 2009.
- KOCOUREK, Katya, *Aktivní nebo pasivní revoluce doma? Vzpomínky Viktora Dyka, Josefa Svatopluka Machara a Aloise Rašina z vězení během Velké války (1914 – 1918)*, Historie a vojenství č. 52, 2003, č. 1, s. 106-125.
- KOCOUREK, Katya, *Čechoslovákista Rudolf Medek. Politický životopis*, Praha 2011.
- KODAJOVÁ, Dana, *Reflexia vojnových udalostí v rokoch 1914-1918 v cirkevnej tlači*, Vojenská história 10, 2006, č. 2, s. 31-42.
- KOKOŠKA, Stanislav, *Praha v květnu 1945. Historie jednoho povstání*, Praha 2005.
- KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008.
- KOLDITZ, Thomas A., *Research in In Extremis Settings*, Armed Forces & Society 32, 2006, č. 4, s. 655-658.
- KÖROGLU, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity. Literature and Turkey during World War I*, New York 2007.
- KOŘALKA, Jiří, *Mitteleuropa Friedricha Neumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války*, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 1, s. 12-16.

- KOURA, Petr, *Podplukovník Josef Balabán. Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové“*, Praha 2003.
- KOURA, Petr – RANDÁK, Jan (edd.), *Hrdinství a zbabělost v české kultuře 19. a 20. století. Výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.-27. října 2006*, Praha 2008.
- KOVÁČ, Dušan, *Dějiny Slovenska*, Praha 2002.
- KOVTUN, Jiří, *Masarykův triumf*, Praha 1991.
- KOVTUN, Jiří, *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918-1935*, Praha 2005.
- KRÁL, Václav, *Intervenční válka československé buržoazie proti Maďarské sovětské republice v roce 1919*, Praha 1954.
- KRBCOVÁ, Ilona, *František Kupka a Otto Gutfreund v letech 1914-1918*, *Historie a vojenství* 56, 2007, č. 1, s. 116-118.
- KRBCOVÁ, Ilona, *Příběh českého spojaře na italské frontě v roce 1916*, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 2, s. 418-451.
- KREJČOVÁ Jana a kol., *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Prachatice*, Prachatice 2000.
- KRUČININ, Alexandr, *Zborov v Jekatěrinburgu*, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 1, s. 131.
- Křehké vítězství. 28. říjen v paměti Hradu. Proměny československé státnosti 1918-1948*, Praha 2008.
- KŘEN, Jan, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.
- KŘÍŽEK, Jurij, *Němci, Lenin a čs. legie*, Praha 1997.
- KSIŇAN, Michal, *Milan Rastislav Štefánik a francúzska letecká misia v Srbsku*, *Vojenská história* 10, 2006, č. 1, s. 46-56.
- KUBÍK, Lubomír, *Těšínský konflikt. Dramatické okamžiky česko-polských vztahů*, Olomouc 2001.
- KUBÍN, Zdeněk, *Osudy čtyř veteránů. Životní příběhy příslušníků československých zahraničních jednotek*, Praha 2004.
- KUBIŠ, Karel (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, *Philosophica et Historica* 5–1999, *Studia historica* 52, Karolinum, Praha 2003.
- KUČERA, Martin, *Múzy v ozvěně zbraní. K válečnému prožitku kulturních tvůrců v českých zemích*, *Moderní dějiny* 8, 2000, s. 7 – 52.

- KUČERA, Martin (ed.), *Zprávy tajným inkoustem. Kapitola z dějin českého zpravodajství za první světové války (1914-1918)*, Praha 2003.
- KUDELA, Josef, *Bohumil Čermák. Předseda čsl. revoluční organizace v Rusku*, Praha 1930.
- KUDELA, Josef, *Československý odboj doma*, Praha 1928.
- KUDELA, Josef, *Generál St. Čeček. Velitel povolžské fronty*, Brno 1930.
- KUDELA, Josef, *Přehled vývoje čsl. revolučního hnutí na Rusi. Do odchodu čsl. armádního sboru z Ukrajiny*, Praha 1923.
- KUDELA, Ivan, *Aksakovská tragedie. Smrt plk. Josefa Švece*, *Vojenské rozhledy* 12 (44), 2003, č. 3.
- KUDELA, Ivan, *O slavné bitvě u Zborova*, *Vojenské rozhledy* 14 (46), 2005, č. 1.
- KUDELA, Ivan, *PhDr. Josef Kudela (1886-1942) a první československý odboj*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 156-173.
- KUDLÁČ, A.K.K., *Příběh(y) volné myšlenky*, Praha 2005.
- KUDRNA, Ladislav, *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*, Praha 2003.
- KUHLMAN, Erika, *American Doughboys and German Fräuleins. Sexuality, Patriarchy, and Privilege in the American-Occupied Rhineland, 1918-23*, *The Journal of Military History* 71, 2007, č. 4, s. 1077-1106.
- KUHN, Thomas Samuel, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997.
- KUTHAN, Pavel J., *Admirál Kolčak a čs. legionáři*, *Military revue* 2, 2010, č. 4, s. 8-10.
- KUTÍLKOVÁ, Dagmar, *K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914-1917*, *Historie a vojenství* 50, 2001, č. 4, s. 796-815.
- KUTÍLKOVÁ, Dagmar, *K problematice stejnokrojů příslušníků československé jednotky v Rusku v roce 1918*, *Historie a vojenství* 51, 2002, č. 4, s. 884-912.
- KUTÍLKOVÁ, Dagmar, *K problematice stejnokrojů Československého vojska na Rusi 1919-1920*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 2, s. 397-420.
- KVASNIČKA, Ján, *Československé légie v Rusku 1917–1920*, Bratislava 1963.
- KVAČEK, Robert, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2003.
- LAPPARRA, *Les austro-hongrois sur le front ouest. De l'enthousiasme de 1914 à la répugnance de 1918*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 54, 2004, č. 1, s. 89-94.
- LASOVSKÁ, Františka, *Sokolstvo za války a převratu. Příspěvek k dějinám odboje*, Praha 1928.
- LÁŠEK, Pavel – VANĚK, Jan, *Obrněná drezína Tatra T18*, Praha 2003.

- LAWRENCE, Thomas Edward, *Sedm sloupů moudrosti. Historie jednoho triumfu*, Praha 1998.
- LAWSON, Don, *Spojené státy v první světové válce. Vyprávění o generálu Johnu J. Pershingovi a Amerických expedičních silách*, Praha 2009.
- LE CHENE, Evelyn, *Mlčenliví hrdinové. Hrdinství a oddanost zvířat ve válce*, Praha 2005.
- LENDEROVÁ, Milena, *Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002.
- LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – DOUŠOVÁ, Hana, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století I. díl. Dějiny hmotné kultury*, Pardubice 2001.
- LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.
- LIAROPOULOS, Andrew N., *Revolutions in Warfare. Theoretical Paradigms and Historical Evidence. The Napoleonic and First World War Revolutions in Military Affairs*; in: Gary SHEFFIELD (ed.), *War Studies Reader. From the seventeenth Century to the Present Day and Beyond*, New York 2010.
- LISÁ, Martina – KRÁL, Karel, *Československé vojenské lékařství 1918-1928*, *Historie a vojenství* 50, 2001, č. 4, s. 816-831.
- LITERA, Bohuslav, *Historie Rudé armády 1917-1941 I-II*, Praha 2009.
- LOCHMAN, Daniel, *Chajlarský incident aneb Čechoslováci a Japonci na Sibiři*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 4, s. 47-53.
- LUSTIGOVÁ, Martina, *Karel Kramář. První československý premiér*, Praha 2007.
- MACCOUN, Robert J. – KIER, Elizabeth – BELKIN, Aaron, *Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat?* *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 646-654.
- MACLEOD, Jenny, (ed.), *Defeat and Memory. Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, New York 2008
- MACMILLANOVÁ, Margaret, *Mírotvorci. Pařížská konference 1919*, Praha 2004.
- MACHAČOVÁ, Jana, *Vzory chování a ti cizí. Kontinuita a diskontinuita v Československé republice*, *Slezský sborník* 107, 2009, č. 1, s. 15-33.
- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří (edd.), *Konference K metodologii sociální historiografie Praha 20. a 21. 9. 2001*, Opava 2001.
- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří, *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918-1938*, Opava 1999.

- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří (edd.), *Studie k sociálním dějinám 10. Konference Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti Praha Jinonice 11.–12. 9. 2002*, Opava 2002.
- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří, *Vzory chování v českých zemích v 19. století*, in: tíž (edd.), *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*, 1997, s. 399-482.
- MACHO, Peter, *Bohatýr i mučedník. Mýtus Milana Rastislava Štefánika*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 7, s. 14-16.
- MACHO, Peter, *Fenomén husitství v životopisných textoch o Štefánikovi v medzivojnovom období*, *Husitský Tábor Supplementum 3*, Tábor 2007, s. 169-179.
- MANNING, Frederick J., *Morale and Cohesion in Military Psychiatry*, in: Franklin D. JONES – Linette R. SPARACINO – Victoria L. WILCOX – Joseph M. ROTHBERG, *Military Psychiatry. Preparing in Peace for War*, Washington D.C. 1995.
- MAREK, Jindřich, *Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938-1939*, Cheb 2004.
- MAREK, Jindřich, *Piráti svobody. Čeští námořníci v letech 1918-1921*, Cheb 2002.
- MAREK, Jindřich, *Pod císařskou šibenicí. Čeští vojáci na křižovatkách roku 1918*, Cheb 2005.
- MAREK, Jindřich, *Žraloci císaře pána. Čeští námořníci na rakouských ponorkách 1914-1918*, Cheb 2001.
- MARSHALL, S. L. A., *Men Against Fire*, New York 1947.
- MARŠÁLEK, Zdenko, „*Hlavně nedráždit*“. *Armáda mezi Mnichovem a patnáctým březnem*, *Dějiny a současnost* 31, 2009, č. 3, s. 33-36.
- MARŠÁLEK, Zdenko, *Malá bitva taky bitva. Efektivita a prezentace exilových armád za 2. světové války*, *Dějiny a současnost* 32, 2010, č. 5, s. 41-43.
- MARŠÁLEK, Zdenko, *Pan prezident jede na manévry. T.G. Masaryk na závěrečných cvičeních branné moci v roce 1922*, *Dějiny a současnost* 28, 2006, č. 12, s. 33–36.
- MARŠÁLEK, Zdenko, *Vojenské elity a personální politika obsazování nejvyšších orgánů československé branné moci v počátcích první republiky*, in: Ivan ŠEDIVÝ – Jan HÁJEK (edd.), *Na pozvání Masarykova ústavu 3*, Praha 2007.
- MARTÍNEK, Zdeněk a kol., *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Pelhřimov*, Pelhřimov 2000.

- MARWICK, Artur, *The Great War in Print and Paint. Henri Barbusse and Fernand Léger*, *Journal of Contemporary History* 37, 2002, s. 509 - 521.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Nesnáze demokracie. O bolševictví*, Praha 1990.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Palackého idea národa českého*, Praha 1947.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Slavjanofilství Ivana Vasilejeviče Kirejevského*, in: Jiří GABRIEL – Helena PAVLICOVÁ – Jan ZOUHAR (edd.), T. G. MASARYK, *Slovanské studie a texty z let 1889-1891*, Praha 2007, s. 11-106.
- MÁŠOVÁ, Hana, *Bojovník s demokracií – lékař a úředník Ladislav Prokop Procházka*, in: Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Historia Medicina Kultura. Sborník k dějinám medicíny*, Praha 2006, s. 189-204.
- MATĚJČEK, Jiří, *Formování sociální skupiny horníků uhlí v českých zemích (1800-1914)*, Opava 1990.
- MATLOFF, Maurice, *Dějiny americké armády*, Praha 1999.
- MAWDSLEY, Evan, *The Russian Civil War*, New York 2008.
- McCARTNEY, Helen, *Citizen Soldiers. The Liverpool Territorials in the First World War*, Cambridge 2005.
- McCONNEL, James, *Recruiting Sergeants for John Bull? Irish Nationalist MPs and Enlistment during the Early Months of the Great War*, *War in History* 14, 2007, č. 4, s. 408-428.
- MEAD, Margaret – MÉTRAUX, Rhonda Bubendey, *The Study of Culture at a Distance*, Chicago 1953.
- MELTON, Carol Wilcox, *Between War and Peace. Woodrow Wilson and the Siberian Expeditionary Force in Siberia, 1918–1921*, Macon, USA, 2001.
- MERRIDALEOVÁ, Catherine, *Ivanova válka. Rudá armáda 1939-45*, Praha-Plzeň 2007.
- MEŠKO, Marek, *Bojová a politicko-diplomatická činnost M. R. Štefánika v Srbsku*, *Vojenská história* 13, 2009, č. 1, s. 25-43.
- MICIŇSKA, M., *Flying University, The Women's Struggle For The Higher Education In Russian Poland (Late 19th Century)*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku po 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 313-322.
- MICHL, Jan, *Legionáři a Československo*, Praha 2009.
- MICHL, Jan, *Legionářské organizace v Československu (1920-1938)*, *Historie a vojenství* 56, 2007, č. 4, s. 4-23.

- MINAŘÍK, Pavel, *Plk. pěch. Antonín Kostrhún – vlastenec nebo zrádce?*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 3, s. 76-86.
- MOFFAT, Ian C. D., *Forgotten Battlefields. Canadians in Siberia 1918-1919*, Canadian Military Journal Vol. 8, 2007, Autumn, s. 73-83.
- MOMMSEN, Hans – KOVÁČ, Dušan – MALÍŘ, Jiří – MARKOVÁ, Michaela, *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000.
- MOORE, Bob – FEDEROWICH, Kent, *Prisoners of War and their Captors in World War II*, Oxford 1996.
- MYŠKOVÁ, Eva, *Rumburská vzpoura*, Ústí nad Labem 1978.
- NAMONT, Jean-Phillipe, *La colonie tchécoslovaque en France pendant la première guerre mondiale*, Guerres mondiales et conflits contemporains 54, 2004, č. 4, s. 41-57.
- NÁLEVKA, Vladimír, *Koncert velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871-1914*, Praha 2006.
- NEDOROST, Libor, *Češi v I. světové válce I-III*, Praha 2006.
- NELSON, Robert L., „Ordinary Men“ in the First World War? German Soldiers as Victims and Participants, *Journal of Contemporary History* 39, 2004, s. 425 - 435.
- NELSON, Robert L., *Soldiers Newspapers. A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond*, *War in History* 17, 2010, č. 2, s. 167-191.
- NĚMEČEK, Jan, *Mašínové*, Praha 1998.
- NĚNAŠEVNA, Zoja Sergejevna, *The Beginnings of the Czechs' emigration to Russia in the middle of the 19th century*, *Slovanské historické studie* 29, 2003, s. 7-38.
- NOLČ, Jiří, *Československá armáda za první republiky*, Brno 2007.
- NOLTE, Ernst, *Fašismus ve své epoše*, Praha 1999.
- NOVÁK, Jiří, *Bitva o Jadran. C. a k. válečné námořnictvo za I. světové války*, Brno 1998.
- NYKL, Hanuš (ed.), *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska. Vlivy a souvislosti*, Červený Kostelec 2006.
- OHLER, Norbert, *Válka a mír ve středověku*, Jinočany 2004.
- OLEJNÍK, Jan a kol., *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Strakonice*, Strakonice 2000.
- ORZOFF, Andrea, *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914-1948*, New York 2009.
- OSOKINA, Elena, *Our Daily Bread. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia*, Westport 2001.
- OVERY, Richard, *Proč Spojenci zvítězili*, Praha – Plzeň 2008.

- OVERY, Richard, *Rusové ve válce 1941-1945*, Praha – Plzeň 2004.
- OZOUF, Mona, *Co prozrazuje román 19. století. Mezi starým režimem a revolucí*, Brno 2009.
- PACNER, Karel, *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb*, Praha 2002.
- PAPOUŠEK, Jaroslav, Jaroslav, *Bitva u Zborova*, Praha 1927.
- PAPOUŠEK, Jaroslav, *Carské Rusko a naše osvobození*, Praha 1927.
- PAPOUŠEK, Jaroslav, *Masaryk a naše revoluční hnutí v Rusku*, Praha 1925.
- PAPOUŠEK, Jaroslav, *Rusko a československé legie v letech 1914-1918*, Praha 1932.
- PASÁK, Tomáš, *Český fašismus (1922-1945) a kolaborace (1939-1945)*, Praha 1999.
- PASÁK, Tomáš, *Pod ochranou říše*, Praha 1998.
- PASÁKOVÁ, Jana, *Chlebičková aféra. Odbojový čin ministerského předsedy Aloise Eliáše?*, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 1, s. 75-85.
- PATOČKA, Jan, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 2002.
- PATOČKA, Jan, *Tři studie o Masarykovi*, Praha 1991.
- PAULOVÁ, Milada, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918 I-II*, Praha 1938-1939.
- PAZDERA, David, *Češi v první světové válce (Pokus o vymezení válečného prožitku českých vojáků rakousko-uherské armády od mobilizace a nástupu k jednotce po příchod na frontu*, diplomová práce, České Budějovice 1997.
- PAZDERA, David, *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 37-43.
- PEJČOCH, Ivo, *Český svaz válečníků*, *Historie a vojenství* 1, 2007, č. 56, s. 16-28.
- PEJČOCH, Ivo, *Podplukovník František Mikuláš Mlčoch. Pod rudou hvězdou i hákovým křížem*, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 3, s. 60-69.
- PEJČOCH, Ivo – PLACHÝ, Jiří, *Synové Emanuela Moravce*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 1, s. 79-89.
- PELIKÁN, Jan – HAVLÍKOVÁ, Lubomíra – CHROBÁK, Tomáš – RYCHLÍK, Jan – TEJCHMAN, Miroslav – VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej, *Dějiny Srbska*, Praha 2005.
- PERNES, Jiří, *František Josef I. Nikdy nekorunovaný český král*, Praha 2005.
- PERNES, Jiří, *Pod Habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2001.
- PERNES, Jiří, *Život plný nepřátel. Život a smrt Františka Ferdinanda d'Este*, Praha 1994.

- PETIŠKOVÁ, Tereza, *Rané dílo malíře Josefa Šímy*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 2, s. 118-121.
- PETRÁŠ, Jiří (ed.), *Armáda, společnost a první světová válka*, České Budějovice 2002.
- PETRÁŠ, Jiří (ed.), *Česká společnost a první světová válka*, České Budějovice 1998.
- PETRÁŠ, Jiří (ed.), *Československé legie a první světová válka*, České Budějovice 2001.
- PETRÁŠ, Jiří, *Osobnosti a první světová válka*, České Budějovice 2000.
- PETRÁŠ, Jiří, *Regiony a první světová válka*, České Budějovice 1999.
- PFAFF, Ivan, *Americký „sen“ J. V. Sládka (1868–1876). Příspěvek k českému obrazu Ameriky v 19. století*, Slovanský přehled 16, 2008, s. 5-62.
- PICHLÍK Karel, *Bez legend*, Praha 1991.
- PICHLÍK Karel, *Zahraniční odboj 1914-1918*, Praha 1968.
- PICHLÍK Karel, *Zápas o československý program za první světové války*, in: *Demokratické principy vzniku Československa, Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*, Brno 1998, s. 39-45.
- PICHLÍK Karel – KLÍPA, Bohumír – ZABLOUDILOVÁ, Jitka, *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*, Praha 1996.
- PICHLÍK Karel – VÁVRA, Vlastimil – KŘÍŽEK, Jurij, *Červenobílá a rudá*, Praha 1967.
- PIPES, Richard, *Dějiny ruské revoluce*, Praha 1998.
- PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004.
- PLACHÝ, Jiří, *Vojáci „špinavé války“: Češi a Slováci jako příslušníci Cizinecké legie v bojích v Indočíně (1948-1954)*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 2, s. 81-84.
- POKORNÁ, Magdaléna (ed.), *Semináře výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000-2001: Bádají ženy jinak?, Velká válka a věda, Co je kulturní historie, Historik v měnícím se světě*, Praha 2002.
- POKORNÝ, Jiří, *Odkaz Josefa Hlávky. Historie České akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových, jakož i Nárohdospodářského ústavu*, Praha 2008.
- POKORNÝ, Jiří – RAK, Jiří, *Patroni, svátky a výročí. Slavnosti českého národa*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 8, s. 30-33.
- POLÁČEK, Václav (ed.), *Kniha a národ 1939-1945*, Praha – Litomyšl 2004.
- POLÁK, Stanislav, *Tomáš Garrigue Masaryk. Za ideálem a pravdou I-V*, Praha 1990-2009.
- PRETE, Roy A., *Joffre and the Origins of the Somme. A Study in Allied Military Planning*, The Journal of Military History 73, 2009, č. 2, s. 417-448.

- PROKŠ, Petr, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871-1918)*, Praha 2004.
- PROKŠ, Petr, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku 1914-1918/1918*, Praha 2010.
- PROKŠ, Petr, *Politická ofenziva císařského Německa vůči sovětskému Rusku (květen-červen 1918)*, Slovanický přehled 89, 2004, č. 4, s. 531-544.
- PROKŠ, Petr, *Problémy vnitřního vývoje a mezinárodního postavení Rakouska-Uherska (1914-1916/17)*, Slovanický přehled 91, 2006, č. 2, s. 161-182.
- PROKŠ, Petr a kol., *České země a moderní dějiny Evropy*, Praha 2010.
- PSÍKOVÁ, Jarmila a kol., *Českoslovenští legionáři, rodáci a občané okresu Jindřichův Hradec*, Jindřichův Hradec 2001.
- QUINN, Patrick J. – TROUT, Steven (edd.), *The Literature of the Great War Reconsidered. Beyond Modern Memory*, New York 2001.
- RAJLICH, Jiří, *Francouzské stopa kapitána Vašátka*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 2, s. 85-101.
- RAJLICH, Jiří, *Major polní pilot Otto Jindra (1886-1932). Nejúspěšnější český letec Velké války a velitel československého Leteckého sboru*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 2, s. 4-31.
- RAJLICH, Jiří, *Major polní pilot Otto Jindra (1886-1932), 2. část, Nejúspěšnější český letec Velké války a velitel československého Leteckého sboru*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 3, s. 4-31.
- RAK, Jiří, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994.
- RAK, Jiří, *Paradoxy zrodu moderních husitských tradic*, Husitský Tábor Supplementum 3, Tábor 2007, s. 727-742.
- RAK, Jiří, *Tam kde pivovary strmí. Pivo a češství před první světovou válkou*, Dějiny a současnost 24, 2002, č. 6, s. 17-21.
- RAKOVÁ, Svatava, *Pobělohorské temno v české historiografii 90. let. Pokus o sondu do proměn historického vědomí*, Český časopis historický 99, 2001, č. 3, s. 569-588.
- RANDÁK, Jan, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.
- RANDÁK, Jan, *Symbolické osmičky. Role českých osmiček a jejich demokratický příběh*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 8, s. 14-17.
- RECHCÍGL jr., Miloslav, *Postavy naší Ameriky. Poučné a zábavné čtení ze života zahraničních Čechů*, Praha 2000.

- REICHEL, Peter, *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*, Praha 2004.
- RENDLE, Matthew, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*, Oxford 2010.
- REZNIKOW, Stéphane, *Frankofilství a česká identita 1848-1914*, Praha 2008.
- RICKS, Thomas E., *Making the Corps*, New York 1997.
- RIHA, Thomas, *A Russian European. Paul Miliukov in Russian Politics*, Notre Dame 1969.
- RINGDAL, Nils Johan, *Nejtěžší povolání světa. Kapitoly z dějin prostituce*, Brno 2000.
- ROBIC-DIAZ, Delphine, *Diên Biên Phủ. Portraits de combattants sans images*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 53, 2003, č. 3, s. 107-121.
- ROCHESTER, Stuart I. –KILROY, Frederick T., *Honor Bound. American Prisoners of War in Southeast Asia. 1961-1973*, Annapolis 2007.
- RYCHLÍK, Jan, *Dějiny Bulharska*, Praha 2002.
- RYCHLÍK, Jan, *Mezi Vídní a Cařihradem I. Utváření balkánských národů*, Praha 2009.
- SAK, Robert, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914-1920)*, Jinočany 1996.
- SAK, Robert, *Co čte a nač myslí historik*, České Budějovice 2007.
- SAK, Robert, *Český rusofil v zemi svého snu (1914-1918)*, in: Ná-Prů-Pozor na Rus, Tanvald 1996, s. 132-141.
- SAK, Robert, *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily 1993.
- SAK, Robert, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha-Litomyšl 2003.
- SAVICKÝ, Ivan, *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914-1938*, Praha 1999.
- SAYLOR, Thomas, *Long Hard Road. American POWs during World War II*, Minnesota 2007.
- SEIBT, Ferdinand, *Ta stará ošklivá melodie. Několik ohlédnutí za německou historií 1900-1945*, Praha 2002.
- SERAPIANOVA, Jelena Pavlovna, *Karel Kramář o úloze Ruska v řešení „české otázky“*, in: Jan BÍLEK – Luboš VELEK (edd.), *Karel Kramář (1860-1937). Život a dílo*, Praha 2009, s. 261-267.
- Se Západočechy na sošské frontě I. světové války. Katalog výstavy*, Praha 2006.
- SHEFFIELD, Gary, *Leadership in the Trenches. Officer–Man Relations, Morale and Discipline in the British Army in the Era of the First World War*, Basingstoke 2000.

- SHEFFY, Yigal, *Chemical Warfare and the Palestine Campaign, 1916-1918*, *The Journal of Military History* 73, 2009, č. 3, 803-844.
- SHEPHARD, Ben, *A War of Nerves. Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Cambridge 2001.
- SHILS, Edward A. – JANOWITZ, Morris, *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*, *Public Opinion Quarterly* 12, 1948, s. 279-315.
- SCHEINOST, Vojtěch, *Výprava po čínské hranici. Carl Gustaf Emil Mannerheim ve službách ruského impéria*, *Dějiny a současnost* 25, 2003, č. 4, s. 16-18.
- SCHEIPERS Sibylle (ed.), *Prisoners in War*, Oxford 2010.
- SILBEY, David, *The British Working Class and Enthusiasm for War 1914-1916*, New York 2005.
- SMIRNOV, Oleg – ARROW, Holly – KENNET, Doug – ORBELL, John, *„Heroism“ in Warfare*, <http://digitalcommons.unl.edu/politicalsciencehendricks/3/>.
- SMÍŠEK, František, *PhDr. František Vlastimil Šteidler. Osudy legionářského historika*, diplomová práce, České Budějovice 2003.
- SMITH, Leonard V., *Between Mutiny and Obedience. The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I*, Princeton 1994.
- SMRČKA, Václav – MÁDLOVÁ, Vlasta, *Český lékař, válečný chirurg a zakladatel plastické chirurgie v Československu František Burian (17. 9. 1881-15. 10. 1965)*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT (ed.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle*, Jihočeský sborník historický Supplementum 2, s. 100-121.
- SOBIGOU, Alain, *Tomáš Garrigue Masaryk*, Praha – Litomyšl 2004.
- SOLPERA, Jan, *Devětatřicátí v osmatřicátém. Jindřichohradecký pěší pluk číslo 29 „Plukovníka J. J. Švece“ při obraně republiky na konci třicátých let 20. století*, Jindřichův Hradec 2008.
- SPETH, Rudolf, *Nation und Revolution. Politische Mythe im 19. Jahrhundert*, Opladen 2000.
- STAŠKA, František (ed.), *Legionáři ze Sobotecka*, Sobotka 1998.
- STEGMANN, Natali, *Kriegsdeutungen. Staatsgründungen. Sozialpolitik. Der Helden- und Opferdiskurs in der Tschechoslowakei 1914-1948*, München 2010.
- STEGMANN, Natali (Hrsg.), *Die Weltkriege als symbolische Bezugspunkte. Polen, die Tschechoslowakei und Deutschland nach dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, Prag 2009.
- STEVENSON, David, *1914-1918. The History of the First World War*, London 2005.

- STOCKDALE, Melissa Kirschke, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880-1918*, Ithaca 1996.
- STONE, Norman, *The Eastern Front 1914-1917*, London 1975 a 1998.
- STRACHAN Hew, *John Buchan and the First World War. Fact into Fiction*, War in History 16, 2009, č. 3, s. 298-324.
- STRACHAN, Hew, *The First World War I. To Arms*, Oxford 2001.
- STRAKA, Karel, *Památník osvobození (1929-1939) a jeho předchůdci*, Historie a vojenství 58, 2009, č. 3, s. 32-64.
- SUCHÁNEK, Drahomír, *Boj českých lékařů o zachování svého stavovského charakteru (Ústřední jednota československých lékařů a Revoluční odborové hnutí 1945-1948)*, in: Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Historia Medicina Kultura. Sborník k dějinám medicíny*, Praha 2006, s. 243-264.
- SULEIMAN, Susan Rubin, *Crisis in Memory and the Second World War*, Cambridge 2006.
- SVATOŇ, Vladimír, *Z druhého břehu. Studie a eseje o ruské literatuře*, Praha 2002.
- SVOBODNÝ, Petr, *Proč jsem se rozhodl/a pro lékařské povolání? „Soukromé“ rozhodnutí ve prospěch „veřejnosti“ ve světle paměti*, in: Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Historia Medicina Kultura. Sborník k dějinám medicíny*, Praha 2006, s. 265-289.
- SVOBODNÝ, Petr – HAVRÁNEK, Jan, *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996.
- SWANK, Roy L. – MARCHAND, Walter E., *Combat Neuroses. Development of Combat Exhaustion*. Archives of Neurology and Psychology 55, 1946, s. 236-247.
- SÝKORA, Jan, *TGM a ti druzí. Začátek první světové války v Londýně a Paříži*, Dějiny a současnost 32, 2010, č. 9, s. 21-23.
- ŠACH, Jan, *Krása vojenského řemesla*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 1, s. 108-111.
- ŠÁMAL, Petr, *Pro dobro českého čtenáře. Cenzurní praktiky v literární kultuře padesátých let 20. století*, Dějiny a současnost 28, 2007, č. 6, s. 24-27.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Česká historiografie vojenství 1989-2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*, Český časopis historický 100, 2002, č. 4, s. 868-901.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Češi, české země a Velká válka*, Praha 2001.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Legionářská republika. K systému legionářského zákonodárství a sociální péče v meziválečné ČSR*, Historie a vojenství 51, 2002, č. 1, s. 158-184.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Masaryk, chodil s námi na žejdlík? Bezpečnost prvního československého prezidenta na cestách*, Dějiny a současnost 31, 2009, č. 5, s. 14-15.

- ŠEDIVÝ, Ivan, *Rakousko-uherská propaganda 1914-1918*, Historie a vojenství 49, 2000, č. 1, s. 38-55.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *T. G. Masaryk a Edvard Beneš: osobnosti a práce mezi řádkami dopisů*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 1, s. 9-16.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *T. G. Masaryk. Zrozen k mýtu*, Lidové noviny, 6. ledna 2007, s. V přílohy Orientace.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Zed' mezi odbojem domácím a zahraničním. Z legionářských sporů o odbojové zásluhy*, Historie a vojenství 47, 1998, č. 6, s. 84-93.
- ŠEDIVÝ, Ivan a kol. (edd.), *Na pozvání Masarykova ústavu 3*, Praha 2007.
- ŠESTÁK, Miroslav – TEJCHMAN, Miroslav – HAVLÍKOVÁ, Lubomíra – HLADKÝ, Ladislav – HLADKÝ, Jan, *Dějiny Jihoslovanských zemí*, Praha 2001.
- ŠEVČÍK-GLOS, Blanka – GLOS, Georgie E., *Czechoslovak Troops in Russia and Siberia during the First World War*, New York, USA, 2001.
- ŠIMŮNEK, Michal, *Vladimír Bergauer a česká eugenika*, in: Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Historia Medicina Kultura. Sborník k dějinám medicíny*, Praha 2006, s. 205-242.
- ŠOLLE, Zdeněk, *T.G. Masaryk a Edvard Beneš ve vzájemné korespondenci z doby první světové války a pařížské mírové konference r. 1919*, Historie a vojenství 52, 2003, č. 1, s. 17-22.
- ŠOUREK, Otakar, *Rudolf Karel*, Praha 1946.
- ŠRÁMEK, Pavel, *Generál Karel Husárek*, in: Fortsborník 7, 2000, s. 25-50.
- ŠRÁMEK, Pavel a kol., *Když zemřít, tak čestně. Československá armáda v září 1938*, Brno 1998.
- ŠRÁMEK, Pavel, *Plukovník Bohumil Borecký*, in: Fortsborník 4/5, 1998, s. 54-59.
- ŠRÁMEK, Pavel, *Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932-1939*, Praha 2008.
- ŠTAIF, Jiří, *František Palacký. Život, dílo a mýtus*, Praha 2009.
- ŠTAIF, Jiří, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851*, Praha 2005.
- ŠTURSA, Jan, *Československá obec legionářská. Co je a co chce*, Praha 1999.
- ŠTEIDLER, František, *Československé hnutí na Rusi. Informační přehled*, Praha 1921.
- ŠTEIDLER, František, *Naše vystoupení v Rusku v r. 1918*, Praha 1923.
- ŠVANKMAJER, Milan a kol., *Dějiny Ruska*, Praha 1995.

- ŠVESTKA, Viktor, *Major Jaroslav Evald. Osudy příslušníka hraničářského praporu 1 „Česká Družina“*, in: Fortsborník 6, 1999, s. 86-89.
- ŠVORC, Peter, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*, Praha 2007.
- TATAROV, Boris, *Novodobí husité. Československé vojenské jednotky v Rusku (srpen 1914 – duben 1918)*, Praha 2010.
- TEJKALOVÁ, Jana, *Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády*, Historie a vojenství 50, 2001, č. 2, s. 332-370.
- TOMÁŠEK, Dušan, *Nevyhlášená válka. Boje o Slovensko 1918-1920*, Praha 2005.
- TOWNSHEND, Charles (ed.), *Historie moderní války*, Praha 2007.
- TREPTOW, Kurt W. (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000.
- TUCHMANNOVÁ, Barbara W., *Srpnové výstřely*, Praha 2000.
- TUCKER, Robert C., *Stalin jako revolucionář, 1879-1929*, Praha 2003.
- UNRUH, Karl, *Langemarck. Legende und Wirklichkeit*, Koblenz 1986.
- VACULÍK, Jaroslav, *České menšiny v Evropě a ve světě*, Praha 2009.
- VACULÍK, Jaroslav, *Češi v cizině. Emigrace a návrat do vlasti*, Brno 2002.
- VACULÍK, Jaroslav, *Dějiny volyňských Čechů I-II*, Praha 1997-1998.
- VACULÍK, Jaroslav, *Příspěvek ruských Čechů ke vzniku ČSR*, in: *Demokratické principy vzniku Československa, Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*, Brno 1998, s. 57-68.
- VÁCHA, Dalibor, *Čechoslováci v Dobrudži. Sonda do každodenního života a vnímání vojáků na polozapomenuté frontě první světové války*, Slovanský přehled 96, 2010, č. 1-2, s. 217-240.
- VÁCHA, Dalibor, *Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy 1914-1920*, Moderní dějiny 17, 2009, č. 1, s. 35-66.
- VÁCHA, Dalibor, *„Husité dvacátého století“: Odras fenoménu husitství v československých legiích v Rusku 1914-1920*, Historie a vojenství 59, 2010, č. 1, s. 4-18.
- VÁCHA, Dalibor, *Kde domov můj?, Každodennost čs. legionáře na Rusi 1914-1920*, diplomová práce, České Budějovice 2004.
- VÁCHA, Dalibor, *Legionáři a Rusko*, in: *Legie a múzy. K historii československých zahraničních vojsk v letech 1914-1920*, Literární archiv č. 40, 2008, s. 39-59.
- VÁCHA, Dalibor, *Na rozvědkách. Čechoslováci na ruské frontě 1914-1917*, Dějiny a současnost 33, 2011, č. 2, s. 21-24.
- VÁCHA, Dalibor, *Nejen nemoci pohlavní. Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich zdraví*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát, *Čas zdravého ducha v zdravém těle*,

Jihočeský sborník historický Supplementum 2 – ročník 78, České Budějovice 2009, s. 175-200.

- VÁCHA, Dalibor, *Některé aspekty reflexe československých legionářů marxistickými historiky. Zborov, Bachmač 1918 a vystoupení proti bolševikům*, in: Bohumil JIROUŠEK a kol., *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, České Budějovice 2008, s. 319-336.
- VÁCHA, Dalibor, *Ostrov v bouři. Českoslovenští legionáři a všednost let válečných 1918-1920*, rigorózní práce, České Budějovice 2006.
- VÁCHA, Dalibor, *Problematika, struktura a mechanismus zásobování československých legionářů v Rusku 1918-1920*, Slovanský přehled 94, 2008, č. 2, s. 189-208.
- VÁCHA, Dalibor, *S legiemi kolem světa. Evakuace ruských legií po moři z Vladivostoku do vlasti*, Jihočeský sborník historický 75, 2006, s. 151-162.
- VÁCHA, Dalibor, *Těplušky a ešelony. Českoslovenští legionáři na cestě napříč Ruskem*, Soudobé dějiny 16, 2008, č. 3-4, s. 607-638.
- VÁCHA, Dalibor, *Toulky po ruských městech. Zastavení první – Vladivostok*, ČAR 18, 2005, s. 33-40.
- VÁCHA, Dalibor, *Válečné zkušenosti jihočeských legionářů. Několik stručných črt*, Výběr, Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 44, 2007, č. 4, s. 353-361.
- VÁCHA, Dalibor, *Výstavba moderního československého mýtu. Legionáři a legionářská literatura jako jeden z jeho základních kamenů*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ a kol., *Čas optimismu a ctižádostivých nadějí. Prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetiletí samostatného státu (1918-1929)*, Jihočeský sborník historický Supplementum, České Budějovice 2009, s. 357-378.
- VÁCHA, Dalibor, *Za cizí město. Českoslovenští legionáři u Kazaně v roce 1918*, Dějiny a současnost 31, 2009, č. 9, s. 18-21.
- VÁCHA, Dalibor, *Zklamané naděje. M. R. Štefánik a F. V. Krejčí v krizi československého vojska na Rusi (1918-1919)*, in: Petr PROKŠ a kol., *České země a moderní dějiny Evropy*, Praha 2010, s. 103-117.
- VAIC, Marek (ed.), *Sokol, jeho vznik, vývoj a význam. Mezinárodní konference. Praha září 1997*, Praha 1998.
- VALIŠ, Zdeněk, *Armádní generál Eduard Kadlec*, Vojenské rozhledy 3, 2001.
- VALIŠ, Zdeněk, *Brigádní generál Karel Václav Petřík*, Vojenské rozhledy 1, 2002.
- VALIŠ, Zdeněk, *Brigádní generál Raymund Mrázek*, Vojenské rozhledy 4, 2000.
- VALIŠ, Zdeněk, *Brigádní generál Václav Vlček*, Vojenské rozhledy 3, 2002.

- VALIŠ, Zdeněk, *Divizní generál ing. František Nosál*, *Vojenské rozhledy* 1, 2001.
- VALIŠ, Zdeněk, *Divizní generál František Slunečko*, *Vojenské rozhledy* 2, 2001.
- VALIŠ, Zdeněk, *Divizní generál Matěj Němec*, *Vojenské rozhledy* 2, 2002.
- VALIŠ, Zdeněk, *Generál šéf intendanstva v.v. Josef Pešek*, *Vojenské rozhledy* 4, 1999.
- VALIŠ, Zdeněk, *Ze sovětských gulagů do československé armády*, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 1, s. 43-58.
- VAN DER KISTE, John, *Císař František Josef. Život, pád a zánik habsburské říše*, Praha 2008.
- VÁVRA, Vlastimil, *Klamná cesta. Příprava a vznik protisovětského vystoupení čs. legií*, Praha 1958.
- VEBER, Václav (ed.), *Československé legie v Rusku. Sborník příspěvků z kolokvia 9.5. 2001 v Praze*, Praha 2003.
- VELEK, Luboš, *Svatba pana Kramáře. Společenské konvence a diplomacie na přelomu 19. a 20. století*, *Dějiny a současnost* 29, 2007, č. 11, s. 32-36.
- VELEK, Luboš, *Válka o válku. Interpretace válečných dějin jako politická zbraň*, *Dějiny a současnost* 31, 2009, č. 11, s. 14-17.
- VINEN, Richard, *Evropa dvacátého století*, Praha 2007.
- VINCENT, Mary *Breaking the Silence. Memory or Oblivion since the Spanish World War*, in: Efrat BEN-ZE'EV – Ruth GINIO – Jay WINTER, *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century*, New York 2010, s. 47-67.
- VINŠ, Přemysl, *Obraz Albánců v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, *Slovanský přehled* 93, 2007, č. 1, s. 43-62.
- VERHEY, Jeffrey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany. Studies on Social and Cultural History of Modern Warfare*, Cambridge 2006.
- VLČEK, Radomír, *Místo a úloha slovanství v procesu formování moderního českého národa. Mýty, symboly, tradice*, *Moderní dějiny – supplementum* 1, 2008, s. 152-167.
- VLČEK, Radomír, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002.
- VLČEK, Radomír, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*, *Slovanské historické studie* 30, 2005, s. 59-109.
- VLNAS, Vít, „*Vůdce národního národa*“. *Karel Kramář očima Vratislava Nechleby a V. H. Brunnera*, *Dějiny a současnost* 23, 2008, č. 1, s. 12.
- VOGELTANZ, Jan, *Československé legie 1914-1918. Československá armáda 1918-1939. Uniformy – symbolika – výstroj – výzbroj*, Praha – Litomyšl 1998.
- Vojenský zeměpisný ústav. Historie, tradice a odkaz*, Praha 2004.

- VONDRÁŠEK, Václav – CHRASIL, Silvestr – NĚMEC, Petr, *Příprava vyšších velitelů a štábních důstojníků v čs. armádě v letech 1918–1993*, Brno 1999.
- VOSTATEK, Miroslav, *Známky čs. vojska na Rusi I-III*, Merkur 7-8, 2002-2003.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I*, Praha 1996.
- VYDRA, Ferdinand, *Životní příběh generála Jindřicha Teisingera*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 1, s. 70-77.
- VYDRA, Zdeněk, *Žena v předrevolučním Rusku očima anglosaské historiografie*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 179-196.
- VYKOUPIIL, Libor, *Vznik samostatného Československa*, in: *Demokratické principy vzniku Československa, Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*, Brno 1998, s. 11-22.
- WARNER, Philip, *První světová válka*, Ostrava 1997.
- WATSON, Alexander, *Junior Officership in the German Army during the Great War 1914-1918*, War in History 14, 2007, s. 429-454.
- WEINTRAUB, Stanley, *Silent Night. The Story of the World War Christmas Truce*, New York 2002.
- WERT, Jeffrey D., *The Sword of Lincoln. The Army of the Potomac*, New York 2005.
- WETTE, Wolfram (ed.), *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, München – Zürich 1995.
- WETTE, Wolfram, *Wehrmacht. Obrazy nepřítele, vyhlazovací válka a legendy*, Praha 2006.
- WETTE, Wolfram – UEBERSCHÄR, Gerd R. (edd.), *Stalingrad. Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht*, Frankfurt a. M. 1992.
- WILLETT, Robert L., *Russian Sideshow. America's Undeclared War 1918-1920*, Dulles, USA 2003.
- WILMONT, H.P., *První světová válka*, Praha 2005.
- WILSON, Kevin, *Bomber Boys. The Ruhr, the Dambusters and bloody Berlin*, London 2005.
- WINGFIELD, Nancy, „Zdržet se pohlavního styku neboli“: *Usměrňování prostituce za Rakousko-Uherska a první republiky*, Dějiny a Současnost 29, 2007, č. 3, s. 22-25.
- WINTER, Jay, *Remembering War. The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century*, Yale 2006

- WONG, Leonard, *Combat Motivation in Today's Soldiers*, *Armed Forces & Society* 32, 2006, č. 4, s. 659-663.
- WONG, Leonard a kol., *Why They Fight. Combat Motivation in the Iraq War*, Carlisle Barracks 2003.
- WRIGHT, Evan, *Generation Kill*, London 2005.
- WYLIE, Neville, *Barbed Wire Diplomacy. Britain, Germany, and the Politics of Prisoners of War 1939-1945*, New York 2010.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka, *Češi v zajetí a zajatci v Čechách*, in: Jiří PETRÁŠ (ed.), *Česká společnost a první světová válka*, České Budějovice 1999, s. 9-17.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka, *Příspěvek k tematice propagandy v čs. vojsku v Rusku v letech 1914 – 1920*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, s. 56-66.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka, *Vojenská spořitelna čs. vojska v Rusku*, *Historie a vojenství* 48, 1999, č. 1, s. 98-120.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka – BRÁDLEROVÁ, Daniela, *Banka československých legií 1919 – 1925*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 2, s. 345-378.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka –HOFMAN, Petr, *Pozůstalost Rudolfa Medka*, *Historie a vojenství* 43, 1994, č. 5, s. 172-175.
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka –HOFMAN, Petr, *Rudolf Medek*, *Historie a vojenství* 43, 1994, č. 6, s. 133-157.
- ZAŤKOVÁ, Jana, *Útek generála. Dokumenty k okolnostem úteku generála Lavra Georgejeviča Kornilova z rakúsko-uhorského zajatia*, *Vojenská história* 13, 2009, č. 1, s. 67-73.
- ZEMAN, Zbyněk, *The Break-Up of the Habsburg Empire 1914-1918. A Study in National and Social Revolution*, New York 1977.
- ZEMAN, Zbyněk, *The Masaryks. The Making of Czechoslovakia*, London 1990.
- ZEMAN, Zbyněk, *Válečné dopisy*, *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 4-8.
- ZILYNSKYJ, Bohdan, *Jinou zemi nemáme. Evakuace Krymu generálem Petrem Wranglelem*, *Dějiny a současnost* 27, 2005, č. 8, s. 41-43.
- ZITA, Bohuslav, *Husitské tradice za druhé světové války*, *Husitský Tábor Supplementum* 3, Tábor 2007, s. 743-754.
- ZUBEREC, Václav, *Milan Rastislav Štefánik. Léta hvězdná a válečná*, *Slovo k Historii* 23, Praha 1990.